اُذکُرُوا مَوتاکُم بِالخَیرِہ

دفتر ثانی

مآثر الکرام

موسوم بہ

سروِ آزاد

مُصنّفہٗ

حسّانُ الہند مولانا میر غلام علی آزادِ بلگرامی اَلمتوفّٰی سنہ ۱۲۰۰ھ

کہ در سنہ ۱۱۶۶ ہزار و یک صد و شصت و شش ہجری تصنیف شد

و محتوی است بر احوال شعرائے متاخّرین کہ بعد از ہزار ہجری تا زمانہ تصنیف کتاب موجود بودند

و منقسم است بر دو فصل

فصل اوّل در ذکر یک صد و چہل و سہ (۱۴۳) شعرائے فارسی

فصل دوم ۔ در ذکر ہشت (۸) شعرائے ہندی

بہ سعی و تصحیح و تحشی عبد اللہ خاں و بہ اہتمام مولوی عبد الحق صاحب

در مطبع دخانی رفاہِ عام لاہور دار السّلطنت پنجاب مطبوع شدہ

و از طرف مصحّح از کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد دکن شائع گردید

سنہ ۱۹۱۳ء

طبع اوّل (۲۱۰۰) جلد

مولوی چراغ علی صاحب مرحوم المخاطب بہ نواب اعظم یار جنگ بہادر کی

لاجواب کتاب

"کریٹیکل اکسپوزیشن آف دی پاپیولر جہاد" کے اردو ترجمہ

تحقیق الجہاد

مترجمہ مولانا غلام الحسنین صاحب پانی پتی مترجم "فلسفہ تعلیم" ہربرٹ اسپنسر پر

حکیم سید شمس اللہ قادری - ایم - آر - اے - ایس - ایف - آر - ایچ - ایس عالم آثار قدیمہ کا

ریویو

عیسائی مصنفین اسلام پر ہمیشہ سے یہ اعتراض کرتے چلے آئے ہیں کہ "مذہب اسلام دنیا میں بزور شمشیر پھیلایا گیا ہے"۔ اسلامی تاریخ میں جو واقعات غزوات - سرایا - اور بعوث کے نام سے مشہور ہیں اُن کو یہ لوگ کچھ ایسی رنگ آمیزی و ملمع سازی سے بیان کرتے ہیں جس کی بنا پر یہ مشہور ہو گیا ہے کہ بانی اسلام اور ان کے اتباع نے "ایک ہاتھ میں تلوار اور دوسرے میں قرآن لیکر مذہب اسلام کی اشاعت کی"۔

مسئلہ جہاد کے ساتھ غلامی - تسری وغیرہ پر بھی عیسائی دنیا کی طرف سے اعتراضات ہوا کرتے ہیں جن کی تردید ہمیشہ مسلمانوں کی طرف سے ہوتی رہی ہے - ہندوستان کی مسلّمہ مشترکہ زبان اردو میں بھی اس موضوع پر متعدد اصحاب تصنیف و تالیف کر چکے ہیں مثلاً مولوی رحمت اللہ مرحوم - مولوی آل حسن مرحوم مولوی عنایت رسول مرحوم ہندوستان میں مشہور مناظر گزرے ہیں - فخر قوم سر سید احمد خاں مرحوم نے بھی عیسائیوں کے اعتراضات کے نہایت عالمانہ اور محققانہ جوابات دئیے ہیں - اعظم یار جنگ مولوی چراغ علی صاحب مرحوم نے بھی مذہب اسلام کی حمایت میں ہمیشہ بے مثل کتب و رسائل تالیف کیے ہیں - ان سب مصنفین کی کتابیں بجائے خود نہایت عمدہ اور بہت قدر کے قابل ہیں مگر "ہر گلے را رنگ و بوے دیگر است" مولوی چراغ علی صاحب مرحوم کی تحریر میں ایک نوع خصوصیت ہے کہ طرز ادا نہایت سادہ اور طریقہ استدلال نہایت مستحکم ہوتا ہے - دوسرے ان سے پہلے بہ ظاہر کسی مصنف نے مسئلہ جہاد پر کوئی مستقل کتاب نہیں لکھی سر سید مرحوم کی تفسیر القرآن جلد چہارم میں اگرچہ غزوات کا ذکر بہت کچھ ہے مگر محض وہ نوٹ ہیں جو تفسیر کی جلدوں میں محسوب اور شامل ہیں ۱۸۸۵ء مولوی چراغ علی صاحب نے خاص اسی موضوع پر مندرجہ عنوان مستقل کتاب تصنیف کی - اس کے تین حصے ہیں -

بسم اللہ الرحمن الرحیم

سرمایۂ حمد نیاز مبدعے کہ ارواح معانی را با قوالب الفاظ آمیخت و سبعۂ معلقۂ
افلاک را از در قدرت آویخت و جواہر صلوات نثار امّی کہ نقش کلام معجز بر صفحۂ
روزگار نشاند و محضر دعوائے زبان آوران را بہ مہر سکوت رساند و اولاد والا نژاد
مبادی فن ولایت و اصحاب عالیجناب کہ مطالع دیوان ہدایت اند۔

امّا بعد عرض می دارد پاشکستۂ زاویۂ گمنامی فقیر **غلام علی** متخلص بہ آزاد
حسینی واسطی بلگرامی کہ این دلدادۂ زلف سخن و مخلص معنی طرازان نو و کہن پیش
زین بخدمت موزونان سلف و خلف پرداختہ و تذکرۃ الشعرائے مسمی بہ **ید بیضا**
محرر ساختہ امّا آن نسخہ نقش انگارہ* و تصویر تنگارہ بود لہذا بعد فراہم رسیدن برخے
از مواد رنگ اصلاح ریختہ شد و نقش ثانی بہ از اوّل برانگیختہ و چون سخن رسا
تر از نشۂ شراب و سریع تر از پرتو آفتاب است ہر دو **ید بیضا** دستگاہ شہرت
بہم رساند و جا بجا پرتو رواج افشاند۔

اکنون نظر دقیقہ سنج نسخۂ ثانی را ہم نمے تواند پسندید و در میزان اعتبار نمی
تواند سنجید۔ طبع نیرنگ درین شیوہ معذور است و شیشۂ بوقلمون در تلون مجبور کہ
چندانکہ ملکات می افزاید۔ ساختۂ و پرداختۂ پیشین تقویم پارین بہ نظر می آید و ہرگاہ
احکام عالم الغیب والشہادۃ بہ اقتضاء مصلحتے رنگ می گرداند و خزان نسخ بہم

*یعنے نقش ناتمام ۱۲

می رساند که مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰیَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَاْتِ بِخَیْرٍ مِّنْهَآ اَوْ مِثْلِهَا[۱] احکام ساکنانِ حضیضِ امکان و فرو رفتگانِ اَسْفَلَ السَّافِلِیْنَ نقصان به طریقِ اولی قابلِ تبدیل و نیاز مند تعدیل تواند شد هر چند نسخ اول ثمرۂ حکمت است و نسخ ثانی نتیجۂ غفلت اَلْحَقّ تا که مصنف نشئۂ زندگی در سر و لباس عنصری در بر دارد کتاب بانجام نمے تواند رسید و طرۂ گفتگو سر از درازی نمی تواند پیچید که بعد از نظر ثانی و ثالث و هَلُمَّ جَرًّا نقصانها گل می کند و خارها در خاطر می شکند بلے روزے که مصنف تمام شود تصنیف نیز رنگِ مصنف گیرد و از لب بستنی کار سالها صورت پذیرد۔

آورده اند که رکن قلم و سخندانی عماد کاتب اصفهانی وقتے علم مناقشه افراخت و اعتراضے بر کلام استاذ البلغاء قاضی عبد الرحیم نسائی متوجه ساخت قاضی جواب درستے تحریر نمود و بادۂ صافی بر مجلسیان عالم انصاف پیمود ملخص جوابش این که "قَدْ وَقَعَ لِیْ شَیْءٌ وَّمَا اَدْرِیْ اَوَقَعَ لَکَ اَمْ لَا وَهُوَ اَنَّ الْاِنْسَانَ لَا یَکْتُبُ کِتَابًا فِیْ یَوْمِهٖ اِلَّا یَقُوْلُ فِیْ غَدِهٖ لَوْغُیِّرَ هٰذَا لَکَانَ اَحْسَنَ وَلَوْ تُرِکَ ذٰلِکَ لَکَانَ اَوْلٰی وَهٰذِهٖ عِبْرَةٌ عَظِیْمَةٌ وَّحُجَّةٌ مُّسْتَقِیْمَةٌ عَلٰی اِسْتِیْلَاءِ صِفَةِ النُّقْصَانِ عَلٰی طَبِیْعَةِ الْاِنْسَانِ"

و من هیچمدان پیش از تالیف کتاب نظر بر عواقبِ امور داشته ام و در عنوانِ نسخۂ ثانی به خامۂ اعتذار این عبارت نگاشته :۔

"و با آنکه سامان اصلاح چنانچه باید و شاید هنوز بحصول نه پیوسته و صورت این مدعا"

"خاطر خواه نقش نه بسته اما باعثِ سرعتِ خامۂ خوشخرام در طی این مقام آنست که"

"حیات فانی گرهی است بر بادِ چشمِ بقا از و نتوان داشت و پیکر جسمانی حبابے است"

"بر آب - کار این دم بنفس دیگر نباید گزاشت"

---

[۱] البقرہ ۲- آیت ۱۰۰-

"بیت پرتو عمر چراغے است کہ در بزم وجود
بہ نسیم مژہ برہم زدنی خاموش است"

الحاصل بعد تالیفِ ید بیضا بخاطر رسید و سر پنجۂ حب الوطن دامنِ دل کشید
کہ کتابے در ذکر صاحب کمالانِ بلگرام صَانَہُ اللّٰہُ عَنْ طَوارِقِ الْاَیَّامِ بہ تحریر
در آید۔ و آثاریکہ در نقاب خفا متواری است جلوۂ ظہور نماید۔ لختے بہ تحقیق و
تنقیح مطالب پرداختم۔ وطاؤسان معانی را بگلدامِ عبارت بند ساختم کتابے
در پنج فصل صورت بست۔ وشاہدے کہ گرد خیال می گشت برکرسی نشست نخست
قرعۂ وحدت انداختم۔ وفصول خمسہ را در مجلد واحد جمع ساختم۔ وگروہے کہ بخلعت
جامعیت آراستہ اند۔ وبجواہر حیثیات پیراستہ مثل عرفان طرازی ونکتہ پردازی۔
ہم فصل فقرا را سرمایۂ طراوت بخشیدند۔ وہم فصل شعرا را سامانِ نضارت۔ اما در
موضعِ اول دائرۂ استیعاب بر سطح ورق کشیدم و در موضعِ ثانی رشتۂ حوالہ در انگشت
قلم پیچیدم۔

شخصے خواست کہ نقل فصول شعرا بردارد۔ وفصلین فقرا و فضلا را واگذارد۔
درین صورت حال ارباب حوالہ معلق می ماند وکلام شاعر بے ترجمہ خاطر مورخان
را بہ تسلّی نمی رساند لہٰذا کتاب را بدو دفتر تقسیم کردم۔ وتفصیلیانِ دفتر اوّل را درین
دفتر نیز بر سبیلِ اجمال و استقلال بہ تحریر در آوردم۔

نام دفتر اوّل مآثر الکرام تاریخ بلگرام است مشتمل بر دو فصل فقرا
وفضلا نَوَّرَ اللّٰہُ مَضَاجِعَھُمْ

ونام این دفتر سرو آزاد است نیز محتوی بر دو فصل فصل اول در ذکر
صاحب طبعان فارسی اَیَّدَھُمُ اللّٰہُ بِرُوحِ الْقُدُسِ فصل ثانی در ذکر قافیہ سنجان
ہندی جزاھم اللّٰہُ بجائزۃِ الْخَیْرِ

وبرائے شعراء عربی انموذجے علیحدہ بزبان عربی طرح انداختم وفصحاء تازی

را با شعراء فارسی مزج نساختم - که فارسی دانان بسیط مطالعۂ اشعار عربی را دامی گزارند - وکاتبان عجم زبان عرب را به تحریفات از صورت نوعے بر می آرند - وبه تقریب مردم بلگرام جمعے دیگر را درین محفل خوانده ام وقوافل سخن را از کجا تا بکجا رسانده - لمؤلفه

این تازه سواد سرمۂ دیدار است | سرمایۂ بینشِ اُولِی الْاَبْصار است
هر چند تکلفے ندارد امّا | چون نقش فرنگ ساده و پرکار است

اکنون تاریخ ترتیب کتاب ثبت می نمایم - ونظرها را به نهال سیرابی نضارت می افزایم ؎

خوشا مشاطۂ کلکِ هنرمند | به رخسارِ ورق مالیده غازه
شنو از قمریانِ غیب تاریخ | نشاند آزاد سروِ سبز تازه
۱۱۶۶ھ

اُمید از حکماء این فن وحرکت شناسانِ نبض سخن آنکه اگر خدمت نیازمند پسند اُفتد - نوشدارو ے دعا مرحمت نمایند - واگر سقمے ملاحظه شود - به معجون لطف معالجه فرمایند - اِنْ اَجْرِیَ اِلَّا عَلٰی رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ وَهُوَ نِعْمَ الْمَوْلٰی وَنِعْمَ الْمُعِیْنُ

فصل اوّل در ذکر صاحب طبعان فارسی اَیَّدَهُمُ اللّٰهُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ -

نخستین خامۂ زمزمه سنج شرافت کلام موزون واصالت این دُرِّ مکنون بیان می سازد و سامعۂ سخن پرستان را باین حرف دلنشین می نوازد -

ارباب سیر اتفاق دارند که در محفل اقدس رسالت پناهی ورسانندۂ نفائس وحی الٰهی عَلَیْهِ اَفْضَلُ الصَّلَوَاتِ وَاَکْمَلُ التَّحِیَّاتِ نسیم سخن موزون می وزید وغنچۂ لعل مبارک با تبسم آشنا می گردید و هرگاه خاطر ملکوت ناظر از استماع سخن می کشود مخاطب را به خواندن شعر دیگر پیهم اشاره می فرمود -

وموزونانِ پایۂ تخت رسالت را به هجو مشرکان مامور می ساخت وطائفۂ

معنی طرازان را به انعام صلات و اقسام عنایات می نواخت خطاب اُهْجُوا الْکُفَّارَ فَاِنَّهَا اَشَدُّ عَلَیْهِمْ مِنْ رَشْقِ النَّبْلِ[۱] و نصب[۲] منبر برائے حسان بن ثابت رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ و دعا[۳] اَللّٰھُمَّ اَیِّدْہُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ و حدیث[۴] ھَجَاھُمْ حَسَّانُ فَشَفٰی وَاشْتَشْفٰی و عطائے[۵] شیرین نام جاریہ بہ حسان رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ در وجہ صلۂ شعر و انعام[۶] برد مبارک بہ کعب بن زہیر در جائزۂ قصیدہ بَانَتْ سُعَادُ مشہور است و در کتب معتبرہ مسطور۔

و در تفسیر قرطبی آوردہ قال کعب (ابْنُ مَالِكٍ) ؎

جَاءَ السَّخِیْنَةُ کَیْ تُغَالِبَ رَبَّهَا وَلَیُغْلَبَنَّ مُغَالِبُ الْغَلَّابِ

حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود " لَقَدْ مَدَحَكَ اللّٰهُ یَا کَعْبُ فِیْ قَوْلِكَ هٰذَا و در روایتے آمدہ کہ حضرت فرمود اِنَّ اللّٰهَ لَمْ یَنْسَ ذٰلِكَ لَكَ یعنی بدرستی اللہ تعالےٰ فراموش نکند ایں شعرے کہ تر است[۷]۔

حواشی

مراد از سخینہ[۳] بخائے معجمہ بر وزن سفینہ قریش اند و در اصل سخینہ طعام است کہ از آرد و روغن ترتیب دہند۔ قریش این طعام را اکثر استعمال مے کردند و مردم دیگر ازین وجہ قریش را طعنہ می زدند تا بحدیکہ نام ایشان سخینہ اُفتاد و لیغلبن صیغۂ مجہول است و مغالب صیغۂ اسم فاعل و غلاب صیغۂ مبالغہ یعنی آمدند قریش تا غالب شوند پروردگار خود را و ہر آئینہ مغلوب می شود غلبہ جویندہ بر کسے کہ سخت غالب است یعنی حق سبحانہٗ و تعالےٰ۔

---

[۱] تفسیر کبیر جلد ۷ صفحہ ۵۵۰ و مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۱ * [۲] تفسیر در المنثور جلد ۵ صفحہ ۱۰۰ مطبوعہ مصر۔
[۳] [۵] مجمع بحار الانوار جلد ۲ صفحہ ۱۰۳ و مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۱ مطبوعہ دہلی ۱۲۷۱ھ ہجری۔

و شیخ جلال الدّین سیوطی در خصائص کبری روایت مے کند کہ۔
نابغہ جعدی شعرے در حضور پُر نور حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وسلم خواندہ
فرمود اَجَدْتَّ لَا یُفَضِّضُ اللّٰہُ فَاکَ یعنی شعر جید گفتی نشکند خدائے تعالےٰ
دنداں ترا۔
عمر نابغہ یکصد و چند سال شد دندانے نہ ریخت[1]۔ و در روایتے ہر گاہ
دندانے می اُفتاد بجائے آں دیگر می روئید۔
و بیہقی در دلائل[2] بابے مستقل عقد کردہ و گفتہ بَابُ اَخْتِیَارِہٖ صَلَّی
اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ الشِّعْرَ و حدیثے طویل آوردہ از جابر رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ
حاصل مضمون حدیث آنکہ مردے نزد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلّم آمد و گفت
یا رسول اللہ پدر من می خواہد کہ مالِ مرا بگیرد حضرت فرمود پدر خود را پیش من بیار۔
چون پدر او آمد۔ حضرت فرمود پسر تو می گوید کہ تو مال او را مے گیری۔ عرض کرد
کہ بپرس یا رسول اللہ او را کہ مصرف مال او نیست مگر عمات و قرابات او۔ آیا
صرف نکنم آن را بر نفس خود و عیال خود۔ پس نازل شد جبریل علیہ السلام و
گفت یا رسول اللہ این شیخ در نفس خود شعرے گفتہ است کہ تا گوش او نرسیدہ
یعنی ہنوز از زبان بر نیامدہ۔ حضرت صلے اللہ علیہ وسلّم پرسید آیا گفتی در نفس
خود شعرے۔ شیخ گفت لَا یَزَالُ یَزِیْدُنَا اللّٰہُ تَعَالیٰ بِكَ بَصِیْرَۃً وَّیَقِیْنًا
یعنی ہمیشہ افزون کناد ما را اللہ تعالیٰ بتو بصیرت و یقین را۔ و ہفت عدد

[1] دلائل النبوۃ جلد ۲ صفحہ ۱۶۴ و خصائص کبری جلد ۲ صفحہ ۱۶۶ ہر دو مطبوعہ حیدر آباد دکن۔
[2] در نسخۂ دلائل بیہقی مطبوعہ دائرۃ المعارف حیدر اباد دکن تفحص نمودہ شد۔ اما این باب و
حدیث مذکور بنظر نیامدہ۔ آرے این روایت مع ہفت عدد ابیات در کتاب سیرۃ محمدیہ مؤلفہ
مولوی کرامت علی دہلوی مرحوم مطبوعہ بمبئی صفحہ ۴۲۰ منقول است و صرف ابیات در شرح حماسہ
تبریزی صفحہ ۳۵۴ مطبوعہ یورپ بمقام بن سنہ ۱۸۲۸ء ہم موجود است۔

ابیاتے کہ گفتہ بود بعرض رسانید اولش این است ؎

غَذَوْتُكَ مَوْلُوْدًا وَّعَلْتُكَ يَافِعًا + تَعَلُّ بِمَا اَجْنِي عَلَيْكَ وَتَنْهَلُ

جابر رضی اللہ عنہ گوید فَبَكٰى رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ اَخَذَ تَلْبِيْبَ ابْنِهٖ وَقَالَ لَهٗ اذْهَبْ فَاَنْتَ وَمَالُكَ لِاَبِيْكَ یعنی گریست حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم از استماع ابیات۔ پس گرفت گریبان پسر را و فرمود برو۔ تو و مال تو پدر تر است“۔

مسئلہ تصرف پدر در مال پسر بقدر ضرورت بہمیں حدیث ثابت شدہ و در حدیث شریف آمدہ ذُكِرَ عِنْدَ رَسُوْلِ اللّٰہِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الشِّعْرُ فَقَالَ هُوَ كَلَامٌ فَحَسَنُهٗ حَسَنٌ وَّقَبِيْحُهٗ قَبِيْحٌ۔ (مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۳)

و ابن سیرین گفت هَلِ الشِّعْرُ اِلَّا كَلَامٌ لَّا يُخَالِفُ سَائِرَ الْكَلَامِ اِلَّا فِي الْقَوَافِي فَحَسَنُهٗ حَسَنٌ وَّقَبِيْحُهٗ قَبِيْحٌ“۔

مقصد آنکہ شعر فی نفسہ مذموم نیست بلکہ حسن و قبح راجع می شود بمدلول و درین امر خود نظم و نثر مساوی است۔ و معنی قبح آنست کہ مخالف شرع باشد مثل ہجو و شتم مسلمانے یا کذبے کہ موجب اضرار باشد نہ کذبے کہ محض برای تحسین کلام آرند۔ چہ قصیدۂ بانت سعاد فراوان اغراقات دارد و متضمن تغزل با سُعاد و تشبیہ رضاب بہ شراب است ؎

تَجْلُوْ عَوَارِضَ ذِيْ ظُلْمٍ اِذَا ابْتَسَمَتْ　　كَاَنَّهٗ مُنْهَلٌ بِالرَّاحِ مَعْلُوْلُ[۱]

حضرت صلی اللہ علیہ وسلم این ہمہ را شنید و انکارے نفرمود[۲]

و ازین زیادہ تر آنکہ واصف حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم در حدیث كَانَ

---

[۱] شرح بانت سعاد لابن ہشام الانصاری صفحہ ۳۲ مطبوعہ یورپ ۱۸۷۱ء

[۲] کتاب الموشّی صفحہ ۱۰۵ مطبوعہ یورپ ۱۳۰۲ ہجری بمقام بریل

عُنُقُہٗ جِیْدُ دُمْیَۃٍ برای تصویر مدعا گردن مبارک را بہ گردن تمثال عاج تشبیہ دادہ و آن را مضایقہ ندانستہ۔

وقفال وصیدلانی کہ از اکابر علما اند گفتہ اند کہ کذب شعر کذب نیست زیراکہ قصد کاذب تحقیق قول خود است یعنی کذب را صدق وا می نماید و قصد شاعر محض تحسین کلام است"۔

ازینجا ثابت شد کہ تخیلات موزونان برای تزئین اشعار و تحلیۂ بنات افکار جائز باشد و لِلّٰہِ دَرُّ الْقَائِلِ ؎

مَحَتْ بَانَتْ سُعَادُ ذُنُوْبَ کَعْبٍ　　وَ اَعْلٰی کَعْبَہٗ فِیْ کُلِّ نَادٍ

وحضرت صلے اللہ علیہ وسلّم گاہے مثل می زد بمصراعے و می فرمود راست ترین کلمہ کہ شاعر گفت کلمۂ لبید است ؎ اَلَا کُلُّ شَیْءٍ مَّا خَلَا اللّٰہَ بَاطِلٌ و احیانا تمثل می فرمود باین مصراع ؎ وَ یَاْتِیْکَ بِالْاَخْبَارِ مَنْ لَّمْ تُزَوِّدٖ

و ہر جا در کلام الٰہی و حدیث رسالت پناہی ذم شعر و شعرا واقع شدہ باتفاق ائمۂ دین در بارۂ ژاژخایان مشرکین است۔

اما نفی تعلیم شعر از حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم در کریمۂ[1] مَا عَلَّمْنٰہُ الشِّعْرَ وَمَا یَنْبَغِیْ لَہٗ از برائے آنست کہ اگر حضرت صلے اللہ علیہ وسلّم فکر شعر شعار خود می ساخت پست فطرتان گمان می بردند کہ تکلم مبارک بہ آیات بینات از جہت سلیقۂ زبانی است نہ سفارتِ ربّانی

و این نکتہ دلیلے است واضح بر براعتِ این صناعت

معہذا احیانا از ان مرتبۂ جامع صلے اللہ علیہ وسلّم کلام موزون سر بر می زد۔ از انجملہ است ؎

[1] سورۂ یٰس ۳۶- آیت ۶۹-

اَنَا النَّبِیُّ لَا کَذِبْ　　اَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبْ

وگاہے اصلاح شعرے فرمود۔ سید محمد برزنجی مدنی رحمہ اللہ تعالی در بعض
رسائل خود آوردہ کہ کعب بن زہیر در بیت

اِنَّ الرَّسُوْلَ لَنُوْرٌ یُّسْتَضَاءُ بِہٖ　　مُهَنَّدٌ مِّنْ سُیُوْفِ اللّٰہِ مَسْلُوْلٗ

سُیُوْفِ الْهِنْدِ گفتہ بود۔ حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم سُیُوْفِ اللّٰہِ ساخت۔
راقم الحروف گوید ظاہراً سبب اصلاح حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم آنست کہ لفظ
زائد در کلام واقع نشود چہ مهند تیغے را گویند کہ مصنوع از آہن ہند باشند فَالْجَوْهَرِیُّ
اَلْمُهَنَّدُ السَّیْفُ الْمَطْبُوْعُ مِنْ حَدِیْدِ الْهِنْدِ

شبے در مدینہ منورہ عَلٰی مُنَوِّرِهَا الصَّلٰوۃُ وَالتَّحِیَّۃُ نکتۂ در فضیلت کلام
موزون بر ضمیر این فقیر وارد گردیدہ و آن اینست کہ بخاری روایت می کند اِنَّ
مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً۔ بر ضمائر حکمت پناہان و طبائع دقت دستگاہان ہویدا است کہ
بعضے از شعر یعنی شعرے کہ شرعاً محمود باشد مندرج در مفہوم حکمت است زیرا کہ مفہوم
شعر اخص من وجہ از مفہوم حکمت است و مقصود ازین کلام بیان فضیلت شعر است
پس سزاوار آنست کہ مخبر عنہ واقع شود و مقدم در ذکر باشد و حق عبارت این کہ گفتہ
شود بَعْضُ الشِّعْرِ حِکْمَۃٌ اما حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم فرمود اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً
تقدم لفظی را بر اصل خود گزاشت برای اہتمام شان شعر و افادۂ حصر و اسلوب معنوی
را قلب کرد و حکمت را مخبر عنہ ساخت بجہت مبالغہ در مدح شعر یعنی ماہیت حکمت
بعضے از شعر است و لازم آمد کہ جمیع افراد حکمت بعضے از شعر باشد و مندرج در ان
کہ اندراج ماہیت مستلزم اندراج جمیع افراد است و خبر حضرت صلی اللہ علیہ وسلم
از افادۂ حصر بتقدیم خبر و ایراد کلام باسلوب تاکید چہ قدر بر مراتب مبالغہ افزود و

ہ شرح بانت سعاد لابن ہشام الانصاری صفحہ ۹۷ مطبوعہ یورپ سنہ ۱۸۷۱ء۔

ومدارج تفضیل شعر را تا بلحاظے فرمود پس معنی کلام شریف چنین شد کہ ہر آینہ حکمت نیست مگر بعضے از شعر۔ لطف کلام صاحب جوامع الکلم را صلّی اللہ علیہ وسلّم باید دریافت کہ مبالغہ بہ شعر مناسبت داشت۔ این مناسبت شعرے را در کلامے کہ برائے مدح شعر آوردہ رعایت نمود و دستاویزے برائے جواز مبالغہ وقتیکہ مصلحتے شرعی مقتضی باشد افادہ فرمود صلی اللہ علیہ وسلم۔

وطیبی شارح مشکوٰۃ دربیان قول حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم اِنَّ مِنَ الْبَیَانِ لَسِحْرًا مے گوید کہ من تبعیضیہ است ومراد تشبیہ بیان بہ سحر است وحق کلام این کہ گفتہ شود ان بعض البیان کالسحر حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم قلب کرد وخبر را مبتدا ساخت واصل را فرع وفرع را اصل گردانید بجہت مبالغہ۔

وابن ماجہ روایت می کند اَلْکَلِمَۃُ الْحِکْمَۃُ ضَالَّۃُ الْمُؤْمِنِ حَیْثُمَا وَجَدَ ھَا فھو احق بھا یعنی کلمۂ حکمت گم شدۂ مومن است ہر جا کہ یابد آن را پس او سزاوار تر است بہ اخذ آن۔ وقید ہر جا یابد برای آنست کہ مے باید نظر این کس بہ مقول باشد نہ بہ قائل چنانچہ گفتہ اند اُنْظُرْ اِلٰی مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرْ اِلٰی مَنْ قَالَ

ودر کفایۃ الحاجہ شرح سنن ابن ماجہ گوید بعبارت عربی حاصلش اینکہ کلمۂ حکمت ضالۂ مومن است یعنی مطلوب است اورا در کمال مطلوبیت پس لائق بحال مومن اینست کہ بجوید کلمۂ حکمت را چنانکہ می جوید کسے گم شدۂ خود را۔ این کلام بطریق ارشاد وتعلیم واقع شدہ نہ بطریق اخبار چہ بسا مومن کہ اصلا طلب ندارند یا بطریق اخبار واقع شدہ بحمل مومن بر فرد کامل انتہے وکلمۂ حکمت شامل باشد نثر و نظم را بجہت عموم لفظ۔ مؤید ثانی است اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً۔ طرفہ اینکہ اطلاق کلمہ بر قصیدہ ہم آمدہ۔ ودر زمان قدیم شعر عرب ہمین قصیدہ بود۔ قَالَ الْجَوْھَرِیُّ اَلْکَلِمَۃُ الْقَصِیْدَۃُ بِطُوْلِھَا۔

اکنون باید دانست کہ در حدیث اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِكْمَةً اگر قطع نظر از مبالغہ کنند و اصل معنی اخذ نمایند یعنی بَعْضُ الشِّعْرِ حِكْمَةٌ حاصل شود بانضمام او با حدیث ثانی شکل اول باین طریق بَعْضُ الشِّعْرِ كَلِمَةُ حِكْمَةٍ وَ الْكَلِمَةُ الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ فَبَعْضُ الشِّعْرِ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ۔ لفظ کلمہ در صغری زیادہ کردہ شدہ زیرا کہ شعر حکمت قولی است و حجت قاطع است در اثبات نتیجہ آنچہ مسلم[1] روایت می کند کہ "گفت شرید صحابی رَضِيَ اللهُ عَنْهُ ردیف شدم رسول اللہ را صلی اللہ علیہ وسلم روزے فرمود آیا هست با تو از شعر امیہ بن الصلت چیزے۔ گفتم هست۔ فرمود بیار۔ پس خواندم بیتے را کہ خوش آمد حضرت را صلی اللہ علیہ وسلم و فرمود زیادت کن تا آنکہ من خواندم صد بیت

و ازین حدیث مستفاد شد استحباب طلب شعر محمود کہ نتیجۂ شکل اول است و استحباب طلب زیادت و استحباب انشاء شعر۔ و استحباب طلب از ہر جا کہ باشد چہ اُمیہ بن الصلت کافر بود۔ و حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اٰمَنَ لِسَانُهٗ وَكَفَرَ قَلْبُهٗ در کتب سیر آمدہ کہ شعراء مدحت طراز حضرت صلی اللہ علیہ وسلم صد و شصت و نہ از رجال و دوازدہ از نسا بودند و باستثناء کریمۂ اِلَّا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَ عَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ[2] سر امتیاز بآسمان می سودند۔ و ہمچنین بسیارے از کبراء امت و فصحاء ملت کنوز سربستۂ عرش را بمفاتیح زبانہا کشودہ اند و نفائس معانی را باسلوب شعر ادا نمودہ رَحِمَهُمُ اللهُ تَعَالٰی۔

و اول کسیکہ جواہر سخن را در رشتۂ نظم کشید و این تحفۂ موزون را از خزانۂ غیب بہ قلمرو شہود رسانید آدم علیہ السلام است چون قابیل ہابیل را شربت شہادت

---

[1] مسلم جلد ۲ صفحہ ۱۹۸ مطبوعہ مصر و تہذیب الاسماء صفحہ ۱۶۴ مطبوعہ یورپ۔

[2] الشعراء ۲۶۔ آیت ۲۲۷۔

چشانید- مرثیۂ فرزند شهید در سلک نظم کشید از انست ؎

تَغَيَّرَتِ الْبِلَادُ وَمَنْ عَلَيْهَا ۔۔۔ وَوَجْهُ الْاَرْضِ مُغْبَرٌّ قَبِيْحٌ

تَغَيَّرَ كُلُّ ذِیْ طَعْمٍ وَلَوْنٍ ۔۔۔ وَقَلَّ بَشَاشَةُ الْوَجْهِ الْمَلِيْحِ

فَوَا اَسَفِیْ عَلٰی هَابِيْلَ اِبْنِیْ ۔۔۔ قَتِيْلًا قَدْ تَضَمَّنَهُ الضَّرِيْحُ

ابن اثیر و جم غفیر این ابیات را بآدم اسناد کرده اند و جمعے دیگر انکار نموده اند که انبیا عَلَيْهِمُ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ از گفتن شعر معصوم اند-

و در تفسیر معالم التنزیل[1] از ابن عباس روایت کرده که آدم علیہ السلام این مرثیہ را باسلوب نثر ادا نمود و بفرزندان وصیت فرمود که همیشه متوارث شوند و برین مصیبت عظمی رقت نمایند- چون به یعرب بن قحطان رسید- از زبان سریانی بلسان عربی ترجمه کرد و موزون گردانید-

امیر خسرو علیه الرحمه فرماید ؎

ما همه در اصل شاعر زاده ایم ۔۔۔ دل باین محنت نه از خود داده ایم

و مرزا صائب گوید ؎

آنکه اول شعر گفت آدم صفی الله بود ۔۔۔ طبع موزون حجت فرزندی آدم بود

اکثر مؤرخین آورده اند که اول کسیکه شعر فارسی گفت بهرام گور است روزے بشکار رفته بود- شیرے را صید کرد و از غایت بشاشت این مصراع برزبانش گذشت ؎ منم آن پیل دمان و منم آن شیر یله

دلارام چنگی که محبوبۂ او بود و هر سخن که از بهرام سر برمی زد مناسب آن جواب بهم می رسانید- در مقابل گفت ؎ نام بهرام ترا و پدرت بوجبله[2]

[1] تفسیر المائده- ۵ آیت ۳۴ صفحه ۲۸۰ جلد ا مطبوعه بمبئی و معجم فی معابیر اشعار عجم صفحه ۱۶۸ مطبوعه بیروت-

[2] تذکرۂ دولت شاه سمرقندی صفحه ۲۹ مطبوعه یورپ و معجم فی معابیر اشعار عجم صفحه ۱۶۹-

وبعضے نوشتہ اند کہ در عہد عضد الدولہ دیلمی در کتابہ قصر شیرین کہ تا آن وقت سلامت بود - این بیت بزبان قدیم نوشتہ یافتند ؎

هژیرا بگیهان انوشہ بزی ‌ ‌ ‌ جهان را نگهبان و نوشہ بزی

هژیر بضم ہا و کسر زای فارسی بمعنی خوب و نیکو و صاحب فرہنگ[1] سروری بفتح ہا گفتہ بروزن صفیر نوشتہ - وازینجا بوضوح می رسد کہ وجود شعر فارسی پیش از زمانِ اسلام ہم بود -

صاحب تاریخ صبح صادق نقل می کند کہ اول کسیکہ بعد از بہرام گور در عہد اسلام شعر فارسی گفت عباس مروزی است - چون مامون خلیفہ بمرو رفت قصیدۂ در مدح او پرداخت و صلۂ جزیل یافت - مطلعش اینست ؎

اے رسانیدہ بدولت فرق خود تا فرقدین ‌ ‌ ‌ گسترانیدہ بجود و فضل در عالم یدین

ابتداء خلافت مامون سنہ ثلث و تسعین و مائۃ (۱۹۳) بودہ است -

وبعضے قلمی نمودہ اند کہ یعقوب بن لیث صفّار کہ در احدی و خمسین و مأتین (۲۵۱) استیلا یافتہ پسر او روز عید با اطفال جوز می باخت ہفت جوز بہ گو افتاد و یکے بیرون ماند - پسر نومید شد - اتفاقاً جوز غلطیدہ بہ گو رسید از غایت سرور بر زبان پسر گزشت ؎ غلطان غلطان ہمی رود تا لب گو[2]

این کلام بمذاق یعقوب خوش آمد و با فضلا در میان آورد - بعد از خوض مصراعے از بحر ہزج یافتند و مصراعے و بیتے دیگر ضم ساختہ دو بیتی نام کردند و رفتہ رفتہ رباعی نام شد اما در شعراء عرب تا حال دو بیتی نام دارد -

وبرخے آوردہ اند کہ ابتداء شعر فارسی در اسلام ابوحفص سغدی گفت و

---

[1] فرہنگ رشیدی جلد ۲ صفحہ ۳۰۴ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۷۱ء -

[2] تذکرہ دولت شاہ صفحہ ۳۰ مطبوعہ یورپ -

او در حدود سنہ ثلث مآتہ (۳۰۰) بودہ و شعرے کہ باو نسبت دہند اینست ؎

آہوے کوہے در دشت چگونہ دودا — یار ندارد بے یار چگونہ رودا

بالجملہ تا حدود ثلث مآتہ (۳۰۰) ہجری شرذمۂ قلیل اندک اندک شعر گفتہ بودند اما کسے بہ تدوین نپرداختہ تا در عہد سلاطین سامانیہ استاد رودکی ظہور کرد و دیوان شعر ترتیب داد و بمرور دہور پایۂ سخن رسید بجائے کہ رسید

راسم اوراق درین صحیفہ جمعے از قافیہ سنجانِ متاخرین را کہ ابتداء ظہور یا انتہاء وجود ایشان بعد از ہزار (۱۰۰۰) ہجری است بر صدر بیان مے نشاند و بعد ازان موزونان بلگرام را رونق این انجمن می گرداند تا عرصۂ سخن را دستگاہے بہم رسد و نظر تماشائیان را جولانگاہے پدید آید۔ و دیوان ہر صاحب سخن کہ بدست اُفتاد و بتقریب انتخاب آن استفادہ دست بہم داد اشعار می رود و جز غزل و رباعی قسم دیگر کمتر ثبت مے شود۔

اکنون بہ تحریر تراجم روشن طبعان می پردازم۔ و چراغانے ترتیب دادہ چشم یاران را گرم تماشا می سازم۔

(۱) سحابی ۔ مولانا سحابی استرآبادی

سحاب گوہر پاش اسرار است۔ و آفتاب سرگرم افاضۂ انوار در ارشاد حقائق و معارف بے نظیر اُفتادہ۔ و ارواح معانی را در چار عنصر رباعی بروجہ احسن جلوہ دادہ مدت سی سال بجاروب کشی آستان نجف اشرف سعادت جاودانی اندوخت و دران فرصت قدم از روضۂ علیہ بیرون نگزاشت۔ و از حطام دنیا بہ حصیرے و ابریقے قناعت کرد و ہم دران بقعۂ مبارک در حدود سنہ عشر و الف (۱۰۱۰) فنائے صوری را بافنائے معنوی ہم آغوش ساخت۔

صاحب تاریخ صبح صادق نقل مے کند کہ وقتے بکنار آبے رسید۔ خواست کہ بگزرد۔ پایش فرو رفت۔ با خود گفت این معنی از تعلق است و مرا بہیچ چیز جز دیوان شعر خود تعلقے نیست دیوان را در آب انداخت و چون پیک صبا بر روے دریا خرامان بگزشت۔

ہفتاد ہزار رباعی گفتہ بود از انجملہ قریب بیست ہزار کہ در سفائن مردم مرقوم بود باقی ماند۔ وَمِنْ اَنْفَاسِهِ النَّفِيْسَةِ

با ذات بہر صفت گرایند خوش است	نغمہ بہر آہنگ سرایند خوش است
از بہر خدا ہیچ عمل ضائع نیست	در خلد ز ہر در کہ در آیند خوش است
عالم چہ کنی و عالم آرائی را	ہمراز نگشتہ یار اسیرائی را
در خانہ اگر ہزار صورت باشد	درمان نکنند درد تنہائی را
بر خود در مدح و ذم نمے باید زد	بیرون از حد قدم نمے باید زد
عالم ہمہ آئینہ حسن ازلی است	مے باید دید دم نمے باید زد
آنانکہ باصل کار نیکو بینند	کار این سو برای آن سو بینند
زانگونہ کہ روی جامہ را خیاطان	این رو دوزند و حسن آن رو بینند

(۲) فیضی و فیاضی شیخ ابو الفیض اکبر آبادی

طوطی ہند سخن گستری است۔ و ملک الشعراء درگاہ اکبری۔ در طبقۂ سلاطین تیموریہ ہند اول کسیکہ بخطاب ملک الشعرائی تحصیل مباہات نمود۔ غزالی مشہدی است کہ از پیشگاہ اکبر بادشاہ باین خطاب نامور گردید۔ و بعد رمیدن او از صحرائے فنا بمرغزار بقا شیخ فیضی باین لقب بلند آوازہ گشت و در عہد جہانگیر بادشاہ طالب آملی و در زمانِ صاحبقران شاہ جہان اَنَارَ اللّٰهُ بُرْهَانَهٗ ابو طالب

کلیم ہمدانی باین خطاب سکۂ تفاخر در آفاق زدند۔

و بر متتبعان اخبار موزونان روزگار ہویداست کہ از شعراء ولایت ایران وتوران کسانیکہ بمداحی سلاطین وامراء ہند پرداختہ دو قسم اند۔ قسم اوّل جمعے کہ از اوطان خود بگلگشت ہند شتافتہ اند۔ وصحبت ممدوحان دریافتہ مثل حکیم روحانی سمرقندی صاحب تاریخ صبح صادق گوید[۱] کہ سلطان شمس الدین ایلتمش والی دہلی در سنہ ثلث وعشرین وستمأتہ (۶۲۳) قصد رنتھنبھور کرد وگرفت پس بمندور رفت واستیلا یافت۔ حکیم روحانی سمرقندی در آن آوان از بخارا بخدمت او پیوست وقصیدہ بعرض رسانید وصلۂ جزیل یافت مطلعش این است ؎

زفتحنامۂ سلطانِ عصر شمس الدین		خبر باہل سما برد جبرئیل امین

ومثل بدر چاچی کہ در پایان عمر بہند خرامید ومشمول فراوان عنایت ورعایت سلطان محمد تغلق شاہ گردید وبہ فخر زمان مخاطب گشت۔ دیوانش بین الجمہور مشہور است۔ طور خاصے دارد وتشبیہ کنایت اکثر بکار می برد ومثل شیخ آذری اسفراینی کہ بعد تحصیل زیارت حرمین مکرمین شرفہما اللہ تعالی بسیرِ ہند شتافت وباسلطان محمد نبیرۂ رایات اعلیٰ خضر خاں فرمانروائے دہلی برخورد واز انجا روبدکن آورد سلطان احمد شاہ بہمنی باعزاز واکرام پیش آمد۔ اتفاقاً سلطان دران ایام شہر بیدر بنیاد می کرد ودار الامارۃ درکمال شکوہ طرح انداخت شعراء پائے تخت کتابۂ عمارت بنظم آوردند۔ شیخ آذری ہم چند بیت موزون ساخت۔ از انجملہ است این دو بیت ؎

حبذا قصر مشید کہ ز فرطِ عظمت		آسمان پایۂ از سدۂ این درگاہ است

---

[۱] تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۱۰۵ مطبوعہ بمبئی۔

آسمان ہم نتوان گفت کہ ترکِ ادب است فقر سلطانِ جہان احمدِ بہمن شاہ است

سلطان در وجہ صلہ دوازدہ ہزار بستۂ قماش عنایت نمود شیخ گفت لا تحمل عطایا کم الا مطایا کم۔ سلطان بیست ہزار تنکہ دیگر وجہ کرایہ راہ رعایت فرمود شیخ با احمال و اثقال بخراسان عطف عنان نمود[1] و مثل شہیدی قمی کہ بعد فوت سلطان یعقوب بدیار ہند ہجرت برگزید و در دکن و گجرات زندگانی بسر برد۔ صاحب تاریخ فرشتہ گوید[2] کہ چون اسماعیل عادل شاہ در سنہ ست و ثلثین و تسعمائۃ (۹۳۶) قلعہ بیدر مفتوح ساخت و خزائن را بکلید سخاوت برروئے خلائق باز کرد۔ مولانا شہیدی قمی کہ از کمال شہرت از تعریف مستغنی است در آن مدت از خطۂ گجرات آمدہ بود۔ و بواسطۂ سمت شاعری کمال تقرب نزد سلطان پیدا کرد۔ سلطان حکم فرمود کہ بخزانہ رفتہ آن قدر زر احمر کہ حملش مقدور باشد بردارد۔ چون مولانا از رنج سفر فی الجملہ ضعف و ناتوانی داشت بعرض رسانید کہ روزے کہ از گجرات متوجہ این درگاہ می شدم دو چندان این قوت داشتم چہ باشد کہ بعد از چند روز کہ آن توانائی عود نماید برین خدمت روح پرور سرافراز شوم۔ سلطان سخن پرور نکتہ گزار لب بہ تبسم شیرین کردہ گفت نشنیدۂ کہ گفتہ است در تاخیر و طالب را زیان دارد۔ باید کہ دو دفعہ بخزانہ رفتہ آنچہ از دست برآید تقصیر نکنی۔ و وقت فرصت غنیمت شماری۔ چون این حکم عین مدعاے مولانا بود شگفتہ و خندان از مجلس برخاستہ دو کرت بخزانہ شتافت و ہمیانہاے بیست و پنج ہزار ہون طلا بیرون آورد۔ چون خازن این خبر بسمع بادشاہ رسانید۔ فرمود مولانا راست مے گفت کہ من قوت ندارم۔ و نزاکت این کلام بر ارباب ادراک واضح و روشن است

---

[1] تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۶۲۷ مطبوعہ بمبئی و تذکرۂ دولت شاہ صفحہ ۴۰۰ مطبوعہ یورپ۔

[2] تاریخ فرشتہ جلد دوم صفحہ ۳۴ مطبوعہ بمبئی۔

کہ ہم جانب خوش طبعی منظور است وہم جانب ہمت۔ قسم ثانی۔ جمعے کہ قدم سعی باین دیار نفرسودہ اند۔ وغائبانہ تحفہ گرانمایۂ مدح ارسال نمودہ۔ مثل[1] خواجہ حافظ شیرازی قدس سرہٗ کہ بدرگاہ سلطان غیاث الدین والی بنگالہ غزلے فرستاد۔ این دو بیت ازان است ؎

شکر شکن شوند ہمہ طوطیان ہند | زین قند پارسی کہ بہ بنگالہ مے رود
حافظ ز شوق مجلس سلطان غیاث دین | غافل مشو کہ کارِ تو از نالہ مے رود

وشل[2] عارف جامی قدس سرہٗ کہ اورا با ملک التجار خواجہ محمود گاوان امیر الامراء سلطان محمد شاہ بہمنی والی دکن ارتباط خاص بود وارمغان مدائح ارسال می فرمود۔ ازانجملہ قصیدہ ایست کہ یک بیتش این است ؎

ہم جہان را خواجہ وہم فقر را دیباجہ است | سرّ الفقر است لیکن تحت استار الغنا

ودر خاتمہ غزلے می فرماید ؎

جامی اشعار دلاویز تو جنسی است لطیف | بودش از حسن ادا لطف معانی تارش
ہمرۂ قافلۂ ہند روان کن کہ رسد | شرف مہر قبول از ملک التجارش

اما در عہد اکبر بادشاہ عدد ہر دو قسم بحد کثرت رسید۔ وبازار ہر دو گروہ بنہایت گرم گردید۔ طائفہ اولی عیان اند۔ ومستغنی از اطالتِ بیان۔ وطائفۂ ثانی را شیخ ابو الفضل در آئین اکبری بیان می کند ومی گوید:۔

"وآنانکہ سعادت بار نیافتند واز دور دستہا گیتی خداوند را ستایش گزارند بس انبوہ چون قاسم[1] "گونابادی۔ ضمیری[2] سپاہانی۔ وحشی[3] یافقی۔ محتشم[4] کاشی۔ ملک[5] قمی۔ ظہوری[6] ترشیزی "رشکی[7] ہمدانی۔ ولی[8] وشت بیاضی۔ نیکی[9]۔ نظیری[10]۔ صبری[11] اردستانی۔ فگاری[12] "اسفرائنی۔ میر حضوری[13] قمی۔ قاضی نوری[14] سپاہانی۔ صافی[15] یمینی۔ طوفی[16] تبریزی ا۔ انتہے[3]

ــــــــــــــــــــــــــــــ

[1] ریاض السلاطین صفحہ ۱۰۶ مطبوعہ کلکتہ سنہ ۱۸۹۰ء۔
[2] فرشتہ جلد اول صفحہ ۶۹۴ مطبوعہ بمبئی۔ [3] آئین اکبری جلد اول صفحہ ۱۸۲ مطبوعہ کشوری لکھنؤ سنہ ۱۸۸۲ء۔

وازجملہ ثانی شیخ علی نقی کمرہ قصیدۂ سی وپنج بیت درستائیش شیخ فیضی

پرداختہ وازصفاهان بهندروان ساختہ ازان است ؎

مراافگند برنظم امورم پرتو فیضی | ابوالفیض آن گزینِ اکبر و شیخ کبیرِ من
ظهیرِ قدوۂ پیشینیان حتے ظهیر الدین | امیر زبدۂ اهل زمان حتی امیرِ من
اگر هستم مجیر اندر سخن او هست خاقانی | وگر من مستجیرم آستانِ او مجیرِ من
کیم باو رسد در شاعری دعوائے هیچشی | کہ درین خانقاہ هم من مریدواو پیرِ من ست
زمین هند باقربِ درش نعم النعیم دل | هوائے خلد دوراز حضرتش بئس المصیرِ من

وشیخ فیضی را وقت سفارت برهان شاہ والی احمد نگر باملا ملک قمی

وملا ظهوری ترشیزی ملاقات واقع شد وصحبت کبری افتاد۔ بعد معاودت از

جانبین ابواب محبت نامها مفتوح بود

ملاظهوری نثر لطیفے در مدح شیخ فیضی بقلم آوردہ۔ حکیم عین الملک

شیرازی مکتوبات شیخ جمع نمودہ ودرخاتمۂ مکتوبات۔ نثر مذکور مندرج ساختہ۔

مرزا صائب علیہ الرحمہ اورا بخوبی یاد می کند و می فرماید ؎

این آن غزل کہ فیضی شیرین کلام گفت | در دیدہ ام خلیدہ و در دل نشستۂ

احوال شیخ فیضی تفصیلا در فصل ثانی از دفتر اول پیرائیہ بیاں پوشیدہ اینجا آنچہ

مناسب منصب شاعری است سمت گذارش می یابد۔

نامش ابوالفیض است۔ سالها فیضی تخلص کرد۔ آخر فیاضی قرار داد و اشعار

باین معنی می نماید ؎

زین پیش کہ سکّہ ام سخن بود | فیضی رقم نگین من بود
اکنون کہ شدم بہ عشق مرتاض | فیاضیم از محیط فیاض

پادشاہ اورا بنظم خمسہ مامور ساخت۔ در مدت پنج ماہ کتاب نلدمن چهار هزار و

دوبیت بیت مقابل لیلی مجنون موزون ساخت و با اشرفیہا از نظر پادشاہ گزرانید۔ درجۂ استحسان یافت۔ حکم شُد کہ نسخۂ دیگر نوشتہ مصوّر سازند۔ و نقیب خان درحضور می خواندہ باشد۔ ازان کتاب است ؎

بانگِ قلمم درین شبِ تار | بس معنی خفتہ کرد بیدار

و در برابر مخزن اسرار مرکز ادوار نقش بست و آن سوادرا بعد وفات او شیخ ابوالفضل بہ بیاض رسانید

و در پہلوی شیرین خسرو۔ سلیمان بلقیس و در ازاءِ سکندر نامہ۔ اکبر نامہ و در تقابل ہفت پیکر ہفت کشور آغاز کرد اما باتمام نرسانید

از مقطعات اوست ؎

منم فیضی کہ در میدانِ معنی | چو من چابک سوارے تیز تگ نیست
بجلد شعر من از پوست تا مغز | ہجاے مردم ناپاک رگ نیست
بدان می ماند این پاکیزہ گفتار | کہ در دیوانِ حافظ نام سگ نیست

شیخ محمد یحیے الہ آبادی درکتاب اعلام الاناام گوید۔ صاحب قطعہ را این بیت بنظر نرسیدہ ؎

شنیدہ ام کہ سگان را قلادہ می بندی | چرا بگردنِ حافظ نمے نہی رسنے

راقم الحروف گوید در بعضے نسخ دیوان خواجہ حافظ بجائے لفظ حافظ لفظ عاشق واقع شدہ و مقطع چنین است ؎

مزاج دہر تبہ شد درین بلا حافظ | کجاست فکر حکیمے و راے برہمنے

از حسن اتفاقات اینکہ چیزے کہ شیخ فیضی مے خواست در دیوان فقیر آزاد موجود است و ازین لفظ مبراست۔

دیوان شیخ فیضی بنظر درآمد متضمن اصناف شعر است۔ بیتے چند از غزلیات

او فرا گرفته شد ؎

نماند گریه شبِ وصل بیقراران را | سهیل طلعتِ آن ماه بُرد باران را
خبر برید شب عید پیر مصطبه را | که راست می کنم امشب قصیدهٔ رسی شب را
اگر ہر نے بکشم سوی بیخودی چه کنم | مراز ہمدمے خود ملال مے گیرد
شدیم خاک ولیکن ز بوی تربتِ ما | توان شناخت کزین خاک مردمی خیزد
مژگان بپوش چون قدم از دیده میکنی | مردانِ ره برهنه نهادند پائے را
آنچه به فیضی نظرِ دوست کرد | مشکل اگر دشمنِ جانی کند

رباعی

بر ما چه زیان اگر صفِ اعدا زد | مشتے خاشاک لطمه بر دریا زد
ما تیغ برهنه ایم در دستِ قضا | شد کشته کسے که خویش را بر ما زد

(۳) انیسی شاملو یولقلی بیگ

نکته سنج یگانه است و انیس معانی بیگانه۔ از ایران دیار به سیر ہند خرامید و مدتها در ظل عاطفت خانخانان آرمید۔ وفاتش در برہان پور در سنه ثلث عشر و الف (۱۰۱۳) واقع شد۔

انیسی نظم قصهٔ محمود و ایاز شروع کرده بود۔ ہادم اللذّات قطع سخن کرد و آن نقش صورت اتمام نپذیرفت۔ از انست در وصف چشمه ؎

بحدے سرد کز بیم فسردن | نیارد عکس در وے غوطه خوردن
برہم ما غم تو ہر نفس بخانهٔ خویش | چنانکه مرغ برد خس بآشیانهٔ خویش
یادگار از ما درین عالم بسیار ماند | رفت اگر آتش نشانِ دود بر دیوار ماند
خبرِ گل مرسانید به مرغانِ قفس | کس چرا مژدهٔ نوروز بزندان آرد

قاصد ادای نامہ نتواند نہ حرفِ شوق | حیف از زبان کہ بالِ کبوتر نمی شود

(۴) نوعی ملا نوعی خبوشانی

نوع کلامش جنس عالی است۔ و رشحۂ اقلامش بقیمت لآلی۔ مرزا صائب گل دعای بر تربت او مے افشاند و می فرماید؎

این جوابِ مصرعِ نوعی کہ خاکش سبز باد | سایۂ ابرِ بہاری کشت را سیراب کرد

ابتداء حال از متوسلان شہزادۂ دانیال ابن اکبر بادشاہ بود چون او شنقار شد دامنِ دولت خانخانان گرفت و قصائد و ساقی نامہ در مدح او پرداخت و بکرات و مرات جوائز گرانمند اندوخت۔ یک دفعہ دہ ہزار روپیہ نقد و خلعت فاخرہ و زنجیر فیل و اسپ عراقی صلۂ شعر گرفت۔ ملا سمی درین باب گوید؎

زنعمتِ تو بہ نوعے رسید آن مایہ | کہ یافت میر معزی ز دولتِ سنجر

زگلبنِ املش صد چمن گلِ اُمید | شگفت تا کہ بمدح تو شد زبان آور

در عہد اکبر بادشاہ نوجوان ہندوئے شبِ طوی خود را اکبر آباد از بازار مسقف میگذشت قضارا سقف فرود آمد۔ نوجوان بر خاک ہلاک اُفتاد۔ عروس نامراد کہ در نہائت رعنائی و کمال خوش سیمائی بود بآئین خود قصد سوختن کرد۔ اکبر بادشاہ درحضور خود طلبیدہ ہر چند منع نمود۔ و امیدوار فراوان ناز و نعمت ساخت۔ زن بپائمردی ہمت از جان رفت و پروانہ وار خود را ابر آتش زد۔ ازینجاست کہ شعراء زبان ہند در اشعار خود عشق از جانب زن بیان می کنند کہ زن ہند و ہمین یک شوہر می کند۔ و او را سرمایۂ زندگی می شمارد و بعد مُردن شوہر خود را با مُردہ شوہر می سوزد۔ امیر خسرو علیہ الرحمہ می گوید؎

خسروا در عشق بازی کم ز ہندو زن مباش | کز برای مردہ سوزد زندہ جانے خویش را

و از غرائب اتفاقات آنکه در قرآن مجید قصهٔ عشق زن بر مرد واقع شده یعنی قصهٔ یوسف علیٰ نبینا و علیه الصّلوٰة والسّلام۔ مُلّا **نوعی** حسب الامر شاہزادہ دانیال در واقعه مذکور مثنوی **سوز و گداز** بنظم آورد۔ از انست ؎

جمالِ نازرا پیرایه نو کرد | عبارت را تبسّم پشیر و کرد

و از ساقی نامهٔ اوست ؎

بده ساقی آن ارغوانی نبید | که روز خرابان بپایان رسید
بگردان زره عمر برگشته را | چو شاه نجف روز شب گشته را

وفات **نوعی** در **برہان پور** سنه تسعة عشر و الف (۱۰۱۹) اتفاق اُفتاد۔ دیوانش بمطالعه در آمد و این ابیات حاصل شد ؎

زان پیش که صُبح از شبِ اُمید بر آید | بکشا دہنِ شیشه که خورشید بر اید۔
دست فرسود تمنا دلِ شیدائی نیست | این گل طور بود لالۂ صحرائی نیست
باده می خواهم به سیرِ ماهتابم کار نیست | هیچ ماهِ چارده چون ساغرِ سرشار نیست
شرابِ مطرب و دلدار در مقابله بود | میانِ دیده و دیدار شرم فاصله بود
ما بے سواد علم معاشِ زمانه ایم | مفلس شریک مایۂ این کارخانه ایم
ما عاشق و جز خانه خرابی فنِ ما نیست | خصم است بخود هر که بجان دشمن ما نیست
یکروز صبا بوی گلے برد به یعقوب | بگریست که این نکهت پیراهنِ ما نیست
نسیم مصر بجاروب گل دماغم رُفت | اگر غلط نکنم بوے یار مے آید
سبوی باده سلامت که زینت دوش است | سرے که مایۂ درد است گو بدوش مباد
تو روی آئینه و ما قفاے آینه ایم | چنانکه از تو بد از ما نکو نمے آید
چو جام باده مسخر شود بدعوت صبح | چه لازم است که تسخیر آفتاب کنند

هر ذره ز اجزای جهان تابعِ رنگے است　　در بادهٔ گرت خصم نمک ریخت شکر گیر

(۵) نظیری - مولانا نظیری نیشاپوری

سخن سرسبزش نظیر فیروزهٔ نیشاپور است ازانش نظیری خوانند - و دیوان رنگینش رشکِ نگار خانهٔ فغفور است ازانش بے نظیر دانند -

مرزا صائب گوید ؎

صائب چہ خیال است شود ہمچو نظیری　　عرفی بہ نظیری نرسانید سخن را

وظاہر است کہ ترجیح دادن مرزا **نظیری** را بر **عرفی** و بر خود مطلق نخواہد بود کہ عرفی در قصائد چرب است و مرزا در غزل خود می فرماید ؎

بلبلِ خوشنوائے نیشاپور　　خجل از طبع بے نظیر من است

مولانا **نظیری** فیروزه وار از نیشاپور بر آمده در ہندوستان بہ یمین جوہر شناسی **خانخانان** نامے بر آورد و قصائد غرا در مدحتِ **خانخانان** بر صفحۂ روزگار ثبت نمود - و صلات گرانمایہ اندوخت - بعد چندے بدلالت خضر توفیق احرام حرمین محترمین بر بست و بعد احراز این سعادت کبری رخت عود بہ **ہندوستان** کشید - و در **گجرات - احمد آباد** رنگ توطن ریخت -

وقتے جہانگیر پادشاه کتابۂ عمارتے امر فرمود - مولانا غزلے گفتہ بعرض رسانید کہ مطلعش این است ؎

این خاک درت صندلِ سرگشتہ سران را　　با دامن جاروب رحمت تاجوران را

پادشاه در جائزه قریب سہ ہزار بیگہ زمین انعام فرمود -

شیخ محمد مندومی متخلص **بغوثی** در کتاب **گلزار ابرار** مے گوید :-

"مولانا نظیری نیشاپوری حاجی الحرمین درویش طبیعت صوفی سیرت - مہذب الاخلاق بود

"در آخر روزگار زندگانی عنان نظم تراشی بصوب طرز گفتار صوفیان وحدت گزار منعطف
"ساخته۔ نخست سواد عبارت عربی از مصاحبت نگارندۂ گلزار ابرار روشن ساخت سپس
"دوازده سال که تتمۂ عمر او بود در احمد آباد اقامت گزیده علوم دینی تحصیل کرد و تصحیح تفسیر و
"حدیث از خدمت مولانا حسین جوہری وارہ نمود و در ہزار و بیست و سہ (۱۰۲۳) بعالم
"قدس خرامید انتہیٰ"۔

قبرش در تاج پورۂ احمد آباد واقع شده و بر قبرش گنبدے تعمیر کرده اند این چند
بیت از دیوانش انتخاب اُفتادے

جز نام صنم نقش مکن لوح جبین را	تا چپ نکنی راست نخوانند نگین را
بے عشق عقل راہنرے در دماغ نیست	بد سوزد آن فتیله که از شعله داغ نیست
شرم می آید ز قاصد طفلِ محجوب را	بر سرِ راہش بنید از ید مکتوب مرا
مبین بعیب و قبولم که در پناهِ توام	اگر بد و جهانم که نیک خواه توام
و گر خدا بر دای دل سرِ کجا داری	که یکدو روز شد آتش بزیر پا داری
جرم من است پیش تو گر قدر من کم است	خود کرده ام پسند خریدار خویش را
می گریم و از گریه چو طفلم خبرے نیست	در دل ہوسے ہست ندانم که کدام است
به مهربانی او اعتماد نتوان کرد	که تازه عاشقم و خاطرش بمن صاف است
این رسمہائے تازه ز حرمانِ عهد ماست	عنقا بروزگار کسے نامه بر نشد
توان ز نامۂ من یافت اشتیاق مرا	عیارِ شوق باندازۂ سخن باشد
به بیع عشوه برم جان که مستِ ناز مرا	اهانت است که خود بر سرِ متاع آید
دولتے بود که مردیم بهنگام وداع	آن قدر زنده نماندیم که محمل برود
یک توجه از تو در کار است و صد عالم مراد	غم ندارم گر اجابت با دعا دشمن شود
تو کار خود به غمزۂ معشوق واگزار	بیطاقتی مکن که نکو یان نکو کنند

مسافرانِ چمن نارسیده در کوچ اند | شگوفه می رود و شاخ بار می آرد
کمر در خدمت عمریست می بندم چه شد قدرم | برہمن می شدم گر این قدر زنّار می بستم
بوی یار من ازین سست وفا می آید | گلم از دست بگیرید که از کار شدم
نازم باین شرف که غلام محبتم | لافِ نسب زنسبتِ آدم نمے زنم

(۶) سنجر۔ میر سنجر خلف میر حیدر معمّائی کاشی

سخنش ہموار است و گہرش آبدار۔ دیوانش بنظر امعان در آمد۔ غزل و قصیدہ و مثنوی یک رُتبہ دارد۔

در سلک ملازمان اکبر پادشاہ انتظام داشت و قصائد فراوان در ثنا طرازی بادشاہ و شاہزادہ ہا و امراء اکبری بنظم آوردہ و با میرزا جانی والی تتہ نیز مربوط بود و زبان بمداحی **میرزا جانی و میرزا غازی ترخانی** کشود۔

در اواخر عہد اکبری جانب بیجاپور حرکت کرد۔ و در ظل عنایت **ابراہیم عادل شاہ** قرار گرفت۔ عادل شاہ در ملازمت نخستین خلعت ملبوس خاص و انگشتر زمرد بیش بہا عطا فرمود۔ و شکستہ حالی او را بمومیائی لطف و احسان مداوا نمود۔

میر در اشعار خود شکایت بسیار از دست روزگار دارد۔ و در زمرۂ ممدوحان خود از **ابراہیم عادل شاہ** اظہار رضا می کند و در مدح او می گوید ؎

دو شاہ شاعر پرور بلند نام شدند | نخست والیِ غزنین دوم خدیو دکن
رسد بعہد تو شاعر بہ پایۂ ملکی | زہے نوازش شاہ و زہے ظہور سخن

اشارہ بمُلا **ملک قمی** و **ملا ظہوری ترشیزی** ہر دو شاعر مشہور پای تخت ابراہیمی در ایام اقامت بیجاپور فرمان طلب شاہ عباس ماضی با خلعت فاخرہ بنام او صدور یافت اما پیش از وصول فرمان۔ منشور اجل نامزد گردید و این صورت

در سنهٔ احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) رو داد - مصرع "افگند بادشاه سخن چتر سنجری" تاریخ است - مؤرخ دو عدد زائد را به حسن تعمیه افگند۔

۱۰۲۳
۲
۱۰۲۱

این چند بیت از غزلیات سنجر به انتخاب در آمده

شهر حسن است بہر جانب بازار مرا — تو نخواہی دگرے ہست خریدار مرا

نه تاب دیدن و نے طاقتِ شکیبائی است — تو چون نقاب کشی رحم بر تماشائی است

محققان که ز دریای علم در جوش اند — چو کوه تا نکنی شان سوال خاموش اند

آتشِ خرمنِ منی شبنم کشتِ دیگران — دوزخِ من چرا شدی ای تو بہشتِ دیگران

ای بخت صبحِ عشرت تا کے بخواب بینی — بردار سر ز بالین تا آفتاب بینی

راہے نبرد گوش به رازِ نہانِ ما — در قفلِ دل شکست کلیدِ زبانِ ما

ناخوانده گرچه آمده ام زود می روم — طبعِ ترا زیاده مکدر نمی کنم

الماس بدل پاشم و منت کشم از خود — من لذتِ این زخم بسوزن نه پسندم

اگر از دامنِ محمل کشیدم دستِ بیتابی — به پاے ناقه اُفتادم به گرد ساربان گشتم

ما عجز دشمنیم حریفان زبون طلب — ای خونِ ما به گردنِ طبعِ غیورِ ما

ای غمِ ہجر بیش ازین جائے تو نیست در دلم — یا بگذر از ین سرا یا بنما قباله را

امشب ای ہمسایه و مهمان من از خود رفته ام — گر کسے احوالِ من پرسد بگو در خانه نیست

مہر آمد به تماشای تو با تیغ و ترنج — گو بیا گر ہوسِ دست بریدن دارد

ہر که سینه زمینِ نمک فروشان است — دماغ سوزی مرہم به داغ من غلط است

نیست او را سرِ آزادی این مرغِ اسیر — ور نه صد مرتبه گرداند بگردِ سرِ خویش

این زمان بے نسبتم سنجر و گرنه پیش ازین — دستِ من در زلفِ او گستاخ تر از شانه بود

(۷) زمانی - مُلّا زمانی یزدی

علتِ این تخلص آنست کہ مذہب تناسخ داشت - وخود را شیخ نظامی گنجوی پنداشت
واین خام خیال را در عالم تال می آرد - کہ ؎

در گنجہ فرو شدم پے دید | از یزد بر آمدم چو خورشید
ہر کس کہ چو مہر بر سر آید | ہرچند فرو رود بر آید

واو دیوان لسان الغیب را غزل بغزل جواب گفت - ودم ہم صفیری بلبل
شیراز زد و دیوان خود را نزد شاہ عباس ماضی برد و عرض کرد کہ دیوان خواجہ را جواب
گفتہ ام - شاہ فرمود خدا را چہ جواب خواہی گفت - کلیات او دہ ہزار بیت است مؤلف
صبحِ صادق سال وفات او در سنہ احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) نوشتہ و
ناظم تبریزی در تذکرۂ خود گوید" وفات او در سنہ ہزار و ہفدہ (۱۰۱۷) واقع شد"
غنچۂ تاملش باین رنگ می شگفد ؎

حکایت از قدِ آن یارِ دلنواز کنید | باین فسانہ مگر عمرِ ما دراز کنید
ہلاک شیشۂ در خون نشستۂ خویشم | کہ آخرین نفسش عذر خواہی سنگ است
زبانِ حال خموشان کسے نمی داند | وگرنہ سوسنِ آزاد در فسانۂ تست

(۸) شانی - شانی تکلو

در سخنوری شانے بلند دارد - ومکانے ارجمند - مولانا فصیحی ہروی در مدح او
قطعۂ طویل الذیلے می پردازد - و در عنوانِ آن می طرازد ؎

صبا بگوی دل آشفتگانِ عشق گزار | زمین ببوس اگر آسمان دہد دستور
بگو بمردمکِ دیدۂ ہنر شانی | کہ ای ضمیر تو چون چشم عقل سایۂ نور

تو آن مسیح مقالی کہ ملک معنی راست — بیاض جبهۂ کلک تو صبحگاہِ نشور

وا واز شناطرازانِ پایۂ سریر شاہ عباس ماضی است۔ و بنظر التفات شاہ اختصاص داشت۔ و در صلۂ این بیت ؎

اگر دشمن کشد ساغر و گر دوست — بطاقِ ابروی مستانۂ اوست

شاہ او را بزر کشید و مبلغ ہم سنگ عنایت کرد۔

شانی در اواخر زندگانی در مشہد مقدس گوشۂ انزوا برگزید۔ و از سرکار شاہی بوظیفہ بیست تومان موظف گردید۔ فوتش در سنہ ثلث و عشرین و الف (۱۰۲۳) واقع شد "پادشاہ سخن" تاریخ است۔

چراغ فکرش چنین پرتو می دہد ؎

چہ خوش است با دو زلفت سرِ شکوہ باز کردن — گلہ ہائے روز ہجران بشب دراز کردن

لذت آزار گر این است پیکان ترا — ہیچ اجرے نیست در محشر شہیدانِ ترا

ہر قاصدِ آہے کہ بسوی تو فرستم — ہمچون نفسِ بازپسین باز نیامد

چون مرغ گرفتار بہ اُمید رہائی — ہر چند کہ پرواز کنم در قفس اُفتم

نیست ممکن کہ گریزیم ز غزالانِ خیال — ورنہ مجنونِ تو تنہا ترازین می بایست

(۹) شکیبی۔ محمد رضا بن خواجہ عبداللہ صفاہانی؛

از نژاد خواجہ عبداللہ امامی است کہ عارف جامی در نفحات الانس بہ تحریر احوالش پرداختہ۔ و او فرزند خواجہ امین الدین حسن باشد کہ حضرت لسان الغیب او را یاد می کند و می فرماید ؎

برندی شہرہ شد حافظ میان چندین ورع لیکن — چہ غم دارم کہ در عالم امین الدین حسن دارم

شکیبی در سنہ اربع و ستین و تسعمائۃ (۹۶۴) متولد شد برخے علوم در شیراز و لختے

در صفاهان تحصیل کرد- و به ارادهٔ سیر هند در کشتی نشسته خود را به ساحل بندر چیول کشید- وازانجا به قصد ادراک خانخانان که دران ایام در گجرات بود- عازم گجرات شد- اتفاقاً خانخانان دران فرصت به آگره رفته بود- شکیبی از گجرات به آگره شتافت- وخانخانان رادریافت- وبا او سیر سندهه و دکن کرد- در سنه ست والف (۱۰۰۶) از خانخانان جدائی ورزید- ودر سرونج از توابع مالوا رسیده بیماری صعب کشید- ونذر کرد اگر شفا حاصل شود خود را بزیارت حرمین شریفین رساند- از برکات این نیت شفا دست بهم داد- ودر سنه اثنا عشر والف (۱۰۱۲) کمر ایفاء نذر محکم بر بست- واین سعادت عظمی را حاصل نمود- وبعد ۳ سال از راه بندر سورت برگشت- ودر برهان پور با خانخانان برخورد و در سنه ثمانیه عشر والف (۱۰۱۸) التماس گوشه نشینی کرد خانخانان برای او سیورغالے وصدارت دهلی از درگاه جهانگیری برگرفت- وباین تقریب در دار الخلافه دهلی بدل جمعی فروکش کرد- تا آنکه در سنه ثلث وعشرین والف (۱۰۲۳) محمل سفر بعالم دیگر بربست شاعر خوش طبیعت صاف فکر است- ساقی نامه برای خانخانان در سلک نظم کشید- وبصله ده هزار روپیه جیب ودامن آرزو پُر کرد- ازان است ؎

بیا ساقی آن آب حیوان بده	ز سرچشمهٔ خان خانان بده
سکندر طلب کرد لیکن نیافت	که در هند بود او بظلمت شتافت
ای خدا جنسِ مرا از عیب باز آرے بده	می فروشم دل بدیدارے خریدارے بده
شکسته دل نشویم ار ترا سرِ جنگ است	که آبگینهٔ ما هم طبیعتِ سنگ است
تو غنچهٔ سحر و من چراغ صبحدمم	تو خنده بر لب و من جان در آستین دارم
پروانه نیک رفت که در پیش شمع سوخت	آگه نشد که سوختنِ غائبانه چیست

رباعی

نردیست جهان که بردنش باختن است	نرّادیِ او بشش دو کم ساختن است

دنیا بمثالِ کعبتینِ نرد است	برداشتنش برای انداختن است

(۱۰) رضی - آقا رضی اصفهانی

اُستاد فن و نقاد سخن بود - سیر هندوستان کرد و برگشت و در سنہ اربع و عشرین والف (۱۰۲۴) جادۂ فنا پیمود "آه از رضی" تاریخ است۔
۱۰۲۴ھ

نقش سخن باین آئین می بندد ے

نہ ہر کہ چہرہ برافروخت از غم آزاد است	کہ ہر خروی گل از طپانچۂ باد است

در فراقِ تو چنان است تنِ بے جانم	کہ چو فانوس بہ تحریک نفس می گردد

نخواہم زیست چندانیکہ باز آرد پیامش را	وصیت نامۂ بر بالِ مرغِ نامہ بربستم

(۱۱) ملک - ملا ملک قمی

مشہور سخن سرا ایران است - و معروف نکتہ پیرا یان - مرزا صائب سخن او را مکرر تضمین می کند و در مقطعے می گوید ے

این جواب آن غزل صائب کہ می گوید ملک	چشم بینش باز کن تا ہر چہ خواہی بنگری

در صغر سن بہ مشق شاعری اُفتاد - واز قم بہ کاشان آمد و ایامے در اینجا انجمن سخن گرم داشت - آخر متوجہ قزوین شد - و قریب بچہار سال در مصاحبت موزونان و مستعدانِ آن مقام گزرانید۔

و در رمضان سنہ سبع و ثمانین و تسعمائۃ (۹۸۷) از قزوین برآمدہ سرے بدیار دکن کشید - واز مرتضی نظام شاہ دیوانہ والی احمد نگر و بعد او از برہان شاہ اکرام و انعام فراوان یافت۔

و در بیجاپور دامن دولت ابراہیم عادل شاہ والی آنجا گرفتہ - از

مقربان بساط عزت گشت۔ وثمر ہا از نہال برومند دولتش برچید۔ وچون جوہر قابلیت ملاظہوری مشاہدہ کرد فریفتہ گردید۔ ودختر خود را در حبالۂ نکاح او درآورد۔

صاحب تاریخ عالم آرای عباسی گوید:۔

"مولانا ملک قمی باتفاق مولانا ظہوری ترشیزی کتاب نورس را کہ نہ ہزار بیت است بنام عادل شاہ تمام کردہ نہ ہزار ہون بالمناصفہ صلہ یافتند"

شیخ فیضی وقتیکہ از درگاہ اکبری بہ سفارت برہان شاہ والی احمد نگر مامور شد۔ در عریضۂ خود[1] از احمد نگر بہ اکبر پادشاہ می نویسد کہ:۔

"در احمد نگر دو شاعر خاکی نہاد۔ صافی مشرب اند۔ ودر شعر رتبۂ عالی دارند یکے ملا ملک قمی کہ بکس کمتر اختلاط می کند۔ وہمیشہ مژۂ ترے دارد۔ دیگر ملا ظہوری کہ بغایت رنگین کلام است۔ ودر مکارم اخلاق تمام۔ عزیمت آستان بوس دارد۔"

ناظم تبریزی گوید:۔

"در سنہ ہزار وبست وچہار ملا ملک فوت شد وملا ظہوری یک سال بعد از و۔"

وابوطالب کلیم گوید:۔

ملک آن پادشاہ ملک معنی	کہ نامش سکۂ نقد سخن بود
چنان آفاق گیر از ملک معنی	کہ حد ملکش از قم تا دکن بود
سوی گلزار جنت رفت آخر	کہ دلگیر از ہوائے این چمن بود
بجستم سال تاریخش ز ایام	بگفتا۔ او سر اہل سخن بود

۲۵ ۱۰ ھ

امّا این تاریخ از روایت ناظم تبریزی یک عدد زیادہ دارد۔

پیش ازین کلیات ضخیمے از ملا ملک دیدہ بودم۔ در وقت تحریر دیوان غزل

[1] اس عرضی کو مولانا محمد حسین آزاد مرحوم نے دربار اکبری میں صفحہ ۳۹۷ سے لغایت ۴۱۷ نقل کیا ہے دیکھو دربار اکبری مطبوعہ لاہور رفاہ عام سٹیم پریس ۱۸۹۸ء

مختصرے ازو بنظر در آمد - خوش لفظ است - اما معانی تازہ کم دارد - وتشبیہ کہ رکن رکین فصاحت است در کلام او بسیار کم واقع شدہ - واشعار چیدۂ او ازین قبیل است کہ بہ تحریر می آید ؎

دلم ز داغ غمت صد ہزار جا ریش است	کسی کہ دوست بود با تو دشمن خویش است
ازین مرنج کہ بیداد کارِ محبوب است	اگر وفا نہ نماید ستیزہ ہم خوب است
اگرچہ مجلسِ مستان تہی ز غوغا نیست	ولیک صحبت شان خالی از تماشا نیست
مدہ رخصت کہ ریزد خونِ مردم چشمِ فتّانت	کہ ترسم در صفِ محشر رسد دستے بدامانت
اگر با مدّعی عہدِ وفا بستی نمی رنجم	کہ می دانم ندارد اعتبارے عہد و پیمانت
بروز حشر شہیدان چو خون بہا طلبند	تبسّمے کن وخاموش کن زبانِ ہمہ
باحتیاط میِ عافیت بہ ساغرِ ریز	کہ سنگِ تفرقہ خصم پیالہ داران است
پیام سست عہدان داشت سقمے	کہ قاصد دست بر نبضِ خبر داشت
صلح کردیم من وغیر - درین بود صلاح	زانکہ جنگِ من و او - باعثِ رسوائی تست
مرغِ شب کور کہ در سایۂ پروانہ گداخت	بہتر آنست کہ تقلید سمندر نکند
صد ستم دیدی ملکؔ یکبار سر کن شکوۂ	نیستی شرمندۂ لطفے زبانت لال چیست

رباعی

عاشق بہوس گر سر و کارے می داشت	چادر حرم چون تو نگارے می داشت
ای کاش ملکؔ بو الہوسی می آموخت	تا در نظرِ تو اعتبارے می داشت

(۱۲) ظہوری - مُلّا ظہوری ترشیزی

ظہور دولت سخن در عہد او بمعارج علیا رسیدہ ونہال کلام موزون ازمینِ تربیت او سر بہ طارم اخضر کشیدہ -

مرزا صائب او را با ادب یاد می کند و می گوید ؎

صائب نداشتیم سر و برگ این غزل — این فیض از کلام ظہوری بما رسید

ظہوری درین زمین دو غزل دارد۔ بیتے ازان فقیر را خوش آمد ؎

با خنجرِ کشیدہ تغافل رساندہ بود — خود را بہ پیش من کہ نگاہ از قفا رسید

ساقی نامۂ ظہوری عجب صفائی و نمکینی دارد۔ و بہ نازک ادائیہا دل از دست می برد۔ کتابہ[1] این میخانہ بنام برہان شاہ والی احمد نگر است۔

نثر مُلّا ہم طرز خاص دارد۔ امّا غزلش باین رُتبہ نیست۔ بعد از تحصیل حیثیات محمل سیاحت بربست۔ و بہ سیر عراق و فارس پرداختہ عازمِ گلگشتِ دکن گشت و از خوانِ احسانِ ابراہیم عادل شاہ فراوان نعمت اندوخت۔ و کام و زبان رابمدایحی او شیرین ساخت۔

مُلّا ملک قمی او را بزیور کمالات محلی دیدہ طرح اُلفت ریخت۔ و صبیۂ خود را در عقد ازدواج مولانا کشید۔

و این ہر دو سخن آفرین دماغ اتحاد نوعی رسانیدند کہ تالیفہا بمشارکت فکر بہ تحریر آوردند۔ چنانچہ مُلّا ظہوری در دیباچہ "خوان خلیل" می طرازد کہ "ظہوری قبل ازین در پیرایش "گلزار ابراہیم" و اکنون در گسترد ن "خوان خلیل" سہیم عدیل ملک الکلام است"۔

وفات مُلّا ظہوری در دکن سنہ خمس و عشرین و الف (۱۰۲۵) واقع شد۔

سنی[۳] سال پیش ازین کلیات سبر ضخامتے از و بنظر رسید۔ و درین وقت دیوان غزل بدست آمد و بیتے چند انتخاب اُفتاد ؎

شب از مژگان تر رُفتم غبارِ آستانش را — پشیمانم کہ کارے یاد دادم پاسبانش را

[1] مراد از کتابہ در ینجا ڈیڈی کیشن است۔

تغافل پیشۂ صید افگنِ این سرزمین باشد — که دائم بهرِ تقریبِ نگاهے در کمین باشد

نیفتادم چنان کز کوششِ افلاک برخیزم — مگر گردِ تو گردد گردِ من کز خاک برخیزم

همچنان طفل مزاجیم اگر پیر شدیم — کوچه گردی است بجا گرچه زمینگیر شدیم

ازین چه باک که رسمِ وفا نمی دانی — بلاست اینکه طریقِ جفا نمی دانی

مدارِ خویش منه جمله بر نمے دانم — گذشت کار ز طفلی چرا نمی دانی

سعادت است به عشقِ تو هر نفس مردن — وکیل خضر منم عمرِ جاودان نذر است

تصرفِ عجبے کرد در مزاجش غیر — عجیب نیست که غیرت مزاج گو[۱] شده است

نیازمود که زورِ غرور تا چند است — اگر حریف ضرور است عجز ما اینجاست

که دیداست این چنین صیّاد قدرت آن مروّت — که زخمِ فربه از نخچیرِ لاغر بر نگرداند

خصم گو صبر مرا عجز تصور میکن — نیستم مرد عداوت بمحبت سوگند

بجلدی چون نگاهے تیز بینان قاصدے خواهم — نشستن بر سرِ راهِ صبا از من نمی آید

به تمکین گاهِ عرضِ حال کوهِ آهنی بودم — چه دانستم حیا در رعشۂ سیمابم اندازد

خموشی نفعها دارد و سخن پرداز می داند — نخستین اینکه ساکت هیچگه ملزم نمی گردد

اگرچه یاد مرا رخصتِ نشستن نیست — همین بس است که بر خاطرش گذر دارد

ز حد بُرد است چشمِ اشکبارم قرعه غلطانی — نمی دانم شکیبم از سفر کے باز می آید

سعی فرمائے که سیماب شوی از تف شوق — که اگر کشته شوی قدر تو افزون گردد

بُرد باران کوه را از کاه کمتر می نهند — ناتوانان اند لیکن در سخن برداشتن

ذوقی است پادشاهے اقلیمِ دوستی — خواهم که یک دو روز تو باشی بجای من

تیغِ تو نمی داشت اگر آبِ مُروّت — خونِ چو منے را که رساندے به بهائے

فلک گویا تلاشِ منصبِ مشاطگی دارد — وگرنه چیست از خورشید و مه آئینه گردانی

[۱] مزاج گو۔ کسے که موافق مزاج کسے سخن گوید (فرهنگ رشیدی جلد دوم صفحه ۲۳۳ مطبوعه کلکته سنه ۱۸۷۲ء)۔

کدام جورِ نو از لطف دلنشین تر نیست — چہ احتیاج کہ تشویش انتخاب کشی

شیخ فیضی در عریضۂ[1] خود از احمد نگر بہ اکبر پادشاہ بر می نگارد کہ :-

"مولانا ظہوری نقل کرد کہ روزے در باغ یکے از شرفاء مکّہ معظّمہ مجمعے بود - اقسام"
"مردم برکنار حوض نشستہ صحبتے مے داشتند - بہ تقریبے یکے از اہالی ماوراءالنہر گفت"
"کہ فردا چہار یار بر چہار گوشۂ حوض کوثر نشستہ آب بمومنان خواہند داد محمود صباغ"
"نیشاپوری برخاستہ گفت - نامعقول مگو شید حوض کوثر مدوّر است و ساقیش علی مرتضیٰ"
"دیگر بخیت"۔

راقم الحروف گوید چون تقریب حوض کوثر درمیان آمد - رشحۂ فائدہ از سحاب قلم می تراود کہ حوض کوثر مربع است - شیخ جلال الدین سیوطی رحمہ اللہ تعالیٰ در کتاب "البدور السافرہ" می آرد اَخْرَجَ اَحْمَدُ وَالْبَزَّارُ عَنْ جَابِرٍ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّى اللّٰہُ عَلَيْہِ وَسَلَّمَ اَنَا عَلَى الْحَوْضِ اَنْظُرُ مَنْ يَّرِدُ عَلَيَّ وَالْحَوْضُ مَسِيْرَۃُ شَهْرٍ وَزَوَايَاہُ عَلَى السَّوِيَّۃِ يَعْنِيْ عَرْضُہٗ مِثْلُ طُوْلِہٖ

(۱۳) زکی ہمدانی

زکی الخلق ذکی الطبع بود - و گوئے غزل گوئی از اقران می ربود - قوت مدرکہ بلند داشت - و با مُلّا شکوہی در خدمت میرزا ابراہیم ہمدانی درس می خواند - میرزا طاہر نصیر آبادی انتقال او در سنہ ثلثین والف (۱۰۳۰) نوشتہ و ناظم تبریزی گوید" وفات او در سنہ ہزار و بیست و پنج (۱۰۲۵) واقع شد -

و او ساز سخن باین قانون می نوازد ؎

ستمکشانِ محبّت دم از فغان بستند — گرہ ز جبہہ کشادند و بر زبان بستند

---

[1] دربار اکبری صفحہ ۱۴۸ مطبوعہ لاہور ۱۸۹۸ء -

ترا به نکهتِ پیراهنے مضایقه نیست | ولے به طالع ما راه کاروان بستند
گر دل از عرض تمنا بمرادے نرسید | این قدر شد که ترا بر سرِ ناز آوردم

(۱۴) فرقتی۔ ابوتراب جوشقانی

جوشقانی المولد۔ کاشانی المنشأ ۔ از قافیه سنجان عتبه شاه عباس ماضی بود۔ وگوی سخن از همه استادان می ربود۔

واو قطعهٔ بنظم آورده پیش صادقی بیگ نقاش به اصفهان فرستاد۔ والتماس تخلص کرد۔ صادقی بیگ قطعهٔ درجواب نوشت۔ وچهار تخلص تجویز نمود۔ از انها فرقتی پسندش اُفتاد۔ ازان چهار تخلص یکے کلیم بود۔ گفتند چرا کلیم تخلص نمی کنی۔ گفت نخواهم که ظرفا گلیم جوشقانی خوانند

ارتحال او در سنه ست وعشرین والف (۱۰۲۶) اتفاق اُفتاد نهال کلکش این نوع ثمر می افشاند ؎

مجنونِ ترا عار ز عریانی تن نیست | پروانهٔ پر سوخته محتاجِ کفن نیست
چه شد اگر مژه برهم نمی توانم زد | که لب بلب نرسیداست هیچ دریا را
خون تراوش می کند از چاکهای سینه ام | طفلِ اشکم باز گم کرد است راهِ خانه را
چو جادوئے که از بهرِ فسون لبها بجنباند | به افسونم زند چشمت بهم هر لحظه مژگان را

(۱۵) فغفور۔ محمد حسینؒ

ازسادات لاهیجان۔ ودرفن طبابت وشعر وخوشنویسی ممتازِ زمان بود۔ در ایران رسمی تخلص می کرد۔ وبعد وصول هند فغفور تخلص برگزید۔ بلے شاه مصوّران کشور فصاحت است۔ وخسرو نقش طرازانِ قلم وکتابت۔

دراواخر ایام زندگانی ملازم شهزادهٔ پرویز بن جهانگیر بادشاه شد و اشعار خود را بمدحت او موشح ساخت۔

و در بلدهٔ الٰہ آباد و سنہ ثمان و عشرین و الف (۱۰۲۸) چینی حیاتش بر سنگ فنا اُفتاد۔

دیوانش قریب چہار ہزار بیت نوشتہ اند۔ نقاش فکرش باین حسن تصاویر می کشد ؎

فلک امشب بکامِ رندِ دُرد آشام می گردد | عسس گو خواب راحت کن کہ امشب جام می گردد

درعشق چو سبّابۂ تسبیح شماران | صد عُقدہ بہ پیش آمد و از راہ نگشتم

سرِ شوریدہ بسامان نتوان باز آورد | این نہ دستار پریشانست کہ از سر بندمد

این قومِ خود نما کہ نہ بینند عیب خویش | آئینہ کاش در گردِ تو تیا کنند

می رسد نازت ازان چشم کہ چون غنچۂ گل | سرِ مژگانِ تو از طرف کلہ می گزرد

ملاحتِ تو گواہ است و شور بختی من | کہ بے نمک نسر شتند خاکِ آدم را

(۱۶) نظام ۔ میر نظام دست غیبی شیرازی

نسق ملک سخن طرازی است۔ و نظام قلمرو نکتہ پردازی۔ درعمر ۳۶ سی سالگی دنیائی پنج روزہ را وداع کرد۔ و این سانحہ در سنہ تسع و عشرین و الف (۱۰۲۹) واقع شد۔ خوابگاہش حافظیۂ شیراز۔

سحاب کلکش باین آبداری گوہر می افشاند ؎

دلم را عشق گرداند بگرد چشم پر کارش | چو آن مُرغے کہ گرداند کسے برگرد بیمارش

ز دُنیا بگسِر موعم نباشد اہل دنیا را | کہ دلگیری نباشد در قفس مرغانِ دیبا را

گر فلک با من ہم آغوششش نماید وز نسبت | باغبان بر چوب بندد گلبنِ نوخیز را

چشم چون برعشوہ کرد اول بسوے خویش دید | بادۂ خود خورد ساقی ساغر لبریز را

دل کہ افسردہ شد از سینہ بدر باید کرد | مردہ ہرچند عزیز است نگہ نتوان داشت

من آن مرغم کہ باشد آشیانم سایۂ برگے | تواند جنبش بادے مرا بے خانمان کردن

(۱۷) مرشد - مُلّا مرشد یزدجردی

مرشد سالکان جادہ سخن است - و صاحب تلقینِ مرتاضان این والا فن - از وطن خود رہگراے ہند شُد - چون بقندہار رسید - جاذبۂ التفاتِ میرزا غازی وقاری عقال پائے او گردید و دران عتبہ کرسی نشینِ عزت گشت - و مرشد خان خطاب یافت - بعد فوت میرزا غازی خود را بہ ہند کشید - پوشیدہ نماند کہ وارد شدن مُرشد از ولایت خود بقندھار و رحل اقامت افگندن در سایۂ عاطفت میرزا غازی ہفدہ سال بیش ازین ہنگامے کہ تحریر ید بیضا درمیان بود - در تذکرۂ مشاہدہ اُفتاد - تعیین تذکرہ از خزانۂ حافظ برآمد -

و میر تقی اوحدی صفاہانی صاحب تذکرۂ عرفات گوید ملخص کلامش اینکہ:

"مرشد وقتیکہ از یزدجرد بہ صفاہان آمد بندہ بخدمت ایشان مکرر رسیدم - ازانجا

"بشیراز رفتہ - مدتے سیر کرد - چون بملک سندھ اُفتاد - صحبت او با میرزا غازی برآمد"

"و ترقیات نمود - و مرشد خان خطاب یافت - و چون میرزا غازی جرعہ شہادت چشید -

"ارادۂ درگاہ جہانگیر بادشاہ نمود - در اثناے تحریر این مقالات بہ آگرہ آمد - چند روز او را"

"دریافتم - پس در اجمیر رفتہ بہ اردوے جہانگیری واصل شد و بملازمت سلطانی مشرف"

"گردید والحال با مہابت خان می باشد"

و ہمچنین میر تقی در ترجمہ طالب آملی کہ با او ہم ملاقات داشتہ دارد می نویسد کہ:-

"وقتیکہ از ایران عزم ہند کرد در سندھ بخدمت میرزا غازی قیام نمود"

برخال وخط شناسان چہرۂ تاریخ ہویداست کہ میرزا جانی والی تتہ پدر میرزا غازی در سنہ احدی والف (۱۰۰۱) ناصیۂ بخت بملازمت اکبر پادشاہ برافروخت۔ و میرزا غازی در تتہ ماند۔ اکبر پادشاہ تتہ را بہ میرزا جانی ارزانی داشت۔ ونیابت بہ میرزا غازی عنایت شد و چون میرزا جانی در برہان پور در سنہ ثمان والف (۱۰۰۸) جان بجہان آفرین سپرد۔ پادشاہ میرزا غازی را مشمول عواطف داشتہ ولایت سندھ را باؤ بازگذاشت۔ و در سنہ احدی عشر والف (۱۰۱۱) سعید خان چغتا بانتزاع سندھ مامور شد میرزا غازی حلقۂ انقیاد در گوش کشید۔ وتا بھکر رسم باستقبال بجا آوردہ سعید خان را دریافت۔ و بہمراہی او خود را بدرگاہ اکبری رسانید۔ ہمت خسروانی بمرحمت بحالی ملک سندھ رنگ رفتۂ او را بحالت اصلی آورد۔ و در عہد جہانگیری صوبہ ملتان در اقطاع او اضافہ شد۔ آخر بصوبہ داری قندھار سرمایۂ افتخار اندوخت۔ و ہمانجا در عمر بیست و پنج سالگی سنہ احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) پیمانۂ حیات او لبریز گردید۔[۱]

میرزا غازی بعد ازآنکہ از سندھ بہند خرامید۔ باز بہ سندھ نرفت۔ پس ملاقات مرشد و طالب بامیرزا غازی در سندھ بقول میر تقی در عہد اکبری بودہ باشد۔ واللہ اعلم

مخفی نماند کہ تذکرۂ میر تقی صفاہانی بعد تبییض این جریدہ بنظر رسید اسامی شعراء ترتیب حروف تہجی مے کرد۔ عجب صلائے عامے در دادہ۔ و بہ ادنی موزونے کہ پے بردہ چہ قدیم چہ جدید در مہمان خانۂ خود تکلیف نمودہ و بہ از تذکرۂ میر تقی کاشی است۔ تذکرۂ صفاہانی نسخۂ ناقص از حرف الضاد تا

---

[۱] ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۵۔

حرف الیاء بدست آمد و چند جا ضرورۃً بعضے مطالب الحاق نموده شد-

مرشد در سنۂ ثلثین و الف (۱۰۳۰) از لباس عنصری بر آمد منتخبے از دیوان او محتوی بر اقسام شعر بنظر در آمد- زبان خوبے دارد و سخن بقدرت می گوید- قصاید و مثنویات او بہ از غزل است و ساقی نامہ مختصرے نشہ آور از میخانۂ فکرش تراویده مطلعش این است ؎

بہار است و دل مست و من در خمار	خوشا جام مے خاصہ از دستِ یار
گیرم کہ روزِ حشر سر از خاک بر کنم	آن دیده کو کہ جانبِ قاتل نظر کنم
من آن مرغم کہ گر یاری نماید بخت ناسازم	بود تا گوشۂ بام قفس معراج پروازم
طرۂ دلبر نیم تا کے پریشان زیستن	چشمِ عاشق نیستم تا چند حیران زیستن
کاش اجزای وجودم بگسلد از یکدگر	تا دو روزے جمع گردم زین پریشان زیستن
بسیار زحد می گزرد گرمی مجلس	دلسوختۂ در پسِ دیوار نباشد
بے سبب مرشد ز طورِ من شکایت میکند	اینقدر آخر نمی داند کہ من دیوانہ ام
جوان ز بسکہ شد از فیض ابر عالم پیر	شگوفہ ریزد از شاخ بر سرِ نخچیر
ہمان برنگ گل افتد بخاک سایۂ گل	ز بسکہ لطف ہوا کرد در زمین تاثیر
ہوا چنان برطوبت کہ از زبان تا گوش	ہزار جا بزند ریشہ نالۂ شبگیر
چنان ز لطف ہوا گشت طبع آتش تیز	کہ شعلہ چون می گلرنگ بگذرد ز حریر

رباعی

راہے بچشم بسے نشیب است و فراز	کز انجامش خبر ندارد آغاز
چون نالۂ عاشقان پست و بلند	چون وعدۂ وصل گلرخان دور و دراز

(۱۸) زلالی خوانساری

در اختراع تازگی عبارات و نازکی اشارات بے نظیر افتاده و بایجاد سبعۂ

سیّارہ سپہر بلند خیالی را رونقے دیگر دادہ۔

عمدۂ مثنویات او "محمود و ایاز" است کہ مصنف اکثر اوقاتِ خود را صرفِ این کتاب ساختہ۔ سال آغازش کہ احدی والف (۱۰۰۱) باشد این بیت تصریح مینماید ؎

در استفتاح این منشور نامی | بجو تاریخ نظمش از نظامی ۱۰۰۱ھ

و تاریخ اختتامش کہ سنہ اربع و عشرین والف (۱۰۲۴) باشد این مصرع افادہ میکند ؎

الٰہی عاقبت محمود باشد ۱۰۲۴ھ

امّا ترتیب نادادہ ورق حیات گرداند۔ شیخ عبدالحسین داماد شیخ علی نقی کمرہ در ہندوستان نسخ متعددہ فراہم آوردہ بہ تقدیم و تاخیر و طرح ابیات فی الجملہ ربطے داد۔ و مُلّا طغرائی مشہدی دیباچۂ نثر بہ تحریر آورد۔

و فوت زلالی در سنہ احدی و ثلثین والف (۱۰۳۱) واقع شد مصرع[۱]

"از جہان رفت زلالی بجنان" تاریخ یافتہ اند۔

از محمود و ایاز است ؎

مئے کز وے خرد بے برگ گردد | غم از یک جرعہ شادی مرگ گردد
جنون یک قطرہ از لائے خمِ او | سرِ بیہوشی و پائے خمِ او

(۱۹) نقی۔ شیخ علی نقی

از شعراء معمورۂ کمرہ و مروج نقود سرہ است۔ در آغاز سن وقوف بجد تمام بکسب علوم پرداخت۔ و در معقولات و منقولات از اکفاء و اقران مستثنےٰ بر آمد و اکثر ناوکِ فکر بصید معانی می انداخت۔ و وحشیان خیال را در دام عبارت بند می ساخت۔ دیوانش مشتمل بر قصائد و غزلیات و دیگر جنس شعر بنظر در آمد۔ قصائد

[۱] ازین مصرع تاریخ مطلوب بر نمے آید۔

غرا دارد- و بیشتر شاگستر حاتم بیگ اعتماد الدّوله است- و در صلهٔ قصیده دالیه
که در مدح اعتماد الدّوله گفته مبلغ خطیر سالیانه مقرر گردید- و بعد فوت شیخ هم چند
سال آن وجه به متعلقانِ شیخ می رسید- مطلع قصیده مذکور این است ؎

اہل صورت که بجمعیت صوری شادوند | فارغ از تفرقهٔ معنوی اضداد اند

رحلت شیخ در سنه احدی و ثلثین والف (۱۰۳۱) اتفاق افتاد- این چند بیت
از دیوانش فرا گرفته شد ؎

چندان دلم بپرسشِ چشمِ تو شاد نیست | دانم که بر تواضعِ مست اعتماد نیست
کشد چو سوی چمن بی قدرت ملال مرا | گزد چو مار سیه سایهٔ نهال مرا
کم کن شرابِ لطف که پر شد ایاغ ما | روغن چنان مریز که میرد چراغ ما
کردی سفید چشم نقی را ز انتظار | این بود پنبهٔ که نهادی بداغ ما
بهنگامِ وداعش می کنم نو عهد دیرین را | چو بیماری که وقتِ مرگ ایمان تازه میسازد
عاشقان نامی بعجز و ناتوانی داشتند | کوهکن آخر بزور این قوم را بدنام کرد
نقی در گریه آور د اضطرابِ عشق جانان را | که زورِ آتشِ سوزنده آب از چوب تر گیرد
من کشتهٔ آن چشم که در عین تکبّر | با ہیچو منے در صددِ ناز در آید
رفتی و خموشم که در آغاز مصیبت | ماتم زده یکچند بشیون نبرد راه
نقد دل دزدی و آنگاه بتقریب حیا | سر به پیش افگنی و چشم ببالا نکنی
نیست در عشق دلِ شاد شنیدی که چه بود | پادشاہی ز غلامی پدری از پسری
وای بر جان خلائق اگر آرند بحشر | عوضِ روز قیامت شب تنہائی را

(۲۰) طالب آملی

برادر خاله زادهٔ حکیم رکنا کاشی بود- جویای معانی بلند است و غواص لآلی دلپسند

میرزا صائب گوید؂

بطرزِ تازہ قسم یاد می کنم صائب | کہ جائے طالبِ آمل در اصفہان پیداست

در ریعانِ شباب از ولایت خود بر آمدہ بہ نزہتکدۂ ہند خرامید چون میرزا غازی وقاری از پیشگاہ جہانگیر پادشاہ بصوبہ داری قندھار مامور گردید۔ و نقد کمیاب قدردانی اہل کمال را رواج داد۔ طالبا خود را آستان میرزا غازی کشید۔ و بہ التفات فراوان اختصاص یافت طالبا قصیدۂ طولانی در مدح میرزا غازی می طرازد۔ و در آن قصیدۂ رفتنِ خود از ہند پیش میرزا مفصل بیان می نماید۔ از انجاست این بیت؂

عنایاتِ شوق نو شد ورنہ کے دِل | زدے فال رجعت ز ہندوستانم

و بعد رحلت میرزا غازی کرت ثانی بہ گلگشت ہند شتافت و ایامے با عبداللہ خان بہادر فیروز جنگ ناظم گجرات بسر بُرد۔ آخر باعتصام ذیل جہانگیری قوی پایہ شد و در سنہ ثمان و عشرین و الف (۱۰۲۸) بخطاب ملک الشعرائی بلند نامی اندوخت و در ہمین سال ابوطالب کلیم ہمدانی از ہندوستان بعراق عجم معاودت نمود۔ طالب آملی در مدح جہانگیر بادشاہ و اعتماد الدولہ وزیر و نور جہان بیگم قصائد غرا دارد۔

و ستی النسا خانم ہمشیرۂ طالباست۔ ستی النسا خانم در عہد صاحبقران ثانی شاہجہان مدار المہام محل پادشاہی بود۔ و شوہرش نصیرا برادر حکیم رُکنا کاشی در ہندوستان رخت ہستی بربست۔ چون فرزندے نداشت ستی النسا خانم دو دختر کہ از طالبا ماندہ بود بہ فرزندی برگرفت۔ کلاں را بہ عقل از دواج عاقل خان و خورد را بحبالۂ نکاح حکیم ضیاء الدین مخاطب بہ رحمت خاں کہ پسر حکیم قطبا برادر دیگر حکیم رکناست در آورد۔

ستی النسا خانم در ذی الحجہ سنہ ست و خمسین و الف (۱۰۵۶) بساط زندگانی

در نور دید-

طالبا در اوائل مُہردار اعتماد الدولہ بود آخر مستعفی شد و قطعۂ اعتذاری

بنظم آوردہ- از انست

دو صنف اند اہلِ طبیعت کہ ہرگز — ندارند باہم سرِ سازگاری

یکے را فرومایگی کرد شاعر — یکے را بزرگی و عالی وتباری

من آن شاعرم شکر للہ کہ دارم — زبختِ بلندِ تو اُمیدواری

کہ گر دہر یاقوت یکدانہ گردد — درو بینم از چشم نا اعتباری

بہ گلزارِ معنی ہمزارِ فصیحم — بمنصب چہ شد نیستم گر ہزاری

چو مہرِ تو دارم چہ حاجت بمُہرم — مرا مہرداری بہ از مُہرداری

طالبا در مدح قلیج خان ناظم لاہور قصیدۂ ہشتاد و چہار بیت در یک

شب فکر کرد و بآن می نازد و می گوید

منم کہ نیست چو من شاعرے ز اہلِ سخن — منم کہ نیست چو من قائلے ز اہلِ کلام

گواہ این دو سہ معنی ہمین قصیدہ بس است — کہ یافت از سرِ شب تا سپیدہ دم اتمام

اما میرزا صائب اشہبِ فکر از طالبا نیز تر راند- و ہنگام ورودِ برہان پور

قصیدۂ شصت و یک بیت در یک چاشت در مدح ظفر خان بنظم آورد و در آنجا

مے فرمائد

ہزار حیف کہ عرفی و نوعی و سنجر — نبند جمع بدار العیار برہان پور

کہ قوتِ سخن و لطف طبع مے دیدند — نمی شدند بطبع بلند خود مغرور

ہمین قصیدہ کہ یک چاشت روی داد مرا — ز اہلِ نظم کہ گفت است در سنین و شہور

اگرچہ طالبا را بیست و سہ بیت افزون است- اما افزونی ابیاتِ طالبا با وسعت

وقت کم است ـ و کمی ابیات مرزا با تنگی فرصت افزون ـ و این معنی از تقسیم ابیات بر ساعات واضح می شود ـ

آمدم برین که نسبت بجناب مرزا صائب بے ادبی نمی توان کرد ـ امّا این همه تفاخر از طالب آملی نامنظور است ـ چه شوکت قصیدۂ قریب صد بیت در مدح میرزا سعد الدین در عرض چهار ساعت نجومی انشا نمود ـ و مطلقاً لب باظهار کمال نکشود ـ مطلع قصیده این است ؎

بسکه جوشد شعلۂ حل کرده از مینائے من | شیشه را فوارۂ آتش کند صهبائے من

و در آخر قصیده می گوید ؎

شب که گردیدم هم آغوشِ پریزادِ خیال | چار ساعت در گذارشام دیوآسای من

این همه اطفال معنی را که افکار من اند | زاد کلک مریم آسای مسیحازای من

طالبا در عین جوانی از زیبا خلعتِ زندگانی بر آمد و این واقعه در سنه ست و ثلثین والف (۱۰۳۶) پیش از فوت جهانگیر پادشاه بیک سال رو داد ـ

دیوان قصائد و غزلیات و رباعیات طالبا در وقت تحریر ـ بدست آمد فرصت وفا نکرد که بانتخاب پرداخته شود ـ گل چند از گلستانش حوالۂ دست قلم می شود ؎

گر من بجائے جوهرِ آئینه بودمے | بے رو نما ترا بنوکے می نمودمے

من کیم کز شرم قتل من سر انداز د بپیش | هیکلِ خونم گرانی می کند بر گردنش

بے نیازانه ز ارباب کرم مے گزرم | چون سیه چشم که بر سرمه فروشان گرزد

ملامت کن و فارغ شو از ملامتِ خلق | که نخل موم ز آسیبِ تیشه آزاد است

دشنامِ خلق را ندهم جز دعا جواب | ابرم که تلخ گیرم و شیرین عوض دهم

سبک چنین که بگلگونِ می سوار شدم | امید هست که رنگ پرید را گیرم

خانۂ شرع خراب است که ارباب صلاح | در عمارتگری گنبد دستار خود اند

مژۂ در جہان نے بینم　　　دہر گوئی دہانِ بیمار است

(۲۱) شفائی اصفہانی

اسمش شرف الدین حسین است۔ پدرش حکیم ملا طبیبے حاذق بود۔ مشارٌ الیہ مراحل کسب علوم بسرعت نوردید۔ وحکمت نظری را بیشتر ورزید۔ ومدتے مشق طبابت کرد۔ قرابادین او مشہور است۔ وعمرہا در نسخہ نویسی شعر اُفتادہ بمعاجین افکار دماغہا را تقویت بخشید۔ مرزا صائب فرماید ؎

در اصفہان کہ بدردِ سخن رسد صائب　　　کنون کہ نبض شناس سخن شفائی نیست

حکیم نزد شاہ عباس ماضی بافزونی قرب ومنزلت امتیاز داشت تا بحدے کہ روزے درعرض راہ شاہ را برخورد۔ شاہ خواست کہ از اسپ فرود آید حکیم مانع آمد اما امرا ہمہ پیادہ شدند تا حکیم گذشت۔

ہجو بر مزاجش غالب آمد۔ میر باقر داماد میگفت "شاعری فضیلتِ شفائی را پوشید۔ وہجا شعر او را پنہان ساخت" لیکن در پایان عمر ازین امر ناملائم بتوبہ موفق گردید۔

فوتش در رمضان سنہ سبع وثلثین و الف (۱۰۳۷) اتفاق اُفتاد۔

زادۂ طبعش دیوان جدوہزل وچند مثنوی است مثل "دیدۂ بیدار" و "نمکدان حقیقت" و "مہر ومحبت" این ابیات از دیوانش ماخوذ شدہ ؎

در دل درآ تفرجِ گلہای داغ کن　　　از خانہ چون ملول شوی سیر باغ کن

خویش را بر قلب غم آخر دلِ بیتاب زد　　　این کتانِ پارہ کوس خصمی مہتاب زد

حاکمے تو کو کہ بر درگاہ او دادی کنیم　　　مشتِ خونے بر جبین مالیم وفریادے کنیم

از زبانِ خنجر کین پرسشِ دلہا مکن　　　عالمے را طعمۂ شمشیر استغنا مکن

اے در آغوشِ ملک پرورده بدخوئی مکن	شکرستان زیر لب داری ترش روی مکن
بخود غمِ تو نگویم که بیم رسوائی است	نهان کنم ز خیالت که یار هرجائی است
به انتقام ابد آشتی میسر نیست	زبسکه خوے تو بر یک گناه مے پیچد
نوبہارے که دلی تشگفد از پہلوی او	جاے آنست که پہلوی خزان بنشیند
دامنِ دیده نگہدار که در مذہب ما	دل چو شد کشته دیت از مژهٔ تر گیرند
یک لحظه نپرداخت مرا داورِ محشر	این شکوهٔ جانسوز بحشرِ دگر افتاد
خدا عشقِ مرا از ننگ رسوائی نگہدارد	که بدبیتابی پیرامنِ این راز می گردد
گر نقد جان بہاے وصالت نمی شود	از قاصدِ تو ذوق خبر می توان گرفت
آن دل که نامزد بوفاے تو کرده ام	کارے مکن که عربده جوئے دگر شود
تپ غم دیدہ را دلسوزیِ شکر زبان دارد	تبسم را مکن شیرین که می ترسم بجان افتم
زہر بیدادم به بزم امتحان کم کم مریز	ہرچه داری بر سرم ہم ریز تا یکجا کشم
پے شکستنِ پیمان ہمین بس است تلافی	که بهر تازگی عہد داد دست بدستم
مراقبیست به پنہان دیدنی کردی خورسندم	که بوی غیرتی می آید از زان بہا کردن

(۲۲) قاسم۔ قاسم خان جوینی

قاسم مائدۂ فصاحت است۔ و ناظم جواہر بلاغت۔ منیجہ بیگم خواہر اعیانی نور جہان بیگم در حبالۂ عقد قاسم خان بود۔ و بہ علاقۂ سلفیت جہانگیر بادشاہ بہ پایۂ امارت و رتبۂ مصاحبت سر برافراخت۔ و بہ قاسم خان منیجہ مشہور گردید[۱] در اواخر عہد جہانگیری بحکومت صوبہ اکبر آباد و حراست قلعہ آن مصرمے پرداخت و در آغاز دولت شاہجہانی بہ منصب پنجہزاری پنج ہزار سوار و ایالت

---

[۱] مآثر الامرا جلد ۳۔ صفحہ ۷۹ مطبوعہ کلکتہ۔

صوبۂ بنگالہ امتیاز یافت۔

ودر سنہ اثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) بعد فتح ہوگلی بندر کہ از بنادر عمدۂ بنگالہ است۔ بفاصلۂ سہ روز باجل طبیعی درگزشت۔ امیرے خیر مستجمع کرائم اخلاق بود در نماز تہجد تقید داشت۔ وہر سال دو لک روپیہ بہ مستحقان می رسانید۔

رایت سخن بایں شکوہ می افرازد ؎

زبس شکستہ دلم لب بخندہ وا نکنم	نمونۂ جرس بیدلم صدا نہ کنم
خوں خوردہ ایم طالب غماز بستہ ایم	راہ از ہجوم گریہ بر آوازہ بستہ ایم

(۲۳) شوقی۔ میر محمد حسین

از سادات سادہ است۔ وطراح سخن باحلاوہ۔ میرزا صائب کلام او را تضمین میکند و می گوید ؎

جواب آں غزل است اینکہ میر شوقی گفت | چو شیر از دو طرف می کشند زنجیرم

از ولایت خود بکشور ہند آمد وبشمول عواطف اعتماد الدولہ طہرانی جہانگیری گردید۔ بعد چندے سدۂ جہانگیر پادشاہ لازم گرفت۔ وبہ تقصیرے مورد عتاب شدہ در حبس افتاد۔ وبتوجہ قاسم خاں جوینی از قید رہائی یافت۔ ومدتے با او بسر برد۔ آخر بولایت ایران معاودت نمود وہمانجا درگذشت۔

طلائے سخن بایں چاشنی از معدن بیرون می آرد ؎

در عشق ہر کجا کہ بلندی است پست ماست	فیروزۂ حبابی گردون بدست ماست
نتواں عربدہ باچشم تو کردن آرے	بتواضع گزرانند زخود مستاں را

(۲۴) فتحی اردستانی

فاتح ابواب خیال بندی است۔ وحرف شناس قفل ابجد مشکل پسندی۔ مرزا

صائب سخن او را تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب کہ فتحی گفتہ است — از فراموشان مبادا آن کس کہ ما را یاد کرد

فی الجملہ تحصیل کردہ بود - و در کمال ملایمت و نہایت پاکیزگی زندگانی میکرد - وفات او در سنہ خمس و اربعین و الف (۱۰۴۵) واقع شد

گوہر سخن چنیں در سلک نظم می کشد ؎

ہزار نکتہ بمن گفت چشم غمازش — چو سرمہ خوردہ کہ بیرون نیاید آوازش

بدیدہ اشک شو و رہنمون دل ما را — ستارہ شمع بود رہروان دریا را

(۲۵) فصیحی

از اعیان سادات ہرات - و آئینۂ نقش پذیر حسن صفات بود - خوانندۂ افسون فصاحت - نوازندۂ قانون بلاغت - میرزا جلال اسیر گوید ؎

آنانکہ مست فیض بہار اند چوں اسیر — نہ جرعہ ز جام فصیحی کشیدہ اند

ابتداء حال در خدمت حسن خان بن حسین خان حاکم ہرات عظیم تقرب داشت - و تخم مدحت پدر و پسر فراواں در سر زمین سخن کاشت در ان ایام ورود حکیم شفائی بہ ہرات اتفاق افتاد - و در مجلس حسن خان با میرزا فصیحی ملاقات دست داد - و مشاعرۂ ایشان بمنازعہ انجامید - خان طرف فصیحی گرفت - شفائی از ہرات برآمدہ فصیحی را ہجو کرد - فصیحی در دیوان بلند حوصلگی را کار فرمود - و اصلاً ملتفت جواب نشد ہجو فصیحی در دیوان شفائی بنظر در آمد دل نخواست کہ زبان قلم بکلمات رکیک آشنا شود

میر تقی وحدی صفاہانی گوید: - چند نوبت عزم ہند کرد مانع او شدند چون ماہچہ لوائی شاہ عباس ماضی در سنہ احدی و ثلثین و الف (۱۰۳۱) سواد افروز ہرات گردید میرزا فصیحی باریاب ملازمت گشت - و صحبت او دلنشین شاہ افتاد - و بعنایات

فراوان مخصوص گردانید۔ وہمراہ خود بعراق عجم و مازندراں برد۔ از فروغ تربیت گوہراو را جلائے بخشید۔"

دیوان فصیحی بنظر درآمد۔ خوش محاورہ است۔ امّا مضمون تازہ بندرت دارد۔ این چند بیت ازو التقاط یافت ؎

زبونِ در دِ پریشان زلف یار شدم	نہ صید دوست کہ صیدِ دلِ فگار شدم
رمزیست خطِ دوست کہ چون بخت سرآید	آبِ سیہ از چشمۂ خورشید برآمد
تو تماشا مکن آیئنہ کہ حیران نشوی	زلف بر خویش میفشان کہ پریشان نشوی
لبے کز نازکی بار تبسّم بر نمی تابد	بخونِ غلطم کہ امروزش بدشنام آشنا کردم
رتبۂ حسن بلند است چہ حاجت بہ نقاب	بہر منعِ نگہی کز مژہ کوتاہ تر است
ہزار بار قسم خوردہ ام کہ نام ترا	بلب نیاورم اما قسم بنام تو بود
خویش را بر نوکِ مژگانِ ستم کیشانِ زدیم	آن قدر زخمے کہ دل میخواست در پیکانِ نبود
ما زہر قاتلیم فصیحی نہ شہد ناب	مرد طپانچہ خوردنِ بال مگس نیئیم
خارِ ترم کہ تازہ ز باغم بریدہ اند	محروم بوستانم و مردود آتشم
نو بہار البشمیم گلِ عیشم مفریب	کہ من این نالۂ زار دلِ خرم دارم
مختصر دستی کہ مارا بود صرفِ جام شد	گر خدا روزی کند دستِ دگر بر سر زنم
خاک آن کوی فصیحی ز جبین رنجہ مکن	از مہ و مہر بیاموز جبیں سائی را

(٢٦) شاپور طہرانی

پدرش خواجگی برادر حقیقی میرزا محمد شریف ہجری پدر اعتماد الدّولہ جہانگیری است۔ شاپور فریبی ہم تخلص میکرد۔ قصائد دلفریب دارد و غزلہاے دیوان زیب مرزا صائب کلام او را تضمین می کند و می فرمایدؔ ؎

صائب این تازہ غزل آن غزل شاپور است　　کہ گران می رود آنکس کہ توکل دارد

کلیات شاپور بنظر درآمد قصیدہ نسبت دیگر اقسام شعر خوبتر می گوید و داد رقت و نزاکت می دہد۔

چوں قاعدۂ اغلب این جریدۂ ذکر ابیات غزل است۔ چند بیت از غزلیات او جدا نمودہ شد

بہ شوخی تو سوارے بصدر زین ننشست　　تو تا سوار شدی فتنہ بر زمین ننشست

گرچہ در حاشیۂ بزم تو داخل باشم　　رو خراشیدہ تر از صفحۂ باطل باشم

نہ گل چیدم ازین بستان نہ نام یاسمن بردم　　دلے پر درد از غوغائے مرغان چمن بردم

در رہ یارے کز و ممنونِ یاری نیستم　　گرچہ خود را گشتہ ام بے شرمساری نیستم

بے می سر تیمارِ دلِ ریش ندارم　　تا مست نگردم خبر از خویش ندارم

نازک دلم چو کاسۂ چینی خدائے را　　انگشت بر لبم نزنی کز فغاں پر است

قدرِ من پست از بلندیہائے استغنای اوست　　ورنہ دیوارِ من از دیوارِ کس کوتاہ نیست

ماؤ نگاہ دور کہ رندانِ پاکباز　　بر سر نمے زنند گلے را کہ بو کنند

سینہ بر خنجر او زن کہ شہادت اینجا　　ناقص است ار مددِ کشتہ بہ قاتل نرسد

چو ابرم از پے رفع کدورت گریہ می آید　　اگر بر خاطرِ بادِ صبا بینم غبار خود

میر و در رقص کنان بر دمِ تیغِ شاپور　　دامنش را بگذارید کہ کارے دارد

گو۔ میا بہر تلافی بسرِ کشتۂ خویش　　بہ کہ این صلح بر نجیدنِ پای نکشد

ہر تیر کہ چوں نیشکر از دست تو خوردم　　تا آہنِ پیکان ہمگی جزو بدن شد

ہیچ جرمے نیست در عالم ز غمازی تیز　　عشق معذور است گر منصور را بردار کرد

عیب پوشِ خود نباشم عیب جوی کس نیم　　در دمندم در شکستِ دردمندان نیستم

نعم البدلِ وعدۂ صد سال وصال است　　آن بوسہ　کہ نقد از لب پیغام گرفتم

کفے غبارم و عریانی ست کسوت من　　نسیم عبیر کہ خود را بہ پیرہن مالم

روشن نشد ز آتش ما چشم خانۂ　　ہمچوں چراغ گور بویرانہ سوختیم

فرصتِ عرضِ تمنا کو کہ در ایام وصل — یار مستغنی و من مستغرقِ نظّاره ام

زین سر کہ فروشان نتوان بادہ خریدن — صفرای می از بادۂ خوناب شکستیم

ورقِ ہستیم از ہم بدر ایند کہ من — دیدۂ ام آنقدر اصلاح کہ باطل شدہ ام

(۲۷) اسیر میرزا جلال بن میرزا مومن شہرستانی

شاعر ادا بند است و موجدِ اندازہاے دلپسند۔ ابوطالب کلیم گوید ؎

میرزای ما جلال الدین بس است — از سخن سبحان طلب گار سخن

راستی طبعش استادِ من است — کج نہم بر فرق دستارِ سخن

و میرزا صائب سخن او را مکرر تضمین میکند و در مقطعے میگوید ؎

خوشا کسے کہ چو صائب زِ صاحبان سخن — تتبعِ سخنِ میرزا جلال کند

اسیر اگرچہ تلمیذ فصیحی ہروی است اما با میرزا صائب اعتقاد تمام دارد۔ و مکرر نغمۂ ستائیش می سنجد۔ و جای می گوید ؎

باوجودِ آنکہ اُستادم فصیحی بودہ است — مصرعِ صائب تواند یک کتابِ من شود

میرزا از اجلۂ ساداتِ شہرستان صفاہان است و بمصاہرت شاہ عباس ممتاز زمان پیوستہ سرگرم صحبتِ اربابِ کمال بود۔ و بعلو ہمت و سمو فطرت انصاف داشت۔ اما با گردش جام و شرب مدام آنقدر خوگر شد۔ کہ در عین جوانی بر بستر ناتوانی افتاد۔ و در سنہ تسع و اربعین والف (۱۰۴۹) غبار ہستی بباد فنا داد۔

دیوانش سیر نمودہ شد۔ غث و سمین دارد۔ و مضامین تازہ کم واقع شدہ این چند رشحہ از خمستانش می چکد ؎

گرچہ آن قیمت ندارد دل کہ پامالت شود — صرفِ آتشبازیِ طفلانِ ہمسالت شود

رخصتِ کشتنم بدہ نرگسِ کم نگاہ را — یا مکن آشنای دل گرمیِ گاہ گاہ را

بامیدِ کسے نگذاشت بیدادش دلِ ما را　　خدا اجرے دہد در کشتنِ ما قاتلِ ما را

بلب ہر دم ز شادی شکرِ این سودا نمی گنجد　　کہ در دامِ تغافل غیرِ صیدِ ما نمی گنجد

پس از عمرے بسویم گر نگاہے کرد جا دارد　　شہیدِ زخمِ شمشیرِ تغافل اجرہا دارد

خطِ یار گرچہ سرزدِ نگہ ستمگرش ہست　　چہ غمِ خمار دارد می ناز در سرش ہست

بکدام جان بیازد بکدام سر بہ بخشد　　چہ کند کسے بہ یکدل کہ ہزار دلبرش ہست

جولانِ دل شکاریش از کار بردہ است　　مستانہ می رود جابے بہ بنوان گرفت

غیرت روا نداشت کہ تنہا گزارمش　　عمرِ عزیز در قدم نامہ برگزشت

نہ خوب دانم و نے زشت اینقدر دانم　　کہ ہر چہ ہست بغیر از من انتخاب من است

گرچہ استغناست ناحق کشتگان را خون بہا　　چشمِ خوبان را نگاہِ عذر خواہی لازم است

در پریشان کدۂ یاس بود فیض رسا　　سایۂ بید خوش آئیندہ شمالے دارد

صبح خندان می شود بر روئے تیغِ آفتاب　　کاملے باید کہ از تقصیر جاہل بگذرد

بدوستی کہ چو در کوی او غبار شوم　　نسیم را خبر از سرگزشت من مکنید

بگذارید کہ بگذارم و آہے بکشم　　عمرہا سوختہ ام تا نفسے یافتہ ام

گفتم نہ ہی دل نشنیدی سخنم را　　از آئینہ دیدی چہ قدر ناز کشیدی

دستے کہ بر نگیرد از پا فتادۂ را　　چو آستینِ خالی است بیکار تا بگردن

رباعی

آگاہی چیست سیر دنیا کردن　　در ملکتِ وجود سودا کردن

چون مہر سفر کن کہ بود کار زنان　　از سرمۂ سایہ دیدہ بینا کردن

(۲۸) ادائی ۔ میر محمد مومن یزدی

کلامش اداہائے خوب دارد ۔ و اندازہائے مرغوب ۔ در دیار خود متہم بالحاد گردید ۔

ومجال اقامت ندیده رخت بوسعت آباد ہند کشید و در سنہ ثلثین و الف (۱۰۳۰)
وارد دکن شد۔ و دران الکہ مراحل زندگانی بپایان رسانید۔
سیارات ابیاتش از افق بیان طلوع می کند ؎

بے روی تو روز یکہ رہم بر چمن افتد — دیوار بہ از سایہ کہ بر روی من افتد
یک دل آزاد درین دامگہ فانی نیست — یوسفے نیست درین مصر کہ زندانی نیست
چاشنی گیر زہر کاسۂ این خوان گشتم — خوش نمک تر ز سر انگشت پشیمانی نیست

ربا عی

این عمر بباد نو بہاران ماند — این عیش بسیل کوہساران ماند
زنہار چنان بزی کہ بعد از مردن — انگشت گزیدنی بیاران ماند

(۲۹) سعیدا نقشبند یزدی

نقشبند کارگاہ خوش تلاشی است۔ و صورت آفرین ہیولاے خوش قماشی میرزا
صائب او را بزبان ادب یاد می کند و می گوید ؎

این خوش غزل ز فیض سعیدای نقشبند — صائب ز بحر دل تا ئمل رسیدہ است

سعید ادر صفاہان اقامت داشت۔ و نزد اکابر وقت معزز و محترم می زیست
نقش خیال در پرند عبارت چنین می بافد ؎

کس نیست کہ خارم ز دل ریش برارد — این خار مگر آتشے از خویش برارد

(۳۰) نظیر مشہدی

نظیر عندلیب بہارا ست۔ و عدیل طوطی شیرین گفتار۔ در سنہ ثلثین و الف
(۱۰۳۰) احرام بیت اللہ بست و بعد از ادراک این سعادت متوجہ ہند گشت۔ و

در اثناءِ راه شدائد بسیار کشید و کشتی او شکست - بعد محنتِ تمام بہ شہر بیجاپور رسید - و در سلک مقربان عادل شاہ انخراط یافت -

اول نظیری تخلص می کرد - باستدعای نظیرِ نیشاپوری نظیر قرار داد - گویند نظیری عوض حرف یاده ہزار روپیہ بہ نظیر تسلیم کرد - و این سوال و جواب ظاہرا غلط شده باشد - زیرا کہ نظیر بعد فوت نظیری بہ ہندوستان رسید واللہ اعلم

نظیر آہوانِ معانی را باین قسم شکار می کند ؎

نگذاشت ز سامانِ تنم ضعف جدائی	چندانکہ نگاہ شوم و از مژه خیزم
در سلسلۂ بال فشانانِ ہوائی	خم ناشده از نامۂ من بال و پرِ نیست

(۳۱) نادم لاہیجانی

سرخروئی معرکۂ شعراست - اما از شکستِ نفس نادم تخلص می گزیند - و صدر آرای مجلس فصحاست - لیکن از فروتنی در صفِ آخر می نشیند - الکن طلق اللسان بود - و قصب السبق از رائضانِ مضمار زبان آوری می ربود - از دیار خود بممالک دکن افتاد - و با مولانا نظیری نیشاپوری صحبت معتقدانہ داشت - بعد چندے بصوب بنگالہ خرامید - و از انجا بہ عظیم آباد پٹنہ حرکت کرد - آخر بہ اصفہان معاودت نمود و ہمانجا مرحلۂ آخرت پیمود -

بہ بجانِ کلامش در سرزمینِ ورق سبزی می شود ؎

در کعبہ اگر دل بسوئے یار نباشد	احرام کم از بستنِ زنار نباشد
ہرگز این طفل مزاجی نرود از یادم	گر بنا بوت روم شوخی گہوارہ کنم
باعثِ جادۂ گل دیدۂ بیدار من است	بلبلان شور بر آرید کہ خوابم نبرد
ہنوزش رنگ طفلی ہست گل چیدن نمیداند	بدامن آشیانِ بلبل از گلزار می آید

(۳۲) سروری کابلی

عالم بیگ نام دارد۔ نکات رنگینش گلدستۂ سروری است۔ و خیالاتِ دلنشینش سرمایۂ حضوری۔ در اُردوی جہانگیری بسرمے برد۔ و در زمرۂ خوش خیالان می زیست۔ نہال فکرش باین رعنائی می بالد ؎

لطف و دشنام تو تسکین دلِ بیہوش ست	آتش از آب چہ گرم و چہ خنک خاموش ست
در رقص دست و پا زدن اختراعِ ماست	چون نبض زیرِ پوست تپیدن سماعِ ماست
چوگان صفت بمطلب خود پشت پا زدیم	پیوندِ ما بمطلبِ ما انقطاعِ ماست
عذرِ دست تہی است خُلق کریم	میوۂ بید سایۂ بید است

(۳۳) مطیع تبریزی

طوطی بے بدل و مطیع استاد ازل است۔ میرزا صائب مصراع او را تضمین می کند و می فرماید ؎

جواب آن غزل است اینکہ گفتہ است مطیع	کلید کعبہ و بتخانہ در بغل دارم

مطیع تجارت پیشہ بود۔ از دیار خود بسیر ہند خرامید۔ روزگارے مُہتّا داشت۔ طرۂ اشعارش پیرائۂ عارض ورق می شود ؎

آہے کہ مرا از دلِ پُر درد بر آید	چون شاہسواری است کہ از گرد بر آید
چو وسعتِ عدمم در خیال می آید	ز تنگنائے وجودم ملال می آید

(۳۴) اوجی نطنزی

فکر بلندش طرفہ اوجے دارد۔ و شعر آبدارش عجب موجے۔ میرزا صائب سخنِ

او را تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب مصرعِ اوجی که وقتی گفته است   پادشاهی عالمِ طفلی است یا دیوانگی

و اوجی نسبت بمیرزا می گوید ؎

صائب نمود جوهرِ شعرِ مرا به من   تیغِ برهنه ام که جگر دار یافتم

اوجی با حسن خان شاملو حاکم هرات بسر مے برد۔ و در مدح او فراوان قصائد پرداخت۔

دیوان او بمطالعه در آمد و این چند بیت بالتقاط رسید ؎

کرم گلے است که در باغِ خودنمائی نیست   کریم ساخته بودن کم از گدائی نیست

گر شامگہِ شیب وگر صبحِ شباب است   پوشیدنِ چشم از دو جهان یکمژه خواب است

ساغر بغیر داد ز رشکم خراب ساخت   آتش بدیگرے زد و ما را کباب ساخت

نگہِ گرم عنانم صفِ دیدار کجاست   بوسۂ بے ادبم کنج لب یار کجاست

رطلِ گران بقیمت جان می توان خرید   این آن گوهرے که گران میتوان خرید

درین زمانه پسر با پدر نمے سازد   درین حدیث گواهم شراب انگوری است

بهر یک لب خنده نتوان منّتِ شادی کشید   منصبِ گل گر دهند غنچۂ تصویر باش

ما حریفِ این قدر بار تعلّق نیستیم   مَی بزور این رنگ را بر چهرۂ ما بسته است

خاطرِ جمعی ندارم از تو آخر دیده ام   همچو دستارِ پریشانم ز سر وا کردۂ

کے بآرایشِ ویرانۂ ما مے آید   آنکه در آئینه یک جلوه بصد ناز کند

من گرفتم خویش را بے غم تسلّی ساختم   خاطرِ غم را باین معنی تسلّی چون کنم

با آن که قتلِ ما بتحمّل حواله کرد   چندان امان نداد که خاکے بسر کنم

صفاے رویِ عرقناکِ یار را نازم   که صلح داد بهم آفتاب و شبنم را

از باده نمے توان بریدن   زین آب گذر نمے توان کرد

او حجی این قطرهٔ خونی که اجل خواہدر تخت   صرفہ آنست کہ در گردنِ دشمن باشد

(۳۵) مشرقی میرزا ملک مشہدی

درنظم ونثر منشأ بدائع آثار است و مشرقِ فراوان انوار۔ چندے درخراسان باحسن خان شاملو گزرانید۔ آخر باصفہان شتافت۔ و درسلک منشیان شاہ عباس ماضی انتظام یافت۔ خان مذکور درمفارقت او غزلے گفتہ۔ ازآن است ؎

تا مشرقی از کنار من رفت   از مشرقم آفتاب رفتہ

دیوان مشرقی بملاحظہ درآمد۔ قصائد غرا درمدح شاہ صفی بنظم آوردہ۔ و مقطعات ہجو ببسیار گفتہ۔ محرر اوراق التزام کردہ کہ زبان خامہ را از ہجویات و ہزلیات شعر انگاہ دارد۔

مشرقی مضامین خوب در قصائد تلاش کردہ۔ این چند بیت از غزلیات او برچیدہ شد ؎

نمی گویم کہ آتش رنگ یا گل بو بگرداند   الٰہی آن گلِ آتش طبیعت خو بگرداند

دوستان بوی می از خرقۂ ما مے آید   نکہتِ یوسف ازین کہنہ قبا می آید

ہمچو خورشید قدم بر سرِ دنیا دارم   عالمے در تہِ یک آبلۂ پا دارم

پرتوِ شمعِ رخے افتاد در کاشانہ ام   سوزشِ یاقوت شد خاکسترِ پروانہ ام

دل را بشمیم گل داغے نرساندیم   پروانۂ خود را بچراغے نرساندیم

چو عندلیب مدارم باہ و نالہ گزشت   چو گل تمام بہارم بیک پیالہ گزشت

باغبان چون غنچۂ نرگس مرا در خواب دید   تا بحسرت در کدامین بزم چشمے واکنم

زکعبہ آیم و رشک آیدم بخون نابے   کہ از زیارت دلہاے خستہ مے آید

کارِ دوبارہ عیش بتاراج دادن است	می رازخم بجام کن و در سبو مکن
مطلب ز اضطراب بمقصد رسیدن است	از شیشہ تا بلب نرسد می رسیدہ نیست
نہ در بہار نشاطے نہ در خزان المے	فلک مرا بچہ امید در قفس دارد
نہ زخم خار کشیدم نہ بوی گل دیدم	زعندلیب شنیدم کہ نوبہاری ہست
آب حیات تیغت جان داد مشرقی را	ہرگز کسے ندارد جان دادنی چنین یاد

(۳۶) منیر ابوالبرکات لاہوری بن مُلا عبدالمجید ملتانی

صاحب طبع منیر و نظم و نثر دلپذیر است۔ در منشآت خود گوید "من بے خانمان کہ در قلمرو سخن وطن گزیدہ ام صد ہزار بیت بلند بنیاد نہادہ ام" منثورات او و شرحے کہ بر قصائد عرفی شیرازی نوشتہ متداول است۔ مولد و منشأ منیر دار السلطنت لاہور است

در عہد شاہجہانی اول با میرزا صفی مخاطب بہ سیف خان ناظم الہ آباد بسر می برد این سیف خان داماد میرزا ابوالحسن مخاطب بہ آصف خان بن میرزا غیاث بیگ اعتماد الدولہ طہرانی جہانگیری است۔ بعد ازان منیر با اعتقاد خان حاکم جونپور پسر خورد اعتماد الدولہ مذکور مربوط گشت۔ و از خوان احسان او زلہ برداشت۔

و ہفتم رجب سنہ اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴) در مستقر الخلافہ اکبرآباد رخت حیات بربست۔ نعش او را بلاہور نقل کردہ زیر خاک سپردند۔

طبع منیر سواد سخن را چنین روشن می کند ؎

قدم برون نہند ماہ من ز منزل خویش	بود چو صورت آئینہ زیب محفل خویش
سہی قدان کہ گرفتار جلوۂ خویش اند	چو نخل شمع دوانند ریشہ در گل خویش

(۳۷) قدسی - حاجی محمد جان مشهدی

جان سخن پروری است و روح معنی گستری - سعادتِ زیارتِ حرمین شریفین اندوخت - و بگلگشت ہند خرامش نمود - و در شهر ربیع الآخر سنہ ثنتین واربعین و الف (۱۰۴۲) بتقبیل عتبۂ صاحبقران ثانی منتے برلب گذاشت روز اول قصیدۂ بعرض رسانید کہ مطلعش این است ؎

ای قلم برخود ببال ازشادی وبکشا زبان　　　در ثنائے قبلۂ دین ثانی صاحبقران

بعنایت خلعت و انعام دو ہزار روپیہ کامیاب گشت - و در ذیل ثناطرازان انخراط یافت - و بیومیۂ بیش قدرے موظف گردید - و بارہا بجوائز کام دل اندوخت شیخ عبدالحمید صاحب شاہجہان نامہ در وقائع جشن نوروز سال ہزار وچہل وپنج ہجری می نگارد کہ :-

"روز پنجشنبہ دوازدہم شوال سر یر آرای آسمان چہارم پرتوِ اعتدال بر ساحت حمل"
"انداخت و افسردہ طبعان نباتات را باہتزاز در آورد - شانزدہم ماہ مذکور -"
"حاجی محمد جان قدسی در جلدوی قصیدۂ کہ بمدح پادشاہی محلی ساختہ بود بر زبر"
"کشیدہ مبلغ وزن راکہ پنج ہزار و پانصد روپیہ شد باو مرحمت گردید و در اواسط شہر"
"ربیع الاول سنہ تسع واربعین و الف (۱۰۴۹) بعنوان صلۂ شعر صد مہر عنایت"
"شد - و در جشن شفا یافتِ جہان آرا بیگم بنت صاحبقران ثانی از آسیب آتش"
"در اوائل شوال سنہ اربع وخمسین و الف بعنایت خلعت و دو ہزار روپیہ تمتع"
"برگرفت"۔

شیرخاں در مرآة الخیال می نویسد کہ :-

"حاجی محمد جان قصیدۂ رنگین در مدح صاحبقران ثانی گفتہ بعرض رسانید پادشاہ"

"اقسام جواہر قیمتی طلبیده فرمود تا ہفت بار دہانش ازان پر کردند انتہی[1]"

اما مؤلفین شاہجہان نامہا مثل مُلّا عبد الحمید لاہوری و مُلّا علاء الملک تونی و صاحب عمل صالح که ہر کدام حالات پادشاہی مستوفی می نگارد صلۂ پُر کردنِ دہانِ قدسی بجواہر به زبانِ قلم نیاورده اند۔

قدسی پادشاه نامۂ صاحبقرانی نظم آورده۔ چون نام عبد اللہ خان فیروز جنگ در وزن پادشاه نامہ نمی گنجید۔ باین حسن بیان ادا کرده

نہنگے که از غایتِ احتشام | نگنجد بجز از بزرگیش نام

بخاطر ناقص می گزرد که برای نگنجیدنِ نام دو تعلیل آورد۔ از[1] غایت احتشام و از[2] بزرگی۔ احدہما زائد است۔ اصلاح برین وجه می تواند شد

نہنگیست از غایتِ احتشام | نگنجد بجز از بزرگیش نام

و طورے بتکلف معنی می تواند شد که ضمیر شین را راجع بنام سازند یعنی نہنگے که از غایت احتشام او نام بمرتبۂ بزرگ شده است که در بحر نمی گنجد۔ و اصلاحے که کرده شد معنی را صاف ادا می کند۔

مثنوی و قصیدۂ قدسی خوب است لیکن غزلش چندان رتبه ندارد۔ انتقال او در سنہ ست و خمسین و الف (۱۰۵۶) اتفاق اُفتاد کلیم در مرثیۂ او ترکیب بندے گفته و تاریخ چنین یافته مصرع دور از ان بلبلِ قدسی چمنم زندان شد (۱۰۵۶ھ)

شیخ عبد الحمید می گوید که "قدسی بعارضه اسہال در دار السلطنت لاہور در گزشت" و غنی کشمیری در قطعه تاریخ وفات کلیم گوید که

عمرہا در یاد او زیر زمین | خاک بر سر کرد قدسی و سلیم
عاقبت از اشتیاقِ یکدگر | گشته اند این ہر سه در یکجا مقیم

---

[1] تذکره مرآة الخیال صفحه ۱۳۷ مطبوعه کلکته۔ ترجمۂ حاجی محمد جان قدسی۔

ظاہر منطوق عبارتِ ہمین است کہ ہر سہ دریکجا مدفون اند و این وقتے تواند شد کہ جسد قدسی را بہ کشمیر نقل کردہ باشند۔

و میر طاہر نصیر آبادی می نویسد کہ "استخوان او را بمشہد مقدس رسانیدند"

دیوان قدسی بنظر تصفح درآمد و این چند بیت اختیار اُفتاد ؎

زود بہ گردم منِ بے صبر داغِ خویش را	اولِ شب می کُشد مفلس چراغ خویش را
در جلوہ گری مثل نرگس یاد ندارد	نادر بود آن پیشہ کہ اُستاد ندارد
در مجلسے کہ یاران شُربِ مدام کردند	نوبت بما چو آمد آتش بجام کردند
اینجا غمِ محبّت۔ آنجا جزای عصیان	آسایشِ دو گیتی بر ما حرام کردند
درچنین فصلے کہ بلبل مست و گلشن پرگل است	گر ہمہ پیمانۂ عمر است خالی خوب نیست
ہرچہ با زلفِ تو می ماند دل از من مے برد	روز عمرم در تمنائے شبِ یلدا گزشت
غم ہجوم آورد من در فکر بے سامانیم	میزبان خجلت کشد ہر چند مہمان آشنا ست
عیش این باغ باندازۂ یک تنگدل است	کاش گل غنچہ شود تا دلِ ما بکشاید
گر دستِ شام ہجران گیرد گلوی شب را	مشکل کہ تا قیامت از صبح دم براید
عشق چون قسمتِ ارباب معیشت میکرد	لالہ داغے زمیان برد کہ نا غم دارد
تاب ہجرانِ شرابم نیست تا وقت صبوح	پیشتر از صبح می خندد گلِ پیمانہ ام
نگذاشت بخواب عدمم شیونِ بلبل	گل ریختہ بودند مگر بر سرِ خاکم

(۳۸) سلیم میرزا محمد قلی طہرانی

از طبقۂ ادراک و نکتہ سنجان بلند ادراک است۔ صاحب طبع سلیم و ذہن مستقیم۔ در سلاست عبارات ممتاز و در نزاکت خیالات بے انباز۔ ابتداء حال با میرزا عبداللہ وزیر لاہیجان بسر می برد۔ و بمزید مصاحبت امتیاز داشت۔ در آن

ایام مثنوی رنگینے در تعریف لاہیجان انشا کرد۔

آخر الامر در عہد شاہجہانی سرے بہند کشید و مثنوی مسطور را تغیر دادہ بنام کشمیر ساخت۔ ازان است در صعوبت راہ کشمیر ؎

چنان معلوم می گردد کہ این راہ	رہِ موران بود بر خرمنِ ماہ
زبس رہرو در و سنگین خر آمد	زپاپیش رشتہ پنداری برامد
ہمانا کافر است این کوہ خونخوار	کہ دارد بر کمر زین راہ زُنّار
مغلطان سنگ از وتا مے توانی	کہ باشد بد بلائے آسمانی
بسامان رفتنِ این راہ زشت است	مجرّد شو کہ این راہ بہشت است

بعد ورود ہندوستان ندیم میر عبد السلام مشہدی شد و در مدح او قصائد بلند پرداخت۔ میر عبد السلام از عمدۂ امرا شاہجہانی است و در عہد شاہزادگی بمنصب شایستہ و خطاب اختصاص خان اختصاص داشت و بعد سریر آرای سلطنت اول بخشی دوم شد۔ پس ازان ناظم گجرات و عقب آن ناظم بنگالہ۔ سپس بخطاب اسلام خان و والا پایۂ وزارت مباہی گشت و چون نوبتِ وزارت بہ سعد اللہ خان رسید پادشاہ اسلام خان را بایالت ممالک دکن سرفراز فرمود وہم در زمانِ حکومت دکن سنہ سبع وخمسین والف (۱۰۵۷) جہان فانی را وداع نمود۔ مقبرۂ او در سواد اورنگ آباد معروف است عمارتے دلنشین دارد۔

محمد قلی سلیم در رکاب اسلام خان بسر مے برد۔ و در سالے کہ اسلام خان فوت کرد یعنی سنہ سبع وخمسین والف (۱۰۵۷) او ہم در کشمیر رخت سفر از زین عالم بر بست۔ و در دامن کوہے کہ مشہور بہ "تخت سلیمان" است مشرف بر تالاب ڈل خلوت نشینِ خاک گردید۔

این چند بیت از دیوان سلیم بر ارباب ذوق سلیم عرض می شود ؎

مگذار ز دستم که گلِ باغ وفایم / بر دستِ تو شایسته تر از رنگ حنایم

تا چند دیر و کعبه مخوان این فسانه را / همچون کمانِ حلقه یکی کن دو خانه را

بدست آئینه از عکس رخش گلدسته را ماند / ز شانه زلف او هندوی ترکش بسته را ماند

ای تازه روز زخم خدنگِ تو داغ ما / از روغنِ کمانِ تو روشن چراغ ما

در قفس رفت چو قمری چمن از یاد مرا / بهتر از سرو بود سایۂ صیاد مرا

مدعی گر نکند بحث سخن دلگیر است / در جدل گوش و زبانش سپر و شمشیر است

تا سحر امشب شراب ناب می باید گرفت / خونبہائے شمع از مہتاب می باید گرفت

نارسائی به هنرور همه جا همراه است / جامۂ سرو ز موزونی او کوتاه است

جدل از خصم هنر باشد و از من عیب است / چون رگِ لعل زدن نارگِ گردن عیب است

هما نصیب تو از من چنانکه خواهی نیست / که استخوانِ مرا مغز همچو ماهی نیست

امشب که ز بختم بسوی بزم تو راه است / چون شمع سراپای تنم وقف نگاه است

صید ما را از خدنگش در دل و جان آتش است / ناوکِ او را مگر چون شمع پیکان آتش است

ساقیِ گلفام صحنِ باغ را میخانه ساخت / از طرب چون صبح صوفی سبحه را پیمانه ساخت

واقف کسے ز شیوۂ آن کجکلاه نیست / چون صورتِ فرنگ نگاهش نگاه نیست

نیم بلبل که بفصلِ گل بگلشن آشیان گیرم / دهم صد گل که چون شمع یک برگِ خزان گیرم

چو بلبل باعثِ شوریدہ گفتاری نمی دانم / چو گل تقریب این آشفته دستاری نمی دانم

با وجود صد هنر لافم ز شعرِ دلکش است / خامه در دست هنرور تیر روی ترکش است

روزیِ کس را خورد کے دیگرے زان چوب را / آب نتواند فرو بردن که رزقِ آتش است

بهر کدام نمک لطف می کنی خوب است / که داغہائے دلم را ز هم جدائی نیست

راحتِ مردان هم از پنجۂ مردانگی است / شیر را در وقت خفتن دست و بازو متکاست

ذوقے از دیدنِ معشوق بدلگیری نیست / غنچه در چاکِ قفس قفلِ درِ زندان است

نگردد گریهٔ مستانه ام کم | که این بارانِ شب سینه گرفت است

نتوان نمود نقش ترا آنچنانکه هست | آئینه پیشِ روی تو چون صبحِ کاذب است

خنده بر سرو مکن این همه در محفلِ خویش | جامهٔ کوته اش اولی است که خدمتگار است

تسلیم از همه نو حالِ آسمان پیدا است | نشانِ مرکبِ طفلان رکاب کوتاه است

چون تمدروی کاشیان تبدیل ساز میشود | قالبِ مجنون تهی لیلی چو در محمل نشست

به بزم باده مرو بے صحیفهٔ غزلے | سفینهٔ بطلب ناتوان در آب نشست

مهمان بخانه دیر چه ماند عزیز نیست | کوتاهی زمانه ز عمرِ درازِ ماست

گر سرو بود کجکله و بر زده دامان | منعش نتوان کرد از ینها که جوان است

هیچ کس حالِ سرِ ما را نمی داند که چیست | عالمے را چشم همچون صبح بر دستارِ ماست

شاهان چرا سلیم برو رشک مے برند | ملکِ سخن چو بیش زیک گوشواره نیست

دل درونِ سینه ام می رقصد از حرفِ سخن | هیچ سازے ماهیان را چون صدای آب نیست

تیغ او پیش از اجل می سازدم از غم خلاص | راهِ پل دور است می باید مرا بر آب زد

از یار مصلحت نیست آهنگِ شکوه کردن | چون دف بحلقهٔ ما دیوار گوش دارد

در مقامِ عشق دل را از تعلق پاک کن | با نمد آئینه را نتوان بدستِ شاه داد

سلیم گفت که دارم بطره ات سخنے | بخنده گفت که هندو زبان چه می داند

یوسفِ من چشمِ طفلان نیست تنها بر رهت | شوقِ مکتوبِ تو پیران را کبوتر باز کرد

هیچ کس پروردهٔ خود را نمی خواهد زبون | آب و آتش را خصومت بر سرِ خاشاک شد

اعتبارے دولتِ جمشید را پیدا نشد | تاک تا از دودمانِ خود بباده دختر نداد

نسبتے در عاشقی ما را به مرغِ بسمل است | تا زما صیاد سر نگرفت ما را سر نداد

نیست در ایران زمین سامانِ تحصیلِ کمال | تا نیامد سوی هندستان حنا رنگین نشد

با خبر باش از زبانِ خود که دانایانِ راز | از خموشی حلقه در گوشِ سخن چین کرده اند

جهانِ سفله اگر داد جرعهٔ آبے | همان نفس چو پیٔ آن رابروی من آورد

از عذر نیست هرگز دلگیر وعدهٔ او | کاهل همیشه خواهد همراهِ لنگ باشد

شانه می آید بکارِ زلف از آشفتگی | آشنایان را در ایام پریشانی بپرس

چو تند باد حوادث مشو غبار انگیز | پناه مردم بے دست و پا چو مژگان باش

بسکه دارم ذوقِ جستن از فضاے روزگار | در میانِ خانه همچون تیرِ میدان می کشم

سفرِ اوّلِ شوق است بکویت مارا | صید ما زود توان کرد که نو پروازیم

حیف باشد که زبے مهریِ او شکوه کنیم | ما که معشوق پران همچو کبوتر بازیم

چنان قناعتِ فقر است سازگار مرا | که چون حباب شوم فربه از هوا خوردن

عهد کردم که گر این بار بکوی تو رسم | سرمهٔ دیده کنم سایهٔ دیوار ترا

مخفی نماند که در تتبع فقیر اول کسیکه تضمین چسپان در مقطع غزل طرح انداخت سلیم است - می گوید ؎

سلیم امشب بیاد تربتِ حافظ قدح نوش است | اِلَا یَا اَیُّهَا السَّاقِی اَدِرْ کَاسًا وَّنَاوِلْهَا

وے گوید ؎

گفتِ حافظ دید چون کلک بیانم را سلیم | بلبلے برگ گلے خوش رنگ در منقار داشت

زبان زدِ خلق است که او معانی بیگانه را با خود آشنا می ساخت - چنانچه مُلّا وارسته گوید ؎

دخلے که نکردی بکلام الله است | بیتے که نبردهٔ تو بیت الله است

طرفه اینکه سلیم از دستِ دیگران می نالد و می گوید ؎

دیوانِ خود بدستِ حریفان مده سلیم | غافل مشو که غارتِ باغ تو می کنند

ونیز می گوید ؎

دیوان کیست از سخنانم تهی سلیم | تنها نه برمن این ستم از دستِ صائب است

نام میرزا صائب را تصریح کردہ اما بالغ نظران می دانند کہ میرزا صائب خیلے صاحب قدرت سیر بضاعت است۔ حاشا کہ باخذ و جر پردازد۔ و متاع بیگانہ را دستمایۂ خود سازد۔ مضامینے کہ از سلیم و صائب ہمسایہ یکدیگر واقع شدہ و بنظرِ تتبع این نارسا رسیدہ درینجا ثبت می نماید۔ و چون تاریخ وفات سلیم مقدم است اول شعر سلیم مذکور می شود۔

سلیم ؎ مشاطہ را جمالِ تو دیوانہ می کند — کائینہ را خیالِ پریخانہ می کند

صائب ؎ دل را نگاہ گرمِ تو دیوانہ می کند — آئینہ را رُخِ تو پریخانہ می کند

غنی کشمیری نیز این مضمون را می بندد کہ ؎

ہر کس کہ دید روی تو دیوانہ می شود — آئینہ از رُخِ تو پریخانہ می شود

سلیم ؎ چشمِ تو ام ز ہوش تہیدست می کند — یک سرمہ دان شراب مرا مست می کند

صائب ؎ از چشمِ نیم مستِ تو با یکجہان شراب — ما صلح کردہ ایم بیک سرمہ دان شراب

سلیم ؎ صدا چگونہ بر آید کہ این سیہ چشمان — بسنگ سرمہ شکستند شیشۂ ما را

صائب ؎ نماند نالۂ دل در دہ پیشۂ ما را — بسنگ سرمہ شکستند شیشۂ ما را

مُلّا طاہر غنی نیز این مضمون بستہ است ؎

ز بیم آنکہ مبادا صدا بلند شود — ز سنگِ سرمہ شکستیم آبگینۂ خویش

سلیم ؎ ز آشفتگی طُرّۂ مقصود خبر داد — ہر فال کہ از شانۂ شمشاد گرفتیم

صائب ؎ خواہد فتاد دامنِ زلفش بدستِ من — این فال را ز شانۂ شمشاد دیدہ ایم

سلیم ؎ زینت ارباب معنی جوہرِ ذاتی بس است — لالہ در کوہ بدخشان گر نباشد گو مباش

صائب ؎ شمع بر خاکِ شہیدان گر نباشد گو مباش — لالہ در کوہِ بدخشان گر نباشد گو مباش

سلیم ؎ اگر بچشمِ حقیقت نظر کنی دانی — کہ طوقِ فاختہ بر پای سرو خلخال است

صائب ؎ حسن بالا دست را آرایشے چون عشق نیست — طوقِ قمری سرو را بہتر ز خلخالِ زر است

سلیمؔ ۔ سلیم ہندِ جگر خوار خورد خونِ مرا　　چہ روز بود کہ راہم باین خراب فتاد

صائبؔ ۔ صائب از ہند جگر خوار برون می آیم　　دستگیرِ من اگر شاہِ نجف خواہد شد

اما ملا نوعی خبوشانی پیش از ہر دو می گوید ۔

گداخت ہند جگر خوارم ای اجل مپسند　　کہ استخوانِ ہمائی غذای زاغ شود

و ملا مشرقی نیز ہند را باین صفت یاد می کند و می گوید ۔

دلم در آرزوے ہند خون شد　　کہ خون باد دلِ ہندِ جگر خوار

مقتضای حُسن ظن آنکہ اشتراک مضامین را حمل بر توارد کنند و تا کہ محمل حسنی داشتہ باشد چرا در پے محمل دیگر روند۔

علامۂ تفتازالی در مطول نقل می کند۔ ملخص کلامش اینکہ :۔

"حکم سرقہ وقتے کردہ میشود کہ اخذ ثانی از اول یقینی باشد و الا احکام سرقہ مترتب نمی تواند"
"شد و از قبیل توارد خواہد بود۔ و در صورتے کہ اخذ ثانی از اول معلوم نباشد باید"
"گفت کہ فلان شاعر چنین گفتہ است و دیگرے سبقت بُردہ چنین یافتہ۔ و باین حُسن"
"تعبیر مغتنم داند فضیلت صدق را۔ و محفوظ دارد خود را از دعوی علم بغیب و نسبت"
"نقص بغیر انتہیٰ"

و اگر کسے بنظر تفتیش ملاحظہ کند کم شاعرے را از توارد مضامین خالی یابد چہ احاطۂ جمیع معلومات خاصۂ حضرت علم الٰہی است تعالیٰ شانہٗ۔ خامۂ معنی نگار تیرے بتاریکی می افگند چہ داند کہ صید وارستہ است یا بال و پربستہ ابو طالب کلیم خوب گفتہ و گوہرِ انصاف سُفتہ ۔

منم کلیم بطورِ بلندیِ ہمت　　کہ استفادۂ معنی جز از خدا نکنم
بخوانِ فیض الٰہی چو دسترس دارم　　نظر بکاسۂ دریوزۂ گدا نکنم

لہ اطول جلد ۲ صفحہ ۲۴۰ بحث سرقہ مطبوعہ

دلے علاجِ توارد نمی توانم کرد ‌ ‌ مگر زبان بسخن گفتن آشنا نہ کنم

فقیر جزوے از اشعار توارد فراہم آوردہ - چند بیت از تواردات سخن سنجان متاخرین بر سبیل استشہاد عرض می شود

امیر خسرو ؎ بستم دلِ اسیران بکجا گریزد از تو ‌ ‌ بحوالیِ دو چشمت چشم بلا نشستہ

صائب ؎ بحوالیِ دو چشمت چشم بلا نشستہ ‌ ‌ چون قبلہ کرد لیلی ہمہ جا بجا نشستہ

بنائی ؎ قضا کہ بر لبِ او خطِ عنبریں دارد ‌ ‌ برای کشتن من زہر در نگین دارد

صائب ؎ اُمیدِ جانِ شیرین داشتم از لعل سیرابش ‌ ‌ ندانستم کہ از خط زہر در زیرِ نگین دارد

میر سنجر ؎ دمِ واپسین زلیخا بہمیں ترانہ تن زد ‌ ‌ کہ بہ جذبۂ محبّت پسر از پدر گرفتم

نقی ؎ چہ غم از فریبِ دشمن کہ محبّتِ زلیخا ‌ ‌ بکشاکشِ نہانی پسر از پدر برآرد

سلیم ؎ شوق رویش ہمہ کس را بغریبی دارد ‌ ‌ سبب این است جلاے وطنِ آئینہ را

کلیم ؎ چند در خانہ اش آتش فتد از پرتوِ تو ‌ ‌ زین ستم آینہ در فکر جلائے وطن است

سلیم ؎ چون کشم بارِ گرانِ غمِ دوری کز ضعف ‌ ‌ نگہِ خود نتوانم ز رخت بردارم

کلیم ؎ ز ناتوانیِ خود اینقدر خبر دارم ‌ ‌ کہ از رخت نتوانم کہ دیدہ بردارم

اسیر ؎ نیست جوہر بہ تیغِ یار اسیر ‌ ‌ بہرِ قتلم نوشتۂ دارد

میر صیدی ؎ نیست جوہر کہ بشمشیرِ تو تصویر شدہ است ‌ ‌ رقمِ قتلِ جہانے است کہ تحریر شدہ است

ملا غریبی ؎ قضا جدا از تو خونم چرا نمے ریزد ‌ ‌ مگر ز دستِ قضا این قدر نمے آید

اسیر ؎ یار ہر گز ببر نمے آید ‌ ‌ از قضا این قدر نمی آید

سلیم ؎ مگر از صبحِ محشر روزنِ من روشنی یابد ‌ ‌ کہ شبہاے سیاہم ابرو پیوستہ را ماند

واعظ ؎ چون دو ابروی سیاہ کہ بہم پیوستہ است ‌ ‌ بے تو شبہائے درازم ہمہ برہم بستہ است

حزنی ؎ مرا بر سادہ لوحیہاے حزنی خندہ می آید ‌ ‌ کہ دارد چشم لطف از دلبرِ نا مہربانِ من

فطرت ؎ مرا بر سادہ لوحیہاے فطرت خندہ می آید ‌ ‌ کہ عاشق گشتہ و چشمِ وفا از یار ہم دارد

سلیم ـ آنکہ پیغامے برد از ما بسوی او دل است
نامۂ بے طاقتان بر بالِ مرغِ بسمل است

فطرت ـ می توان از دل تپیدن یافت احوالِ مرا
نامۂ بے طاقتان بر بالِ مرغِ بسمل است

صائب ـ سرچشمۂ حیات لب میچکانِ اوست
عمرِ دوبارہ سایۂ سروِ روانِ اوست

فطرت ـ عیشِ ابد بکامِ دلِ دردمندِ تست
عمرِ دوبارہ سایۂ سروِ بلندِ تست

صائب ـ صحبتِ ناجنس آتش را بفریاد آورد
آب چون در روغن افتد میکند شیون چراغ

علی ـ آب چون در روغن افتد نالہ خیزد از چراغ
صحبتِ ناجنس را باشد ثمر آزارہا

مشرقی ـ برگِ حنائیم و بامید رنگ و بو
در دستِ دیگرے است خزان و بہار ما

خالص ـ ما را خبر ز شادی و غم نیست چون حنا
در دستِ دیگرے است بہار و خزان ما

واعظ ـ مدعا از دل برون کن تا بر آید مدعا
شد نگین با نام تا افگندہ از خود نام را

وحید ـ دور فگن نام را کہ نام فگندن
صاحبِ نام و نشان نمود نگین را

ناظم در معراج ـ چنان بگذشت زین سقفِ شفاف
کہ سیلابِ نگہ از عینکِ صاف

وحید ـ ز چشم مہ سوے بالا سفر کرد
چو نورِ دیدہ از عینک گذر کرد

فیاض ـ بباغ بسکہ ز شرمِ رخت گل آب شود
غلاف غنچۂ گل شیشۂ گلاب شود

وحید ـ بگلشنے کہ رُخ دوست بے نقاب شود
ز شرم غنچۂ گل شیشۂ گلاب شود

دانش ـ لب تشنۂ تیغیم بگو قاتلِ ما را
کو آب کہ شیرینی جان زد دلِ ما را

قاسم دیوانہ ـ دم آبے ز تیغت مستمندم
دلم می سوزد از شیرینیِ جان

صائب ـ ہمیشہ صاحبِ طولِ امل غمین باشد
کہ چین بقدر بلندی در آستین باشد

بیدل ـ دستگاہِ ہر قدر بیش است کلفت بیشتر
در خورِ طول است چینہائے کہ دارد آستین

وحید ـ بالِ مرا شکستگیِ پر نبستہ است
پرواز ما چو رنگ ببالِ شکستہ است

بیدل ـ ما لافِ ہمت از مددِ عجز مے زنیم
پرواز ما چو رنگ ببالِ شکستہ است

حب گلشن راز ـ عدم آئینہ ـ عالم عکس و انسان
چو چشمِ عکس در وے شخص پنہان

جهان انسان شد و انسان جہانے | ازین پاکیزہ تر نبود بیانے

انسان ہستی شخص و عدم چو آئینہ بہ پیش | عالم بمثال عکس بے خویش و بخویش

انسان بمثل چو چشم عکس است درو | آن شخص عیان نمود پاک از کم و بیش

این مضمون توضیحے میخواہد لہٰذا بشرح رباعی پرداختہ می آید۔

شرح

ہستی را کہ در اصطلاح صوفیہ صافیہ عبارت از حقیقتِ حق است تعالیٰ شانہٗ تشبیہ می دہد بشخصے کہ خود را در آئینہ مشاہدہ می کند۔ جہت جامع آنکہ ہر دو محتوی بر نوعے از کثرت اند۔ کثرت در ذات رائی باعتبار اعضا و در ذات حق عزّ شانہٗ بحسب شیونات ذاتیہ چنانچہ می فرماید کُنْتُ کَنْزًا مَّخْفِیًّا۔ و ہر دو خواہانِ ظہور اند آن تناسبِ اعضا می بیند و این کمال اسمائی و صفاتی جلوہ می دہد چنانچہ می فرماید فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ۔

و عدم را کہ در اصطلاح این طائفہ علیہ عبارت از علم حق است جل برہانہ تشبیہ می دہد بہ آئینہ۔ بعلاقہ آنکہ ہر دو منشاء انکشاف اند۔

و عالم را بعکس آن شخص۔ وجہ تشبیہ آنکہ حقائق عالم کہ نزد صوفیہ صور علمیہ است در مرتبۂ علم متجلی می گردد چنانچہ عکوس در مرآت منطبع مے شود و برارباب بینش ہویداست کہ چنانچہ در آئینہ عکس جمیع اعضا می اُفتد عکس چشم نیز می اُفتد۔ و در عکس چشم عکس آن شخص بتمامہ نمودار می گردد۔ پس حقیقتِ انسان را کہ از جملہ حقائق عالم مخصوص بجامعیت و مظہریت اتم است تشبیہ می دہد بعکس چشم کہ آن ہم ممتاز است از عکوس سائر اعضا کہ آئینہ داری آن شخص می کند و او را باو باز می نماید بخلاف عکوسِ دیگر و ھٰذَا مَعْنٰی کَلَامِ الشَّیْخِ الْاَکْبَرِ قُدِّسَ سِرُّہٗ وَکَانَ اٰدَمُ ھِیَ الْمِرْاٰۃُ الْمَجْلُوَّۃُ۔

واشتراک اسم مشبہ ومشبہ بہ یعنی انسان وانسان العین لطفے خاص دارد وتخلص
شاعر کہ انسان است این لطف را دو بالا کرد۔
پس معنی رباعی چنین باشد کہ ہستی یعنی ذات حق کہ جامع جمیع شیونات است
در مرتبۂ علم کہ بمنزلۂ آئینہ است جلوہ نمود و عالم بمثال عکوس وظلال آن شخص متمثل شد۔
ومعنی بے خویش وبخویش آنست کہ عالم را مانند عکس دو جہت پیدا شد۔ ازین رو
کہ موجود علیحدہ می نماید و بوصف غیریت بنظر می آید بے خویش است یعنی ہیچ زیرا کہ
آن شخص در حقیقت خود بر خود مشہود می گردد و عکس را جز در وہم غلط نما وجودے
نیست۔ و ازین رو کہ عکس در حقیقت خود اوست کہ بر خود متجلی است بخویش یعنی
موجود فی حد ذاتہ۔
اما حقیقتِ انسان از جملہ حقائق عالم مانند چشم عکس است یعنی عکس چشم کہ ذات
حق درو جلوہ فرمود با جمیع مراتبے کہ در عالم متجلی است۔
ومعنی پاک از کم وبیش آنست کہ ظہور حق تعالیٰ در حقیقت انسان وظہور راو
در تمام عالم باہم متضاد ومتناقض نیست مگر بحسب اجمال در انسان وتفصیل در عالم۔
چنانچہ صورتِ آن شخص در آئینہ ودر چشم عکس تفاوتے ندارد الا بہ اعتبار کبر در مرآت و
صغر در چشم عکس۔ ونظر بہمین انسان را عالم صغیر می نامند و عالم را انسان کبیر۔
این معنی بر طبق اصطلاح مشہور است واگر بر مکشوف حضرت مجدد قدس سرہ،
حمل کنند نیز می تواند شد۔
نزد مجدد قدس سرہ حقائق عالم اعدام است وصفات عالم اعدام صفات الہیہ
بشرط آنکہ وجود حق جل شانہ، ووجودات صفات در اعدام متجلی شوند بحیثیتے کہ اعدام
بمنزلۂ مواد باشند۔ ووجودات بلکہ عکوس آنہا بمثابۂ صور۔ وہر یک حقیقت ازین مادہ
وصورت ترکیب یافتہ واللہ اعلم"۔

درین مقام دو کلمه ترجمه صاحب رباعی بقلم می آید نام انسان شیخ غلام مصطفی است و اصلش از کنبو و مولد و منشأ او مراد آباد از توابع شاهجهان آباد- انسانِ کامل بود و در احاطهء علوم عقلی و نقلی ممتاز اماثل تحصیل معقولات بیشتر از مُلّا قطب الدّین شهید سهالوی نمود و نبذے در خدمت شیخ غلام نقشبند لکهنوی تلمذ کرد و سلسلهء سند حدیث به شیخ عبدالحق دہلوی رحمة الله تعالی رسانید- و رسمِ ارادت در طریقهء قادریه بجناب شیخ جان محمد شاهجهان آبادی بجا آورد-

شیخ جان محمد از کملاءِ عصر بود و در عزلت و استقامت یگانهء وقت می زیست- شاه کلیم الله چشتی دہلوی می فرمود کسیکه دریافت صحبتِ اسلاف تمنا داشته باشد- صحبتِ شیخ جان محمد دریابد-

شیخ غلام مصطفی در فنون دیگر سوای علوم درسی نیز دستگاه عالی داشت مثل طب و نجوم و خوشنویسی و فنون حرب و علم شانه بینی و علوم هندی بحیثیتے که اکثر براهمه حل غوامض از خدمتِ شیخ می کردند و شعر هندی نیز خوب می گفت- صدها دید شعراء هندی در حضور او سر فرود می آوردند- و اصلاح کبت و دوهه می گرفتند-

کتب جمیع فنون در لوح سینه محفوظ بود- و کراسی از کتب در ملک نداشت- و استعاره هم نمی کرد- وقت درس سوائی حل کتاب آن قدر فوائد زوائد بقدر حوصلهٔ مستمع ذکر می کرد که هرگاه این کس رجوع بحواشی می نمود فوائد مسموعه را از فوائد مکتوبه زیاده می یافت و هر کس از ارباب فنون بخدمت شیخ می رسید بهر فنے که مناسبِ آن کس می دید صحبت می داشت-

اکثر عمر بعنوان نوکر پیشگی گذرانید- در عهد عالمگیر پادشاه به علاقهٔ منصبداری از هند بدیار دکن خرامید- و مدتے درین دیار بسر برد آخرها ترک نوکر پیشگی کرده در بلده ایلچپور پائے اقامت افشرد-

می فرمود در ایام طالب علمی با جوانے تعلقِ خاطر پیدا شد۔ جوان در قصبۂ از قصبات سکونت داشت۔ خود را بمسکن محبوب کشیدم و دست از تحصیل باز کشیدم قضا را جوان فوت شد و من سر بصحرا ادادم وقتے مولانا قطب الدین را گذرے بران قصبہ اُفتاد و از مردم استفسار حال بندہ نمود۔ صورت واقعہ بعرض رسانیدند۔ فرمود کسی برود و اورا بیارد مردم گفتند او بآبادی زنہار نمی آید۔ حضرت ملا قلم گرفتہ بر شقۂ نوشت اَطْرِقْ كَرَا اَطْرِقْ كَرَا اِنَّ النَّعَامَةَ فِي الْقُرٰى[1]

این کلام افسونِ عرب است کہ بآن جانور وحشی را صید کنند۔ استعمال این کلام درین مقام نظر بحال شیخ و حضرت ملا کہ اُستاد بود بسیار بموقع واقع شد۔

بمجرد دیدنِ شقہ سَمعًا وَّطَاعَةً بخدمت ملا شتافتم و سعادت ملازمت دریافتم

شیخ پیش از انتقال بسہ سال لباس را تغیر داد و لبس قمیص اختیار کرد۔ شب اول درخواب دید کہ گویندۂ می گوید رَجُلٌ خَيْرٍ لَّعَمَلٍ خَيْرًا

انتقالِ او در سنہ اثنتین واربعین و مأتہ والف (۱۱۴۲) واقع شد۔ مدفن ایلچپور[2]

اکنون گلگون قلم بر جادۂ مدعای اصلی می خرامد۔

گر فتیم کہ شاعرے جمیع دواوین زبانے را احاطہ کرد دواوین زبان دیگر را چہ علاج می تواند کرد۔ و جامع السنۂ مختلفہ بودن خود بسیار نادر است مثلاً علامۂ چلپی متخلص بفارغ گوید ؎

جرم از طرفِ غیر و ملامت ہمہ بر من | گوئی سر انگشتِ ملامت زد گانم

این مضمون بعینہ در شعر ابن شرف قیروانی واقع شدہ کہ می گوید ؎

غَيْرِي جَنٰى وَاَنَا الْمُعَاقَبُ فِيْكُمْ | فَكَاَنَّنِيْ سَبَّابَةُ الْمُتَنَدِّمِ

ابن شرف این شعر خود را بر ابن رشیق خواند و پرسید کہ مثل این مضمون شنیدۂ۔

---

[1] تاج العروس جلد ۶ صفحہ ۳۱۳ مطبوعہ مصر شرح ملا جامی صفحہ ۱۰۴ مطبوعہ کانپور سنہ ۱۲۹۳ء۔

[2] بقیہ بج...

گفت بلے شنیدہ ام و بیت نابغہ ذُبیانی برخواند ؎

فَکَلَّفْتَنِی ذَنْبَ امْرِءٍ وَ تَرَکْتَہٗ　　کَذِی الْعُرِّ یُکْوٰی غَیْرُہٗ وَھُوَ رَاتِعٗ

عُر بضم عین مہملہ مرضے است کہ در شتر میشود و شتر صحیح را داغ کنند تا سرایت نکند۔

ابن رشیق بعد خواندن شعر با ابن شرف گفت کہ تو این مضمون را ازینجا گرفتۂ و فاسد ساختۂ زیرا کہ معاقب غیر جانی باید۔ در بیت تو ہر دو یکے است و در بیت نابغہ جدا است۔

راقم الحروف گوید در شعر ابن شرف تقابل عضو با عضو است نہ شخص با شخص مثلاً زبان ناگفتنی گفت و این کس انگشت گزید پس می بایست کہ زبان را تعذیب می کرد۔ وہمچنین چشم نادید نی دید یا گوش ناشنید نی شنید۔ وشاعر را این اعتبارات کفایہ می کند و مُلّا محمد سعید اشرف مازندرانی گوید ؎

نگاہ گوشۂ چشمی سوی ما می توان کردن　　نماز وقت بیماری بایما می توان کردن

و برہان الدین قیراطی در ہمزیۂ خود گوید ؎

کَمْ سَلَامٍ بِالطَّرْفِ مِنْھَا عَلَیْنَا　　کَصَلٰوۃِ الْعَلِیْلِ بِالْاِیْمَآءِ

و شوکت بخاری گوید ؎

تا کیم مژگانِ چشم داغ باشد تیر او　　دیدۂ زخمِ مرا ابرو بود شمشیر او

و ابن نباتہ مصری گوید ؎

خَلَقْنَا بِاَطْرَافِ الْقَنَا فِیْ ظُھُوْرِھِمْ　　عُیُوْنًا لَّھَا وَقْعُ السُّیُوْفِ حَوَاجِبٗ

طرفہ آنکہ شاعرے بیش از ابن نباتہ این مضمون را یافتہ۔ چنانچہ علامۂ تفتازانی در خاتمۂ فن ثالث از مطول بیان کردہ۔

و سید حسین خالص گوید ؎

خونے ز دم تیغ تو ای شوخ چکید است　　آن خال کہ بر گوشۂ ابروے تو پیدا است

و مؤلف کتاب پیش از اطلاع این بیت گفته ؎

لَیسَت مِنَ المِسکِ خِیلانٌ بِوَجنَتِہٖ　　　دَمٌ تَقاطَرَ مِن صِمصامِ لَحظَتِہٖ

و علماء گفته اند که اگر ثانی از اول در بلاغت افزون باشد محمود است و اگر دون باشد مذموم - و اگر مساوی باشد فضیلت اول را است و ثانی بعید از ذم است - بشرطیکه آثار سرقه هویدا نباشد -

عارف جامی قدس سره در بهارستان تحت ترجمۂ سلمان ساوجی میفرماید که :-

وے در سلاست عبارات و دقت اشارات بے نظیر اُفتاده - در جواب اُستادان قصائد دارد - بعضے از اصل خوبتر و بعضے فروتر و بعضے برابر - وی را معانی خاصه بسیار است و اکثرے از معانی استادان بتخصیص کمال اسمٰعیل در اشعار خود آورده چون ثانی در صورت خوبتر و اسلوب مرغوب تر واقع شده محل طعن نیست ؎

معنیِ نیک بود شاہدِ پاکیزه　بدن　　که بهر چند در و جامه دگرگون پوشند
کسوتِ عار بود بازپسین خلعتِ　او　　گر نه در خوبیش از پیشتر افزون پوشند
هنر است این که کهن خرقۂ پشمین ز برش　　بدر آرند و در و اطلس و اکسون پوشند

و مضمونِ این قطعه را محرر کلمات در بیتے آورده و بر منطوق قطعه شاهدے گذرانیده - بیت این است ؎

شاهدِ معنی که باشد جامۂ لفظش کهن　　نکته دانے گر حریرِ تازه پوشاند خوش است

(۳۹) کلیم ابو طالب

همدانی المولد کاشانی الموطن - عارج طور معانی است و مقتبسِ نور سخندانی - بیضۂ سخنش ید بیضا است و خامۂ سحر شکنش همدست عصا - در جمیع اسالیب نظم قدرت عالی دارد و همه جا داد سخنوری می دهد و لهذا جمعے او را خلاق المعانی ثانی گفته اند

دوبار بسیر ہند شتافت کرت اولی در عہد جہانگیری رسید و باشاہ نواز خان بن میرزا رستم صفوی صحبت کوک گردید - بعد چندے (اورا) یاد وطن دامنگیر شد و در سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) بعراق عجم صرف عنان نمود و "توفیق رفیق طالب" ۱۰۲۸ تاریخ مراجعت خود یافت لیکن بیش از دو سال در آبخانہ استاد - و کرت ثانی شد بعزم جانب ہند جلوریز ساخت و بامیر جملہ شہرستانی متخلص بروح الامین مصاحب و مربوط گشت و تمتعے برداشت - و در مدح او و شاہ نواز خان قصائد غرا پرداخت آخر دست بدامن دولت صاحبقران ثانی شاہجہان انار اللہ برہانہ زد و در ثنا گستران قوائم سریر خلافت رتبۂ سر حلقگی بہم رساند - و بخطاب ملک الشعرائی بلند آوازہ گشت - و سالہا در رکاب والا مشمول عواطف بود -

صاحبقران وقتے کہ از سفر اول کشمیر نوای معاودت برافراخت و چتر سلطنت در قرب مستقر الخلافہ اکبرآباد سایۂ وصول انداخت ساعت در آمدن شہر و جلوس بر تخت مرصعے کہ حسب الامر بصرف یک کرور روپیہ زینت ترتیب یافت - و در عرض ہفت سال صورت اتمام پذیرفت - و شعراء پای تخت اشعار آبدار در تعریف این سریر بے نظیر پرداختہ اند - و مورخانِ روزگار برخے ازان اشعار در تاریخ نامہا ایراد ساختہ - باختیار انجم شناسان روز جمعہ سوم شوال سنہ اربع و اربعین و الف (۱۰۴۴) مقرر شد - و تا رسیدن ساعت در نزدیکی شہر توقف نمود - و غرۂ شوال این سال نیر اعظم در نزہتکدۂ حمل خرامید و معانقۂ عید و نوروز نشۂ سرور جہانیان را دوبالا ساخت - پادشاہ بتاریخ مقرر داخل شہر شد - و بر تخت مرصع جلوس نمود - و تا نہ روز جشن عالی انعقاد یافت -

ابوطالب کلیم در تہنیت اربع و توصیف تخت مرصع قصیدۂ نظم کرده بپایۂ سریر اعلی معروض داشت مطلعش این است ؎

خجستہ مقدم نوروز غرۂ شوال　　فشاندہ اند چہ گلہاے عیش بر سر سال

قصیده درجۂ قبول یافت۔ وکلیم بمیزان عنایت خسروی سنجیدہ شد۔ مبلغ پنج ہزار و پانصد روپیہ ہم سنگ برآمد۔ و بآن زبدۂ موزونان انعام شد۔

و در جشن نوروز سال دیگر یعنی خمس و اربعین و الف (۱۰۴۵) حاجی محمد جان قدسی در مقابلۂ قصیدہ بزر سنجیدہ شد۔ و ہمین قدر مبلغ ہموزن برآمد چنانچہ در ترجمۂ او گزارش یافت۔

و در سنہ ست و اربعین و الف (۱۰۴۶) باقیا نائینی قصیدۂ تہنیتِ نوروز بعرض صاحبقران رسانید و بزر برکشیدہ شد۔ و مبلغ پنج ہزار روپیہ مساوی وزن حاصل کرد۔

و بوضوح پیوست کہ قدسی و کلیم بپایۂ سریر شاہی چنانچہ در میزانِ اکرام ہم سنگ بودند در میزانِ انعام ہم رتبۂ مساوات داشتند۔ و چنانچہ این ہر دو از باقیا در موزونِ معنوی راجح اند در موزونِ صوری نیز رجحان داشتند۔

و در جشن وزن شمسی سنہ ثمان و اربعین و الف (۱۰۴۸) در دار السلطنت لاہور کلیم را ہزار روپیہ بصیغۂ جائزۂ شعر عنایت شد

کلیم در آخرِ ایام حیات خود نظم فتوحات صاحبقران تقریب ساختہ رخصتِ کشمیر حاصل کرد۔ و در آن خطۂ بہشت آئین رنگِ اقامت ریخت و بتقرر سالیانہ از سرکار پادشاہی آسودہ حال می گزرانید۔

چون الویۂ صاحبقران در سنہ خمس و خمسین و الف (۱۰۵۵) بصوب کشمیر ارتفاع یافت۔ و غرۂ ربیع الاول این سال ظل ورود بر خطۂ کشمیر انداخت۔ ابوطالب کلیم قصیدۂ در تہنیتِ مقدم بسمع پادشاہ رسانید و بمرحمت خلعت و دوبیست اشرفی طلاے احمر بہرہ مند گردید۔

و ہچنین روزے کہ موکب سلطانی موافق چہارم شعبان ہمین سال از

گلگشتِ کشمیر عطف عنان نمود۔ کلیم را در صلۂ قصیدہ دو بیست مہر انعام شد۔
فوت کلیم پانزدہم ذی الحجہ سنہ احدی وستین والف (۱۰۶۱) وقوع یافت
و در نزدیکی قبر محمد قلی سلیم مدفون گردید ؎

گفت تاریخ وفاتِ او غنی | طورِ معنی بود روشن از کلیم ۱۰۶۱ھ

این چند بیت از دیوانِ کلیم نقل می شود ؎

دل دامنِ مجاورتِ چشمِ تر گرفت | با طفل اشک صحبت دیوانہ در گرفت
ز ان چشم ندیدم کہ نگاہے بمن اُفتد | بیمار عجب نیست اگر کم سخن اُفتد
نہ رحم کرد کہ خونِ دلِ خراب نخورد | غرورِ او ز سفالِ شکستہ آب نخورد
کے تمنائے تو از خاطرِ ناشاد رود | داغِ عشقِ تو گلے نیست کہ بر باد رود
دماغ بر فلک و دل بزیر پائے بتان | ز من چہ مے طلبی۔ دل کجا۔ دماغ کجا
گر قفس تنگ ست از بیرحمی صیّاد نیست | صید از ذوقِ گرفتاری بخود بالیدہ است
دیدۂ اُمید را کردی سفید از انتظار | دوستداران را نبود این چشم از دلدار نیست
ہر آنچہ رفت ز دستم برون ز دل ہم رفت | میانِ دست و دلم چون صدف جدائی نیست
از جہان بے بہرہ را نبود تمنا عمر خضر | روز کوتاہ از برای روزہ داران بہتر است
تو پادشاہِ حسنی۔ مشمار بوسہ بر ما | زیرا کہ عیب شاہان دانستنِ حساب است
ہر کہ خود بین و خود آرا۔ ز ہنر محروم است | ہمچو طاؤس کہ پُر زینت و کم پرواز است
سر بر تنِ صدف نبود زانکہ روزگار | یکجا بہیچ کس سر و سامان نمی دہد
کبابِ حُسنِ تو ام قدرِ حظ نکو دانم | ز سایہ ذوق نکرد آنکہ آفتاب نخورد
اغنیا بہرہ ز اندوختۂ خود نبرند | کہ ہمین تشنہ لبی قسمتِ دریا باشد
مژہ را داد ز کف چشم تو در آخر حُسن | تُرکِ مفلس چو شود تیغ ببازار برد
دوستان نازک مزاج و ما بسے نازک دماغ | چون کسے اوقات صرفِ پاسِ خاطرہا کند

بتان زصحبتِ ہم می کنند کسب غرور	ترا بآینہ ہم آشنا نمی خواہم
دشنام و بوسہ ہر چہ عوض می دہی بدہ	حاشا کہ با تو بر سرِ دل گفتگو کنم
چون رشتۂ گلدستہ بگردِ ہمہ خوبان	گردیدم و یک یار وفادار ندیدم
آخر بسانِ فاختہ ام شد گلو کبود	منت زخلق بسکہ بگردن گرفتہ ام
از اداے خارج ہر کس خجالت می کشم	باکمال بے دماغی من وکیلِ عالمم
نہال سرکش و گل بے وفا و لالہ دورو	درین چمن بچہ اُمید آشیان بندم
مکشاے زبان بہ رخ خودے را چو بہ بینی	زنہار کہ شمعِ شبِ مہتاب نباشی

(۴۰) معصوم میر معصوم

پسر میر حیدر معمائی کاشی و برادر میر سنجر است۔ صاحب ذہن ثاقب ۔ و ہم طرح ابو طالب کلیم و میرزا صائب بود۔

میرزا صائب غزلے می فرماید و یکرنگیِ ہر سہ معنی طراز باہم بیان می نماید ؎

خوش آن گروہ کہ مستِ بیانِ یکدگرند	زجوشِ فکر میِ ارغوانِ یکدگرند
نمی زنند بسنگِ شکست گوہرِ ہم	پے رواجِ متاعِ دکانِ یکدگرند
زنند بر سرِ ہم گل ز مصرعِ رنگین	ز فکرِ تازہ گلِ بوستانِ یکدگرند
سخن تراش چو کردند تیغِ الماس اند	زند چو طبع بکندی فسانِ یکدگرند
بغیر صائب[۱] و معصوم[۲] نکتہ سنج و کلیم[۳]	دگر کہ ز اہلِ سخن مہربانِ یکدگرند

میر معصوم مدتے با حسن خان حاکم ہرات بسر بردہ در عہدِ شاہجہانی قصد ہند کردہ در نواحی بنگالہ اُفتاد۔ اعظم خان ناظم بنگالہ میر را باعزاز و احترام پیش آمد۔ و لوازم قدر شناسی بتقدیم رساند۔ اعظم خان جدّ ارادت خان واضح است۔ احوال او مجملاً در ترجمۂ واضح سمت وضوح می پذیرد۔

میر معصوم مدتے رفاقتِ اعظم خان برگزید- واز موائد احسان او کامیاب گردید-
سکۂ سخن باین خوش عیاری رواج می دہد ؎

مرا کشایشِ خاطر نہ از گلستان است	کلیدِ قفلِ دلم برۂ بیابان است
ای کہ ہمراہِ موافق زجہان مے طلبی	آن قدر باش کہ عنقا ز سفر باز آید
خراب ہمتِ خویشم کہ صبح چون گردون	گر آفتاب بدستم فتاد شام نماند
نازم قاصد چون برآمد قالب من شد تہی	مرغِ روحِ من جوابِ نامۂ دلدار بود

بعد تحریر سرو آزاد معلوم شد کہ میر معصوم در سنہ اثنین وخمسین والف (۱۰۵۲)
در ہند وفات یافت- وقطعۂ تاریخ فوتش در دیوانِ میرزا محمد علی ماہر بنظر درآمد- مادۂ
تاریخ این است مصرع معصوم نزد حیدر و سنجر قدم نہاد-
۱۰ ھ ۵۲

(۴۱) شیدا

مؤلد ومنشأ او فتحپور از توابع اکبر آباد است- صاحب ذہن رسا و فکر آسمان پیما
بود و شعر را بسرعت تمام میگفت- وبچشم زدن جواہر فراوان می سفت طبعش در مسلک
سخن طرازی اگرچہ راست می رفت اما از جادۂ حسن خلق انحراف داشت-

قصیدۂ اعتراضاتے کہ در مقابلۂ قصیدہ حاجی محمد جان قدسی بنظم آوردہ شہرت
تمام دارد- وطالبائے آملی و میر الہی ودیگر مردم را ہجو کرد- چون شیوۂ ہجا
شعار خود ساختہ بود- خود نیز ہدف ناوک حریفان می شد- مناظرۂ شیخ فیروز با شیدا
مشہور است-

صاحب تاریخ صبح صادق روایت می کند "عدد اشعارش بصد ہزار رسید"
در اوائل حال چندے رفیق خانخانان بود وایامے ملتزم آستانۂ شہریار
بن جہانگیر پادشاہ- بعد ازان در سلک ملازمان صاحبقران ثانی شاہجہان-

اَنَارَ اللّٰہُ بُرْھَانَہٗ منخرط شد۔ و در زمرۂ احدیانِ سرکار والا داخل گردید۔ و چون

مطلع او کہ ؎

چیست دانی بادۂ گلگون مصفا جوہرے	حُسن را پرورد گارے عشق را پیغمبرے

بسمع پادشاہ رسید در غضب آمد بجہت آنکہ اُم الخبائث را در لباسے کہ نباید

وصف کرد۔ و حکم صادر شد کہ از ممالک محروسہ اخراج نمایند۔ شیدا قطعہ عذری

املا نمود۔ و قول عارف جامی قدس سرہ استشہاد آورد کہ ؎

از صراحی دو بار قلقل مے	پیش جامی بہ از چہار قل است

پادشاہ از سرِ عتاب در گزشت ؎

الحق در عہد اکبر پادشاہ و جہانگیر پادشاہ وہنے در بنیاد اسلام راہ یافتہ

صاحبقران ثانی از سرِ نو مؤسّسِ قوانین شریعت شد و سلطان اورنگ زیب

عالمگیر متمم۔ و این ہر دو پادشاہ غفران پناہ حق عظیمے بر اسلامیان ہند

ثابت کردہ اند۔

شیدا آخر حال در خطۂ کشمیر گوشہ گیر شُد بمواجبے از سرکار صاحبقرانی

موظّف گشت۔

از منظوماتِ اوست مثنوی مسمی بہ دولت بیدار در برابر مخزن اسرار

مطلعش این است ؎

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْم	آمدہ سرچشمۂ فیض عمیم
درین چمن نہ گل و لالہ شبنم اندود است	کہ خندۂ گل این باغ گریہ آلود است
بیک وصل کے توان اندیشۂ دنیا و دین کردن	کہ نتوان ہر دو دستِ خویش در یک آستین کردن
گفتن دعا بہ لُطف تو تحصیل حاصل است	با خضر کس نگفت کہ عمرت دراز باد
فسون گرداند آن خاکے کہ از وی بوی مار آید	شناسم بوی زلفت را اگر در مشکِ تر پیچی

هوایت در سرے گنجد کہ در زیرِ دمِ تیغت | چو شمع از جیبِ خود ہر دم سرِ دیگر برون آرد
شہیدِ حسرتِ آغوشت ای نازک بدن گشتم | بجائے موے سر در ماتمم بندِ قبا بکشا

(۴۲) ادہم میرزا ابراہیم بن میر رضی

از اجلۂ سادات ارتیمان من توابع ہمدان است پدرش میر رضی نیز صاحب سخن بود۔ دیوان مختصرے ازو بنظر در آمد۔ طور قدما دارد۔ ساقی نامۂ او شیرین اُفتادہ ازان است ؎

دماغم زمے خانہ بوئے شنید | حذر کن کہ دیوانہ ہوئے شنید
بگیرید زنجیرم اے دوستان | کہ پیلم کند یادِ ہندوستان

دور ازان در اشک بیتابم بمژگان آشناست | دست با سر، سر بزانو۔ پا بدامان آشناست

ادہم بیانے خوش دارد و زبانے دلکش۔ میرزا صائب سخن او را تضمین می کند و می گوید ؎

این جواب آن غزل صائبؔ کہ ادہم گفتہ است | گر منش دامن نگیرم خون من خود مردہ بہ

ادہم از جانب مادر صفوی نژاد است۔ در ریعان شباب قصدِ گلگشتِ ہندوستان کرد۔ و در عہد شاہجہانی درین دیار رسیدہ۔ بذریعہ حکیم داؤد مخاطب بہ تقرب خان کہ از امراء عمدۂ شاہجہانی بود باریاب محفل خلافت گردید۔ و نوئینان عظام نظر بہ نجابت خاندان طرف مراعات او نگاہ می داشتند۔ لیکن ازبسکہ برندی و بیباکی مجبول بود۔ وسوداے نیز در سر داشت۔ و علانیہ مرتکب مناہی می شد۔ و با اعیان شوخیہا می کرد۔ از مرتبہ افتاد۔ و چون با تقرب خان ہم بے ادائیہا از حد گزرانید۔ خان مذکور او را بمجبس فرستاد۔ تا در سنہ ستین و الف (۱۰۶۰) در دار الخلافہ شاہجہان آباد زندان ہستی را پدرود نمود۔

بہار سخنش چنین جوش مے زند ؎

رسائی بین کہ چون برخیزد از جا قد رعنایش — فتد گیسوئے او چون سایۂ شمشاد بر پایش

(۴۳) الٰہی - میر الٰہی

از سادات اسد آباد من توابع ہمدان است - کلامش لطافتے وعذوبتے دارد - ومذاق فہار اللذتے خاص می بخشد - درصفاہان بسیار بودہ - وباحکیم شفائی و آقا رضی صحبت داشتہ - آخر بہ نزہتکدۂ ہند شتافت و در سلک ملازمان شاہجہانی انتظام یافت - بسیار خوش خُلق و درویش مزاج بود - ونزد اکابر معزّز و محترم می زیست - فوتش در سنہ اربع وستین والف (۱۰۶۴) واقع شد غنی کشمیری این مصرع تاریخ یافت - مصرع بُرد الٰہی زجہان گوی سخن

سیف کلکش جوہرہا باین خوبی عرض می کند ؎

زمانہ بسکہ مرا خاکسار مردم کرد — زآب دیدۂ من می توان تیمم کرد

رباعی

از دوریت ای تازہ گلِ باغ مراد — چون غنچۂ چیدہ خندہ ام رفتہ زیاد

گریان چو پیالۂ پُرم در کفِ مست — نالان چو سبوی خالیم در رہِ باد

(۴۴) یحیی - میر یحیی کاشی

شاعرے است احیاء معانی کارش - وجان در کالبد سخن دمیدن شعارش - از ولایت خود در عصر صاحبقران ثانی شاہجہان رہگرائے ہند شد و در ذیل ثنا طرازان شاہی منسلک گردید -

مُلّا عبد الحمید مؤلف شاہجہان نامہ گوید :-

"غرۂ ذی القعدہ سنہ تسع وخمسین والف (۱۰۵۹) میر یحیی شاعر را صد مہر انعام شد انتہی"

وچون قلعہ ارک دارالخلافہ شاہجہان آباد باسائر عمارات بصرف مبلغ شصت لک روپیہ در سنہ ثمان وخمسین والف (۱۰۵۸) انجام گرفت۔ وصاحبقران وقت داخل شدن درین عمارات جشن عالی ترتیب داد۔ میر یحیی تاریخ برآورد کہ ع

شد شاہجہان آباد از شاہجہان آباد
۱۰۵۸ھ

دران جشن تاریخ از نظر شاہی گزشت وہزار روپیہ صلہ مرحمت شد[۱]

انتقال او در شاہجہان آباد یازدہم محرم سنہ اربع وستین والف (۱۰۶۴) اتفاق افتاد۔

نخل سخن باین نازکی می بندد ؎

بہ بوریا نہ نہی پا کہ از فقیران است	قدم منہ بہ نیستان کہ جای شیران است
زروی آدمیت پند من ناصح نمی داند	کہ من با آن پری خو کرده ام آدم نمی خواہم
مده ز دست گریبان گوشہ گیری را	کہ مومیائی پای شکستہ دامان است
ہرچہ یابم تا نیفشانم نمی گیرم قرار	در کف زال فلک پیشتو چون پرویز نم
نرمی بسیار خواہد باد رشتبان ساختن	مغز خوبہا خورد تا در استخوان جا کرده است
ہمچون غلاف گرد و موافق یکے شوند	با تیغ شان ز ہم نتوان ساختن جدا
حیا نم نبس بود چندان کہ یکشب با گلے باشم	شود چون روز روشن عمر چون شبنم نمی خواہم
ہر ان نے کاز رود رناخن دل کرده بود آخر	برائی فرش ایوان قناعت بوریا کردم
نیم از ناوک صیاد آگہ۔ اینقدر دانم	کہ جائے دام اگر خواہی بچشم میتوان کردن
دولب دوناخن مرد است تا بہم نرسند	گره ز خاطر خود وا نمی توان کردن

[۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۴۶۹ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۱ء

(۴۵) دانش میر رضی بن میر ابو تراب رضوی مشهدی

شاعرِ عالی جناب است و معنی تازه یاب۔ زلال فکرش در کمال صفا و شیرینی و

نهال بیانش در نهایت نازکی و دلنشینی۔

در عهد شاهجهان پادشاه با والد خود عازم هند گردید و در اشتیاقِ

هند گفت ؎

راهِ دورِ هند پابستِ وطن دارد مرا — چون حنا شب درمیان رفتن بهندستان خوش است

بعد وصول هندوستان بار باب محفل شاهجهانی گشت۔ و در شعبان سنه خمس و

خمسین و الف (۱۰۶۵) قصیده در مدح پادشاه بعرض رسانید۔ و دو هزار روپیه

صله عنایت شد۔ بیتے از آن قصیده این است ؎

بخوان بلند که تفسیر آیهٔ کرم است — خطے که از کفِ دستِ مبارکش پیداست

و چندے خود را در ملازمان شاهزادهٔ داراشکوه در آورد و به الطاف

خاص نوازش یافت۔ شاهزاده را این بیت او که ؎

تاک را سرسبز کن ای ابرِ نیسان در بهار — قطره تا می میتواند شد چرا گوهر شود[۱]

بسیار خوش آمد و لک روپیه بهائے شعر مرحمت نمود۔

و ایامے در بنگاله با شاهزاده محمد شجاع بن شاهجهان نیز بسر برد۔

از انجا رخت سفر به حیدرآباد دکن کشید۔ و نزد عبدالله قطب شاه والی آنجا

اعتبار تمام بهم رسانید۔

میر ابو تراب والدِ میر رضی هم طبع نظم داشت و فطرت تخلص می کرد۔ و

در حیدرآباد سنه ستین و الف (۱۰۶۰) بر بستر تراب خوابید۔ قبر او در دائرهٔ

۱؎ مراة الخیال صفحه ۲۵۸ مطبوعه کلکته۔

میر محمد مومن استر آبادی دیده شُد- بر لوح مزارِ او کنده اند که این رباعی را دم آخر بنظم آورد[۱]- رباعی

فطرت بتو روزگار نیرنگی کرد نَنواخت بمهر خارج آهنگی کرد
آن سینه که عالمے درو می گنجید اکنون ز ترددِ نفس تنگی کرد

و رباعی دیگر از میر رضی که در فراق والد خود گفته هم بر لوح مزار میر ابوتراب تحت رباعی مذکور نقش است رباعی

دانش مکن اعتماد بر عمر دراز کاید بزمانِ کم بسر عمر دراز
گیرم که چو عیسےٰ بفلک برشدهٔ آید بچه کار بے پدر عمر دراز

آخر الامر سلطان عبد اللہ قطب شاه میر رضی را نائب الزیارة خود مقرر نموده در سنه اثنین وسبعین والف (۱۰۷۲) رخصت مشهد مقدس ساخت که در روضهٔ رضویه از جانب سلطان مراسم زیارت بتقدیم رساند و در ازاء این خدمت دوازده تومانِ تبریزی سالیانه از سرکار سلطان باو می رسید- نقل فرمان تقرّر سالیانه در منشآت حاجی عبد العلی طالقانی که منشیِ سلطان عبد اللہ بود- بنظر رسید-

انتقال میر رضی در سنه ست وسبعین والف (۱۰۷۶) واقع شد- منتخب دیوانش بملاحظه در آمد و این اشعار منتخب گردید ؎

نمک شناس اسیران گر از قفس رستند بہ نخلِ خانهٔ صیاد آشیان بستند

روی ماهِ نو بروی بادهٔ گلگون به بین آب عمر افزا بنوش و حُسن روز افزون به بین

---

[۱] همین رباعی بادنی تغیر در مآثر الامرا جلد دوم صفحه ۵۸۸ مطبوعه کلکته در ترجمه علامهٔ فیضی مذکور است و وفات او در سنه یک هزار و چهار اتفاق اُفتاده میر ابوتراب در سنه یک هزار و شصت رو داده پس ازینجا باید فهمید که حقیقت حال این رباعی چیست-

در بزم کنم سیر که جائے دگرم نیست | از حلقه برون چون قدح می سفرم نیست
بتارِ ساز درین بزم نسبتے داریم | خوش اند اہلِ نشاط از ضعیف نالیها
پرحذر از آفتِ ہم صحبتِ دیرینه باش | کاش اول نبودے شیشه با سنگ آشنا
صفحهٔ دشت بامدادِ رفیقان طی کن | چون قلم بے دو سه یارے بسفر نتوان رفت
گشاده روئیِ خوبان در آخرِ حُسن است | درین چمن همه جا موسمِ خزان باز است
متاب رُخ نفسے تا بجائے خود باشیم | چو عکسِ آئینه ما زنده از نگاه تو ایم
شبِ عید است و می بینیم قدح در دستِ رنگینش | شبستانِ حنا امشب چراغ روشنے دارد

(۴۶) مسیح حکیم رکنا کاشی

مسیح و مسیحا و مسیحی تخلص می کند۔ شاعری ست عیسیٰ نفس۔ در تشخیص مزاج معنی زود رس خادمِ طبیعتِ سخن سد روح آفرین قوالب کهن۔ میرزا صائب نام او را بتعظیم میگیرد و می گوید۔

این آن غزلِ حضرتِ رکناست که فرمود | پائے ملخے پیش سلیمان چه نماید

در فن طبابت نیز یدِ طولی داشت۔ و آثار تخلص خود بظهور می رسانید۔ سالها از مصاحبان خاص شاه عباس ماضی بود۔ شاه مکرر منزلِ او را بپرتوِ قدوم برافروخت۔ آخر مزاج شاهی منحرف شد۔ حکیم کم التفاتی شاه مشاهده کرده از ولایت برآمد و درین باب گوید۔

گر فلک یک صبحدم با من گران باشد سرش | شام بیرون می روم چون آفتاب از کشورش

و خود را بدار الامن هند کشید۔ و در آستانهٔ اکبر بادشاه بآسودگی می گذرانید[۱] و در عهد جهانگیری نیز قرین کامرانی و باریاب محفلِ سلطانی بود تا آنکه بتقریبے جانب

---

[۱] مآثر الامرا جلد دوم صفحه ۲۸۳ مطبوعه کلکته - ترجمه رحمت خان۔

الہ آباد رفت - وچندے دران مصر رحل اقامت افگند -

آخر بارِ سفر بصوب حیدرآباد دکن بر بست - میر محمد مومن استرآبادی وکیل السلطنت محمد قلی قطب شاہ بدیدن حکیم تشریف آورد حکیم برسم تواضع شیشۂ گلاب را غلط کردہ شیشۂ شراب برمیر افشاند - میر آزردہ گشت و حکیم غرقِ عرقِ انفعال شدہ راہ بیجاپور گرفت - و درانجا نیز زمانہ موافقت نکرد - ناگزیر بہ اُردوی جہانگیری معاودت نمود - و با مہابت خان ملازم گشت -

چون صاحبقران ثانی شاہجہان براورنگ فرمانروائی برآمد حکیم قطعۂ تاریخی املاکردہ بعرض رسانید و بانعام دوازدہ ہزار روپیہ کامیاب گردید ازان قطعہ است ؎

پادشاہِ زمانہ شاہ جہان — خرم و شاد و کامران باشد

بہرِ سالِ جلوس او گفتم — درجہان بادتاجہان باشد
۱۰۳۷ھ

و در سنہ احدی واربعین والف (۱۰۴۱) بنا بر کبر سِن التماس رخصتِ مشہد مقدس نمود - وقتِ رخصت بعنایت خلعت وپنج ہزار روپیہ کام دل اندوخت و در رفتن توفیق زیارتِ حرمین شریفین یافت و بایران دیار برگشت - آوجی نطنزی گوید ؎

میانِ ہمنفسان خواستم مسیحا را — ہزار شکر کہ دیدم حکیم رکنا را

سفینۂ سخن از ورطہ برکنارہ آمد — گزر بساحلِ ایران فتاد دریا را

کہن شراب جوان نشۂ طبیعت او — نویدِ عمر طبیعی دہد احبّا را

زمے مبادتہی دستِ ساقئے کہ رساند — بپای بوس صراحی پیالۂ ما را

بعد ادراک زیارت روضۂ رضویہ بجاذبۂ حب الوطن متوجہ کاشان گردید - دا یامے توقف کردہ بہ ارادۂ درگاہِ شاہ صفی رو بصفاہان آورد و از شاہ چندان التفات نیافتہ بہ شیراز آمد - پس از چندے باز رخت سفر بہ کاشان کشید -

میرزا امینائی قزوینی مؤلف شاہجہان نامہ می طرازد کہ :-

"حکیم رکنا بعراق مراجعت نمودہ بدعائے دولت ابد پیوند مشغول گشت - وچون در"
"سلک مدحت سرایانِ این دودمانِ علیہ انتظام داشت - ووارد - در اکثر سنوات"
"اوراازروی مرحمت بہ انعامے یاد وشادمی فرمایند-"

وفاتش در سنہ ست وستین والف (۱۰۶۶) واقع شد - این مصرع تاریخ یافتہ اند[۱]

رفت بسوی فلک بازمسیح دُوُم

کلیاتش قریب بصد ہزار بیت است - معجون سخن چنین مرتب می سازو ؎

اگرخواہی کہ سنجی زورِ فقر وسلطنت باہم	بچینیہای فغفوری بزن کشکول چوبین را
سبزہ پامال است در زیرِ درختِ میوہ دار	در پناہِ اہلِ دولت ہست خواری بیشتر
درہجر بکیدو روز صبورم کہ از فراق	چون شاخِ نو بریدہ ندارم خبر ہنوز

رباعی

ہرگز نشدم بسوزنی بارِ کسے	وین دیدہ ندوخت چشم بر تارِ کسے
صد شکر کہ در جہان نبستم ہرگز	تحت الحنکی بقصد دستارِ کسے

(۴۷) حاذق - حکیم حاذق بن حکیم ہمام گیلانی

واقفِ فن است ونبض شناس سخن - میرزا صائب بتضمین مصراع اومے پرو ازدومی فرماید ؎

جوابِ آن غزلِ حاذق است این صائب	بہار دیدم وگل دیدم وخزان دیدم

مولد حاذق فتحپور سیکری است[۱] ودر عہد جہانگیری بمنصبے شایستہ سرفرازی داشت - وچون حکیم ہمام باتفاق میر سید صدر جہان پہانوی در زبان اکبری

[۱] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۵۸۷-

بسفارت عبداللہ خان والی توران نامزد شدہ بود۔ صاحبقران ثانی شاہجہان در سال اول جلوس خود حکیم حاذق را بہمان اعتبار نزد امام قلی خان والی توران رخصت فرمود۔ حکیم حاذق بعد ادای سفارت مراجعت نمود و از درگاہِ خلافت بمنصب سہ ہزاری و خدمت عرض مکرر بمعرضِ امتیاز در آمد۔

و پایان عمر در مستقر الخلافہ اکبرآباد گوشۂ انزوا گرفت و بسالیانۂ پانزدہ ہزار روپیہ از سرکار پادشاہی مؤظف گردید۔ و تا سنہ اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴) سالیانہ او باضافہای متعدد بچہل ہزار رسید۔

حکیم در شوال سنہ سبع و ستین و الف (۱۰۶۷) در اکبرآباد شربت فنا چشید۔ ادہم خامہ را باین روش جولان می دہد۔

زگردشِ فلک اسرار مہر و مہ شد فاش | بیک کلاہ دو سر مشکل است پوشیدن

ما قدر جوانی چہ شناسیم کز اول | تصویر کشان قامتِ ما پیر کشیدند

بقولِ من نرسید است فعلِ من ہرگز | خوشا کسے کہ دراز است از زبان دستش

درینجا مجملے احوال سید صدر جہان[1] کہ در ترجمۂ حاذق ضمناً مذکور شد بزبان خامۂ تقریب جو حوالہ می شود

صدر جہاں

مولد و منشأ سید پہانی است بکسر بائے فارسی و یائے تحتانی در آخر قصبہ ایست از توابع لکھنؤ۔ سید فاضل جید بود۔ و طبعے ظریف و نکتہ سنج داشت۔

ابتداء حال بوساطت شیخ عبد النبی صدر بملازمت اکبر بادشاہ رسید و منصبِ افتاء ممالک محروسہ بر و قرار گرفت۔

و در سنہ اربع و تسعین و تسعمائۃ (۹۹۴) پادشاہ او را باتفاق حکیم ہمام نزد عبداللہ خان والی توران بایلچی گری فرستاد بعد تقدیم سفارت معاودت نمودہ

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۸۔

درخطۂ کابل پادشاہ رادریافت۔
وپس از چندے بعطاے منصب صدارت کل بر صدر عزت نشست ورفتہ رفتہ بپایۂ
امارت ومنصب دوہزاری متصاعد گشت
جہانگیر پادشاہ درایام شاہزادگی چہل حدیث درخدمت سید بخواند۔ شاہزادہ
اورا بسیار دوست می داشت۔ روزی سید از قرضداری خود شکایت کرد۔ شاہزادہ با
سید وعدہ فرمود کہ اگر نوبت سلطنت بمن می رسد۔ قرض شمارا ادا می کنم۔ یا ہر منصبے
کہ خواہید میدہم۔ بعد جلوس سید را مختار کرد۔ او منصب چہار ہزاری درخواست پادشاہ
بمنصب مذکور نوازش فرمود۔ وصدارت را نیز بحال داشت۔ وقنوج را در اقطاع
او تنخواہ کرد۔
سید محسن الزمان نافع الخلق بود۔ در صدارت عہد جہانگیری چندان مدد معاش
بمستحقان مقرر نمود کہ میرزا جعفر آصف خان بعرض پادشاہ رسانید کہ آنچہ عرش
آشیانی اکبر پادشاہ درعرض پنجاہ سال بخشید۔ سید درعرض پنج سال بمردم حوالہ کرد۔ فت[1]
صد وبیست (۱۲۰) سال عمر داشت۔ اصلاً درعقل وحواس او فتورے راہ نیافت
انتقال او درسنہ سبع وعشرین والف (۱۰۲۷) واقع شد مشہور است کہ ہرگاہ
سید بسفارت توران رفت پادشاہ وامراء آنجا سید را درفنون بسیارے امتحان
کردند مثل خوشنویسی وتیر اندازی وشطرنج وغیرہ۔ سید درہر باب کامل عیار برآمد
ومردم آن دیار را درحیرت انداخت
اما ملا قاطعی رسالۂ درباب ایلچی گری حکیم ہمام وسید صدر جہان ترتیب
دادہ دران رسالہ جمیع ہنرہا نسبت بہ حکیم ہمام نوشتہ اللہ اعلم مجلس کہ آن را نسبت
بسید نقل کردہ۔ وسید بر علماء آنجا غالب آمدہ۔

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۸ تا ۳۵۱ مطبوعہ کلکتہ۔

(۴۸) فرج - مُلّا فرج اللہ شوستری

تازہ دماغ نشئۂ زودرسی - وانجمن افروز سخن عربی و فارسی است - سید علی معصوم مکّی در سلافۃ العصر کہ تذکرۃ الشعراء عرب جمع کردہ احوال ملا را بطمطراق می نویسد[1] و میرزا صائب مکرر او را در مقاطع یاد می کند - از انجملہ است ؎

ہمین ز خاک فرج کامران نشد صائب	کہ فیض ہم بظہوری ازین جناب رسید

از وطن مالوف بسیر ممالک دکن خرامید - و در خدمت سلطان عبداللہ قطب شاہ والی حیدرآباد منزلت و ثروت تمام بہم رسانید

پری زادان سخن را چنین تسخیر می کند ؎

مغان کہ دانۂ انگور آب می سازند	ستارہ می شکنند آفتاب می سازند
در ہوای بادۂ گلرنگ بیتابیم ما	سالہا شد کز ہواداران این آییم ما
از رہ ببانگ ہرزہ درایان نے روم	کے می دہد فریب صدائے جرس مرا
گر زیر سپہریم عجب نیست کہ دریا	در زیر حباب است و فزون تر ز حباب است
ہمیشہ می خورم از خود شکستِ پنداری	کہ نیمۂ ز دلم شیشہ نیمۂ سنگ است

و از اشعار عربی اوست ؎

لَاغَرْوَ اِنْ لَّمْ تُفْصِحِ الْاَیَّامُ بِیْ	اَلدَّهْرُ ابْنُ عَطَا وَاِنِّیْ الرَّآءُ
وَبِذَا اَجْرٰی طَبْعُ الزَّمَانِ وَاَهْلِهٖ	دَفْنُ الْکَلَامِ وَاَهْلُهٗ اَحْیَآءُ

اشارہ است بہ واصل ابن عطا معتزلی کہ الثغ بود یعنی حرف راء را نطق نمی توانست کرد - و نوعی سخن ادا می نمود کہ حرف راء در کلام او نمی آمد و عیب لثغہ بر سامعان منکشف نمی شد تا بحدے کہ ضرب المثل شد - و شعراء در اشعار خود استعمال کردند[2] -

[1] سلافۃ العصر نسخۂ قلمی ورق ۳۸۸ فہرست کتب خانہ آصفیہ فن تراجم نمبر ۵۰ - [2] ابن خلکان نمبر ۱۹۷ حرف الواو مطبوعہ یورپ و کامل مبرد صفحہ ۵۴۷ مطبوعہ یورپ -

ابو محمد خازن گوید در مدح صاحب ابن عباد وزیرے

نَعَمْ تَجَنَّبَ لَا یَوْمَ الْعَطَآءِ کَمَا ... تَجَنَّبَ ابْنُ عَطَاءٍ لُثْغَةَ الرَّآءِ

ودیگرے گوید

وَجَعَلْتَ وَصْلِیَ الرَّآءَ لَمْ تَنْطِقْ بِهٖ ... وَقَطَعْتَنِیْ حَتّٰی کَاَنَّكَ وَاصِلُ

(۴۹) احسن ـ ظفرخان

میرزا احسن اللہ نام[1] احسن تخلص بن خواجہ ابوالحسن تربتی ـ خواجہ در عہد اکبر بادشاہ وارد ہند شد و بوزارت شاہزادۂ دانیال ودیوانِ دکن اختصاص یافت ـ وچون جہانگیر پادشاہ سریر آرا شد خواجہ را از دکن طلبیدہ اول بخدمت میر بخشیگری نواخت وآخر بتفویض وزارت اعلیٰ ومنصب پنج ہزاری ممتاز ساخت ودر سنہ ثلث وثلثین والف (۱۰۳۳) حکومت دار الملک کابل ضمیمۂ وزارت مقرر گشت وظفرخان از جانب پدر بہ حکومت کابل مامور گردید ـ

وچون نوبت دارائی ہندوستان بہ صاحبقران ثانی شاہجہان رسید ـ خواجہ را بمنصب شش ہزاری شش ہزار سوار سرفراز فرمود ـ

ودر سنہ اثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) صوبۂ کشمیر مرحمت شد ـ ونظر بر آق سقالی ودولت خواہی خواجہ را از رکاب جدا ننمودہ ظفرخان را بہ نیابت پدر رخصتِ کشمیر فرمود ـ

وچون خواجہ نوزدہم رمضان سنہ اثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) در سن ہفتاد سالگی ودیعت حیات سپرد ـ صوبۂ کشمیر اصالۃً بہ ظفرخان تفویض یافت ومنصب سہ ہزاری وعلم ونقارہ مرحمت گردید ـ

---

[1] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۷۳۷ ـ

ظفر خان مدتے بہ حکومت کشمیر پرداخت۔ وملک تبت را مفتوح ساخت[1] و
پایانِ عمر در دار السلطنت لاہور فرو کش کرد و در سنہ ثلث وسبعین و الف (۱۰۷۳)
محمل بہ صحرائے فنا کشید

ظفر خان صاحب جوہر و جوہر شناس بود۔ وسرے بصحبت وتربیت ارباب
کمال داشت۔ افتخارش ہمین بس کہ مثل میرزا صائب مادح آستانِ اوست۔
ظفر خان چند جا در مقاطعِ غزل میرزا را یاد می کند از انجملہ است ؎

طرز یاران پیشِ احسن بعد ازین مقبول نیست	تازہ گوئیہای او از فیض طبعِ صائب است

ہشت عدد قصیدۂ میرزا در مدح ظفر خان بنظر درآمد۔ میرزا تعریف سخندانی او
بسیار می کند و پاس نمکخوارگی بجامی آرد۔

دیوان مختصرے از ظفر خان مطالعہ اُفتاد۔ از انجاست ؎

دلم بکوی تو اُمیدوار می آید	نگاہ دار کہ روزے بکار مے آید
در گوشۂ میخانہ ہمین گفت و شنید است	یاران برسانید دماغے شبِ عید است
در بتانِ ہند چون او دلبرِ خود کام نیست	رام رام گرچہ می گوید ولیکن رام نیست
شادم بدل شکستگیِ خود کہ پیشِ من	قدرِ دلِ شکستہ چو زُلفِ شکستہ است
گوشۂ چشمی اگر ساقی بما دارد بجاست	عمرہا در گوشۂ میخانہ خدمت کردہ ام

(۵۰) آشنا۔ عنایت خان

میرزا محمد طاہر نام آشنا تخلص بن ظفر خان مذکور۔ در عہد شاہ جہانی
منصب ہزار و پانصدی داشت۔ واحوال سی[۳۰] سالہ شاہجہان را ملخص بقید
قلم آورد[2]۔

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۵۸۔ [2] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۶۲۔

بعد جلوس خلد مکان در کشمیر زاویۂ عزلت گزید و در سنہ احدی و ثمانین و الف (۱۰۸۱) رخت بہ نہانخانہ عدم کشید

دیوانش مشتمل بر قصائد و غزلیات و مثنویات و دیگر قسم شعر بنظر در آمد۔ مثنویہاے قصیر متعدد دارد و از انجملہ است ساقی نامہ۔ این بیت ازان است ؎

حکیمانہ ساقی بہ مجلس نشست | چرا نبض مینا نگیرد بہ دست

این چند بیت از غزلیات او فرا گرفتہ شُد ؎

الفت میانۂ دو ستمگر نمی شود | دندانِ مار قبضۂ خنجر نمے شود
بسکہ در راہِ فنا با خاک یکسان شد تنم | میتوان ہمچون غبار افشاند از پیراہنم
از حوادث گوہرِ مردانگی کمتر نشد | تیغ اگر در آب و آتش رفت بے جوہر نشد
ہر دم نوید لطف و گرمے دہد مرا | دل مے برد ز دست و جگر می دہد مرا
گر پوستم چو نافہ کشد آسمان بجاست | مو شد سفید و تیرگیِ دل ہمان بجاست
کشتئ بدست آور وقت گشتِ مہتاب است | مدعاے میخواران سیرِ عالم آب است
کدام چیز عزیزان زیگد بگر گیرند | بغیر این کہ ز احوال ہم خبر گیرند
بیا در روی تو شبہا کنم نظارۂ ماہ | زرِ سفید بود از براۓ روز سیاہ
خلقِ خوشت مرا بہ ثنا خوانی آورد | گل عندلیب را بسخندانی آورد
دولت بوقت تیرگیِ بخت نکبت است | جاروب وقتِ شام پریشانی آورد
تیرہ طبعان لبینہ صاف بد اند | ذوقِ آئینہ نیست بد رُو را
ما بزندانِ غمت خو بانشستن کردہ ایم | گاہ گاہے نالۂ برخیزد از زنجیر ما
لقمۂ چربِ خوشامد نکند رام مرا | دلِ من از سگِ کوی تو وفادار تر است
مرد را تن آسانی باعثِ فنا گردد | زود بگسلد از ہم رشتۂ کہ بیتاب است
از بسکہ دستِ من ز تعلق بریدہ است | رنگِ گرفتہ را بہ حنا باز می دہد

سامانِ دل ز قطعِ تعلق شود زیاد — گل بیشتر دہد چو کُنی شاخ را قلم

عقل ناچار کشد زحمتِ آلایشِ نفس — دایہ پرہیز کند طفل چو بیمار شود

طرزِ آئینہ خوش نہ کرد دلم — عیب پوشی بہ از نمد پوشی است

زود رساختن ابرام سفلہ گردد بیش — کہ زود دُرستنِ مو از پے تراش بود

ہر کجا بود مرا نشہ صفت با خود داشت — ہرگزم می نتوانست کہ بیخود سازد

تا درون پر بود از تفرقہ دل وانشود — چون پر آشوب بود شہر دکان نکشایند

چشم ببسانِ آئنہ در عیب خلق نیست — پیوستہ ہمچو عکس خودم در کمینِ خویش

نیست نازک طینتان را طاقتِ سیمای خویش — دیدۂ نرگس ندارد تاب سیمای چراغ

چند چون رشتۂ تسبیح شوی سرگردان — نتوان کرد سر رشتہ ز تقدیر برون

(۵۱) صائب- میرزا محمد علی تبریزی اصفہانی

امام غزل طرازان و علامۂ سخن پردازان است- از ان صبحے کہ آفتاب سخن در عالم شہود پرتو افشاندہ- معنی آفرینی باین اقتدار سپہر دوار بہم نرساندہ- چنانچہ خود گوے دعوی در میدان می اندازد و می طرازد ؎

ز صد ہزار سخنور کہ در جہان آید — یکے چو صائب شوریدہ حال برخیزد

حامل لواے فصاحت- منشأ اعلاء کلمۂ بلاغت- نور نجابت از ناصیۂ کلامش پیدا و لمعۂ شرافت از سیمائے بیانش ہویدا- فوج فوج مضامین برجستہ منقاد جنابش خیل خیل معانی بیگانہ بندۂ حاضر جوابش- ذوق سلیم در حدیقۂ اشعارش بنو برکردن مسرور و ذہن صحیح در خزینۂ افکارش بدولت تازہ اندوختن مغرور- فکر نیرنگش موجد عبارات رنگین جعل بسیطش مخترع تراکیب دلنشین- زلال تقریرش در کمال روانی- لآلی تعبیرش در نہایت غلطانی پاے دقتِ خیال باوجِ کمال رسانیدہ- معہذا اصلا اثر تکلف گرد کلامش نگردیدہ-

واین کیفیت درکلام فصحاء دیگر کمتر توان یافت۔

قصیده ومثنوی، ہم دارد اما مشاطۂ فکرش بہ تزیین عروس غزل بیشتر پرداختہ۔ و این غزل رعنا را بطرز تازہ و انداز خاص جلوہ افروز ساختہ۔ چنانچہ خود می فرماید؎

رباعی گر مسلم شد ز موزونان سحابی را	غزل گوئی بہ صائب ختم شد از نکتہ پردازان

ونیز می فرماید؎

نوائے عشق در ایام من کمال گرفت	غزل نبود باین رُتبہ ہیچگہ صائب

واز جملہ شرائف اوصاف میرزاست کہ باوصف این جلالت شان از شعراء معاصرین ومتقدمین ہرکرا در اشعار خود یاد کردہ بخوبی یاد کردہ وتیغ زبان را بازخم ہیچکس آشنا نساختہ و خود می فرماید؎

گرت ہواست سلیمان این جہان باشی	بہ مور وقت سخن دست طرح دہ صائب

پدرش از کدخدایان معتبر تبارزۂ عباس آباد اصفہان است میرزا در دارالسلطنت اصفہان نشو ونما یافت۔ و بہ کمتر فرصت درشش جہت عالم کوس سخندانی زد۔ و در عین شباب آخر عہد جہانگیری متوجّہ ہندوستان گردید۔ چون وارد دارالملک کابل گشت۔ ظفر خان کہ بہ نیابت پدر خود خواجہ ابوالحسن تربتی ناظم کابل بود میرزا را بہ کمند حُسن خلق صید کرد[۱]۔ ولوازم قدرشناسی نوعے کہ باید بہ تقدیم رسانید۔ چنانچہ شمۂ ازین ابیاتِ میرزا مستفاد می شود؎

باین غرور کہ مدحت گرِ ظفر خانم	کلاہ گوشہ بخورشید و ماہ می شکنم
قسم خورد بسرِ کلک ابر نیسانم	زنوبہار سخایش چو قطرہ ریز شوم
کہ از نسیم ہوا داریت گلستانم	بلند بخت نہالا بہار تربیتا
زبان کجاست کہ در حضرتت فرو خوانم	حقوق تربیت را کہ در ترقّی باد

[۱] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۶۱۔

تو پای تخت سخن را بدست من دادی | تو تاج مدح نهادی بفرقِ دیوانم
زروی کرم تو جو شید خونِ معنی من | کشید جذب تو این لعل از رگ کانم
تو جان زدخل بجا مصرعِ مرادادی | تو در فصاحتے دادی خطاب سحبانم
زدقّت تو بمعنی شدم چنان باریک | کہ میتوان بدلِ مور کرد پنهانم
چو زلف سنبل ابیات من پریشان بود | نداشت طرۂ شیرازه روے دیوانم
تو غنچه ساختی اوراق باد بردۂ من | وگرنه خارنمے ماند از گلستانم
تو مشت مشت گہر چون صدف بمن دادی | چو گل تو زر بسپر ریختی بدامانم

چون حکومت کابل در اوائل جلوس صاحبقران ثانی شاہجہان بہ لشکرخان تفویض یافت۔ وظفرخان بہ ادراک عتبۂ خلافت شتافت میرزا نیز بہ رفاقت ظفرخان بہ سیر ہند خرامید

چون رایات صاحبقران در سنہ تسع وثلثین والف (۱۰۳۹) جانب دکن باہتزاز درامد۔ میرزا باظفرخان در رکاب موکب سلطانی سرے بدیار دکن کشید۔ ازانجا کہ شہر برہان پور گرد بسیار دارد میرزا در حق این شہر مے فرماید ؎

توتیا سازد غبارِ اگرہ و لاہور را | چشم من تا خاک مالِ گرد برہان پور خورد

و چون سید لشکر محمد عارف از مشاہیر اولیا درین شہر آسودہ اند توجیہ گرد از خاطر فقیر چنین برخاست ؎

فتاد بسکہ گزر لشکرِ محمد را | غبار خیز بود کوچہائے برہان پور

و در ایام اقامت برہان پور پدر میرزا خود را از ایران بہ دیار ہندوستان رسانید تا او را بوطن مالوف برد۔ چون خبر قدوم پدر بمیرزا رسید۔ قصیدۂ در مدح خواجہ ابوالحسن انشا کرد و رخصت وطن التماس نمود و درآنجا می گوید ؎

شش سال بیش رفت کہ از اصفہان بہند | افتادہ است توسن عزمم را گزار

هفتاد ساله والد پیر است بنده را | کز تربیت بود بمنش حق بیشمار
آورده است جذبهٔ گستاخ شوق من | از اصفهان به اگره و لاهور اشکبار
زان پیشتر کز اگره بمعمورهٔ دکن | آید عنان گسسته تر از سیل بے قرار
این راه دور را ز سرِ شوق طے کند | با قامتِ خمیده و با پیکرِ نزار
دارم امید رخصتی از آستانِ تو | ای آستانت کعبهٔ اُمید روزگار
مقصود چون ز آمدنش بردنِ من ست | لب را بحرف رخصتِ من کن گهر نثار
با جبههٔ کشاده تر از آفتاب صبح | دستِ دعا بدرقهٔ راه من برار

اتفاقاً موکب صاحبقران عنقریب در سنہ احدی و اربعین والف (۱۰۴۱) از دکن به اکبر آباد عطف عنان نمود- هزدهم محرم سنه اثنین و اربعین والف (۱۰۴۲) ظفر خان را حکومت کشمیر به نیابت خواجه ابو الحسن مفوض گردید- میرزا محمل سفر با ظفر خان بربست و پس از گلگشت کشمیر جنت نظیر عازم ایران دیار گشت و تا آخر ایام حیات نزد سلاطین صفویه مکرم و مبجل زیست- و در مدائح ایشان قصائد غرا پرداخت-

وفاتش در سنه ثمانین والف (۱۰۸۰) اتفاق اُفتاد و در اصفهان مدفون گردید و غزل میرزا که مطلعش این است ؎

در هیچ پرده نیست نباشد نوای تو | عالم پُر است از تو و خالیست جائے تو

برطبق وصیت بر سنگ مزار او که یک قطعهٔ سنگ مرمر است کنده شد

راقم الحروف گوید ؎

عندلیبِ نغمه پرداز فصاحت صائبا | رفت ازین عالم بسویِ روضهٔ دار السلام
خامهٔ آزاد انشا کرد سالِ رحلتش | بُلبل گلزار جنت صائب عالی کلام ۱۰۸۰ھ

دیوان میرزا قریب هشتاد هزار بیت بخط ولایت بنظر رسیده و میرزا اسی و سه ۳۳

غزل متفرق بخط خاص برحواشی آن نسخهٔ قلمی فرمودهٔ اشعارش عالمگیر است و مستغنی از تحریر - چند بیت بنا بر التزام پیرایهٔ این مقام می شود ؎

زبانِ لاف رسوا می کند ناقص کمالان را — که رو بر خاک مالد پر فشانی بسته بالان را

نه از روی بصیرت سایهٔ بالِ ہما اُفتد — سیه مست است دولت تا کجا خیزد کجا اُفتد

از تماشائیِ پریشانِ جهان دلگیر باش — دالهٔ یک نقش چُون آئینهٔ تصویر باش

هیچ همدردی نمی یابم سزائے خویشتن — می نهم چون بید مجنون سر بپایِ خویشتن

رنگین تر از حناست بهار و خزانِ ما — بر دستِ خویش بوسه زند باغبانِ ما

جلوهٔ برق است در میخانه هشیاری مرا — از پے تغییر بالین است بیداری مرا

مَی خورد با دیگران مستانه بر ما بگذرد — در فرنگ این ظلم و این بیداد حاشا بگذرد

ای که فکرِ چارهٔ بیماریِ دل مے کنی — نسبتِ خود را بچشم یار باطل می کنی

عشق سازد ز هوس پاک دلِ آدم را — دزد چون شحنه شود امن کند عالم را

سخت می خواهم که در آغوش تنگ آرم ترا — هر قدر افسردهٔ دل را بیفشارم ترا

از جوانی داغها در سینهٔ ما مانده است — نقش پایِ چند زین طاؤس برجا مانده است

زبیری حرصِ دنیا نفس طامع را دوبالا شد — گدا را کاسهٔ دریوزه از کوژی مثنی شد

پا از گلیم خویش نباید دراز کرد — تیغ ستم به بین چه بزلف ایاز کرد

که حالِ دردمندان پیش چشمِ یار می گوید — که حرفِ مرگ بر بالین این بیمار می گوید

اهلِ کمال را لب اظهار خاموشی است — منّت پذیر ماه تمام از هلال نیست

ای خوبیِ اُمید باین دستگاهِ حُسن — این یک دو بوسه گر نه شماری چه می شود

رمزی ست ز پاسِ ادبِ عشق که مرغان — شب نوبتِ پرواز به پروانه گزارند

نقش پایِ رفتگان هموار سازد راه را — مرگ را داغِ عزیزان بر من آسان کرده است

مکن اعانتِ ظالم ز ساده لوحیها — که تیغ سنگ فسان را سیاه می سازد

در طلب ما بے زبانان اُمّتِ پروانہ ایم — سوختن از غرض مطلب نزد ما آسان تر است

عقل کامل می شود از گرم و سردِ روزگار — آب و آتش می کند صاحب برش شمشیر را

ز صدق و کذب سخن سنج را گزیری نیست — چو صبح تیغ جهانگیر ما دو دم دارد

باخبر باش کہ دل از خم زلفت نبرد — دُرِّ گوشِ تو یتیمی است کہ در عالم نیست

مصرعِ رنگین بمطلع می رساند خویش را — ہر کہ کسبِ آدمیت کرد آدم مے شود

ما حجاب آلودگان را جُرأتِ پرواز نیست — رگرد سر گردیدنِ ما گردِ دل گردیدن است

صفای سینہ مرا در حرم کند قندیل — چہ شد برون ز فرنگ آمد است شیشۂ ما

نیرنگ چرخ بین کہ گلِ رعنا درین چمن — خونِ دل از پیالۂ زر می دہد مرا

صائب ز ملائک مطلب رتبۂ انسان — آئینۂ بے پشت چہ دیدار نماید

(۵۲) غنی - مُلّا محمد طاہر اشئوی کشمیری

اشئی قبیلہ ایست از قبائل معتبر کشمیر - از بدو شعور در حلقۂ درس مُلّا محسن فانی کشمیری تلمذ نمود - چون طبع بلند داشت در کمتر روزگار حیثیتے شایستہ بہم رسانید - آخر بغواصی بحر سخن اُفتاد و جواہرے کہ بنقد جان توان خرید بیرون آورد - میرزا صائب کلام او را تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب کہ می گوید غنی — یاد ایامی کہ دیگ شوق ما سر پوش داشت

غنی بغناء طبیعی مجبول بود و با وصف بے دستگاہی بحضور خاطر بسر می برد - ازینجاست کہ غنی تخلص میکند

مُدّۃ العُمر در شہر خود گزرانید - و در سنہ تسع و سبعین والف (۱۰۷۹) دامن از عالم سفلی برچید

دیوانش سائر و دائر است - چند بیت بنا بر ضابطہ ثبت اُفتاد ؎

عاشقان را جنبشِ مژگانِ چشمِ یار کشت　　عالمے را اضطرابِ نبضِ این بیمار کشت

تونگر را نه زیبد لب بخواهش آشنا کردن　　چون نبود دست خالی بد نما باشد دعا کردن

سیلی نخوری تا ز کفِ اہلِ زمانہ　　چون مُہرۂ شطرنج مرو خانہ بخانہ

تا توانی عاشقِ معشوق ہرجائی مشو　　می کند خورشید سرگردان گل خورشید را

سایہ گر سایۂ کوه است سبک می باشد　　کسب تمکین نکند سفلہ ز ارباب وقار

با تو نزدیکم ولے دورم ز فیض عام تو　　موم در زیرِ نگین خالی ست از نقشِ نگین

از کشتہ شدن چہرۂ عاشق نشود زرد　　این داغ بہ پیشانیِ سیماب نہادند

در دمِ صبح غنی پیر فلک مے گوید　　کہ قضا نان دہد آن وقت کہ دندان گیرد

نیست چون مُہرۂ نرد م ہوسِ قصر بلند　　خانہ ام ساختہ از ریختن رنگ بود

خاطرِ او از غبارِ لشکرِ خط جمع نیست　　ہر دم آن زلف پریشان شانہ بینی می کند

رفتیم سوی یار و ندیدیم روی یار　　مانند رہروے کہ رود سوے آفتاب

گر تیغ بر سرم رود از جانمے روم　　لیکن چو کوه نالہ ز زخم زبان کنم

غنی چو سایۂ مرغ پریده در رہِ شوق　　اگر بخاک بیفتم نیفتم از پرواز

چشمِ کرم مدار ز شاہان کہ جز نمد　　آئینہ خلعتے ز سکندر نیافت است

از نزاکت او فتد مضمونِ من　　گر بمضمونِ کسے پہلو زند

چراغ مجلسم نبود مرا تاب جدل باکس　　اگر در پیش من دم میزنی خاموش می گردم

ز مضمون بردنِ یاران نمی باشد غمے ما را　　چنان بستیم معنی را کہ نتواند کسے بُردن

سعی بہر راحتِ ہمسایہا کردن خوش است　　بشنود گوش از برای خواب چشم افسانہ را

راقم الحروف را ہم مضمونے مناسب مضمونِ غنی بہم رسیده کہ ؎

محنتِ ہمسایہا بر خود گرفتن خوش نماست　　از برای چشم بینی زیر بار عینک است

مخفی نماند کہ چنانچہ گوش از استماع افسانہ افادۂ خواب چشم می کند حظ خود ہم

که سمع قول مرغوب باشد مستوفی می گیرد- بخلاف بینی که عینک را حسبۃً للہ بر می دارد- و برای نفع همسایه دیده و دانسته خود را در شکنجه می کشد-

(۵۳) ناظم هروی

عمدۂ ناظمان جواهر معانی- و زبدۂ گهر نبدان عرائس سخندانی است. در خدمت عباس قلی خان ولد حسن خان شاملو اعتبار عظیم داشت و همت بفیض رسانی مردم می گماشت

برهان استعدادش مثنوئ "یوسف زلیخا" ست که یوسف سخن را از چاه و زندان وارهاند و بمصر بلند پایگی برده بر تخت نشاند. اتمام این کتاب در سنه اثنین و سبعین والف (۱۰۷۲) شده است[۱] سنبل شعرش کاکلے می افشاند ؎

خواهم که رخش بد عمل زهد پے کنم	تسبیح تازیانهٔ گلگون مے کنم
زسیر باغ و زندان بر نیاید کام سودایم	نه شاخ سنبلے بر سر نه زنجیری است در پایم
کنی تا چند خواب ای مست غفلت نالۂ سر کن	سر مینای دل بکشا دماغ دیدۂ تر کن
پیالۂ مَی ازین شیوه آبرو دارد	بدستگیری اُفتادگان ز پا منشین
قطرۂ آبی کف خونی شد و بر خاک ریخت	آدم خاکی چه طرف از عالم ایجاد بست
بیقراری عضو عضوم را بکام دل رساند	زخم تیغت بر تنم چون ماه نو سیّاره شُد
بسکه از بے اعتباریهای خود شرمنده ام	آنچنان سوی تو می آیم که گویا مے روم

(۵۴) واعظ میرزا محمد رفیع قزوینی

نوادۂ ملّا فتح اللّٰه واعظ قزوینی است- پایۂ تعریفش از ان رفیع تر که بسلم قلم

---

[۱] این مثنوی از بسکه نادر الوجود است و در کتب خانۂ آصفیه حیدر آباد دکن موجود-

توان رسید- وشرفۂ توصیفش ازان بلند ترکہ ببال اوراق توان پرید- لآلی منظوماتش
درکمال خوش جلائی- وجواہر منثوراتش درنہایت بیش بہائی-

حجّت کمالش کتاب **ابواب الجنان** است کہ تمامش سخن را درنہایت نازکی
بافتہ- وباتفاق جمہور کتابے باین خوش بیانی درباب مواعظ ترتیب نیافتہ- اماعمرش
باتمام این کتاب وفانکرد- فرزندش **میرزا محمّد شفیع** کہ تلمیذ والد خود است مجلد ثانی
بہ انجام رسانید- این مجلد دربیان فضائل اعمال است لیکن بہ آن رنگینی وخوش
انشائی نیست

مطالعۂ دیوان واعظ طبع را در اہتزاز آورد- این چند غزال ازختن افکارش
مے آید

از زبانِ کلکِ نقاشان شنیدم بارہا	بے زبانِ نرم کے صورت پذیرد کارہا
این قدر طولِ امل رہ میدہی دردل چرا	مصحفِ خود را باین خط می کنی باطل چرا
آزاد بہمراہی کس بند نگردد	خاصیّتِ سرو است کہ پیوند نگردد
بریدن ازجہان سرمایۂ از زندگی باشد	کہ افزون قیمت شمشیر از بُرّندگی باشد
حرفے اگر بعاشق بے تاب مے زند	شرمش طپانچہ برگلِ سیراب مے زند
سربرون آورد عکس از روزنِ آئینہ گفت	فیضِ صحبت می تواند سنگ را آدم کند
نیک خواہان درجہان مکروہ طبعِ مردم اند	جز ترش روئی نہ بیند شربت از بیمارہا
روزگار آخر ستمگر را ستمکش مے کند	شیشہ می سازد مکافاتِ شکستن سنگ را
اگر خورشید رُخسارِ تو در پیشِ نظر باشد	چو ماہِ نو زپیری می روم سوی جوانیہا
دست برداشتنِ وقت دُعا ایمائیست	کہ شفاعتگرِ ما پیشِ خدا دستِ تہی است
زابنای جنس خود بحذر باش زانکہ آب	با آن سرشتِ پاک بآئینہ دشمن است
فروتنی بخدا از دو تر کند نزدیک	کہ زود قطع شود راہ چون سرازیر است

فیض پروانگیِ محفلِ ما چون نکند | کہ چراغش زصفائیِ قدم یاران است
غم گوارا تر بود آزادگان را از سرور | آب تلخی بید را باشد بہ از آبِ نبات
سخنوری نتوان بے سخن شنو کردن | سخن بگوش بود بیش از زبان محتاج
شود از عزل - طبعِ ظالم معزول ظالم تر | کمان رازہ گرفتن بیشتر پر زور می سازد
آزاد نیستند بدولت رسیدگان | گردید پائے بند نگین تا سوار شد
گر تہی دستی نہ واعظ مایۂ دیوانگی است | چیست باعث کز درختان بید مجنون میشود
گشت داغم دلنشین تر در ہوائے نو بہار | زانکہ بہتر مہر گردد صفحہ چون نم مے شود
باشد از بے خانمانان برگِ عیشِ اغنیا | زندگانی شہر از پہلوی صحرا مے کند
یادگیر از بید مجنون شیوۂ اُفتادگی | گر گزارند اڑہ بر فرقِ تو سر بالا مکن
ظالم چو اُفتد از کار اُستادِ ظالمان است | سر حلقۂ کمانہاست چون شد کبادہ
صد حیف کہ ما پیرِ جہان دیدہ نبودیم | روزیکہ رسیدیم بہ ایّامِ جوانی
ظاہر آرائی نباشد شیوۂ روشن دِلان | میرد آتش از برائی جامۂ خاکستری
نیست جز خجلت از احباب تہی دستان را | بید را جز عرقِ بید نباشد ثمرے

(۵۵) رفیع میرزا حسن

شاعرِ رفیع المقدار و منشی کامل عیار بود - اصلش از قزوین است - مدتہا
باقامت مشہد مقدس سعادت حاصل کرد لہٰذا بہ مشہدی شہرت گرفت
بعد از آن کہ منازل علوم رسمی طی کرد و دستمایہ فنون بہم رسانند - نزد نذر محمد خان
والی بلخ رفت - و بمنصب انشا امتیاز یافت -
آخر عازم ہند شد و چہار دہم رجب سنہ اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴) بآستان
بوس صاحبقران ثانی شاہ جہان دولت تازہ اندوخت و در ملازمت اول بخلعت

وانعام سه ہزار روپیه کامیاب گشت- و در سلک بندگانِ درگاه در آمد- و در جشن وزن شمسی بیست و چہارم ربیع الاول سنه ست و ستین و الف (۱۰۶۶) مثنوی تہنیت جشن بعرض رسانید- و مبلغ ہزار روپیه بر سبیل جائزه مرحمت شد- و در عہد عالمگیری بخدمت دیوانی و بیوتاتی کشمیر مامور گردید- انجام کار بعد ز کبرِ سن از نوکری استعفا نمود و از سرکارِ پادشاہی وظیفه تقرر یافت- و در دار الخلافه شاہجہان آباد وظیفه حیاتش منقطع گردید-

عندلیب قلم زمزمهٔ او می سراید ؎

آنہا که خواب راحت بر خود حرام کردند	چون شمع کار خود را یک شب تمام کردند
سہل باشد لذتِ خاری که در پیراہن است	داغم از ماہیے که اورا خارہا جزو تن است
دل منه بر الفتِ دشمن که تا گرم است آب	گرچه می جوشد با تشں لیک با او دشمن است
خار را آتش توان زد تا نگیرد دامنے	من نمیدانم علاجِ خار دامنگیر چیست
نیم بسمل شده مرغی بکف آرم که مرا	در خورِ حالتِ خود نامه برے درکار است
بدام زلفِ تو عالم تمام در بند است	کسی که باز بود دیدهٔ تماشائی است
قفای آینه را به ز روی آینه دان	که رو برو نشود با کسے که خود بین است

(۵۶) ناصح میرزا عرب تبریزی

نکته طراز ممتازانه است و مصداق ترانهٔ عندلیب شیراز که مصرع

"ہر آنچه ناصحِ مشفق بگویدت بپذیر"

یعنی کلام او شنیدنی است- و جرعهٔ جام او چشیدنی-

میرزا صائب مکرر شعر او را تضمین می کند و در مقطعی می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب که ناصح گفته است	تا لبِ ساغر بخونِ من گواہی می دہد

فی الجملہ تحصیل کردہ در عباس آباد متوطن بود۔ وبشیوۂ تجارت اشتغال داشت۔

اشعار بسیار از ناصح بنظر رسیدہ۔ سواد کلامش سرمہ در چشم ورق می کشد ے

بہ سرمہ رام نگردید چشم جادو کیش | کہ از دو میل سیاہی رمید آہو یش

در زندگی بمرگ کشیدہ است کار ما | خواب گرانِ ماشدہ سنگِ مزارِ ما

در حقیقت دلِ بیرحم ندارد مغزے | پستۂ راکہ نباشد لبِ خندان پوچ است

رباعی

نادان غلطش ز مستی رائے خود است | بے قدریش از پستی کالای خود است

بر مرکب چوبین چو شود طفل سوار | خوش راہی وبد راہیش از پای خود است

(۵۷) سالک۔ محمد ابراہیم قزوینی

سالکِ مسالک خوش بیانی۔ ومخترع عجائب وغرائب معانی است مدتے در صفاہان اقامت داشت۔ وباصاحب کمالان آنجا سر گرم صحبت بود۔ آخر عازمِ ہندوستان گردید وبواسطۂ ربط قدسی وکلیم سرمایۂ جمعیتے اندوخت وبوطن مانوس مراجعت کرد۔ خویشانِ او آنچہ داشت ہمہ را واکشیدند۔ ناگزیر کرت ثانی خود را بہ ہندوستان رسانید ومدتے اقامت گزید وباز بجاذبۂ وطن بہ قزوین برگشت۔ وہمانجا درگزشت۔

عنبرِ کلامش چنین بو می دہد ے

مہر وکین شوخیِ چشمانِ ترا آئین است | این دو بادام یکے تلخ ودگر شیرین است

چہ ذوق چاشنیِ دردعافیت جو را | کہ شیر ہم شکر آب است طفل بدخو را

عرقِ سعی محال است بجائے نرسد | ابر را آبلۂ دست گہر می گردد

فرصت بہ پشیدستیِ قاتل ندادہ ایم | گلگون دواندہ بردمِ شمشیر خونِ ما

استخوانِ من و مجنون بہ تفاوت بردار	اے ہما چاشنیِ درد فراموش مکن
بے برگیِ من فکرِ سر انجام ندارد	چون شمع تمام است بیک ترک کلاہم

(۵۸) سالک یزدی

رہ نوردِ قلمرو خوش مقالی است و تیز روِ جادۂ باریک خیالی۔

آغاز حال در شیراز بود۔ شانہ رنگ می کرد۔ آخر بکسوت درویشان برآمدہ سرے بہ صفاہان کشید۔ و چندے رحل افگند۔

ازانجا بولایت دکن اُفتاد و در خدمت قطب شاہ والی حیدرآباد می گزرانید چون طائفۂ مغلیہ را ازانجا برآوردند بدار الخلافہ شاہجہان آباد آمد۔ مُلّا شفیعائی یزدی بپاسِ ہموطنی رعایتِ بسیار نمود۔ و در سنہ ست وستین و الف (۱۰۶۶) بہ ملازمت صاحبقران ثانی شاہجہان رسانید۔ و در سلک مدحت گزاران منتظم ساخت۔

مُلّا شفیعائی یزدی مخاطب[۱] بہ دانشمند خان در عہد شاہجہانی بمنصب سہ ہزاری فائز بود۔ و در زمان عالمگیری بمنصب پنج ہزاری و والا مرتبۂ میر بخشیگری متصاعد گشت و در سنہ احدی و ثمانین و الف (۱۰۸۱) در گزشت۔

سہیل طبعش عقیق سخن را چنین رنگ می دہد ؎

در ہوائے عشق پرورد م دلِ دیوانہ را	چون سپند از بہرِ آتش سبز کردم دانہ را
آشنائی کہنہ چون گردید بے لذّت بود	کوزۂ نو یکدو روزے سرد سازد آب را
نوای نالۂ نے می رسد بغارتِ ہوش	تو برقِ تازیِ این نے سوار را دریاب
در خورِ خرج بود دخل زدیوانِ قضا	نرود تا نفسے کے نفسے می آید

[۱] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۳۰۔

زبانِ ہرزہ درایان توان بنرمی بست — کہ پنبہ سرمۂ خاموشی جرس باشد

(۵۹) صیدی - میر صیدی طہرانی

صید بند وحشیان خیال است و دام نہ فراوان غزال - فرع شجرۂ سیادت است و صاحب انواع حیثیت -

از صفاہان بہ ہند خرامید و پنجم ربیع الاوّل سنہ خمس وستین والف (۱۰۶۵) بہ ملازمت صاحبقران ثانی شاہجہان مباہی گشت و قصیدۂ کہ بمدح شاہی پرداختہ بود بعرض رسانید - ہزار روپیہ صلۂ قصیدہ مرحمت شد مطلعش این است ؎

زہے جہانِ خدارا سپہر عدل وکرم — بزیر سایۂ قدرِ تو نیّرِ اعظم

سرخوش گوید :- روزے جہان آرا بیگم بنت شاہ جہان بسیر باغ صاحب آباد می رفت - میر صیدی از بام سرراہ ببانگ بلند مطلعِ خود برخواند ؎

برقع برخ افگندہ بردناز بباغش — تانکہتِ گل بیختہ آید بہ دماغش

بیگم شنیدہ مسرور گردید - و پنجہزار روپیہ صلہ عنایت فرمود -

دیوان صیدی بمطالعہ درآمد - قصاید در مدح صاحبقران شاہ جہان دارد و مثنوی در تعریف کشمیر موزون ساختہ در صعوبت راہ کشمیر گوید ؎

زبیمِ جان دروصد جا زیادہ — شود از باد بوی گل پیادہ

توان بہمتِ مردان دوصد سپاہ شکست — بزور خود نتوان گوشۂ کلاہ شکست

درعشق ہرکہ ہست مہیاے جنگ ماست — برروی ماکسیکہ نہ استاد رنگ ماست

ماکہ باشیم کہ در بزم تو داخل باشیم — دولتِ ماست کہ حسرت کشِ محفل باشیم

ہرکہ خواہد نظرِ بد بہ جمالِ تو کند — آن قدر عمر نیابد کہ خیالِ تو کند

لہ نتائج الافکار صفحہ ۲۰۶ مطبوعہ مدراس سنہ ۱۸۴۳ ء -

تنها نگشته بی تو زبانم بکام بند | چون رنگِ گل شد است شرابم بجام بند
ما را به برگ سبز کجا یاد می کند | آن گل که منع بوی خود از باد می کند
صیّاد ما بنای ستم تازه کرده است | مرغی که پرشکسته شد آزاد می کند
غم زبی مهری او نیست که یکچند نهال | سایۂ مرحمت خویش پریشان دارد
کمتر از برگی نباید بود در تسخیر دل | می کند از خود نهالی را که پیوندش کنند
میانِ آشتی و جنگ هم مقام خوش است | تغافلِ نگه آمیز صد ادا دارد
خود را بچشمِ آینه دیدی و سوختیم | باآنکه اضطراب مرا عذر خواه شد
صورتِ دیوار هم در عالمِ خود زنده است | هر کسے را جامۂ هستی برنگے داده اند
مرد بی برگ و نوا را سبک از جائے مگیر | کوزه بی دسته چو بینی بدو دستش بردار
چو غنچه که بگلشن شگفته باشد فرد | ز گلرخان بتو دارد نظر بهارِ امروز
نقص عشق است که از خار بنالد بلبل | نسبتِ هر چه به گلزار رسد گل باشد
چشمت هنوز از صفِ مژگان به قتل عام | سان در زمینِ آینه بیند سپاه را
هر چه می گویم از ان نامِ تو مطلب باشد | که مرا تندیِ خوے تو معمائی کرد

(۶۰) ماهر ـ میرزا محمد علی اکبرآبادی

شاعریست ممتاز در نظم و نثر سحر طراز ـ نقد عمر تا دم آخر در خریداری متاع گرانمایۂ سخن صرف کرد ـ و با کلیم و قدسی و صاحب طبعانے که بعد ازین دکان تازه گوئی چیده اند صحبت داشت ـ

بدایت حال ملازم شاهزاده داراشکوه بود و مرید خان خطاب داشت و چندے در رفاقت دانشمند خان شفیعا شاه جهانی بسر برد ـ

آخر کار همه را دست زده بر پوست تخت درویشی نشست ـ و قلمرو قناعت و

آزادی تسخیر نمود۔

سرخوش در تذکرۂ خود گوید کہ:۔

"روزے فقیر گفت۔ نواب دانشمند خان میر بخشی و ہمت خان تن بخشی ہردو بر حال شما
"مہربان اند چرا منصب شایستہ نمی گیرید۔ خندہ کرد و گفت بہ ترک دنیا مشہور شدہ ام۔ ودم
"از فقیری می زنم۔ اگر الحال باز رغبت بہ دنیا نمایم بآن زن ہندو می ماند کہ با شوہر مردہ برائے
"سوختن رفتہ باشد۔ آتش سوزان دیدہ خواہد کہ بگریزد۔ کناسان ہچو بہا سرش را شکستہ
"بسوزانند[1]۔ فقر باستقلال داشت و تا زندہ بود بہ جمعیت و فراغت بود۔

راقم الحروف آزاد گوید کہ فقیر را با نواب نظام الدولہ ناصر جنگ شہید خلف الصدق نواب آصف جاہ طاب ثراہٗ ربط عجبی اتفاق اُفتادہ بود و موافقتے کہ بالاتر از ان متصوّر نباشد دست بہم داد۔ چون نواب نظام الدولہ بعد رحلتِ پدر بر مسندِ ایالتِ دکن نشست بعض یاران دلالت کردند کہ حالا ہر رتبۂ کہ خواہید میسر است اختیار باید کرد و وقت را غنیمت باید شمرد۔ گفتم آزاد شدہ ام۔ بندۂ مخلوق نمی توانم شد۔ دنیا بنہر طالوت می ماند غرفۂ از ان حلال است زیادہ حرام۔ و این شعر فرو خواندہ شد؎

درین دیار کہ شاہی بہر گدا بخشند	غنیمت است کہ ما را ہمین بما بخشند

وفات ماہر در سنہ تسع و ثمانین و الف (۱۰۸۹) واقع شد۔ صاحب دیوان ضخیم و مثنوی ہائے متعدد است۔ و مثنوی مختصر در مدح جہان آرا بیگم دختر صاحبقران ثانی شاہ جہان گفتہ بتوسط عنایت خان آشنا تخلص نزد بیگم فرستاد۔ دست؎

بذاتِ اوصفاتِ کردگار است	کہ خود پنہان و فیضش آشکار است

بیگم را خوش آمد۔ و پانصد روپیہ صلہ فرستاد۔

---

[1] نتائج الافکار صفحہ ۳۹۲ مطبوعہ مدراس سنہ ۱۸۴۳ء۔

امادر کلیات نعمت خان عالی ثنوی شانزده بیت در تاریخ عمارت زیب النسا بیگم دختر خلد مکان بنظر رسیده - در آن مثنوی بیت مذکور ہم ہست - توارد اُفتاده باشد -
ماہر در مثنوی گوید در نعت سرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلّم - ؎

گرچه آورد پیش ازین عیسےٰ مردۂ را دوباره در دُنیا
ازرہ معجز آن جہانِ کرم عیسےٰ آرد دوباره در عالم

چشم چگونه دیدنِ رویت ہوس کند نظاره بر چراغ تو کارِ نفس کند
حاسدِ اہل سخن داغ زحسن سخن است انتقام پدر از خصم پسر می گیرد

(۶۱) فیاض - مُلّا عبدالرزاق

لاہجی الاصل قمی الوطن - مصنف کتاب "گوہر مراد" تلمذ بخدمت حکیم صدرای شیرازی نموده و در عقلیات و نقلیات دستگاه عالی بہم رسانده وجلو اندیشه را بسمت سخن طرازی نیز عطف می ساخت -

دیوانش محتوی بر قصائد و مقطعات و غزلیات و ساقی نامه و دیگر نوع شعر بنظر رسید - قصائد طولانی فراوان در مدح ائمه اہل بیت رضوان اللہ علیہم و اُستاد خود حکیم صدرای شیرازی - و استاذ الاستاذ میر باقر داماد استر آبادی - و در مدح شاه صفی صفوی و اُمراء عصر دارد و در حق ہند گوید ؎

حبّذا ہند کعبۂ حاجات خاصه یارانِ عافیت جو را
ہر که شد مستطیع فضل و ہُنر رفتنِ ہند واجب است او را

سوی زلفش می کشد آشفته سامانی مرا می کند تکلیف ہندستان پریشانی مرا

گرد مانع که از کوی یار برخیزد نشسته ایم که از ما غبار برخیزد

اثر ندیده دل از حرف مہربانی تو چو شمع تا بکی این گرمی زبانی تو

زشیرین بود خسرو خوشدل فرہاد زان خوشتر | کہ داد دلبران خوش باشد و بیداد زان خوشتر

سنگ بالین کن و آنگہ مزۂ خواب بہ بین | تا بدانی کہ چہ در زیر سر مردان است

ہزار حج کند ار باغبان باین نرسد | کہ وقفِ مشہدِ بلبل کند گلستان را

قسمتِ ما زین چمن بارے تعلّق بود و بس | سرو را نازم کہ آزاد آمد و آزاد رفت

دریاب این اشارہ کہ شاہانِ نامجو | نامِ بلند خود بہ نگینی سپردہ اند

ہر کس کہ زخم کاریِ ما را نظارہ کرد | تا حشر دست و بازوی او را دعا کند

بیک زخمِ دگر جانِ مرا در اضطراب افگند | نمی دانم چہ سان معذور دارم قاتلِ خود را

(۶۲) تجلّی ۔ ملّا علی رضا اردکانی

از کدا خدا زادگان اردکان من اعمال فارس است ۔ بعد ازان کہ قدم در مرحلۂ سنِ شعور گزاشت بہ ارادۂ تحصیل علم بہ اصفہان رفت ۔ و نزد آقا حسین خوانساری کہ از مشاہیر نحاریر است تلمذ نمود و تحصیل را بپایۂ تکمیل رساند ۔ آنگاہ عازم کشور ہند گردید ۔ علی مردان خان ولد گنج علی خاں کہ در سال یازدہم جلوس شاہ جہانی از قندھار بہند آمد و بمنصب ہفت ہزاری و خطاب امیر الامرائی سرمایۂ مباہات اندوخت ۔ مقدمِ او را گرامی داشت و بہ تعلیم فرزند خود ابراہیم خان مقرر نمود ۔ و رعایتِ فراوان بعمل آورد ۔ و ہمچنین سائر امراء ایران با او مہربانی و گرمجوشی بتقدیم می رسانیدند ۔

بعد چندے ہوای وطن اصلی در حرکت آمد ۔ و ازین دیار بہ صفاہان معاودت نمود ۔ شاہ عباس ثانی مشمول رافت ساخت ۔ و در شہور سنہ اثنتین و سبعین والف (۱۰۷۲) قریہ از مضافات اردکان در سیورغال او عنایت فرمود ۔ و در سنہ ثلث و ثمانین والف (۱۰۸۳) شاہ سلیمان صفوی او را بہ درگاہ

طلب کرد۔ وبحضورِ مجلس خود اختصاص بخشید۔ از ان وقت در صفاہان مقیم بود۔ وبر جادهٔ ذکر علم وتالیف فنون مستقیم۔ تا آنکہ بمنزلِ خاموشان شتافت۔

شاعرِ خوش خیال معنی یاب وبطالع شہرت کامیاب است۔ دیوان غزل وقصائد دارد۔ ومثنوی معراج الخیال او مشہور است منتخب دیوانش بنظر درآمد واین چند بیت به تحریر رسید ؎

خیالش چون شود خمیازه فرمای برو دوشم　　لبالب می شود چون ہاله از مہتاب آغوشم

دررهِ محمل نشینانِ وفا واپس مباش　　تا توانی بوی گل گردید خار وخس مباش

خواہم چو بہله باتو دمی ہمرہی کنم　　دستے بران میان زده قالب تہی کنم

بیاکه بینتو به چشم نظاره زندانی است　　نگہ بدیده چو زنّار در سلیمانی است

ہرچه آید در نظر آئینه دارِ ناز اوست　　کفر وایمان چون دو چشم از یک ادا در گردش است

نفسِ بد را اگر رسد فیضے نصیب دیگر است　　آنچه باز نبور می ماند ہمین نیشش است وبس

(۶۳) اشرف مُلّا محمد سعید

پسر مُلّا محمد صالح مازندرانی است وصبیه زاده مُلّا محمد تقی مجلسی فاضلِ صاحب جودت بود۔ وشاعرِ والا قدرت۔ طبع چالاکش معانی تازه بہم می رساند۔ و عجائب گلہا درجیب ودامن سامعه می افشاند۔

درآغاز جلوس خلد مکان به ہند رسید۔ وبه ملازمت سلطانی استسعاد یافت۔ وبه تعلیم زیب النساء بیگم دختر پادشاه مقرر گردید۔ مدتے باین عنوان بسر برد۔ آخر حُبّ الوطن مستولی گشت۔ وقصیده در مدح زیب النسا بیگم مشتمل بر درخواست رخصت بنظم آورد۔ در انجامی گوید ؎

یکبار از وطن نتوان برگرفت دِل　　در غربتم اگرچه فزون است اعتبار

پیشِ تو قرب و بعد تفاوت نمی کند　　گو خدمتِ حضور نباشد مرا شعار

نسبت چو باطنی است چہ دہلی چہ اصفہان　　دل پیشِ تست تن چہ بہ کابل چہ قندھار

و در سنہ ثلث و ثمانین والف (۱۰۸۳) بہ اصفہان معاودت نمود۔ و

کرت دیگر قائدِ روزگار زمام او را جانب ہند کشید و در عظیم آباد پٹنہ باشہزادہ

عظیم الشّان بن شاہ عالم بن خلد مکان کہ در آخر عہد جد خود بنظم آن

صوبہ می پرداخت۔ بسر می برد۔ شہزادہ خیلی طرف مراعات او نگاہ مے داشت۔

و بنا بر کبر سنِ در مجلسِ خود حکم نشستن کردہ بود۔

ملّا در پایان عمر ارادۂ بیت اللّٰہ کرد و خواست کہ از راہِ بنگالہ در جہاز نشستہ

عازم مقصود شود۔ امّا در شہر مونگیر از توابع پٹنہ سر اول اجل در رسید۔ و او را

بعالم دیگر رسانید۔ قبرِ ملّا در آنجا مشہور است۔

اولاد او در بنگالہ می باشند۔ میرزا محمد علی دانا تخلص پسر ملّا محمد سعید مردے

فاضل و شاعر بود۔ و در مرشد آباد فوت کرد۔ چند ورق اشعار بخط خودش بنظر

در آمدہ۔ از انجا فرا گرفتہ شد ؎

تا سینۂ ما نیست رسا ناوکِ نازت　　کوتہ نظری حیف ز مژگانِ درازت

دل ز من رم کردہ در ابروے جانان ماندہ است　　یاد من کے می کند در طاق نسیان ماندہ است

زان دل از کشمکشِ ہند پریشان ماندہ است　　کہ ز ہر روپیہ دہ ماشہ بما خوا باندہ است

تہمت چو بدر شود با دلم چہ خواہد کرد　　ہلالِ یک شبۂ ابروت کتانم سوخت

دیوان ملّا محمد سعید اشرف بمطالعہ در آمد۔ انواع شعر قصیدہ و غزل و مثنوی

و قطعہ وغیرہا دارد۔ و ہمہ جا حرف بقدرت می زند۔

وقتے زیب النسّاء بیگم پرستارے را برائے ملّا فرستاد کہ در خدمت خود

نگاہ دارد۔ ملّا نامحظوظ شد و قطعہ طویلے در مذمت پرستار نظم کردہ بہ زیب النساء بیگم

ارسال داشت - اولش این است ؎

قدر دانشور شناسا نور چشم عالما ای کہ ہرگز قدرتِ ہم چشمیت حورا نداشت

درین قطعہ آیہ کریمہ قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنیٰ راجائے آوردہ کہ نمی توان بر زبانِ قلم گزراند - خدا داند و رجزای این بی ادبی بچہ عقوبت گرفتار خواہد گشت - ازینجا ست کہ حق تعالےٰ می فرماید اَلشُّعَرَاءُ یَتَّبِعُھُمُ الْغَاوٗنَ اَلَمْ تَرَ اَنَّھُمْ فِیْ کُلِّ وَادٍ یَّھِیْمُوْنَ -

این چند بیت از غزلیات او ایراد می شود ؎

اشکے کہ راز عشق بگوید فشاندنی است طفلے کہ خوش محاورہ اُفتد نماندنی است

سبحہ گردانی بہ ہنگام پریشانی کند عاقل از بیمایگی دولاب گردانی کند

از غمِ افلاس او قاتم بہ بیہوشی گزشت چون چراغِ مفلسان عمرم بخاموشی گزشت

در ایران نیست جز ہند آرزو بے روزگاران را تمام روز باشد حسرتِ شب روزہ داران را

حیات از صحبتِ افسردگان نابود می گردد کہ چون فصلِ زمستان شد نفسہا دود می گردد

مہر خود را از تو ای بے مہر کے خواہم برید تا جوانی عاشقم چون پیر گردیدی مُرید

بدُنیا چون در آید آدمی بدبخت می گردد ہوا چون درمیانِ مشک آید سخت می گردد

بشانِ پلّۂ میزان نگر کہ از تمکین بلند ساختہ پا در برابرِ خود را

کنی اگر رہِ باریک آدمیت سر منہ زکف چو رسن باز لنگرِ خود را

ساقیا ساغر بگردش آر تمکین واگذار کشتیِ دریا کشان را لنگرے درکار نیست

گر نگین نیست نگین دانِ طلا را عشق است حسن لیموی آن آبلہ رو ہم بد نیست

گشت مستغنی ز وصل اشرف بیادِ عارضش ہمچون آن حافظ کہ مصحف را تمام از بر نوشت

کاہلان را جز لگد کوبِ حوادث چارہ نیست می کند مالیدگی سُستیئے اعضا را علاج

غافلان را چرک دنیائیست زینت در لباس جامۂ تصویر را از روغن مصفا تر شود

در جوانی روشِ حالت پیری دارم	چون گلِ زرد بهارم بخزان می ماند
همچو درویشے که شیرینی برِ منعم برد	عاشقان پیشِ تو اول جان سپاری میکنند
جاهلان اهل جهان را تیر روی ترکش اند	فرد چون گردید باطل جلد دفتر می شود
رفته رفته آبرو را برطرف سازد غضب	آب را چندانکه جوشانند کمتر مے شود
جمالِ نازنینِ نو خطم ماند مرقع را	که خطش در کمالِ خوبی و تصویر هم دارد
نقره چون انگشتری گردید می پیچد بلعل	می شود در وقتِ پیری حرص دنیا بیشتر
مرد را خلقِ نکو کم ز نجابت نبود	موم خوشبو چو شود هست چو عنبر ممتاز
کار خود کن راست چون فوّاره بے امدادِ غیر	خود نهالِ خویش و خود آبِ روانِ خویشتن باش
طفل صاحب حُسن را در خانه بودن بهتر است	اشکِ رنگینم نمایان گر نباشد گو مباش
چو برگِ لاله نشینند گر بهم عُشّاق	بحصّه کردنِ داغ تو در میانهٔ خویش
چو نورِ چشمِ ضعیف از نظارهٔ عینک	شود ز ساغرِ مَی خاطرِ پریشان جمع
دردِ سر بیمار را بسیار دادن خوب نیست	از نگاهِ ناتوانِ او بچشمک ساختم
همچو چشمی دردناکے کز فروغ آید بهم	کلبه ام تاریک گردد از چراغِ دیگران
کام شیرین نکنم از تِیِ زنبورِ عسل	سر بزرگی نتوان گرد ز شانِ دگرے
بوقتِ عرضِ مطلب قفلِ خاموشی بلب دارم	چو آن شخصے که در خمیازه گیرد بر دهان دستے

(۶۴) راقم۔ میرزا سعدالدین محمد مشهدی

راقم نقوش غریبه و ناظم جواهر عجیبه است۔ میرزا صائب سخن او را تضمین می کند و می گوید ے

این جواب آن غزل صائب که راقم گفته است	تیغ دائم آب در جو دارد و خون می خورد

پدرش خواجه غیاثا به هندوستان تجارت می کرد۔ و میرزا سعدالدین محمد

درخدمتِ اسلام خان مشہدی شاہ جہانی معزز و محترم بسر می بُرد۔

آخر بدار السلطنت صفاہان عود کرد۔ اول وزیر ہرات شد۔ بعد ازان وزیر مجموع ممالک خراسان۔

شوکت بخاری مادحِ اوست و مدتے با او بسر بُرد

دیوان راقم پیش ازین بنظر رسیدہ بود۔ در وقت تحریر بدست نیامد۔ عرائس افکارش بر منصۂ ورق جلوہ می نماید ؎

همیشه بست وکشادِ من از هنر باشد ‌ ‌ ‌ کلید وقفلِ صدف هر دو از گهر باشد

گره ز ناخنِ تدبیر کی کشاده شود ‌ ‌ ‌ که از کلیدِ غلط بستگی زیاده شود

بس بود در سفرِ کعبۂ مقصد مارا ‌ ‌ ‌ توشۂ ره قدمے چند که برداشته ایم

(۶۵) شوکت بخاری (محمد اسحٰق)

معنی یابِ دقت آفرین۔ و گلدستہ بندِ خیالات رنگین است۔ از عنفوان شعور زلفِ سخن را شانہ کشید۔ و چہرۂ عرائس معانی را غازۂ تازہ مالید۔

در اصل صراف پسرے است از بخارا۔ ہمانجا نشو و نما یافت۔ و بنقادی نظر خداداد طلای جیّد در بازارِ نکتہ سنجے رائج ساخت

وقتے اُوزبکے اورا رنجانید[۱]۔ دکّان را برہم زدہ ترکِ وطن گفت و رخت ہجرت بہ مشہدِ مقدس کشید و ناصیۂ سعادت بآستان سائی روضۂ رضویہ منوّر ساخت و صحبت او با میرزا سعد الدّین وزیر ممالکِ خراسان بر آمد و سالہا با او بسر بُرد۔ و قصائد غرا در مدحِ او پرداخت۔ در یکے از قصائد می گوید ؎

ستارۂ فلکِ اقتدار سعدالدّین ‌ ‌ ‌ که سعد اکبر ازو کرد استفادۂ نور

---

[۱] نتائج الافکار صفحہ ۲۴۲ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء۔

بیاضِ شعر و سوادِ خطِ ترا نازم | که بہ ز شامِ ہرات است و صبحِ نیشاپور

روزے مرزا اسعد الدین کسی را در طلب شوکت فرستاد۔ شوکت دران وقت بید مانع بود۔ جواب داد۔ میرزا آزردہ شد۔ و باحُضّار گفت یاران بہ بینید۔ من با شوکتا چہ بد کردم۔ این حرف بہ شوکت رسید۔ متاثر شد و این بیت فرو خواندہ

منتِ اکسیر مارا زندہ زیرِ خاک کرد | از طلا گشتن پشیمانیم مارا مس کنید

ہمان ساعت ہمہ را پشتِ پا زد و نمد درویشی در بر کرد۔ و سرے بصوب اصفہان کشید و بقیہ عمر در دار الامانِ انزوا بسر آورد۔

چاشنی درد و مذاق شکستگی بمرتبۂ اتم داشت۔ میر عبد الباقی صفاہانی نقل کرد کہ من در اصفہان بودم کہ شوکت بخاری تشریف باصفہان آورد۔ اکثر بخدمت اومی رسیدم۔ گاہے اتفاق ملاقات نیفتاد کہ اورا بے گریہ دیدہ باشم۔ و اعزہ کہ با او مدتہا یار بودند می گفتند کہ تا اورا دیدہ ایم چنین دیدہ ایم۔

شوکت اکثر مضامین اِدّعائی می بندد۔ و معانی وقوعی کم دارد چنانکہ بر ناقدان عیار سخن مبرہن است۔

گلگشتِ دیوانش[۱] اتفاق اُفتادہ و این چند بیت در سلک تحریر در آمدہ

درازبیگانگی شوخی بروی آشنا بندد | کہ از وحشت بشامِ دیدۂ آہو حنا بندد

در شامِ غمِ خویش مرا صبح اُمید است | گر نقشِ نگین تیرہ بود نام سفید است

از برای سرخروی سعی بیش از پیش کن | چون گلِ رعنا خزان را زیر دستِ خویش کن

نفس از بدن رہے سوی آن آستانہ یافت | بوکرد خاک را سگ رہے بخانہ یافت

خونِ من صد بار می ریزی و می بندی حنا | نیست دلگیری دمے از کشتن و بستن ترا

نباشد آسمان را آفتے از لامکان سیران | خطر از زنگ می بیرون زد نہانیست مینارا

[۱] دیوان شوکت بخاری قلمی نایاب در کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن موجود است۔

یکمشت استخوان شدم از بس گرفته است | چون کعبتین داغ تو از شش جهت مرا
وقت آن شد که سبکروحیم از دست برد | چون حنای سرِ ناخن شده ام پا به رکاب
دیده و وادید بود مایۂ سر گردانی | گردشِ عید مرا سنگ فلاخن کرد است
ماتم و شور جهان دست بهم داده اند | خندۂ مینائے مے گریۂ مستانہ است
هیچ مرگے نبود سخت تر از خود بینی | پیش صاحب نظران آینہ خشتِ لحد است
می توان دادن ازان کنجِ دهن کام مرا | آرزویم گرچه بسیار است از کم بیش نیست
غنیمت است جوانی که مو سفید شدن | بقدر فرصتِ یک شیر گرم کردن نیست
عشق معشوق چو شد حسن کند تسخیرش | شیشۂ سرو پری زاد ز قمری دارد
هستیِ جاوید باشد ماتمِ خود داشتن | خضر پیراهن برنگِ خویش آبی می کند
خود آرا شوخ زاهد مشربی افگنده از پایم | که دستش سبحه از تخم گلِ رنگِ حنا دارد
بود کوچک دلے سرمایۂ عزت بزرگان را | اگر دریا کند گرد آوری خود را گهر باشد
قیمتِ گوهرم افزون زنگه می گردد | گردشِ چشمِ خریدار کند غلطانم
سخن را قطع کن تا قطع راهِ دل توانی کرد | که من از قرصِ مهرِ خامشی زادِ سفر دارم
طمع در مذهبِ آزاد مردان کفر می باشد | چرا گیرم ز ناصح پند آخر همتے دارم
بمردن هم نیفتد از بلندی رتبۂ نامم | برنگِ مردۂ فیروزه تابوت از نگین دارم

رباعی

در دهر کسی که ارجمندی دارد | عیبش مکن ارچه خود پسندی دارد
از بس گروی فتاده ایجاد زمین | هر کس بمقام خود بلندی دارد

(۶۶) قاسم ـ قاسم دیوانہ مشهدی

در عنفوانِ سنِ تمیز به اصفهان رفت و به تحصیل علم اشتغال ورزید و در عین

شباب رو بہ ہندوستان آورد - و مدتے درین دیار بسر بُرد و در دار الخلافت شاہجہان آباد رخت بوادی خاموشان کشید

دیوانش بملاحظہ در آمد - و این چند بیت بپیرایۂ تحریر پوشید ؎

می طپد دل در برم از شوخیِ سیّارۂ | چشم داغم می پرد می آید آتش پارۂ
لب خموش و شکوہ در دل چارۂ ما کردنی است | ماند در منزل کلید و قفل در وا کردنی است
می شود ہر چند نیکو یار بد خو می شود | ناز چون بر خویش بالد چینِ ابرو می شود
رقمے از خط مشکین تو تحریر نشد | دو جہان زیر و زبر شد زبر و زیر نشد
خامۂ بوقلمون در کفِ اندیشہ گداخت | رنگ آخر شد و نیرنگ تو تصویر نشد
قاتل دو کار در حقِ ما کرد روزِ قتل | دستم گرفت و خونِ مرا پایمال کرد
رسد لافِ تجرد قاصدِ صحرا نوردے را | کہ مانندِ نگاہ از خانۂ خود فرد برخیزد
چون نسخۂ دقیق بہ نزدیک کم خرد | از دیدن تو آینہ را خواب می برد
فسردہ دل ہمہ شب داغہای من شمرد | چو مفلسے کہ زرِ دیگران حساب کند
باین طراوت اگر بگذری بکوچۂ نقاش | برائی ماہی تصویر فکر دام نماند
کار مژگانِ تو از گوشۂ ابرو آید | بر کمانِ تو چرا منتِ ترکش باشد
بے مشقت نبود قطعِ تعلق قاسم | رشتہ ہر چند ضعیف است گسستن دارد
اگر از حق پرستانی - متاب از خلق رویِ دل | کہ شکل آدمی بت راخدای آدمی سازد
بسکہ بے روی تو دشوار نظر باز کنم | مژہ موئےست کہ از داغ جدا می گردد
طفل بے پروا آمیزش نمی داند کہ چیست | می کند کم خانۂ آئینہ تماشائش ہنوز
خدا داند کہ سر از دیدہ یا از دل برون آرد | ز مژگان شوخ ترخاری کہ من در پا خود دارم
درین چمن ثمرِ نخلہاے پیوندم | فتادہ است بہ شاخِ دگر رسیدنِ من
باش ہموار کہ آسیب درشتی نہ کشی | صافیِ آینہ بیکار کند سوہان را

رتبۂ حرفِ سخنور ز سخن سنج بپرس | خبر از قیمتِ گوہر نبود دریا را
راز دل نتوان بزور از مرد بینا وا کشید | آب کے بیرون تراود از فشار آئینہ را

(۶۷) طغرا۔ ملا طغرای مشہدی

طغرای منشور استعداد است و فروغ پیشانی قابلیت خداداد۔ طرح نثر بطور نو انداختہ و لآلی عبارات را بجلای تازہ نظر فریب جوہریان ساختہ از ولایت خود بسواد اعظم ہند خرامید۔ و یکچند در ظل عنایت شاہزادہ مراد بخش بن شاہ جہان پادشاہ بمراد دل کامیاب گردید۔

و در رکاب شاہزادہ بسیر ممالک دکن پرداخت۔ آخر در کشمیر جنّت نظیر گوشۂ انزوا گرفت و ہمانجا بمقر اصلی شتافت۔ و در نزدیک قبر ابو طالب کلیم مدفون گردید طغرای کلامش بہ این خوش نقشے صورت می بندد ؎

دلا چو شمع رگِ گردنے ملائم کن | ز بہر دادنِ سر پائے خویش قائم کن
کجے نیابد کارم دل بے اتفاقِ راستان | تا بقربانت شود با نیرمے ساز دکمان
کلاہ فقر ز ترکِ گل و گیاہ مکن | بغیر ترک ہوا صرف این کلاہ مکن
اگرچہ آینہ سر تا قدم شوی ہمہ چشم | بسوی دوست نگر۔ سوی خود نگاہ مکن
گدای عشق گرت جانشینِ خویش کند | نشستہ باش و تواضع بہ پادشاہ مکن
عروسان را بسوی حجلہ نتوان برد بے سازے | بہ آوازِ دف و نے دخترِ رز را بمینا کن
باید چو برق خندہ زنان از جہان گزشت | نتوان چو ابر بر سرِ دنیا گریستن
موی سیہ کافتد ز سر ہرگز نمی گردد سفید | از علیش غربت کی کند پیری تصرف در جوان
سایہ می اُفتادہ از طغرا در ایام شباب | پیر چون شد می خورد از سایہ طغرا بر زمین
مینا بپای ساغر چون سر نہد بہ سجدہ | چیزے دگر نخواہد غیر از دعائے یاران

درسه فصلِ عمر باید سر بجیب غم کشید | تا توانی همچو گل یک فصل خندان زیستن
شاید به بیند آنچه بما کرد آسمان | از دودِ آه سرمه بچشم ستاره کن

(۶۸) مخلص (میرزا محمد کاشانی)

از عالی تلاشانِ خطهٔ کاشان است۔ قیاس صحیحش منتج مضامین تازه و کلام ملیحش مفید حلاوتِ بے اندازه۔

دیوان غزلش بنظر رسید۔ سیر تمامش از تنگی فرصت اتفاق نیفتاد چند بیت عجالة الوقت فرا گرفته شد ؎

کرد بیجا دلم از طرّهٔ جانانه جدا | دستِ مشاطه الٰہی شود از شانه جدا
نظر بنامهٔ این خاکسار نیست ترا | دماغ خواندنِ خطِّ غبار نیست ترا
چه لازم در مقام بحث با دشمن میان بستن | نمی باشد سلاحی بهتر از تیغ زبان بستن
چگونه خواجه باسمِ سخا علَم گردد | که چون سوال کنی حاتمِ اصم گردد
ما چون قلم سخن بزبانِ دگر کنیم | چون کارِ ما بحرف رسد گریه سر کنیم
این خوارئے که بر سرِ کوی تو می کشیم | هرگز نشد که نقل بجای دِگر کنیم
قدرت بیجا نشد مشهور در عالم به رعنائی | مخلص بیشتر شهرت کند از نام موزون را
زعصیان لب گزیدن در جوانیها نمک وارد | ازین نعمت چه لذت می بری چون ریخت دندانها
چون گرفتی بیت شاعر در عطا سستی مکن | تا کسے مضطر نباشد کے فروشد خانه را
بدستِ غیر دادی ساعدِ چون نقرهٔ خامت | بقربانِ سرت گردم مکن این خام دستیها
هست تا محشر بپای بیگناهے یک قدم | امن بودن می کند نزدیک راهِ دور را
حدِّ هر ابله بدستور یست در قانونِ عقل | چوب از مضراب می باید خرِ طنبور را
نمود نام نکوی تو عالمے تسخیر | اگرچه غیر نگین نیست یک سوار ترا

می شود دور ز نقاش چو شد نقش تمام | هر قدر کار تو صورت نپذیرد خوب است
بیگانه وار می گذری از سواد چشم | ای نور دیده حبّ وطن در دل تو نیست
حالتم بادانۂ تسبیح در ذکرش یکی است | هر که نامش بر زبان آرد برد از جا مرا

(۶۹) موسوی ¹ - موسوی خان میرزا معز الدین محمد

از اجلۂ سادات قم - و چراغ دودمان امام هفتم است - و صبیه زاده میر محمد زمان مشهدی که سر آمد علمای مشهد مقدس بود

موسوی خان از عنفوان شعور دامن سعی اکتساب علوم برزد - و اوائل کتب در وطن خود تحصیل کرد - و در ریعان شباب با پدر خود میرزا فخرا برهم زده - بدار السلطنت صفاهان شتافت و ده سال در حلقۂ درس آقا حسین خوانساری تلمذ نمود - و جادۂ عقلیات و نقلیات نور دیده خود را باقصی حدود کمال رسانید -

و در سنه اثنتین وثمانین والف (۱۰۸۲) تشریف به هندوستان آورد و خلد مکان بواسطۂ جوهر ذاتی و نسبتی مورد الطاف ساخت - و بتزویج صبیۂ شاه نواز خان صفوی وسلف ساختن باخود فرق عزتش برافراخت - اول بدیوانی صوبۂ عظیم آباد - پتنه مامور گردید - اما صحبتش با بزرگ امید خان ناظم پتنه پسر امیر الامرا شایسته خان برنیامد - چه بزرگ امید خان از جلالت خاندان خود دماغ بر فلک داشت - و میر از رشتۂ سلفیت پادشاه علاوه فضل و کمال سر به تبعیت ناظم فرو دنمی آورد - آخر ناچاقی صحبت ایشان بسمع پادشاه رسید - میر حضور طلب شد -

¹ مآثر الامرا جلد ۳ صفحه ۶۲۳ - مطبوعه کلکته ۱۸۹۱ء -

ودر سنه تسع وتسعین والف (۱۰۹۹) بخطاب موسیٰ خان ودیوان تن سرافرازی یافت - وبعد یک سال بدیوانی مجموع ممالک دکن کامیابی اندوخت سال تولد میر سنه خمسین والف (۱۰۵۰) است وسال انتقال که در ولایت دکن اتفاق اُفتاد - سنه احدی ومائة والف (۱۱۰۱)

اول فطرت تخلص می کرد - آخر موسوی قرار داد - وخطاب خانی همبرین تخلص گرفت -

دیوانش متداول است - این چند رشحه ازان سحاب می چکد ؎

جز یاد تو فکرِ دلِ ناشاد ندارد	این شیشۂ مَی غیر پری زاد ندارد
نباشد آشنائی در جهان غیر از مَیِ نابم	اگر در خانۂ خود نیستم در عالم آبم
نو توبه ایم کهنه شرابی بجام کن	ساقی عیار ناقصِ مارا تمام کن
بدل افگند آتش باز زلفِ عنبرین موئے	چراغے نذر این بتخانه آورد است هندوئے
چه خوش باشد که بکشایم بر دیش چشم گریانی	کشم در رشتۂ نظارۂ مروارید غلطانی
نظر بر گریۂ مستانه ام گردش مے کردی	شراب جلوۂ در ساغرِ آغوش مے کردی
تیره روزم پیشتیِ اقبال معمارِ من است	چون نگین روی زمین سرکوب دیوارِ من است
شراب باگلِ مهتاب نشۂ بیشش ده	لبش ز خندۂ دندان نما ربود مرا
با هیچ مسلمان نظرِ رحم ندارد	شمشیر نگاهِ تو مگر کار فرنگ است
اینکه از بے سخنی گشت مرا چیزی نیست	زنده ام کرده بیک حرف قیامت این است
در قتلِ ما نکرد کمی انتظارِ تو	کوتاهیئے که بود ز عمرِ دراز بود
نمی باشد نگینِ قیمتی را نقش در طالع	هنر هر کس که دارد در جهان گمنام میگردد
ندارد با بزرگان چهره گشتن صرفۂ فطرت	که کهسار از جوابِ هیچ کس ملزم نمی گردد
مژدۂ زخم نوی گر به شهیدان ندهند	بچه اُمید سر از خواب عدم بردارند

دران صحرا کہ بودم آگہ از ذوقِ گرفتاری | غزالان را سراغِ خانۂ صیّاد می دادم
ہمّتِ ما صفحۂ تقویم را یکسر نوشت | گر سیہ روزیم وقتِ عالمی از ما خوش است
در فکر آن دہانم و در یاد آن کمر | چون من بروزگار دگر ہیچکارہ نیست

(۷۰) راسخ - میر محمد زمان سہرندی

سہرند شہریست مشہور در وسط راہ دہلی و لاہور - نام قدیمش سہرند است چون سلاطین غزنویہ از غزنی تا سہرند متصرف بودند - سرہند زبان زد خلائق شد و چون صاحبقران ثانی شاہجہان کابل را تا قراباغِ غزنی در تصرّف داشت - حکم شُد کہ سرہند را بنام قدیم کہ سہرند است - می نوشتہ باشند -

راسخ سید والانژاد بود و راسخ القدم جادۂ استعداد - معانی تازہ می یابد و خوبانِ خیال را در لباس رنگین جلوہ می دہد[1] -

از عمدۂ ملازمان و مصاحبان شاہزادۂ محمد اعظم بن خلد مکان بود و بمنصب ہفتصدی سرافرازی داشت -

وفاتش در سہرند سنہ سبع و مائۃ والف (۱۱۰۷) واقع شد "راسخ برد" ۱۱۰۷ھ تاریخ است -

طوطیِ ناطقہ آہنگ کلامش سر می کند ؎

گر نبودے تاجِ بسم اللہ باءِ بو تراب | کجکلاہیہا نکردے بر سرِ اُمّ الکتاب
یاد از شامِ غمِ بزمِ خموشان کردیم | نُسخۂ از سرمہ گرفتیم و پریشان کردیم
جامۂ صبر بہ بالائے جنون تنگ آمد | آنچہ از دست بر آمد بہ گریبان کردیم

[1] یک مثنوی راسخ سہرندی بہ حیدرآباد دکن در مطبع اختر دکن بقالب طبع در آمدہ است -

(۷۱) علی (شیخ ناصر علی سهرندی)

شیر نیستان سخنوری است و مرد میدانِ معنی گستری۔ ذوالفقار کلکش بہ تسخیر قلمرو بیان پرداختہ۔ و تصرف طبعش آفتاب سخن را از افق غربی راجع ساختہ۔ سرخوش گوید ؎

در ملکِ سخن بود جہانگیر علی — درمشربِ دل ولی علی - پیر علی
باشعرِ علی نمی رسد شعر کسے — زانسان کہ خطِ کس بخطِ میر علی

گلِ وارستگی بر سر داشت و جام استغنا در دست۔ چاشنی گیر مشرب بلند بود۔ و متمسک سلسلۂ علیۂ نقشبند۔ استفادہ از جناب شیخ محمد معصوم خلف الصدق مجدد قدس اللہ اسرارہا نمودہ۔ و در مثنوی زبان بہ مدح حضرت شیخ کشودہ کہ ؎

چراغِ ہفت کشور خواجہ معصوم — منور از فروغش ہند تا رُوم
رِدا از ماہتابِ شرع بر دوش — چو صبح از پاکیِ باطن قصب پوش

مولد ناصر علی و موطن و منشا سہرند است۔ ابتداء حال با میرزا فقیر اللہ مخاطب بہ سیف خان بدخشی چون جوہر شمشیر ملازم بود۔ چون سیف خان را حکومت الہ آباد از پیشگاہ خلافت مفوض گشت۔ در رفاقت او بگلگشت الہ آباد خرامید۔ و چندے بسیر مجمع البحرین دماغ را تازہ کرد۔

سیف خان پسر تربیت خان بخشی سیوم صاحبقران ثانی شاہجہان و داماد اسلام خان خوستی۔ سفیدونی متخلص بہ والا است۔ در عہد خلد مکان سنہ تسع وسبعین والف (۱۰۷۹) بہ صوبہ داری کشمیر ریاض آمالش نضارت یافت۔ بعد چندے بعلتے گوشۂ انزوا گرفت و در سنہ ست وثمانین والف (۱۰۸۶) بعنایت بحالی منصب وخطاب وخلعت خاصہ وشمشیر از تنگنای عزلت برآمد۔ و پس ازان بنظم صوبہ الہ آباد ویرانی خاطرش آبادی پذیرفت۔ و

بیست و پنجم رمضان سنه خمس و تسعین و الف (۱۰۹۵) پیمانهٔ حیاتش لبریز گردید۔
سیف آباد یک منزل از سهرند آباد کردهٔ سیف خان است که خلد مکان
او را بطریق آل طمغا عنایت نمود۔ سیف خان جوهر قابل و قابل دوست بود۔
"راگ درپن[1]" در فن موسیقی و رقص هندی بعبارت پارسی تالیف اوست۔

بعد از گذشتنِ سیف خان۔ ناصر علی در سنه هزار و صدم (۱۱۰۰) از سهرند
به بیجاپور رفت۔ و با ذوالفقار خان بن اسد خان وزیر اعظم خلد مکان
موافقت دست بهم داد۔ بلے علی بود ذوالفقارے بدست آورد و در مدح او
غزلے پرداخت که مطلعش این است ؎

ای شانِ حیدری ز جبینِ تو آشکار نام تو در نبرد کند کار ذوالفقار

ذوالفقار خان یک زنجیر فیل و مبلغے خطیر صله داد[2]۔ ناصر علی همان ساعت همه
را بر مردم پاشید۔ و تهی دست بمنزل خود برگشت۔

و چون ذوالفقار خان در سنه ثلث و مأته و الف (۱۱۰۳) به تسخیر ملک
کرناتک اقصای ملک دکن متوجه گردید۔ با او به کرناتک رفت و ایامے
معدود دران نواحی بسر برُد۔ و با شاه حمید اعتقاد تمام بهم رسانید در مدح
او می پردازد ؎

اینک اینک ساقیِ شیرین رسید نوبتِ جام حمید الدین رسید
حلقهٔ درگاه بیچون جام او از زمین تا آسمان در دام او
جام او خورشید ربّانی بود انجمن افروز سُبحانی بود
گر جمالِ او براندازد نقاب روزنِ هر خانه گردد آفتاب

---

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحه ۴۸۴۔
[2] مآثر الامرا جلد ۲ صفحه ۱۰۴ مطبوعه کلکته ۱۸۹۱ء۔

ور جلالش بر کشد تیغ از نیام　　غیر او باقی نماند و السلام

شاه حمید مجذوب

واین شاہ حمید مجذوبے بود در چنجی - بعد فوت او علی دوست خان از رؤساء نوایت ارکات بر مرقدِ او قبۂ عالیشان بنا کرد-

واز ممدوحانِ ناصر علی شاہ عادل پسر خواجہ شاہ مخاطب بہ شریف خان است - شریف خان از سرافراز کردہای خلد مکان بود و چندے بمنصب صدارت کل امتیاز داشت - گویند شاہ عادل ترک دُنیا کردہ بود - و دامن دولت فقر بدست آوردہ - ناصر علی در مدح او قصیدۂ دارد کہ مطلعش این است ؎

منم آن طفل نظر کردۂ استاد قدیم　　کہ بود نقطۂ سہو القلم فکرِ حکیم

وبا غضنفر خان ربط کلی داشت - واین غضنفر خان از رفقا ذوالفقار خان بود و بحکومت گنجی می پرداخت - گنجی شہریست مشہور بر مسافت دوازدہ کروہ از ارکات و یکے از معابد سبعۂ ہنود است - در مدح غضنفر خان گوید ؎

ہمچو پیلِ بے جگر بگریزد از میدانِ ما　　بشنود گر کوہ آوازِ غضنفر خانِ ما

آخر الامر از دکن بہ ہندوستان عطف عنان نمود - و در شاہجہان آباد بے نیازمندانہ می گزرانید - وہمین جا بیستم رمضان سنہ ثمان و مأتہ و الف (۱۱۰۸) بجنۃ الماوی خرامید - عمرش قریب شصت سال و قبرش در حوالی مرقدِ سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہ-

سید جعفر روحی رنبیر پوری نقل می کرد کہ روزے با جمعے از یاران بزیارت خاک شیخ ناصر علی رفتیم و باہم صحبت داشتیم - یارے رو بقبر شیخ ناصر علی آوردہ گفت - بارے آن قولِ شما چہ شد کہ ؎

خاک گردیدیم و می رقصد ہنوز افغانِ ما　　خُم شکست اما نمی ریزد مئ جوشانِ ما

گفتم بر زبانِ شما این افغانِ ناصر علی است کہ برقص در آمدہ - یاران تحسین کردند"-

صریر کلکش در گنبد خضرا پیچیده - این چند بیت بنا بر قانون کتاب بتحریر رسیده

یک شهر چشم خوش نگهان فرش راه اوست — آنجا که سرمه گرد کند جلوه گاه اوست

بس بود یک جنبش ابروی تیغ قاتلم — می توان از سایهٔ شمشیر کردن بسملم

گوارا نیست عشقت طبع نا پرهیزگاران را — چه لذت از نشاط عید باشد روزه خواران را

دوش یک لحظه بخواب آئینهٔ یار شدم — طپش دل چه ستم کرد که بیدار شدم

خوی نازک بدل من چه ستمها که نکرد — شیشه بر شیشه زدن کار چه خارا که نکرد

قد آرا خلعتی در عالم امکان نمی باشد — دل تنگی نیاز آورده ام این جامهٔ بیان را

خود نمائی ست گذشتن ز لباسی که تراست — در تهٔ پیرهن از خویش چو تصویر برآ

درین دریا نکردم لب بحرفی آشنا هرگز — چو ماهی شد زبانم آب از شرم شکایتها

ما و تو ای پریوش در کیش هم تمامیم — گر از تو بهتری نیست از ما بتر نباشد

آشیان گم کردهٔ چون من گرفتارش مباد — سخت بی رحم است می ترسم که آزادم کند

انتقام دادخواهان قیامت شد تمام — می فشاند چشم قاتل سرمه بر سوزم هنوز

ز معنیهای بیغش سیر نتوان ساختن دل را — بود گر صد پری در شیشه باشد همچنان خالی

چشم بر بند اگرت طلبی رزق حلال — مرغ بسمل خورش باز نظر دوخته است

بود دنیا و دین پشت و رخ آئینهٔ هستی — بزرگ آید وجود خویشتن در چشم شاهان را

نشاط این جهان هر چند کمتر سیر حاصل تر — بطفلان عید روز جمعه آهی بود و افسوسی

خشم اهل کرم از لطف بخیلان بهتر — تشنه را آتش یاقوت به از آب بقاست

کلاه سلطنت خسروان شکست نداشت — نمی زدند اگر پشت پا فقیرانش

سرمه آه از درای کاروان وحشت است — ناقهٔ ما بسته از چشم غزالان زنگها

(۷۲) وحید میرزا محمد طاهر قزوینی

یگانهٔ عصر بود - و در فنون علوم و نظم و نثر گرو از همعصران می برد -

الحق در ایجاد مضامین تازه و ابداع مدّعا مثل بے نظیر افتاده و آن قدر دوشیزگانِ معانی که از صلب طبیعتش زاده - دیگر حرف آفرینان را کم دست بہم داده - میر صیدی طهرانی گوید ؎

صیدی امروز نورِ چشمِ کمال   میرزا طاهرِ وحیدِ من است

ونیز می گوید ؎

صیدی امروز سخن سنج وحید است وحید   فرصتش باد که سرخیلِ هنر کوشان است

ابتداء حال بتحریر دفترے از دفاتر توجیه نویسی شاه عباس ثانی صفوی که در سنه اثنتین وخمسین والف (۱۰۵۲) بر تخت فرمانروائی برآمد - مامور بود - وبنا بر فرط سلیقه اعتماد الدّوله سارو تقی که وزیر اعظم شاه بود به پیشدستی خود نواخت - وچون اعتماد الدّوله بقتل رسید ومنصب وزارت بر سیّد علاو الدّین مشهور به خلیفه سلطان قرار یافت - میرزا طاهر را عهدهٔ پیشدستی بحال ماند - ورفته رفته به مجلس نویسی شاه که عبارت از وقائع نگاری کل باشد سربلند گردید -

ودر عهد شاه سلیمان که در سنه سبع وسبعین والف (۱۰۷۷) بر مسند دارائی نشست نیز چندگاه دران کار مستقل بود وبکمال تقرب اختصاص داشت آخر الامر بوالا پایهٔ وزارت متصاعد گشت -

ودر آغاز عهد سلطان حسین میرزا که در سنه خمس ومائة والف (۱۱۰۵) جلوس نمود مورد عتاب گردید - تا آنکه از کدورتِ هستی وارست ورخت سفر ازین عبرتکده بعالم دیگر بربست -

دو مثنوی دارد - یکے مقابل مخزن اسرار، مطلعش این است ؎

بسم اللهِ الرّحمٰنِ الرّحیم   هست نهالے ز ریاض قدیم

ودیگر ناز ونیاز، مطلعش این است ؎

خدایا سینۂ بے سوز دارم دلے ہمچون چراغِ روز دارم

و در این مثنوی گوید در مدح شاہ عباس ثانی

چنان آباد شد از وے زمانہ کہ چون شانِ عسل پر شد ز خانہ

دیوان غزل قریب نسی ۳۰ ہزار بیت ازو بنظر در آمد۔ تا کجا کسے بنظرِ تامل ملاحظہ کند۔ بمطالعۂ سرسری چند بیت برچیدہ شدے

نورِ معشوق ازل در دلم از یار اُفتاد عکس خورشید ز آئینۂ بدیوار اُفتاد

مرا ز صحبتِ جاہل چہ باک مے باشد کہ در دہانِ نجس حرفِ پاک مے باشد

چو می بینم بدی از خصم خود در مہر می کوشم زآب سرد دائم چون سفالِ گرم می جوشم

می کشد ہر کس بدامن پا بجائے می رسد جمع سازد مرغ در پرواز پای خویش را

ناقصان را جور می باشد گوارا تر ز لطف آتشِ سوزان بہ از آب است خشتِ خام را

دزد وقتِ ساعت آخر خود بخود رسوا شود یافتم از نالہ در زلفش دلِ دزدیدہ را

سیم و زرِ دُنیا پرستان را منافق می کند پشت و رو باشد یکے آئینۂ بے سیم را

دل اگر میگویم از طفلی نمی دانی کہ چیست آنچہ روزِ اول از ما بردۂ آن را بدہ

چارۂ نبود شکستِ توبہ را جز انفعال از گداز خویش باشد مومیائی شیشہ را

آگہ کسے از ناخوشیِ زادۂ خود نیست از تلخیِ گفتار خبر نیست زبان را

بر میوۂ رسیدہ زدن سنگ ابلہی است زنہار از سوال مرنجان کریم را

دائم برہنہ ہمچو قلم راہ مے رود باشد اگرچہ کفشِ طلا تیرہ بخت را

چون کاغذِ مشقی ز جمالِ تو نگاہم ہر چند کہ شوید عرقِ شرم تو خوانا ست

در اثر بیش است سالک گر بظاہر در قفاست نقش پای اسپ ہموار است پیش از جا دست

مرا بہ ریختنِ خونِ خود مضایقہ نیست کسے اگر بتو گوید چرا چہ خواہی گفت

چون نمیرم یار می گوید عاشق می گشد من نہ تنہا عاشقم بر دوست خود ہم عاشق است

بود خاصیتِ آبِ بقا خوے ملایم را　　که از دندان زبان را زندگانی بیشتر باشد

بشاہان می رسد از زیر دستان فیضِ پنہانی　　بنای خانہ را از خشتِ زیرین محکمی باشد

اگر خواہی ز عمرِ خود حلاوت تن بسختی دہ　　ثمر را وقتِ شیرینی چو آید استخوان گیرد

چو دولت یافتی خوی بدت فرمان روا گردد　　کہ در وقتِ سواری دستِ چوپ صتاعنان باشد

بزرپاشی بود مشہور خورشیدِ جہان امّا　　زرِ پاشیدہ را پیوستہ در دامانِ خود دارد

تواند نفس ظالم از گداز خویش عادل شد　　کہ چون شمشیر سوزن گشت کارش دوختن باشد

عیبِ خود نسبت بعاجز می دہد فرمان روا　　بار چون اُفتد مکاری چوب بر استر زند

گر کند اقبال ما را کامیابِ انتقام　　از تغافل ہمّتم خون در دلِ فرصت کند

در وصل دلم وا نشود بسکہ ضعیفم　　از رشتۂ باریک گرہ دیر کشاید

توان کردن بنرمی کارہاے سخت گیران را　　کہ از قفل آنچہ می آید ز مُہرِ موم می آید

بدرویشان چو آمیزی پسندِ حق توانی شد　　کہ چون باریسمان آویخت ابریشم نمازی شد

با اعتبار جنگ ندارد تلاشِ فقر　　زربفت باش و پارۂ دلقِ فقیر باش

غلط مکن چو سرت گشت گرمِ فکرِ بلند　　کہ بازگشت نباشد فتادہ را از بام

نیایم در شمار امّا بسانِ رشتۂ گوہر　　درشتان را بنرمی آشنای یکدگر سازم

شاعران جان از برای شعر فہمان می کنند　　دخترِ ہر کس وجیہ افتاد مفت شوہر است

دریں شعر طرفہ مضمونے واقع شدہ۔ امثال این مضمون ہر چند بلند و نازک باشد بستن و در زبان حرف گیران افتادن چرا۔

مثل عمق بخاری کہ خود را بکہ تشبیہ می دہد و می گوید ؎

بخونِ من شدہ مژگانِ او حریص چنان　　کہ شیعیان حسینِ علی بخونِ یزید

و شیخ سعدی شیرازی کہ خود را در چہ محل فرود می آرد ؎

بزیرِ بارِ تو سعدی چو خر بگِل درماند　　دلت نسوخت کہ بیچارہ زیرِ بار من است

و عرفی شیرازی کہ دہانِ خود را بچہ می آلاید ؎

شاہدِ عصمت۔ تلاشِ صحبتِ من کے کند خونِ حیضِ دخترِ رز جوشد از لبہاے من

و مُلّا ملک قمی کہ خود را بچہ حوالہ می کند ؎

تا چند بوالفضول زند لافِ دوستی دادِ ادب دہید و ملک را کتک[1] زنید

و نعمت خان عالی کہ از چہ مقام حرف می زند ؎

بیا کہ شیشۂ می در سجود جام شدہ است ببین کہ خانۂ ما مسجد الحرام شدہ است

(۷۳) عالی۔ میرزا محمد شیرازی

حاوی فنونِ وافر بود و جامعِ علوم متکاثر۔ اسلاف او در شیراز بشیوۂ طبابت مشہور بودہ اند۔

پدرش حکیم فتح الدین عم حکیم محسن خان است کہ در ہندوستان با شاہ عالم در وقت شاہزادگی مصاحبتے بہم رسانید۔ و پسرش حکیم حاذق خان در سال آخر عالمگیری بخطاب حکیم الملک امتیاز یافت و در عہد محمد شاہ بہ منصب پنجہزاری و خطاب حکیم الملوک و کمال تقرب محسود اقران گشت حکیم فتح الدین نیز بہ ہند آمدہ

گویند میرزا محمد در ہند متولد شد۔ و در صغر سن ہمراہ پدر بشیراز رفت و کسب کمال نمودہ برگشت۔ و در خدمت مُلّا شفیعاے یزدی مخاطب بہ دانشمند خان نیز تلمذ نمود۔

و در سلک نوکران خلد مکان امتیاز یافت و چون شہر حیدر آباد فتح شد۔ تاریخ فتح از نظر شاہی گزرانید۔ و بمرحمتِ خلعت سرافراز گردید۔ تاریخ این است ؎

---

[1] چوبدست قلندران (فرہنگ رشیدی صفحہ ۱۲۹)۔

از نصرتِ پادشاہِ غازی — گردید دلِ جہانیاں شاد

آمد بقلم حساب تاریخ — شد فتح بجنگ حیدرآباد
۱۰۹۷ھ

ودر سنہ اربع ومأتہ والف (۱۱۰۴) بخطاب نعمت خان وداروغگی باورچی خانہ نعمت فراوان اندوخت و "شکرِ نعمتِ واحب واحب" تاریخ یافت

ودر اواخر عہد خلد مکان بخطاب مقرب خان وداروغگی جواہر خانہ نگینِ دولت بدست آورد

وچوں محمد اعظم شاہ بعد از انتقال خلد مکان بہ ارادۂ مقابلت شاہ عالم از دکن نہضت ہند نمود۔ میرزا محمد عالی ملازم رکاب بود۔ وچون محمد اعظم شاہ در وقت قرب فئتین بنگاہ را در گوالیار گزاشت۔ میرزا محمد برائے محافظت جواہر خانہ در گوالیار ماند

وبعد کشتہ شدن محمد اعظم شاہ وظفر یافتن شاہ عالم۔ میرزا محمد نعمت ملازمت شاہ عالم دریافت وبخطاب دانشمند خان سرمایۂ مباہات اندوخت وبتحریر شاہ نامہ مامور گردید۔ لیکن اجل فرصت نداد کہ آن نسخہ را باتمام رساند وقلم قضا پیشدستی نمودہ در سنہ احدی وعشرین ومأتہ والف (۱۱۲۱) نسخہ حیاتش باتمام رسانید۔[۱]

میرزا محمد در نظم ونثر قدرت عالی دارد خصوص در وادی نثر طلسم حیرت مے بندد۔

دیوان[۲] محتوی بر قصائد وغزلیات ومثنوی مسمے بہ "سخن عالی"، ومنشآت او بنظر در آمدہ

---

[۱] در دائرہ میر مومن واقع حیدرآباد دکن مدفون شد۔ "گلزار آصفیہ صفحہ ۶۱۲ مطبوعہ بمبئی سنہ ۱۳۱۶ھ"

[۲] کلیات نعمت خان عالی بسیار نایاب خوشخط بکتب خانہ آصفیہ حیدرآباد دکن موجود است۔

در دیباچه دیوان خود می نگارد کہ:-

"در بدایت حال بہ مناسبت شغل طبابت کہ سمت موروثی بود حکیم تخلص می"
"نمودم - آخر تصحیف چکنم اختیار تخلص حکیم را مانع شد و بفرمودۂ اُستادی"
"نواب دانشمند خان عالی تخلص کردم"

این چند بیت از دیوانش ملتقط گردیده

نخواہد کرد ترکِ بُت پرستیہا دلِ زارم | کہ چون سنگِ سلیمانی ست مادر زاد زُنّارم
موج آبی چو رسد دانہ ثمر ساز شود | ناخن اینجا شکند تا گرہے باز شود
می کند باز این دلِ شوریدہ آزارِ خودش | من چرا منقش کنم او داند و کارِ خودش
نگذارد بحرف گریہ مرا | کاغذِ آب دیدہ را مانم
رشتۂ حیاتم را ہمچو رشتۂ تسبیح | صد گرہ بکار افتاد تا بیار پیوستم
نقش پائی او ہر گاہے کند جان در تنم | خاک راہ دوست گشتن آبِ حیوانِ من است
یار را در بر گرفتن کے فراموشم شود | کے رود از یاد کس چیزیکہ از بر می کنند
گفتی اگر قرار بگیری رسی بکام | باری ازین قرار بہ بینیم چہ می شود
دین و دلے کہ داشتم از دست من کشید | در من نماند جز نفس آن ہم کشیدنی ست
دریا دلی کن و زکدو پوچتر مباش | خواہد ہمیشہ مرتبۂ آشنا بلند
سیر باغی کہ بود بیتوکم از ماتم نیست | می کند سایۂ ہر نخل سیاہ پوش مرا
کشتِ امیدِ مرا نشو و نما معکوس شد | رو بپائین می کشد قد ہمچو باران دانہ ام
بہ بزمِ وصل او کاش اینقدر ہم می شد محرم | کہ چون آئینہ حرفی از پسِ دیوار می گفتم
کوکب سوختہ میکرد گر اندک مددے | ہمچو آتش بہ دلِ سنگ تو جا می گردم
بجای نامہ شمعِ روشنی دادیم قاصد را | کہ طوماریست شرحِ سوز و پیغام زبانی ہم
از عصای خویش طفلی را جنیبت می کشم | از رکابش دور وقتِ نیسوار می نیستم

کاملان راہمہ سرگشتگی از دستِ خود است | حاجتِ گردشِ پرکار نشد مانی را
خود ناتوان ولے ہنرآموز مردم اند | پیران قد خمیدہ کمانِ کشادہ اند
حرفِ بجاز کس نشنیدم ز اہل ہند | غیراز کسے کہ گفت بمطرب بجا بجا

(۴۷) خالص - سیّد حسین

مخاطب بہ امتیاز خان صفاہانی خلف میرزا باقر وزیر قورچی - حاجی الحرمین الشریفین بود۔

بعد ورود ہندوستان در دکن - خلد مکان را ملازمت کرد و در سلک ملازمان سلطانی منتظم گردید - و بدیوانی صوبۂ عظیم آباد پٹنہ و خطاب امتیاز خان امتیاز یافت - و ثروت عظیمے بہم رسانید۔

و در عہد شاہ عالم عازم دیار ایران شد - و در بھلدہ بھکر رسیدہ با علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی برخورد و صحبتہا داشت

امتیاز خان اموال لکوک از نقود و جواہر و اقمشہ با خود می برد - خدایار خان[1] مرزبان سندھ چشم طمع بر اموال او دوخت - علامۂ مرحوم برین معنی اطلاع یافتہ - ہر چند مبالغہ کرد کہ پیشتر نباید رفت - و از ہمین جا عطف عنان باید نمود - گوش نکرد و سر بکف بجولانگاہ قاتل روان شد - چون بسیوستان رسید میر محمد اشرف خویش علامۂ مرحوم نائب خدمات سیوستان استقبال کرد و در حویلی خود فرود آورد - خدایار خان میر محمد اشرف را بتقریبے در خدا باد طلبید - و کسان خود را فرستاد تا شبے کار امتیاز خان تمام کردند - و این حادثہ در سنہ اثنین وعشرین ومأتہ والف (۱۱۲۲) واقع شد - علامۂ مرحوم دد آہ آہ امتیاز خان ۱۱۲۲ھ

---

[1] مآثر الامرا جلد ا صفحہ ۸۲۵ تذکرۂ خدایار خان۔

تاریخ یافته اند-

دیوانش مطالعه افتاد- صاف گوست- تلاشها هم دارد این چند بیت بزبان قلم ودیعت می شود ؎

ماوطن دائم بخاکِ کربلا می خواستیم — رشتۂ تسبیح زد گوئے که ما مے خواستیم

بسائل آنچه بر آید ترازدست بده — نگاهدار زبان را و هرچه هست بده

رسید فصل بهار و زمانه گلچین است — سپند آتشِ می شو چه وقت تمکین است

هنرِ روزی مانعِ عرضِ کمالاتِ دل است — روز چون شب می شود آئینه فرد باطل است

نیست تقصیرِ کسے گرما به بند و افتاده ایم — از جنونِ دوریِ خود در کمند افتاده ایم

حق القدم گرفت گهرهاے نیمرد — پای کسے که آبله زد در سراغ ما

تو تا از دیده رفتی مانمی بینیم خود را هم — جدائی از تو چوں آئینه تنها می کند ما را

نا نخوانند مشو سبز بهر انجمنے — که نباشد به چمن قدرِ گلِ خود رو را

بگویش قاصدی میرفت بیدروان زنادانی — همه مکتوب می دادند من دادم دلِ خود را

دلبرِ من سگه دارد پشت چشمِ نازکے — دیده گر برهم گذارد بازمے بیند مرا

ای کاش همچو رشتۂ تسبیح تار عمر — در کربلا گسسته شود گر گسستنی است

با خستنی که لازمِ ارباب دولت است — دشنام می دهد بسائل غنیمت است

نیست بے لطفی جواب نامه گر ننوشت دوست — از زبانِ خامه مارا یاد نتوانست کرد

دیوانه براهے رود و طفل براهے — یاران مگر این شهر شما سنگ ندارد

همتِ هرکس بقدرِ وسعتِ احوال اوست — آب چندین چشمه از یک چشمۂ پل می رود

لطفِ حق را گرو برما ظلمتِ عصیان غضب — آب دریا را شب تاریک آتش مے کند

نمی خواهم بغیر از من کسے از وی نشان یابد — چو برگردد الٰهی قاصدِ من بے خبر باشد

ساقی بیا که فصل خزان زود مے رسد — ای می تو هم برس که سفر مے کند بهار

جناغی راکہ با اغیار من دلخواہ می بندی — اگر منظور دل بُردن بود من ہم دلی دارم
کار نظارہ بعینک چو فتد چشم بپوش — سر پیرت کہ دگر شیشہ بخود بند مکن

(۵۷) باذل[۱] رفیع خان مشہدی

نسبش بخواجہ شمس الدین صاحب دیوان می پیوند۔ وعمش میرزا محمد طاہر وزیر خان۔ در عہد صاحبقران ثانی شاہ جہان از مشہد مقدس۔ بہ ہند رسیدہ نوکری شاہزادہ اورنگ زیب عالمگیر برگزید۔ بعد جلوس عالمگیری بصوبہ داری برہان پور واکبر آباد و مالوا بنوبت سر بلند گردید۔ و در حکومت مالوا سنہ ثلث وثمانین والف (۱۰۸۳) حیات مستعار را وداع نمود۔

وعم دیگرش میرزا جعفر سروقد در مشہد مقدس مدرسۂ عالی دارد۔ نور الدین محمد خان و فخر الدین محمد خان و کفایت خان پسران میرزا جعفر سروقد بہ ہند آمدند۔ و بخطابات و خدمات پادشاہی ممتاز بودند۔ اولین دیوان برہان پور شد و در اورنگ آباد سنہ ست وعشرین ومآتہ والف (۱۱۲۶) بساط ہستی در نوردید۔ از اشعار اوست ؎

شد صرفۂ ما تا تو شکستی دلِ ما را — ہر پارۂ این آینہ عکسے ز تو دارد

دومین خانسامان شاہزادہ محمد معز الدین بن شاہ عالم بود۔ آخر داروغۂ بیوتات کشمیر شد و ہمانجا در سنہ تسع وثلثین ومآتہ والف (۱۱۳۹) درگزشت۔

میرزا محمود پدر رفیع خان باذل نیز بہ ہند آمد محمود پورہ واقع اورنگ آباد و محمود پورہ واقع برہان پور بنام اوست۔ وقبرش در محمود پورۂ برہان پور است۔

[۱] ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۹۴۰ مطبوعہ کلکتہ۔

مولدر فیع خان باذل دار الخلافہ شاہجہان آباد - از معتصمان دامن دولت عالمگیری بود و بحکومت سرکار بانس بریلی سرفرازے داشت -

وفاتش در سنہ ثلث وعشرین و مآتہ والف (۱۱۲۳) اتفاق افتاد -

خیلے قوت بیانے دارد - و بہ اقتضاء تخلص خود فراوان جواہر زواہر بذل وایثار می نماید - حملۂ حیدری او قریب نو ہزار بیت مشہور عالم است -

نقشے از کلامش در نگین صفحہ می نشیند ؎

یدِ بیضا یزک داری کند نورِ محمد را | نگر دو طور جای نقش پا معراج احمد را
بہ بین در نام او گنجیدنِ میم مشدد را | کمر در کار امت تنگ بستن اینچنیں باید

ہر گرہئے کہ بود گرہ در گلوئے ما | امشب چو شمع ریخت زہر تار موے ما
بر دوش مے کشند نکویان سبوی ما | ما مستِ جام غبغب و مینا ے گردنیم

(۷۶) اثر شفیعائی شیرازی

سخن ساز - افسون طراز است - پدرش از مردم پر شگفت بودہ کہ موضعیست از اعمال شیراز -

مولد و منشاء شفیعا شیراز است - در خورد سالی چشمش از آبلہ بے نور گردید اما چراغ بصیرتش روشنی کامل داشت - اکثر در شیراز بسر می برد - و باصفہان ہم رفتہ - با مستعدانِ آنجا صحبت داشت -

کسانیکہ او را دیدہ اند می گویند کہ بسیار کریہ منظر بود اما ہر گاہ در نطق مے آمد مجلسیان را شیفتۂ حسن کلام می ساخت

فوتش بعد عشرین و مآتہ والف (۱۱۲۰) واقع شد این چند بیت از دیوانش بعجلت تمام التقاط یافت ؎

رشتۂ طولِ امل تار و جهان طنبور است   چه قدر بر سر این کاسۂ خالی شور است

ز آبِ گلستان آموخت شوقم جانفشانی را   بپائی نونهالان صرف کردم زندگانی را

خط کرد ظاهر آن دهنِ غنچه رنگ را   در کار بود حاشیه این متنِ تنگ را

ز خلوت خانۂ خود گوشۂ درویشِ محزون را   چنان باشد که گیرد پادشاهی ربع مسکون را

بدعمل را دائم از نقصانِ مردم راحت است   سنگ کم وزنِ ترازو در انگبین دولت است

چون آن شعرے که اندازند کج طبعان به تقطیعش   زموزونی جدائی بود حاصل عضو عضوم را

دوستان را کسوتِ تجرید مے پوشد خدا   شاه می بخشد بخاصان خلعتِ پوشیده را

نشناز حق شناسان را مقید زیورِ دنیا   ز انگشتِ شهادت دست کوتاه است خاتم را

اثر آخر بزلفِ پرفنِ او نقدِ جان دادم   امانت دار خود کردم زنادانی پریشان را

(۷۷) سرخوش ـ محمد افضل

از مردم سرکار عبد اللہ خان زخمی شاهجهانی بود ـ می فروش مصطبۂ معانی است و قدح گردانِ انجمن سخن دانی ـ عمرها در کوچۂ شاعری شتافت ـ وصحبت جمعے از صاحب طبعان عصر خود دریافت ـ چنانچه از "کلمات الشعرا"[۱] که تالیف اوست سمت وضوح می یابد ـ

شاگرد محمد علی ماهر و موسوی خان فطرت است ـ و از یاران شیخ ناصر علی و در مدح او می گوید ؎

باشعر علی نمے رسد شعر کسے   زان سان که خطِ کس بخطِ امیر علی

---

[۱] نسخ متعدده از کلمات الشعراء در کتب خانہ آصفیه حیدرآباد دکن موجود است و یکے از انها نسخۂ کتب خانہ سراج الدین علی خان آرزو است که بسیار خوشخط است و اشاعت کننده این کتاب (محمد عبد اللہ خان) عزم بالجزم دارد ـ که این نسخۂ گرانمایه را بطبع رسانیده اشاعت دهد ـ ایزد کارساز توفیق رفیق گرداناد ـ

شخصے در مجلسے گفت کہ تعدیہ رسد بکلمۂ با مسموع نیست۔ فقیر شاہدے از کلام میرزا محمد قلی سلیم طہرانی گذارش نمود۔

بالطف ساعدت ید بیضا نمی رسد　　پیش لبت سخن بہ مسیحا نمے رسد

او اخر عمر در دار الخلافہ شاہجہان آباد پا ور گوشۂ قناعت شکست و بہ تزوج و تاہل پرداخت۔

ولادت او در سنہ خمسین والف (۱۰۵۰) واقع شد۔ عمری دراز یافت و در عشرۂ ثالث بعد مائۃ والف (۱۱۰۰) بخلوت کدۂ خموشان شتافت

جام کلامش بگردش می آید[1]

زمین و آسمان در میکشی فرمانبرت گردد　　سرت چون گرد داز مستی جہان گرد سر گردد

نظر بر گل شبنم زدہ افتاد مرا　　آمد از زخم نمک سود جگر یاد مرا

کار چون با ناقص افتد دست بردار از کمال　　ہمزبان لال را ناچار باید گشت لال

تعزیر ہم بقدر بزرگی مقرر است　　از اسپ تازیانۂ انسان کلان تر است

ز دست و بازدن بسمل تو دانستم　　کہ بعد کشتہ شدن ہم تلاشہا باقی است

در عدم ہم ز عشق شورے ہست　　گل گریبان دریدہ می آید

از خوشۂ انگور عیان شد کہ درین باغ　　شیرازۂ جمعیت دلہا رگ تاک است

ہموار ز کس نہ بہ بیند آزار　　نتوان کف دست خود گزیدن

(۷۸) طاہر۔ التفات خان نقدہ صفاہانی

نام اصلی او میرزا محمد طاہر است۔ از سلسلۂ میرزایان دفتر سلاطین صفویہ بود۔ مشارٌالیہ و برادرش میرزا محمد علی در عہد خلد مکان از صفاہان

[1] دیوان سرخوش در کلکتہ بقالب طبع در آمدہ۔

به دکن رسیدند۔ و با مخلص خان ربطی بهم رسانیده بتوجّه او ملازمت پادشاه حاصل کردند۔ و بمنصبی کامیاب گشتند

نخستین بخطاب التفات خان و دومین بخطاب ملتفت خان مورد التفات گردید۔

التفات خان در عصر خلد مکان فوجدار بیر از مضافات اورنگ آباد بود۔ و در عهد شاه عالم فوجدار گودره از توابع گجرات احمد آباد شد و در زمان محمد فرخ سیر به فوجداری ماندو و مندسور از ملحقات صوبهٔ مالوای پرداخت۔

چون امیر الامرا سید حسین علی خان بدکن رسید۔ خود را بخدمت امیر الامرا رسانید۔ و مشمول الطاف گردید۔

آخر صحبت برهم برخورد ناگزیر متوجه دار الخلافه شاهجهان آباد گشت و در نواحی کهرکون رسیده در سنهٔ تسع و عشرین و مائة و الف (۱۱۲۹) بردست قطاع الطریق رشتهٔ حیاتش انقطاع یافت۔

ذکی الطبع بود و نثر مستعدانه می نوشت۔ و بمثابهٔ قدرت داشت که سه کاتب در حضور او با اسباب کتابت می نشستند۔ هر سه را عبارت خود می فرمود۔ و فقرهٔ لاحق برائی هر کدام بے تامّل می گفت و ربط کلام از دست نمی داد۔ و باوصف آن خود هم دران حالت مشغول کتابت می بود۔

از التفات خان است ؎

به بند از موی چینی تار قانونِ فغانم را | مکن گویا بعرضِ مدعا یارب زبانم را
برنگِ مردهٔ فیروزه نیلی در عزاے خود | شهید بیکسم پوشیده ام بعد از فنایِ خود
از نسیم بالِ بلبل لب شگفد گلزار تو | شُهرتِ حُسنِ تو شد از کشتهٔ دیدار تو

(۷۹) غبار۔ میرزا ابو تراب

پسر التفات خان۔ خوش ذهن بود۔ و شعر خوب می گفت۔

جعفر عاشق تخلص در ہجو غبار قصیدۂ پرداخت۔ غبار باین رباعی جواب ادا گردہ

گویند کہ ہجو کرد ما را جعفر　　شیرین و لطیف ہچو شیر و شکر

صد شکر کہ آنچہ عیب ما بود غبار　　امروز برای دیگرے گشتہ ہنر

(۸۰) واضح میرزا مبارک اللہ مخاطب بہ ارادت خان

از دودمان امارت است۔ جدش میر محمد باقر از نجباء بلدۂ ساوہ و دامادی او بمیرزا جعفر آصف خان علاوہ بود۔ در عہد جہانگیری بمنصب میر بخشیگری دم مباہات می زد۔ و در زمان جلوس شاہ جہان بوالا پایۂ وزارت مترقی گشت و بفرصت قلیل بہ ایالت دکن و خطاب خان اعظم فوز عظیم اندوخت۔ و بتفریق بہ صوبہ داری گجرات و بنگالہ و کشمیر و الہ آباد مامور گردید۔ و ہیچ وقت بیکار نماند۔ آخر پادشاہ او را مجاز کرد کہ حکومت ہر صوبہ کہ خواہد برای خود اختیار کند۔ او فوجداری دار الخیور جونپور برگزید و در ایام حکومت آنجا موافق سنہ ثمان و خمسین و الف (۱۰۵۸) مرحلۂ آخرت پیمود و دختر او با شاہ شجاع منسوب بود۔

و سلطان زین الدین بن شاہ شجاع از بطن آن عفیفہ متولد شد۔ پسر خوردش میر اسحٰق ارادت خان در عصر خلد مکان بعد از فتح دارا شکوہ بحکومت صوبۂ اودھ مامور گشت و در ہمان سال ازین دار ملال درگزشت

پسر او میرزا مبارک اللہ واضح از درگاہ خلد مکان بخطاب موروثی ارادت خان[1] مامور گردید۔ و در سنہ مائۃ و الف (۱۱۰۰) بفوجداری چاکنہ و در سنہ ثمان و مائۃ و الف (۱۱۰۸) بفوجداری نواحی اورنگ آباد و بعد از آن بقلعہ داری گلبرگہ منصوب گشت۔

---

[1] مآثر الامرا جلد صفحہ ۲۰۳ تا ۲۰۶ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۸۸ء تذکرۂ ارادت خان۔

و در عصر شاہ عالم بہ منصب چہار ہزاری امتیاز یافت - و در عہد محمد فرخ سیر سنہ ثمان و عشرین و مائتہ و الف (۱۱۲۸) ودیعت حیات سپرد - دیوان واضح بنظر در آمد - چند غزل بخط واضح برہو امش این نسخہ ثبت بود - قصائد و غزلیات و رباعیات و مثنوی متعدد دارد -

این چند گل ازان چمن چیدہ شد ؎

عارف از و پُر است ولی او نمے شود | آئینہ رونما شود و رو نمے شود

زمقراضِ فنا نور است شمعِ زندگانی را | بود آبِ دمِ شمشیر صندل سرگرانی را

چہ اُلفت است بزلفِ تو بیقراران را | بلی سیاہ پسند است سوگواران را

موجم و وحشت کند محروم از ساحل مرا | در طپیدن رفت از کف دامنِ قاتل مرا

در عالمِ دل باختنِ خویش رواج است | عمریست کہ ویرانۂ ما وقفِ خراج است

بجیب صبح ز خورشید گلفشانیہا ست | بجام پیریِ ما بادۂ جوانیہا ست

براہِ او چہ ور بازیم فی دینے نہ دُنیائے | دلے داریم و اندوہے سری داریم و سودائے

واضح بہ ہیچ راہ دلم وا نمے شود | این قفل زنگ بست شکستن کلید اوست

بر مرادِ دلِ خود بال زدن نقصان است | وقت آن خوش کہ مرا در قفس انداختہ است

دست فرسود نگہ طلعتِ خورشید نشد | حسن بے ساختہ از فیض نگہبان دارد

گرچہ آزادم ولی جانم فدائے دیگر یست | گرد سر گردانہ صیادے مرا سر دادہ است

رشک فرمائے دلم نیست بجز عیش حباب | یافت یک پیرہن ہستی و آن ہم کفن است

بیخود شدنم آفت مینائے ادب بود | ساقی کرم افزود کہ در نشہ کمی کرد

رفتنیہائے جہان قابلِ دل بستن نیست | این قدر بس کہ دمی خاطرِ خود شاد کنند

گلۂ صاف بہ از عفو غبار آلود است | ہست دوزخ گنہی کہ بمدارا بخشند

بہار وقف صبا - گل بکام گلچین باد | کہ ما بہ کنج قفس طرحِ آشیان کردیم

بکاغذ انگری پیچیده ام یعنی دلِ خود را   میادا گریہ بر حالم کنی ای نامہ بر رحمے

رباعی

در گنجفۂ دہر شہانِ عالم   در صنفِ رعیت اندنے بیش و نہ کم
حکمے دارند زان جہاندار شدند   چون حکم نماند گشت بازی برہم

(۸۱) بیدل - میرزا عبدالقادر عظیم آبادی

عمدۂ سخن طرازان - وشہرۂ سحر پردازان است - در اقسام نظم پایۂ بلند و در اسالیب نثر رتبہ ارجمند دارد - طبع درّاکش چہ قدر معانی تازہ بہم رسانده - وچہ ثمرہای نورس کہ از نہال قلم افشانده - خلاصۂ کلامش شراب میخانۂ ہوشیاران - وطلاے دستمایۂ کامل عیاران است - از آغاز شعور تادم آخر چشم بر سیمای معنی دوختہ - وچراغ عجیبے بر مزار خود افروختہ -

از نژاد قوم برلاس است - در بلدۂ عظیم آباد پٹنہ از نہانخانۂ عدم بشہرستان وجود خرامید و در ہندوستان نشو و نما یافت

در مبدء حال نوکر شاہزاده محمد اعظم بن خلد مکان بود - و بمنصبے امتیاز داشت یکے از مقربان تعریف میرزا بسمع شاہزاده رسانید - شاہزاده فرمود - قصیدۂ در مدح ما انشا کند تا رتبۂ استعدادش دریافتہ باضافۂ منصب و تقرب سرافراز فرمائیم این خبر بمیرزا رسانیدند فی الفور دل از نوکری برداشت - ہرچند یاران مقیّد شدند کہ قصیده در مدح شاہزاده توان گفت - سر انکار باز زد و نوکری را ترک داده در دار الخلافہ شاہ جہان آباد گوشۂ انزوا گرفت و بقیہ زندگانی بعنوان فقر و توکل بسر آورد -

حق تعالیٰ اورا اعتبار و اشتہار ارزانی فرمود - امرا و ارکان سلطنت ہمہ

آرزوی ملاقات داشتند و اعزاز و اکرام فوق الحد بجا می آوردند سیما نواب شکر الله خان که خود با جمیع اہل بیت محو اعتقاد میرزا بود و میرزا نیز مخلص خاص این خاندان است۔

نواب شکر الله خان از سادات خواف است و دامادِ عاقل خان رازی و از پیشگاہ خلد مکان بحکومت سہرند و سہارنپور و میوات سرفرازی داشت آخر در میوات سنہ ثمان و مائۃ والف (۱۱۰۸) از منصب حیات مستعفی گشت میر لطف الله شکر الله خان پسر اوست کہ بخطاب پدر مخاطب گردید و خلف دیگرش میر عنایت الله شاکر خان۔ و دیگرے میر کرم الله عاقل خان۔

نواب نظام الملک آصف جاہ طاب ثراہ در شعر خود را شاگرد میرزا (بیدل) می گرفت۔ در منشأت میرزا چند رقعہ کہ بنام چین قلیچ خان است عبارت از نواب آصف جاہ باشد کہ خطاب قدیم اوست۔ ہرگاہ میرزا بدولت خانۂ نواب می رفت استقبال و مشایعت میکرد۔ و بر مسند خود می نشاند۔

و میرزا را با امیر الامرا سید حسین علی خان نیز ربط تام بود در ایامی کہ امیر الامرا بنظم ممالک دکن می پرداخت۔ میرزا این دو بیت از شاہجہان آباد بہ امیر الامرا نوشت ؎

ای نشۂ پیمانۂ قدرت بچہ کاری	ہستی اثری یا پئے تاراج خماری
می در قدحی گل بسری جام بدستی	رنگِ چمنی موج گلی جوش بہاری

لیکن بعد برہم زدن محمد فرخ سیر تاریخ طبع زاد میرزا کہ ع

"سادات بوی نمک حرامی کردند"
۱۱۳۱

شہرت گرفت۔ میرزا متوہم شدہ از دہلی حرکت جانب لاہور کرد۔ عبد الصمد خان ناظم لاہور بتعظیم و تکریم تمام پیش آمد و خدمات شایستہ بتقدیم رسانید۔

وچون دولتِ سادات عنقریب برهم خورد- میرزا درهمان ایام به شاهجهان آباد معاودت نمود- وسیوم ماه صفر سنه ثلث وثلثین و مآته والف (۱۱۳۳) رخت بعالم باقی کشید- و درصحن خانهٔ خود مدفون گردید-

میرزا معنی آفرین بے نظیر است اما عبارت بطور خود دارد و بطور جمهور نیز فراوان جواهر سخن دررشتهٔ نطق کشید- اگر کلیاتش را انتخاب زنند مجموعهٔ لطیف مقبول حاصل می شود و خطِ نسخ بر نسخهٔ سحر سامری می کشد- چنانچه درین عدالت گاه شهود عدل حاضر است-

وازبس قوّت طبع گاہے بادپای فکر تند می تازد و بطور ملّا ظهوری ترشیزی دریک زمین مکرر طرح غزل می اندازد-

و میرزا را بحر کامل مرغوب اُفتاده و درین بحر شنائی کرده میر عطاء الله صاحب رسالهٔ عروض گوید بعضے متاخرین شعراء عجم بر کامل مثمن شعر گفته اند- خالی ازعذوبتی نیست چنانچه خواجه کمال الدّین سلمان ساوجی فرماید ؎

بصنوبرِ قدِ دلکشش اگرای صبا گذرے کنی　　بهوای جانِ حزینِ من دلِ خسته را خبرے کنی

وازمطالع میرزا بیدل است ؎

توکریم مطلق ومن گدا- چه کنی جزاین که نخوانیم　　درِ دیگرم بنما که من بکجا روم چو برانیم

دیوان غزل میرزا بنظر درآمد- این چند گوهر ازان محیط برآورده شد ؎

مستِ عرفان را شراب دیگرے درکار نیست　　جز طوافِ خویش دورِ ساغرے درکار نیست

ادب چه چاره کند شوق چون فضول اُفتد　　بجای عذر دل آورده ام قبول اُفتد

دیدهٔ انتظار را دامِ اُمید کرده ام　　ای قدمت بچشم من خانه سفید کرده ام

آخر زفقر بر سرِ دُنیا زدیم پا　　مُطلقی بجاهٔ تکیه زدو ما زدیم پا

کافرم گر مخمل وسنجاب می باید مرا　　سایهٔ بیدی کفیل خواب مے باید مرا

بی نقش چین نه حُسن فرنگ آفریدن است
بهزادی تو دست ز دنیا کشیدن است

تنم ز بندِ لباسِ تکلف آزاد است
برهنگی ببرم خلعتِ خدا داد است

اُلفتِ تن باعثِ فکرِ پریشانِ دل است
دانه صاحب ریشه از آمیزشِ آب و گِل است

کسے از التفاتِ چشمِ خوبان کام بر دارد
که بر هر استخوان صد زخم چون بادام بر دارد

من نمی گویم زیان کن یا بفکرِ سود باش
ای ز فرصت بیخبر در هر چه باشی زود باش

شِکوهِ فقر ملکِ بے نیازی کرد تسلیم
باقبالی که دل برخاست از دُنیا به تعظیم

باز بیتابانه ایجادِ نواے مے کنم
مطلب دیگر نمے دانم دُعاے مے کنم

من درین بحر نه کشتی نه کدو مے آرم
چون حباب از برِ خود جامه فرو مے آرم

درین حدیقه نهٔ قدر دانِ حیرانی
بشوخیِ مژه ترسم ورق به گردانی

جمع گشتن دلِ ما را به تسلّی نرساند
از گهر کیست برد شیوهٔ غلطانی را

چه وجود و چه عدم بست و کشادِ مژه است
چون شرر هر دو جهان را بنگاهے دریاب

سرگرانی لازمِ هستی بود بیدل که صبح
تا نفس باقی است صندل بر جبین مالیده است

گر تاملِ قفسِ بیضهٔ طاؤس شود
در شبستانِ عدم نیز چراغانی هست

دل سخت گره شد بخمِ ابروے نازش
در طاقِ تغافل همه نقاشیِ چین است

صافِ معنی کرد مستغنی ز دردِ صورتم
چون بطِ می باطنِ من عالمِ آبِ من است

بهستیِ تو اُمید است نیستی ما را
که گفته اند اگر هیچ نیست الله است

بهر طرف گذری سیرِ نرگستان کن
بقدرِ نقشِ قدم چشمِ دوستان باز است

تا نفس باقی ست ظالم نیست بیفکرِ فساد
گوشه گیرِ فتنه می باشد کمان را تا دم است

قلندرانه حدیث است زاهدِ مغرور
تو غرّهٔ به بهشتی که جائے ریدن نیست

کینه در طبعِ ملائم نکند نشو و نما
فارغ از جوشِ غبار است زمینی که نم است

حُسن بے مشقِ تامّل نگذشت از دلِ ما
صفحهٔ حیرتِ آئینهٔ عجب خوش قلم است

مشقِ ستم ز طینتِ ظالم نمی رود | زورِ کمان دمی که نماند کباده است

کس نرفتی بعدم هستی اگر جامی داشت | خلقی از تنگیِ این خانه بصحرا زده است

کاش هجران دادِ من میداد گر وصلی نبود | شمع تصویریم که از من سوختن هم ننگ داشت

گهر برآمد از صدف گوهر اسیرِ رشته است | خانهٔ غربت دلِ آگاه را دامِ بلا است

بی خمیدن از زمین نتوان گهر برداشتن | آنچه بردارد دولت زین خاکدان قدِّ دوتاست

نه دام دانم و نی دانه این قدر دانم | که دل بهر چه کشد التفات صیّاد است

در نیامِ هر نفس تیغِ دو دم خوابیده است | چون سحر در قطعِ هستی خنجری در کار نیست

آن قدر سعی به آبادیِ ما لازم نیست | خانهٔ چشم به امداد نگاهی برپاست

گویند بهشت است و همه راحتِ جاوید | جائیکه بداغی نه طپد دل چه مقام است

چون سایه باش یک قلم آئینهٔ نیاز | آن را که سجده جزو بدن نیست بند نیست

تا خموشی نگزینی حق و باطل باقی است | رشتهٔ را که گره جمع نسازد دو سر است

مرده هم فکرِ قیامت دارد | آرمیدن چه قدر دشوار است

بگذر از اندیشهٔ یوسف که در کنعانِ ما | یا نسیمِ پیرهن یا جلوهٔ پیراهن است

هیچ کس از معنیِ مکتوبِ شوق آگاه نیست | ورنه جائی نامه پیش یار ما را خواندن است

هر که رفت از خود بداغِ تازه ام ممتاز کرد | آتشِ این کاروانها جمله بر جانِ من است

پیشکارانِ عجوزِ دهر یکسر غالب اند | آنکه از مردان بمردی باج میگیرد زن است

آبرو با عرضِ مطلب جمع نتوان ساختن | دستِ حاجت تا بلندی کرد استغنا نشست

بیدل نتوان بردنم از خطِّ جبینم | نقاشِ عرق ریزِ حیا نقش مرا بست

خواریِ دیوانِ دهر عزّتِ ما بیش کرد | فرد چو باطل شود نشرِ ورقِ دفتر است

قماشِ فهم نداریم ورنه خوبان را | اُتوی پیرهنِ نازِ چینِ پیشانی است

زین ندامت خانه بیرون رفتنت دشوار نیست | هر قدر دستی که می سائی بهم پا می شود

برنگِ آب سیرِ برگ برگِ این چمن کردم — گلِ داغ است بیدل آنکه بوئے از وفا دارد

داغم که چرا پیکرِ من سایه نه گردید — تا در قدمِ سروِ خرامانِ تو باشد

چو عمر گر نشوی هم عنان خود داری — قدم بهر چه گذاری رکاب می گردد

بر که نالم بیدل از بیدادِ چرخ — خواب من آواز این دولاب بُرد

در مجلسے که عزّت موقوفِ خود فروشی است — دیگر کسے چه باشد گر میرزا نباشد

چو برگردد مزاج از احتیاطِ خود مشو غافل — سلامت سخت می لرزد بران سنگے که مینا شد

بدماغ دعوی عشق سرِ بوالهوس بلند است — مگر از دکانِ قصاب جگرے خریده باشد

ز دل حقیقت ردّ و قبول پرسیدم — بخنده گفت برو یا بیا که می پرسد

اگر مردی در تخفیفِ اسباب تعلّق زن — کز انگشتِ دگر انگشتِ نر یک بند کم دارد

کج ادایانه به ارباب مطالب سر کن — راستی بر دلِ این قوم سنان می باشد

دهر لبریزِ مکافات است اما کو تمیز — کم کسے اینجا بحالِ خود ترحم می کند

برقی ز دور دارد هنگامهٔ تجلّی — ای بیخودان به بینید دل جلوه گر نباشد

هرچند کار فرداست امروز مفت خود گیر — شاید دماغ طاقت وقتِ دگر نباشد

چشمت بغلط سوی من انداخت نگاهی — تیری که ازین شست خطا شد چه بجا شد

نموده اند ز دستِ نوازشِ فلکم — دمی که گاه غضب بر زمین پلنگ زند

سایه از جلوهٔ خورشید چه اظهار کند — رفتیم از خویش ندانم بچه آئین آمد

ای ساغرِ بتخاله ازین تشنه سلامی — خوش خیمه بران چشمهٔ کوثر زدهٔ باز

وضعِ فقیریِ ما ناساز هیچکس نیست — ویرانه ایم امّا بسیار خوش هوائیم

چندانکه ز خود می روم آن جلوه به پیش است — رنگے نشکستم که برنگے نرسیدم

نشّهٔ تحقیق مارا شعلهٔ جوّاله کرد — بگرد خود گشتیم چندانی که خود را سوختیم

کم ظرفیم از غفلتِ خویش است وگرنه — دریاست میِ ریخته از جامِ حبابم

در وصل ز محرومیِ دیدار میر سید آئینہ نفہمید کہ من با کہ دو چارم

طپیدم نالہ کردم - آب گشتم خاک گردیدم تکلف بیش ازین نتوان بعرضِ مدعا کردن

چہ پردازم بعرضِ مطلبِ خود سخت حیرانم توہم آخر زبانِ حیرتِ آئینہ می دانی

رباعی

ہر صبح کہ درہائے فلک باز کنند مردم قانون جستجو ساز کنند

قوال فلک بدست گیرد دفِ مہر دنیا طلبان پا زدن آغاز کنند

مخفی نماند کہ تاریخی کہ میرزا بیدل برای سادات گفتہ و در ترجمۂ او برزبان قلم گزشتہ - محرک شد کہ درین محل شمۂ از احوال دو امیر کبیر از ساداتِ بارہہ و اسبابے کہ باعث عزل پادشاہ شد بمعرض بیان درآید - و این جملہ معترضہ نقاب از صورت حال وانماید - و اسم نواب آصف جاہ ہم در ترجمۂ میرزا ذکر یافت بہ این تقریب حالات نواب آصف جاہ و نواب نظام الدولہ شہید خلف الصدق او نیز می طرازم - و او ہم کلک را مطلق العنان می سازم -

(۸۲) سید عبداللہ خان[1]

مخاطب بہ قطب الملک وزیر اعظم محمد فرخ سیر پادشاہ بود و برادرش سید حسین علی خان بمنصب امیر الامرائی تارک مباہات باسمان می سود -

اینہا از اعاظم سادات بارہہ اند و اکابر شرفاء ہند نسب سادات بارہہ بہ سید ابو الفرح واسطی راجع می شود کہ سلسلۂ نسبش در دفترِ اوّل تحت ترجمہ سیّد محمد صغری بلگرامی نوّر اللّٰہ ضریحہٗ نگارش یافت -

ہر دو برادر فرقدین فلک سیادت و نیرین سپہر امارت بودند متحلی باکثر شمائل

---

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۱۳۰ تا ۱۴۰ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۱ء -

سنیہ وخصائل رضیہ خصوص سخاوت وشجاعت کہ ازین دو صفتِ والا آثار غرائب ظہور رسانند ند۔ ونقشہائی کہ طراز صفحۂ دولت باشد بر لوح روزگار نشانند ند۔ واز مبادیِ ایام عروج تا منتہے بخوبی ونیکنامی بسر بردند۔ واز آبیاری عدل واحسان عرصۂ ہند را رشک فردوس برین ساختند۔ لیکن در اواخر دولت راہ غلط پیمودند وتا روز قیامت داغ بدنامی برخود بردند۔ اما نزد ارباب انصاف منشاء عزل پادشاہ محض پاس آبرو وحفظ جان عزیز بود کہ اینہا مدۃ العمر جانفشانیہا نمودند۔ ولوازم دولتخواہیہا بتقدیم رسانیدند۔ پادشاہ چشم از حقوق پوشیدہ درصد قلع وقمع اُفتادہ وتا زندہ بود ہمین خیال در سر داشت۔ آخر این رای سقیم باعث زوال سلطنت شد و دولت پادشاہ وسادات ہر دو برہم خورد۔

قاضی شہاب الدین ملک العلما قدس سرہٗ در مناقب السادات میفرمائد کہ:-

"امارتِ صحت سیادت خلق محمدی است وسخاوت ہاشمی وشجاعت حیدری باید"
"کہ سید صحیح النسب ازین ملکات بہرۂ وافی داشتہ باشد۔ واحیانا بحکم نفس امارہ"
"اگر مرتکب عصیانے شود۔ آخر کار سببے رومی دہد کہ باعث نجات اُخروی می گردد"

مصداق این کلام درین ہر دو برادر مشاہدہ اُفتاد کہ مظلوم ازین عالم رفتند و غازۂ شہادت بر رو مالیدند۔ نام اصلی قطب الملک حسن علی است ونام اصلی امیر الامرا حسین علی۔ شہادت اول بہ زہر واقع شد۔ وشہادتِ ثانی بخنجر۔

حسن علی خان برادر کلان در عہد خلد مکان بخطاب خانی و فوجداری نندربار وسلطان پور از توابع بگلانہ سرفرازی یافت وبعد ازان بحراست اورنگ آباد سربلند گردید۔

وچون شہزادہ محمد معز الدین بن شاہ عالم از پیشگاہ خلد مکان بصوبہ داری ملتان مامور شد حسن علی خان بہمراہے رکاب شہزادہ دستوری یافت۔ صحبت

او باشاہزادہ کوک نشد۔ و آزردہ خاطر بہ لاہور برگشت۔ در آن وقت میر عبدالجلیل بلگرامی بخدمت بھکر و سیوستان قیام داشت۔ چون حسن علی خان از نواحی بھکر قصد لاہور کرد۔ میر سلوکہاے پسندیدہ بعمل آورد۔ ابتدای ربط باسادات این است وقتیکہ خلد مکان علم بملک جاودانی زد۔ ورایات شاہ عالم از پشاور بہ لاہور خرامید۔ حسن علی خان را بمنصب سہ ہزاری وعطای نقارہ و بخشیگری فوج جدید سرافراز ساخت۔

و در جنگ محمد اعظم شاہ بہراولی فوج محمد معزّ الدین کہ ہراول مجموع عساکر شاہ عالمی بود مقرر گردید۔ وقتیکہ جنگ ترازو شد۔ حسن علی خان و حسین علی خان و نورّ الدین علی خان برادر سیوم برسم تہور پیشیگانِ ہند خود را از فیل انداختند و باجمعیت سادات بارہہ پای جلادت افشردہ بجنگ کوتہ یراق پیوستند نورالدین علی خان نقد زندگانی در باخت و دیگر برادران زخمہای نمایان برداشتند و سرخ روئی فتح وظفر حاصل کردند۔ حسن علی خان بمنصب چہار ہزاری وصوبہ داری اجمیر مباہی گشت۔ وبعد ازان بصوبہ داری الہ آباد امتیاز پذیرفت

چون نوبت سلطنت بہ محمد معزالدّین رسید۔ حکومت الہ آباد از عزلِ او بنام راجی خان مقرر شد و سید عبدالغفار از احفاد سید صدر جہان صدر الصدور پہانوی بہ نیابت راجی خان متوجّہ الہ آباد شد۔ سید حسن علی خان فوجے بتقابل برآورد و در سواد الہ آباد جنگ اُفتاد۔ سید عبدالغفار بعد غالب شدن مغلوب گردید۔ عنان عطف ساخت۔ محمد معزالدّین باقتضای غفلت و عیاشی دست از تدارک برداشتہ در استمالت سید حسن علی خان افتاد و بہ ارسال فرمانِ بحالی الہ آباد و اضافۂ منصب سرافراز نمود

اما برادرش سید حسین علی خان ناظم عظیم آباد پتنہ کہ بمزید شجاعت و وفاداری و متانت

نامور روزگار بود با محمد فرخ سیر پیمان رفاقت موکد ساخت - چنانچه در ترجمهٔ او نگارش
می رود - و به حسن علی خان برادر کلان نیز ترغیب رفاقت نمود - حسن علی خان بپاپلوسی
محمد معزالدین که از وقت صوبه داری ملتان کم التفاتی او می دانست اعتبار نه کرده
از ته دل به محمد فرخ سیر گروید و درخواست قدوم اله آباد نمود -

محمد فرخ سیر در چنین هنگام اتفاق این دو برادر بهادر صاحب فوج از امارات
اقبال خود دانسته از بلدهٔ پٹنه به اله آباد رسید و با حسن علی خان مشافهة بتجدید
عهد پرداخته امیدوار مزید عنایات ساخت و به هراولی فوج مقرر فرمود - و عازم پیش
گشت -

عزالدین پسر کلان محمد معزالدین به اتالیقی خواجه حسین مخاطب به خان
دوران از دار الخلافه شاهجهان آباد بتقابل محمد فرخ سیر مرخص گردید - و در حوالی
کهجوه از توابع اله آباد رسیده انتظار حریف می کشید - بمجرد تقارب فوج محمد فرخ سیر
عزالدین بے استعمال ادوات حرب نیم شبی راه گریز گرفت -

فوج محمد فرخ سیر که در کمال عسرت و بے سامانی بود از غارت بنگاه عزالدین
تقویتے کمال بهم رسانید و روانه پیشتر شده در نواحی اکبرآباد خرامش نمود -

محمد معزالدین نیز از دار الخلافه کوچ کرده به اکبرآباد آمد - و در فکر عبور دریای
جمن (جون) بود که حسن علی خان پیش قدمی نموده از متصل سرای روز بهانی چهار
کروهی اکبرآباد دریای جمن (جون) را عبور کرد و در عقب او محمد فرخ سیر نیز از دریا
گذشت - اکثر مردم محمد فرخ سیر از عسرت و کم مایگی رو به پراگندگی آورده بودند - معدودی
همراه رکاب رسیدند - سیزدهم ذی الحجه سنه ثلث و عشرین و مائة و الف (۱۱۲۳) تلاقی
فریقین دست داد - نسیم فیروزی بر الویه محمد فرخ سیر وزید - و محمد معزالدین به تغییر
وضع راه دهلی گرفت -

درین کارزار از ہردو برادر تردداتِ نمایان بظهور رسید۔ سیّد حسین علی خان برادر خورد زخمهای کاری برداشته در میدان افتاد۔ بعد جلوه افروزی شاهد فتح حسن علی خان برادر کلان بر جناح استعجال روانه دار الخلافه گشت۔ و پادشاه نیز به تفاوت یک هفته سایهٔ وصول بر ساحتِ دهلی انداخت حسن علی خان بمنصب هفت هزاری هفت هزار سوار و خطاب سید عبد الله خان قطب الملک بهادر یار وفادار ظفر جنگ و تفویض وزارت اعلیٰ بلند پایه گشت۔

چون عروج رُتبه این هردو برادر از حد گذشت۔ ناتوان بینان در صدد شکست اُفتادند۔ و به تسویلات واهی مزاج پادشاه را شورانیدند۔ نوبت بجائے رسید که هردو برادر خانه نشین گشتند۔ و به ترتیب مورچال و استعداد اسباب پرخاش پرداختند والدهٔ پادشاه که با هردو برادر اظهار دوستی می نمود و از قدیم واسطهٔ اصلاح بود۔ بخانهٔ قطب الملک آمده مجدداً عهد و پیمان استوار ساخت۔ هردو برادر بملازمت رسیده شکوهای محبّت آمیز درمیان آمد۔ و چند روز زمانه به آرامش گرائید۔

غرض گویان مزاج پادشاه را برهم زدند۔ هر روز صحبت بے مزه تر می گشت۔ و مادهٔ نفاق که خانه بر انداز کهنه و ملتهاست می افزود۔ تا آنکه امیر الامرا بصوبه داری دکن مرخص گشت۔ و قطب الملک بعیش و عشرت مشغول گشته عنان وزارت بدست راجه رتن چند سپرد۔ اعتقاد خان کشمیری همراز و دمساز پادشاه گردید و کنگاش تقلع و قمع سادات اعلان گرفت۔ قطب الملک به امیر الامرا نوشت که کار از دست رفته است پیش از انکه چشم زخمی به آبرو و جان برسد۔ خود را باید رسانید۔ امیر الامرا باکمال تسلّط و جبروت از دکن روانه شده سواد دهلی را معسکر ساخت و پادشاه را پیغام کرد که تا که بند و بست قلعه به اختیار ما نباشد در ملازمت وسواس دارم۔ پادشاه خدمات قلعه را به متوسلان امیر الامرا سپرد۔ بعد استحکام قلعه امیر الامرا

بملازمت پادشاه رسید۔

وہشتم ربیع الآخر بہ ارادۂ ملاقات ثانی فوجہا آراستہ داخل شہر شد و درحویلی شایستہ خان فرود آمد۔ قطب الملک ومہاراجہ اجیت سنگھ درقلعہ رفتہ بدستور روز اول بہ بند و بست قلعہ پرداختند و کلید دروازہ بدست آوردند۔ آن روز وشب بہمین منوال گذشت۔ مردم شہر واقف نشدند کہ شب در قلعہ چہ واقع شد۔ چون صبح دمید۔ قتل قطب الملک شہرت دادہ افواج پادشاہی از ہرجانب مرتب شدہ بر سر امیر الامرا خواستند ہجوم آرند امیر الامرا بہ قطب الملک گفتہ فرستاد کہ چہ جائے توقف است زود از میان باید برداشت۔

لاعلاج قطب الملک نہم ربیع الآخر سنہ احدی وثلثین ومائتہ والف (۱۱۳۱) پادشاہ را مقید ساخت و رفیع الدرجات بن رفیع الشان بن شاہ عالم را از حبس برآوردہ برتخت نشاند وصدای نقارۂ جلوس او آشوبی راکہ در شہر برپا شدہ بود فرو نشاند۔

رفیع الدرجات درحالتِ حبس بمرض تپ دق مبتلا بود۔ چون سلطنت میسر شد لوازم احتیاط مزاج از دست داد و بعد ۳ ماہ و چند روز روزگار او سپری گشت و مطابق وصیت او برادر کلانش رفیع الدولہ را بر سریر سلطنت جا دادند۔ و بہ شاہ جہان ثانی ملقب ساختند۔ بعد ایامے نیکوسیر در قلعہ آگرہ خروج کرد۔ امیر الامرا با پادشاہ بسرعت خود را رساندہ قلعہ را مفتوح ساخت۔ ناگاہ فتنۂ دیگر گل کرد۔ جی سنگھ سوائی طبل مخالفت کوفت۔ قطب الملک در رکاب شاہ جہان ثانی برای دفع جی سنگھ بہ فتح پور سیکری شتافت و با جی سنگھ صورت مصالحہ درمیان آمد شاہ جہان ثانی نیز بعد ۳ ماہ و چند روز بمرض اسہال درگذشت۔ ناگزیر روشن اختر بن جہان شاہ بن شاہ عالم را از دار الخلافہ طلبیدہ

پانزدہم ذی القعدہ سنہ احدی وثلثین ومآتہ والف (۱۱۳۱) بر اورنگ فرمانروائی اجلاس دادند۔ وبہ محمد شاہ ملقب ساختند۔

سبحان اللہ ہرچند سادات خود دعوی سلطنت نہ کردند و اولاد تیموریہ را بر تخت نشاندند اما حرکتے کہ با محمد فرخ سیر کردند مبارک نیامد۔ دمی بہ آسایش نگذرانیدند و نفسے بہ طمانیت نہ کشیدند۔ دریا ہائے فتنہ از ہر چہار طرف بتلاطم در آمد و اسباب زوال دولت آمادہ گشت۔

خبر رسید کہ غرۂ رجب سنہ اثنتین وثلثین ومآتہ والف (۱۱۳۲) نواب نظام الملک ناظم مالوا از دریای نربدا گذشتہ قلعہ آسیر و شہر برہان پور را متصرف گشت۔ امیر الامرا سید دلاور خان بخشی خود را با فوج سنگین جانب نواب نظام الملک فرستاد۔ دلاور خان بعد محاربہ بقتل رسید۔ سید عالم علیخان نائب صوبہ داری دکن کہ نوجوان تہور منش بود کارزار نمودہ مردانہ نقد ہستی باخت۔ امیر الامرا با پادشاہ قصد دکن کرد و قطب الملک با چندے از امرا نوزدہم ذی القعدہ از چہار کروہی اکبر آباد فتحپور رویہ رخصت دار الخلافہ دہلی شد و ہنوز نرسیدہ بود کہ ہفتم ذی الحجہ خبر کشتہ شدنِ امیر الامرا طاقت ربا گشت

قطب الملک برادر صغیر اعیانی خود سید نجم الدین علی خان را کہ بحراست دہلی قیام داشت نوشت کہ یکے از شاہزادہا را بر آوردہ بر تخت نشاند۔ پانزدہم ذی الحجہ سنہ اثنتین وثلثین ومآتہ والف (۱۱۳۲) سلطان ابراہیم بن رفیع الشان بن شاہ عالم را بر تخت دہلی اجلاس دادند۔ بہ تفاوت دو روز قطب الملک نیز رسید و بہ استمالت امراء قدیم و جدید پرداخت۔ و فوج علی العموم نگاہ داشت وآنچہ در ایام وزارت اندوختہ بود از نقد و جنس کہ احصاء آن جز علم الٰہی مقدور کسے نیست ہمہ را صرف سپاہ و یاران و دوستان کرد و گفت اگر زندہ ایم باز بہم

می رسانیم واگر خواهش حق بنوعی دیگر است چرا در دست غیر اُفتد-

هفدہم ماہ مذکور بعزم مقابلہ از دار الخلافہ بر آمد- سیزدہم محرم سنہ ثلث و ثلثین و مائۃ والف (۱۱۳۳) بموضع حسن پور رسید- چہاردہم جنگ واقع شد- توپخانہ محمد شاہی باہتمام حیدر قلی خان میر آتش پیہم در کار بود و مردم بارہہ سینہ را سپر ساختہ در مقابل توپخانہ مکرر حملہا نمودند از برگشتگی ایام فائدہ نہ بخشید- چون شب شد از بارش گولہای توپ و زنبورک و شتر نال کہ آنے فرصت نمی داد فوج قطب الملک پراگندہ گشت و تا دمیدن صبح معدودے ہمراہ قطب الملک ماندند-

ہمین کہ آفتاب از دریچۂ مشرق سر بر آورد- فوج محمد شاہی یورش کرد و جنگے صعب واقع شد- بسیارے از سادات بسمل شدند- و سیّد نجم الدین علی خان زخمہای کاری برداشت- قطب الملک خود را از فیل انداخت- زخم تیر بر پیشانی و زخم شمشیر بر دست رسید- حیدر قلی خان- با جمعی بر سر وقت قطب الملک رسیدہ او را بر فیل خود گرفت- و نزد پادشاہ آورد- پادشاہ جان بخشی نمودہ حوالۂ حیدر قلی خان فرمود- قطب الملک در قید پادشاہی روزی بشب و شبے بروز سیاہ می آورد آخر مسمومش کردند- اول مرتبہ خدمتگار او زہر مہرہ را سائیدہ خوراند- باستفراغ بسیاک سمیت دفع شد- روز دویم باز خواجہ سرای پادشاہی حب زہر ہلاہل آورد- قطب الملک تجدید وضو کردہ مستقبل قبلہ نشست و گفت الٰہی تو میدانی کہ این شئ حرام را باختیار خود نمی خورم- ہمین کہ از حلق فرو رفت حالت متغیر گشت و جان بجہان آفرین سپرد- واین واقعہ سلخ ذی الحجہ سنہ خمس و ثلثین و مائۃ والف (۱۱۳۵) واقع شد قبرش در شاہجہان آباد زیارتگاہ خلائق است-

از آثار اوست نہر ہیت پر گنج واقع شاہجہان آباد کہ از بی آبی حکم کربلا داشت قطب الملک در سنہ سبع و عشرین و مائۃ والف (۱۱۲۷) نہرے از اصل نہر

شاہجہانی بریدہ آوردہ و آن خطہ را بوفور آب احیا نمود۔ علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی گوید ؎

بحر جود و فیض قطب الملک عبداللہ خان | نہر خیری کرد جاری آن وزیرِ محتشم
بہر آن عبدالجلیلِ واسطی تاریخ گفت | نہر قطب الملک مدّ بحرِ احسان و کرم
۱۱۲۷ھ

ونیز علامۂ مرحوم در مثنوی بمدح او می پردازد ؎

ارسطو فطرتے آصف نشان است | یمین الدولہ عبداللہ خان است
بدیوان چون نشیند نو بہار است | بمیدان چون در اید ذوالفقار است

(۸۳) امیر الامرا سید حسین علی خان[۱]

برادر خورد قطب الملک است امّا در سخاوت و شجاعت و علو ہمت و تمکین و وقار از برادر کلان فائق بود۔ و در عہد خلد مکان بہ حکومت رنتھنبور و آخرہا بہ فوجداری ہندول بیانہ می پرداخت

چون برادرش بعد رحلت خلد مکان در لاہور مشمول عواطف شاہ عالم گردید۔ سید حسین علی خان با فوجی شایستہ در حوالی دہلی دولت ملازمت دریافت و در جنگ محمد اعظم شاہ مصدر جلائل ترددات گشتہ نوعی کہ گزشت بہ منصب سہ ہزاری و عنایت نقارہ سربلند گردید۔ و بوساطت شاہزادہ عظیم الشّان بہ نیابت صوبہ داری عظیم آباد پٹنہ رخصت یافت

در اواخر عہد خلد مکان صوبہ داری بنگالہ بہ سپہ دار خان مخاطب بہ اعزالدولہ خان جہان بہادر از تغیّر شاہزادہ عظیم الشان مقرر گشت۔ محمد فرخ سیر خلف عظیم الشان کہ بہ نیابت پدر در بنگالہ بود طلب حضور شدہ بہ پٹنہ

[۱] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۲۱ تا ۳۳۸ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۸۸ء۔

رسید چون مدتها بخودسری گزرانیده ونسبت به برادران دیگر نزد جد وپدر رتبهٔ نداشت رفتن حضور شاق وناگوار پنداشته بعد ز عسرتِ اخراجات اوقات پرستی میکرد تا آنکه شاه عالم شنقار شد محمد فرخ سیر خطبه وسکّه بنام پدر نموده در فراهم آوردن مردم همّت گماشت- درین اثنا خبر کُشته شدنِ عظیم الشان رسید- در ربیع الاوّل سنه ثلث وعشرین ومآته والف (۱۱۲۳) خود سر یر آرای سلطنت گشت-

وسید حسین علی خان ناظم پتنه را به وعدهٔ عنایات مستال ساخته رفیق گردانید وازین جهت سید حسن علی خان ناظم اله آباد نیز طریق رفاقت سپرد- در کمتر زمانی افواج کثیره مجتمع گشت امابنا بر قلت خزانه تا رسیدن اکبر آباد دوازده هزار سوار بیش نماند-

سید حسین علی خان روز جنگ به اتفاق حسین بیگ خان صف شکن نائب صوبه داری اُولیسه وزین الدین خان پسر بهادر خان رُهیله مقابل ذوالفقار خان بن اسد خان وزیر که توپ وضرب زن بسیار پیش رو چیده ایستاده بود اسپان تاخته درزنجیرهٔ توپخانه درآمد- چون عرصهٔ وغا بر خود تنگ دید بآئین دلاوران کشور هند پیاده گشته زخمهائے کاری برداشته برزمین اُفتاد- وآن دوسردار با رفقاء بسیار مردانه نقد زندگانی نثار نمودند-

بعد فتح سید حسین علی خان بخطاب امیر الامرا بهادر فیروز جنگ ومنصب هفت هزاری هفت هزار سوار وخدمت والاے میر بخشگیری کوس بلند رنگی نواخت ودر سال دوم جلوس به افواج سنگین به تنبیه اجیت سنگه مرزبان سرزمین مارواد که لوای تمرد افراخته بود- مامور گردیده وتا میرتهه هرجا تعلّقهٔ او بود لکدکوب تاراج ساخت- راجه از صولت فوج منصور جانب بیکانیر بدرزد ودرمکانهای استوار خزید-

درین بیساق آنچه از اجرای حکم امیر الامرا نقل می کنند این است که :-

"چون دیهات اجیت سنگھ و جی سنگھ سوائی باهم مخلوط اند و رعایای تعلقهٔ اولین از

"هراس رو بفرار می آوردند- و بنا راجیان حکم بود که مواضع خالی را یغما کرده آتش زنند

"و مکانهای آباد را مزاحمت نرسانند- رعایای اجیت سنگھ این را دیده بوساطت

"رعایای جی سنگھ امان خواسته می آمدند- همان وقت سزاولان تعین می شدند که بنا راجیان

"گویند که آتش فرونشانند و آنچه گرفته اند مسترد سازند اصلا درین حکم تخلف نمی شد-

"بعضی ثقات از مردم دیه استفسار کردند باتفاق می گفتند که غیر از سوختن نقصانے

"بما نرسید-

وضبط و فتق امیر الامرا همیشه برین منوال بود-

افواج او از راه باریکے مابین دو زراعت مے گزشت کسی را قدرت نبود که از

جاده تفاوت کند- دست بزراعت رسانیدن معلوم-

القصه اجیت سنگھ چون خرابی خود و ملک مشاهده کرد وکلاء معتبر فرستاده تبقدیم

پیشکش و ارسال پسر کلان خویش ابی سنگھ نام و تزویج دختر خود به پادشاه که در

عرف این دیار دوله گویند مستدعی عفو جرائم گردید- امیر الامرا بمصالحه پرداخت و

ابی سنگھ را همراه گرفته خود را بحضور رسانید و فوجی برای دوله گزاشت و بعد

رسیدن دوله طوی پادشاه منعقد گشت-

گویند اینچنین طوی عظیم الشان از شاهان پیشین کم جلوهٔ ظهور نمود- علامهٔ مرحوم

میر عبد الجلیل بلگرامی مثنوی رنگینے درین طوی بنظم آورده و داد سخنوری داده-

بعد ازین پادشاه امیر الامرا را به صوبه داری دکن مقرر فرمود- چون میر

جمله سمرقندی هر روز مزاج پادشاه را از سادات منحرف می ساخت- قرار یافت

که اول میر جمله بصوبه داری پتنه راهگرا گردد بعد ازان امیر الامرا رخصت دکن

شود- میر جمله روانه پتنه شد و امیر الامرا در سنه سبع و عشرین و مائة و الف (۱۱۲۷) متوجّه دکن گردید-

وقت رخصت مواجهتهٔ عرض کرد که اگر در غیبت من میر جمله بحضور رسید- یا به قطب الملک نوعی دیگر سلوک شد در عرض بیست روز مرا رسیده دانند- پادشاه از قباحت نافهمی بوساطت خان دوران مخفی به داؤدخان ناظم برهان پور تحریض مخالفت نمود-

داؤدخان با آنکه سادات در ابتدای سلطنت محمد فرخ سیر واسطهٔ جان بخشی او شدند و بتازگی امیر الامرا نیابت صوبه داری برهان پور از پادشاه بنام او گرفت- و او از گجرات احمد آباد به برهان پور آمده بحکومت آنجا می پرداخت چشم از حقوق سادات پوشیده ارادهٔ مخالفت مصمم ساخت-

چون امیر الامرا نربدا را عبور کرد ظاهر شد که داؤدخان سررشتهٔ موافقت گسسته خیال ملاقات هم در سر ندارد- امیر الامرا در فکر اصلاح اُفتاد و پیغام کرد که در صورتِ توافق ملازمت لازم و در شکل تخالف روانهٔ دار الخلافه باید شد از ما مزاحمتے نیست-

داؤدخان پائی جهالت افشرده کار به پرخاش رسانیده ناگزیر یازدهم رمضان سنه سبع و عشرین و مائة و الف (۱۱۲۷) عرصهٔ مبازرت در سواد برهان پور آراسته گشت و جنگے عظیم رو نمود- داؤدخان بزخم تفنگ نقد هستی باخت- بعد طلوع نیر فتح امیر الامرا به اورنگ آباد رسید و بر مسند ریاست تمکن ورزید- و عنقریب کهندو و بهاریه سیناپتی راجه ساهو در صوبه خاندیس سر به فساد برداشت امیر الامرا ذو الفقار بیگ بخشی خود را به تنبیه او تعین فرمود- و در پرگنه بهانیر دو چاره گشته بجنگ درپیوست- ذو الفقار بیگ جرعهٔ شهادت چشید

وباقی فوج بیغما در آمد- سیف الدین علی خان برادر اصغر امیر الامرا و راجه محکم سنگھ
بمالش غنیم مامور شدند و تا بندر سورت عنان باز نه کشیدند- و محکم سنگھ تا قلعه ستاره
مسکن راجه ساهو دقیقه از نهب و تالان فرونگذاشت-

چون پادشاه به اغوای دولت براندازان- و سرداران دکن خصوص راجهٔ
ساهو در باب مخالفت امیر الامرا- بایماو صراحت کوتاهی نمی کرد و در دهلی با
قطب الملک هر روز صحبتی تازه و نزاعی نو برمی انگیخت و صدای بگیر و بکش
هر وقت بگوشها می رسید- قطب الملک همیشه امیر الامرا را به آمدن دهلی
ترغیب می کرد

لاعلاج امیر الامرا از دشمن خانه بدشمن بیگانه ساخته در سنه تسع وعشرین و
مائة والف (۱۱۲۹) با راجه ساهو بتوسط سنکراجی ملهار و محمد انور خان
برهان پوری که تا حین تحریر در قید حیات است و فقیر را با او صحبتهای مستوفی اتفاق
افتاد- صلح کرد و بشرط عدم تاخت و تاراج ملک و عدم تعرض طرق و شوارع- و نگاه
داشتن پانزده هزار سوار در رکاب ناظم دکن- اسناد چوتھ و سردیسمکی شش صوبهٔ
دکن بمهر خود با تنخواه کوکن وغیره ملکی که راج قدیمش می نامند حواله نمود-

مخفی نماند که در اواخر عهد خلد مکان قرار یافته که با غنیم صلح درمیان آید-
باین شرط که سر صد از محصول ملکی ده روپیه بصیغهٔ سردیسمکی حصهٔ غنیم مقرر شود پادشاه
میر ملنگ را با اسناد سردیسمکی نزد غنیم فرستاد که عهد و پیمان محکم سازد و سرداران
غنیم را بملازمت پادشاهی بیارد- آخر رای پادشاه برگشت و میر ملنگ را که
هنوز اسناد حوالهٔ غنیم نه کرده بود بحضور طلبید- و در عهد شاه عالم سر صد ده روپیه
سردیسمکی به غنیم مقرر شد و سند پادشاهی حواله گردید- و در ایام حکومت داؤد خان
چوتھ یعنی چهارم حصه از حاصل ملک سوای سردیسمکی به غنیم قرار یافت و جاری و ساری

گشت اماست. بہ عمل نیامدہ بود۔ امیر الامرا بطورے کہ گذشت سند چوتھ حوالہ نمود۔ آخر نحوست این تربیع سخت سرایت کرد و رفتہ رفتہ غنیم شریک غالب شد و قوّت عجیبے بہم رساند

امیر الامرا بعد مصالحہ عازم دار الخلافہ شد و غرہ محرم سنہ احدی و ثلثین و مائة و الف (۱۱۳۱) با فوج دکن بشوکت و صولت تمام از خجستہ بنیاد کوچ کرد و معین الدین نام مجهول الحالے را پسر شاہزادہ محمد اکبر بن خلد مکان قرار دادہ ہمراہ گرفت و بہ پادشاہ نوشت کہ در تعلقہ راجہ ساہو سر کشیدہ بود او را دستگیر ساختم و احتیاط لازم دانستہ خود بحضور می آرم۔

اواخر شہر ربیع الاول در حوالی دہلی جانب لات فیروز شاہ مخیم ساخت و خلاف ضابطۂ حضور نوبت نواختہ داخل خیمہ شد۔ و مکرر ببانگِ بلند گفت کہ من از نوکری پادشاہی بر آمدم۔

و بعد ازان کہ بندوبست قلعہ را باختیار خود کرد پنجم شہر ربیع الآخر ملازمت پادشاہ نمود و گذارشِ گلہا کرد۔ و باز ہشتم ماہ مذکور بشہرت سپردن شاہزادۂ جبلی سوار شدہ در حویلی شایستہ خان داخل گشت و قطبُ الملک با راجہ اجیت سنگھ بہ بندوبست قلعہ شتافتہ ہیچکس را در انجا نگذاشت و پادشاہ را مقید ساخت طوریکہ در ذکر قطب الملک گذارش یافت۔

آخر این حرکت مبارک نیامد و در اندک فرصت نیکو سیر بن محمد اکبر بن خلد مکان کہ در قلعہ اکبر آباد مقید بود باتفاق احشام آنجا علم خروج بر افراشت امیر الامرا بر جناح استعجال رسیدہ بہ محاصرہ ۳ ماہ و چند روز قلعہ را مفتوح ساخت۔ و بموکب شاہ جہان ثانی کہ برای تنبیہ راجہ جی سنگھ سوائی تا فتحپور سیکری رسیدہ بود ملحق گردید و صلح درمیان آمد۔

درین ضمن چھبیلہ رام قوم ناگر ناظم الہ آباد دم از مخالفت زد۔ امیر الامرا و قطب الملک با پادشاہ از فتح پور بہ آگرہ آمدند۔ و تا فرونشستن فتنۂ الہ آباد توقفِ آگرہ ضرور افتاد۔

چھبیلہ رام فوت شد و گردہر بہادر برادر زادۂ چھبیلہ رام بنیاد مخالفتے کہ عمش گذاشتہ بود برپا داشت۔ حیدر قلی خان و محمد خان بنگش با فوجی تعین شدند و بتعویض و تفویض صوبہ داری اودھ با گردہر بہادر صلح واقع شد

درین اثنا نیرنگی فلک شعبدۂ دیگر وا نمود۔ نواب نظام الملک ناظم مالوا رائحۂ مخالفت از امیر الامرا استشمام نمودہ گام سرعت بدکن بر گرفت۔ و بعد قتل سید دلاور خان و سید عالم علی خان قسمی کہ تحریر می شود ملک دکن را بتصرف در آورد

امیر الامرا با پنجاہ ہزار سوار بہ عزیمت دکن نہم ذی القعدہ سنہ اثنتین و ثلثین و مأتہ والف (۱۱۳۲) از اکبر آباد کوچ نمود۔

سبحان اللہ این دو برادر رسیما امیر الامرا شجاعت و سخاوت و کرم و حلم و مواسات فطری داشتند و کافۂ انام را مشمول انواع احسان ساختند و ہرگز مجوز ستم و بیداد بر متنفسے نشدند اما مقلب القلوب نوعی دلہا را صرف کرد کہ دستگر فتہای سادات از سادات برگشتند و ہرچند می دانستند کہ زوالِ دولتِ ایشان باعث خانہ خرابی ماست۔ می گفتند الٰہی این کشتی غرق شود ما ہم فرو رویم از بیگانگان چہ توان گفت۔

بعد برہم خوردن دولت سادات مردم دو فرقہ شدند جمعی بہ نیکی یاد می کردند و گروہی بہ بدی۔ و در مجالس فیما بین فریقین طرفہ مناقشہا برپا می شد۔

میرزا بیدل تاریخ عزل محمد فرخ سیر چنین بنظم آوردہ ؎

دیدی کہ چہ باشاہ گرامی کردند | صد جور و جفا ز راہِ خامی کردند
تاریخ چو از خرد بجستم فرمود | سادات بوی نمک حرامی کردند
۳۱ ۱۱ھ

و میر عظمت اللہ بیخبر بلگرامی در جواب چنین انشاء کردہ

باشاہِ سقیم آنچہ شاید کردند | از دستِ حکیم ہر چہ آید کردند
بقراطِ خرد نسخۂ تاریخ نوشت | سادات دو اش آنچہ باید کردند
۳۱ ۱۱ھ

القصہ اعتماد الدولہ محمد امین خان بنابر قرابت قریبہ کہ با نواب نظام الملک داشت در فکر غدر اُفتاد۔ و میر حیدر کاشغری را بران داشت کہ قابو یافتہ بقطع رشتۂ حیات امیر الامرا اقدام نماید۔

میر حیدر مسطور از ترکان دوغلات است۔ و جد کلانش میر حیدر صاحب[۱] تاریخ رشیدی ہموارہ ملتزم رکاب بابری و ہمایونی بود۔ چندے بہ فرمان روائی کشمیر ہم رسید۔ و از جہت میر شمشیری اینہا را میر می گویند۔

ششم ذی الحجہ سنہ اثنتین و ثلثین و مائۃ و الف (۱۱۳۲) در منزل تورہ سی و پنج کردہ عرفی از فتح پور سیکری مخیم عساکر شد۔ امیر الامرا بعد داخل شدنِ پادشاہ در محل سرا پالکی سوارہ بخانۂ خود برگشت ہمین کہ متصل کلال باری یعنی احاطۂ چوبین کہ گرد خیام پادشاہی نصب کنند رسید۔ میر حیدر کہ روشناس ورا حرف داشت فرد احوال خود بدست امیر الامرا داد و شروع بضعیف نالی نمود۔ چون امیر الامرا مشغول خواندن شد بچستی خنجر آبداری بہ پہلوے امیر الامرا رسانید و کار تمام کرد نور اللہ خان از اقرباء امیر الامرا پیادہ ہمراہ می رفت بضرب شمشیر میر حیدر را از پا در آورد۔ و دیگر رفقاء امیر الامرا دست و پای زدند بجای نرسید قابو طلبان سر امیر الامرا را جدا کردہ نزد پادشاہ بردند

[۱] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۳۴ مطبوعہ کلکتہ۔

وپس ازین هنگامه لاش اورا بحکم پادشاهی تکفین نموده ونماز جنازه خوانده به اجمیر نقل کردند ودرجوار پدرش سید عبد اللہ خان مدفون ساختند۔

پیش از وقوع این سانحه مرد صالحے در رویا دید که سید الشهداء امام حسین رضی اللہ تعالیٰ عنه به امیر الامرا خطاب کرد که بَلَغَ وَعدُکَ وَغَلَبَ عَدُوُّکَ بعد شهادت امیر الامرا چون حساب کردند هریک فقره تاریخ بود با صنعت تقلیب ۱۱۳۲ھ ۱۱۳۲ھ

حق این است که در قریب العهد کم امیری باین خوبی درعرصهٔ ظهور آمد نسخهٔ جامع اخلاق حمیده بود۔ وفور طعام وصلاے عام سرکار را مشهور است. مردم اورنگ آباد بالاتفاق نقل می کنند که در عهد امیر الامرا اکثر مردم در خانهٔ خود طعام نمی پختند۔ طباخان سرکار امیر الامرا طعام حصهٔ خود می فروختند وقاب پلاؤ مکلّف بچندپل سیاه می دادند۔

اجراء بلغور خانها از غله پخته وخام واحداث مجلس یازدهم ودوازدهم هرماه دربلاد عظیمهٔ هند ودکن از اعمال خیر اوست۔ وتا امروز جاری است درین مجالس بامشائخ وفقراء بتواضع وانکسار سلوک می نمود وآفتابه دردستِ خود گرفته بر دستِ مهمانان آب می ریخت۔

وپیش از وصول دکن زر مهم سازی نمی گرفت۔ بعد رسیدن دکن متصدیان باظهار قلت مداخل وکثرت مخارج مزاجش برین آوردند۔ معهذا چون حیدر قلی خان حاکم بندر سورت اموال مُلّا عبد الغفور ملک التجار بندر مذکور که زیاده بریک کرور روپیه بود ضبط نمود۔ مُلّا عبد الحیّ پسر متوفی بطریق استغاثه بحضور رسید وپانزده لکه روپیه بشرط معافی اموال نیاز امیر الامرا نوشته داد۔ روزے صبح مُلّا عبد الحیّ را طلبیده اموال بانیاز معاف کرده به عطای خلعت نواخته رخصت وطن فرمود وگفت امشب مرا بر سر مال این مرد بانفس خود مجادله شد۔ آخر بر نفس طامع غالب آمدم۔

وقتیکہ امیر الامرا از دکن بدار الخلافہ معاودت نمود۔ می خواست کہ امین الدولہ
وقائع خوان حضور پادشاہی را بنا بر تقصیری کہ از امین الدولہ در غیبت امیر الامرا
صادر شدہ بود معاتب سازد۔ روزے کہ امین الدولہ بملازمت امیر الامرا رسید
و از در در آمد میر عبد الجلیل بلگرامی حاضر بود میر بعرض نواب رسانید کہ رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وسلم در حق انصار و ذریت انصار دعا کردہ و در مراعات ایشان وصیتہا
نمودہ و فرمودہ تجاوزوا عن مسیئہم یعنی در گذرید از گنہگار ایشان نواب
از اولاد رسول اند صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم و امین الدولہ از اولاد انصار رضی اللہ
عنہم باقتداء جد بزرگوار تقصیر مشارٌ علیہ عفو شود۔ امیر الامرا فی الفور از حالت
غضب فرود آمد و امین الدولہ را مشمول مہربانیہا ساخت

میر عبد الجلیل دران وقت با امین الدولہ آشنا نبود اما می دانست کہ
از اولاد انصار است چون میر طریقۂ محدثین داشت و ہموارہ در مراعات سنن
نبوی می کوشید شفاعت انصار بر خود لازم دید۔

امیر الامرا خوش ذہن بود و شعر خوب می فہمید۔ و در فن تاریخ دانی متفرد
می زیست و ارباب کمال را فراوان دوست می داشت و بعد نماز صبح اذن بود کہ
صاحب کمالان در آیند و تا یکپاس روز با اینہا صحبت می داشت و تاکید بود کہ
دران وقت دیوانیان و متصدیان حاضر نشوند۔

میر عبد الجلیل مرحوم تعریف خوش فہمی امیر الامرا بسیار می کرد و در مرثیۂ
امیر الامرا قصیدۂ غرّا بنظم آوردہ و از فرط محبتے کہ با امیر الامرا داشت بکمال وا
سوختگی حرف زدہ قصیدہ این است ؎

آثار کربلا ست عیان از جبینِ ہند	زد جوش خونِ آلِ نبی از زمینِ ہند
شد ماتمِ حسینِ علی تازہ در جہان	سادات گشتہ اند مصیبت نشینِ ہند

نیلی است زین معامله پیراهنِ عرب
وزخونِ گریه سُرخ شداست آستینِ ہند

گیتی چرا سیاه نه گردد ز دودِ غم
خاموش شد چراغ نشاط آفرینِ ہند

ہند این چنین مصیبتِ عظمی ندیده است
دیدیم داستانِ شهور و سنینِ ہند

از داغ دل ز دند چراغانِ اشک جوش
این است نوبهارِ گُلِ آتشینِ ہند

ماہی در آب می طپد و مرغ در ہوا
از شیونِ عظیمِ امیرِ مهینِ ہند

فرزندِ مصطفےٰ خلفُ الصّدقِ مرتضیٰ
کز روی فخر بود بذاتش یمینِ ہند

رستم نشان حسین علی خان شهید شد
از خنجرے که بود نهان در کمینِ ہند

آن صفدری که از قلمِ تیغ بارہا
تحریر کرده نسخهٔ فتحِ مبینِ ہند

تیغش بروزِ معرکهٔ خصمِ تیره بخت
چون برق می شگافت صفِ آہنینِ ہند

دریا دلے که بود ز ابرِ عنایتش
شادابی بهارِ بهشتِ برینِ ہند

از بهر ہر فلک زده عالیجناب او
در ترکتاز حادثه حصنِ حصینِ ہند

منقاد او شدند از آن سرکشانِ دہر
کز داغ ضبط کرد نشان بر سُرینِ ہند

ہند از شہادتش تنِ بے رُوح گشته است
یعنی که بود او نفسِ واپسینِ ہند

عالم چو قیر در نظرِ خلق شد سیاه
اُفتاد تا ز خاتمِ دہر آن نگینِ ہند

گردون ز اختران ہمه تن اشک گشته است
در اعتناءِ ماتمِ رُکنِ رکینِ ہند

دل چاک چاک گشت و جگر داغ داغ شد
زین غم که گشت زہر از و انگبینِ ہند

اِنستَرَ جمعُ الملائکُ وَاستَعبَرَ الفَلک
فِی ہٰذِهِ المُصِیبَةِ سُحقًا لِّدِینِ ہند

از دستِ ابنِ ملجمِ ثانی شهید شد
گوئی ز کوفه است گُلِ ماتمینِ ہند

تا کربلا و تا نجف و تا مدینه رفت
سیلابِ خونِ دیده و آه و انینِ ہند

ای دوستانِ آلِ محبّانِ اہل بیت
غمگین شوید بهرِ حسینِ حزینِ ہند

تا حقِ اہل بیت رسالت ادا شود
بر رغمِ این جماعهٔ منصوبه بینِ ہند

از کلکِ من بمرثیۂ سیدِ شہید | این چند بیت ریخت چو دُرِّ ثمینِ ہند
رضوانِ حق چو سبزہ قرینِ ضریح او | تا ہست حسن سبزہ بہ گیتی قرینِ ہند
سالِ شہادتش قلمِ واسطی نوشت | قتلِ حُسین کرد یزیدِ لعینِ ہند
۱۱۳۲ھ

(۸۴) آصف - نوّاب نظام الملک آصفجاہ طاب ثراہ

جدِ[۱] مادری او سعد اللہ خان وزیرِ اعظم صاحبقران شاہ جہان پادشاہ است و جد پدری او عابد خان کہ پدرش عالم شیخ از عظماء اکابر سمرقند و از احفاد شیخ شہاب الدین سہروردی بود۔

عابد خان در عہد شاہ جہانی وارد ہندوستان گردید و بدولت روشناسی پادشاہ و خدمت گزینی شاہزادہ اورنگ زیب شرف اندوز گشت۔ و چون سلطان اورنگزیب را با برادران محاربہ بہ پیش آمد درین معرکہ ملتزم رکاب بود۔ و بعد از سریر آرائی بمنصب چہار ہزاری اختصاص یافت و در سال چہارم جلوسی بخدمت صدارت کل و بعد ازان بمنصب پنج ہزاری و خطاب قلیچ خان افتخار اندوخت و بعد عزل صدارت شانزدہم جمادی الآخرہ سنہ اثنتین و تسعین و الف (۱۰۹۲) کرت ثانی بہ خلعت صدارت آراست و در محاصرہ قلعہ گلگندہ حیدر آباد ببیست و چہارم ربیع الاول سنہ ثمان و تسعین و الف (۱۰۹۸) بزخم گولۂ توپ نقد جان نثار کرد۔

میر شہاب الدین خلف عابد خان بمراتب علیا صعود نمود و بمنصب ہفت ہزاری ہفت ہزار سوار و خطاب غازی الدین خان بہادر فیروز جنگ بلند آواز گشت و در فتح بیجاپور از بس ترددات نمایان بظہور رسانید۔ بضم فقرہ "فرزند ارجمند" بر القاب سابق نوازشِ تازہ یافت۔ و در عہد شاہ عالم بصوبہ داری گجرات

[۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۸۷۵ مطبوعہ کلکتہ۔

مامور گشت - و در ایام حکومت گجرات سنه اثنتین وعشرین و مائته والف (۱۱۲۲) بعالم باقی شتافت

نواب نظام الملک آصف جاه خلف نواب غازی الدین خان نام اصلی او میر قمرالدین است - و سال میلاد او سنه اثنتین وثمانین والف (۱۰۸۲)

در ریعان شباب مطرح انظار خلد مکان بود و بمنصب چهار هزاری و خطاب چین قلیچ خان سرافراز - و در تسخیر قلعه واکنکیره مصدر ترددات نمایان گردیده باضافه هزاری بمنصب پنج هزاری عروج نمود - و بعد رحلت خلد مکان در تنازع شاهزادها سررشتهٔ احتیاط بدست آورده ملتزم هیچ طرف نه گردید

و چون شاه عالم سریر سلطنت آراست بخطاب خان دوران بهادر وصوبه داری اوده با فوجداری لکهنؤ که دران وقت فوجدار آنجا از حضور مقرر مے شد ممتاز گردید - علامه مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی تاریخ خطاب او همین "خاندوران بهادر" یافت - ۱۱۲۴ھ

نواب نظام الملک به کمتر فرصت بنابر گرمی بازار امراء جدید و کساد امراء قدیم از نوکری استعفا کرده به دارالخلافه شاه جهان آباد آمد و لباس درویشانه پوشیده خانه نشین گشت

بعد رحلت شاه عالم چون نوبت سلطنت چند روزه به محمد معزالدین رسید به عنایت اصل منصب و خطاب سابق نواخت - فقراء بے قید هندوستان بر نواب نظام الملک طعنه مے زدند که از خرقهٔ درویشی برآمده به لباس دنیا درآمد - طرفه اینجا جماعت دریوزه گری ست از ان وقت با نواب نظام الملک سوال نه کردند غیرت این طائفه هم تماشا باید کرد -

القصه چون محمد فرخ سیر بر تخت خلافت برآمد بخطاب نظام الملک بهادر

فتح جنگ و منصب هفت هزاری مباهی ساخت و بنظم دکن مامور فرمود۔

وچون ایالت دکن به امیر الامرا سید حسین علی خان قرار گرفت و نواب به پایهٔ سریر خلافت شتافت حکومت مراد آباد تفویض یافت۔

وچون امیر الامرا از دکن به دار الخلافه معاودت نمود و محمد فرخ سیر را عزل کرده پادشاه نو را بر تخت نشاند حکومت مالوا به نظام الملک مقرر ساخت نواب نظام الملک به مالوا آمد۔ و بوی نفاق از امراء پای تخت استشمام نموده درسال دوم محمد شاهی مطابق سنه اثنتین وثلثین و مائة والف (۱۱۳۲) متوجّه دکن گردید۔

وغرهٔ رجب عبور دریای نربدا نموده قلعه آسیر را از طالب خان و شهر برهان پور را از محمد انور خان برهان پوری به صلح به دست آورد۔ امیر الامرا لشکر جرار به سرداری سید دلاور خان به تعاقب فرستاد۔ نواب به طریق رجع القهقری بمقابله شتافته۔ در موضع حسن پور سرکار هندیه سیزدهم شعبان سال مذکور تلاقی فریقین دست داد۔ سیّد دلاور خان بقتل رسید۔ و نواب قرین فتح و نصرت به دار السرور برهانپور عود فرمود۔ و هنوز زخم جراحت رسیدگان التیام نیافته بود که سید عالم علی خان برادر زادهٔ امیر الامرا نائب دکن تبدارک کمر بست۔ و از خجستهٔ بنیاد اورنگ آباد جلوریز جانب برهان پور شتافت و ششم شوال سال مسطور در نواحی بالاپور از توابع صوبهٔ برار جنگی صعب روداد۔ سید عالم علی خان از فرط تهوری پای جلادت افشرده خون خود را بے محابا ریخت و نواب مظفر و منصور داخل اورنگ آباد گردید۔

امیر الامرا به استماع این خبر قطب الملک برادر کلان خود را بضبط و ربط هندوستان از اکبر آباد جانب دار الخلافه مرخص ساخت۔ و خود با بادشاه عازم

دکن گردید۔ چون قلم تقدیر بزوال دولت ساداتِ بارہہ رفتہ بود اعتماد الدّولہ محمد امین خان شخصے رامقرر کرد تا امیر الامرا را در عین سواری پالکی بہ خنجر دغا کشت و این حادثہ ششم ذی الحجّہ سال مذکور در منزل تورہ واقع شد۔ قطب الملک بوصول این خبر وحشت افزا یکے از شاہزادہا را از قلعہ دار الخلافہ برآوردہ بہ سلطنت برداشت و فوجی فراہم آوردہ بہ مقابلہ شتافت۔ و بعد محاربہ دستگیر گردید۔

چون نواب نظام الملک بہ نظم ممالک دکن اشتغال داشت وزارت بر محمد امین خان قرار گرفت۔

محمد امین خان پسر خواجہ بہاء الدین است کہ برادر نواب عابد خان مذکور و قاضی بلدہ سمرقند بود۔ محمد امین خان از عہد محمد فرخ سیر بخشیگری دوم باستقلال داشت۔ و بطوریکہ تحریر یافت بپایۂ وزارت اعلی مرتقی گشت اما بعد وزارت اجل فرصت نہ داد۔ و در ایام معدود در گزشت۔

نواب نظام الملک خود را از دکن بہ دار الخلافہ رسانیدہ خلعتِ وزارت پوشید و خواست کہ قواعد خلد مکان را کہ متروک شدہ بود بتازگی رواج دہد امراء خلیع العذار این را مخل مقاصد خود پنداشتہ مزاج پادشاہ را از نواب نوعے منحرف ساختند

در ہمان ایام مطابق سنہ خمس وثلثین و مائۃ و الف (۱۱۳۵) آثار بغی از ناصیۂ حال حیدر قلی خان ناظم گجرات ہویدا گشت نواب بتادیب او مقرر گردید و بہ این تقریب امرا نواب را از حضور برآوردند۔ چون نواب بمنزل جھابوہ قریب گجرات رسید حیدر قلی خان کہ بارادۂ جنگ مسافتے طے کردہ بود تاب مقاومت در خود ندیدہ خود را دیوانہ قرار داد۔

نواب بہ دار الخلافہ عطف عنان نمود و در جلدوی این خدمت صوبہ داری مالوہ

نیابت بہ پسر والا گہر تفویض نمود۔ نواب نظام الدولہ در تنظیم و تنسیق امور مملکت و امنیت بلاد و امصار و رفاہ و فلاح عامۂ خلائق تدابیر صائبہ و مساعی جمیلہ بظہور آورد۔ و بہ بذل انعامات و عطای مناصب و خطابات و جاگیرات وضیع و شریف منتسبان دولت عظمیٰ را موردِ نوازش ساخت و غنیم مرہٹہ را کہ در دکن تسلّط بہم رسانیدہ و صوبۂ مالوا را بتصرّف در آوردہ و تا حوالی دہلی زیر و زبر ساختہ گوشمال واقعی داد و عرصۂ دکن را از ترکتاز حوادث محفوظ و مصئون داشت

و چون نواب آصفجاہ از دار الخلافہ دہلی الویہ توجّہ بہ دکن برافراخت مغویان نواب نظام الدولہ را بر سرِ مخالفت آوردند۔ و محاربہ بوقوع آمد نوعی کہ۔ (در ترجمۂ نظام الملک) گذارش یافت

و در سنہ خمس و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۵) نواب آصفجاہ فرزند گرامی را از عتاب بر آورد و در سنہ ثمان و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۸) در حیدر آباد او را موردِ نوازش فرمود و صوبہ داری اورنگ آباد تفویض نمودہ رخصتِ آن بلدہ ساخت۔

و در سنہ تسع و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۹) نواب آصفجاہ از حیدر آباد بہ دہارور رسیدہ پسر را از اورنگ آباد نزد خود طلبید۔ نواب نظام الدولہ خود را بحضور رسانید۔

نواب شہید ابتداءً در ہمین سفر فقیر را تکلیف رفاقت نمود و در اسفارے کہ پیش می آید با خود داشت و بہ اختیار مفارقت رضا نداد۔

القصّہ پدر و پسر بنا بر مصلحت ملکی جانب واکنکیرا خراامش نمودند۔ از انجا نواب آصفجاہ پسر را بطرف میسور رخصت فرمود کہ از راجۂ میسور پیشکش بدست آورد۔ و خود بہ اورنگ آباد مراجعت نمود۔ نواب شہید بعد وصول سرنگپٹن

که دارالاقامه راجهٔ میسور است تحصیل پیشکش نموده خود را پیش پدر به اورنگ آباد رسانید- وعنقریب پدر و پسر جانب دار السرور برهان پور خرامیدند- نواب آصفجاه در دار السرور متوجّه دار السرور شد و نواب نظام الدّوله مسند ایالت دکن را زیب وزینت بخشید- واز برهان پور بصوبه اورنگ آباد که مقرِ خلافت دکن است متوجه گشت و ایام برشکال را در انجا بسر بُرد-

درین اثنا احمد شاه فرمان روای هندوستان بجهت اصلاح امور سلطنت که بسبب نزاع ونفاق اعیان حضور منجر بفساد عظیم شده بود- شقهٔ طلب به خط خاص نوشت

نواب باوصف موانع ومفاسد دکن و وسواس بغی هدایت محی الدین خان دخترزادهٔ نواب آصفجاه که از عهد آصفجاه به حکومت رایچور و ادونی مے پرداخت محض به امتثال حکم ظل الٰهی واصلاح کارهای پادشاهی با فوج گران و توپخانهٔ فراوان عازم هندوستان شد- وتا دریای نربدا جلوریز خود را رسانید درین ضمن شقهٔ دستخط خاص پادشاه ناسخ عزیمت حضور ورود نمود واخبار سرکشی وبے اعتدالی هدایت محی الدّین خان نیز بر سبیل تواتر رسید لهٰذا مراجعت به اورنگ آباد نموده موسم برشکال در ینجا گزرانید-

درین فرصت حسین دوست خان عرف چندا از رؤساء نوایت ارکات به هدایت محی الدین خان پیوسته اورا به گرفتنِ ارکات تحریض نموده- هدایت محی الدین خان رو به ارکات آورد ودر انجا جم غفیرے از فرنگیان فرانسیس ساکن بندر پهلچری بوساطت چندا با فواج هدایت محی الدین خان ملحق شدند- و به اتفاق بر سر انور الدین خان شهامت جنگ گوپاموی که از وقت نواب آصفجاه ناظم ارکات بود رفتند- شانزدهم شعبان سنه اثنتین وستین ومائة و

والف (۱۱۶۲) معرکهٔ قتال آراسته شد بحسب تقدیر شهامت جنگ درجهٔ شهادت یافت

نواب نظام الدوله بمجرد ظهور این سانحه درصدد گرد آوری افواج - و اجتماع سرداران نامی دکن و افزونی مصالح حرب گشته با هفتاد هزار سوار جرار و توپخانه بیشمار و یک لکه پیاده بعزم تنبیه باغیان لوای عزیمت افراخت - و تا بندر پهلچری که پانصد کروه جریبی از خجسته بنیاد مسافت دارد - پاشنه کوب رسیده صف آرای میدان نبرد گردید - بیست و ششم ربیع الآخر سنه ثلث وستین و مائة والف (۱۱۶۳) تا سه پاس کامل آتش خانهٔ فرنگ سرگرم اشتعال بود - آخر کار بیست و هفتم منه فرنگیان از رعب و مهابت محمدیان رو به هزیمت آوردند و هدایت محی الدین خان زنده بگیر آمد نواب به حکم لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ هدایت محی الدین خان را زنده نگاه داشت و مصاحبان و لشکریان او را قاطبةً از جان و مال امان بخشید دولت خواهان هرچند در پیشگاه نواب بدلائل قاطعه ثابت گردند که بقای هدایت محی الدین خان موجب هیجان مادهٔ فتنه است او را از میان باید برداشت - نواب ترحم را کار فرموده هرگز بقتل راضی نشد و محفوظ نگاه داشته مردم را برای تقدیم لوازم خدمت تعین ساخت - نا انصافان قدر این نعمت غیر مترقب نشناختند و بفحوای كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ احسان جان بخشی بر طاق نسیان گذاشته پنهان کمر بدخواهی چست بستند - و فرنگیان باوصف شکست فاحش هنوز مصدر انواع شورش و خیره سری گردیدند

و (نواب) بضرورت قلع ریشهٔ فساد - توقف دران سرزمین واجب دانسته متوجه ارکات شد - و فوجی بمدافعهٔ آن گروه باطل پژوه تعین نمود - از نیرنگی قضا و قدر چشم زخمی بفوج اسلام رسید و قلعه نصرت کده چنجی که پای تخت الکه کرناٹک است بتصرف فرانسیس رفت - نواب از کمال غیرت و حمیت دین متین و مراعات رسم و آئین

ملک داری کہ تدارک ہر امرے باید فوراً بظہور رسیدہ عبرت افزای متمردان گردد۔ باوصف شدّت برشکال ومشاہدۂ طوفان نوح۔ وصعوبت عبور ومرور۔ وانقطاع رسدغلہ۔ خود بدولت متوجہ تنبیہ کفرہ فجرہ گشت۔ ویازدہم شوال سنہ ثلث وستین و مائۃ و الف (۱۱۶۳) از ارکات کوچ فرمود۔ وہفدہم ماہ مذکور بہ اشارۂ درویشی از جمیع منہیات توبہ کرد و تا نفس واپسین بر حالت توبہ ماند۔

ازانجا کہ فلکِ شعبدہ باز در ہر جزو زمان نقشے تازہ بر روی کار می آرد۔ سرداران افاغنہ کرناتک کہ درین بیساق ملازم رکاب بودند۔ باوصف شمول عنایات وانواع رعایات وحقوق پرورش مطلقاً پاس نمک خوارگی ولی نعمت نداشتہ۔ واز قہر و غضب منتقم حقیقی نیندیشیدہ بہ طمع ملک ومال باطناً با فرنگیانِ بے دین متفق ویکدل شدند۔ وجمعے از کافرنعمتان دیگر را ہم ضمیمۂ اِدبار خود ساختند۔ وجواسیس خود فرستادہ فرنگیان را کہ زیر قلعہ چنجی اجتماعی داشتند بقصد شبخون طلبیدند۔ شب ہفدہم محرّم بحساب بنجم سنہ اربع وستین ومائۃ والف (۱۱۶۴) آخر شب رسیدہ یکایک جنگ انداختند

اگر افاغنہ بتقویت نصاری نمی پرداختند آن جماعہ کہ شرذمۂ قلیل بودند قدرت نداشتند کہ رو بہ لشکرِ اسلام آرند

ہر چند بعضی دولت خواہان پیش ازین بہ نواب رسانیدند کہ افاغنہ بر سرِ غدر اند از کمال صفائی طینت اعتبار نہ کرد کہ من با ایشان چہ بد کردہ ام تا بجدی کہ در وقت جنگ فیل را جانب افاغنہ راند کہ بہ اتفاق اینہا فرنگیان را باید برداشت ہمین کہ فیل نواب قریب فیل ہمت خان سردار افاغنہ رسید۔ نواب تواضعاً پیش از مجرای او دست بسر گذاشت۔ ازان طرف آداب مجرا بعمل نیامد۔ چون صبح ہنوز خوب ندمیدہ بود نواب گمان کرد کہ مرا نشناختہ اند۔ اندکی خود را در عماری بلند ساخت

درہمان فرصت ہمت خان و شخصی کہ درخواصی او نشستہ بود تفنگہا معاً سر دادند ہر دو تیر و تفنگ بہ سینۂ نواب رسید و کار آخر شُد۔ افاغنہ سرِ نواب را بریدہ بر نوک نیزہ کردند و سلوکے کہ اُمت در ماہ محرم با امام الشہداء رضی اللہ تعالیٰ عنہ کردہ بودند نوکران نواب با نواب کردند اِنَّا لِلّٰہِ وَ اِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ۔

مردم لشکر آخر روز سر را با تن ملحق ساختند۔ و تابوت را روانۂ خجستہ بنیاد نمودند و پائین مرقد شاہ برہان الدین غریب نزد نواب آصفجاہ زیر خاک سپردند۔ شہادت نواب قریب قلعہ چنجی بفاصلہ بیست کروہ از پھلچری واقع شد۔ راقم الحروف گوید ؎

نواب عدل گستر عالی جناب رفت	فرصت نداد تیغ حوادث شتاب رفت
درہفدہم زماہ محرم شہید شد	تاریخ گفت نوحہ گرے۔ آفتاب رفت ۱۱۶۴ھ

دران شب کہ آبستن صبح قیامت بود فقیر تمام شب نزد نواب حاضر بود۔ وقت دستار بستن آئینہ طلبید و بدستار بستن مشغول شد دران حال با عکس خود مکرر خطاب کرد کہ ای میر احمد! خدا حافظِ تُست نام اصلی او میر احمد است۔ وقت سوار شدن باوصف آنکہ وضو داشت تجدید وضو نمود و دوگانہ نماز ادا کرد و تسبیح گردانان و ادعیہ خوانان بر فیل سوار شد۔

و معمول نواب بود کہ در محاربات از سر تا پا آہن می پوشید دران شب جز جامۂ یک تہی ہیچ نپوشید و بہمین حالت بمرتبہ علیای شہادت فائز گردید۔

حافظ محمد اسعد مکی رحمہ اللہ تعالیٰ فرمود کہ بخاطر من گزشت کہ شہادت نظام الدولہ عنداللہ چہ طور باشد۔ روز ہفتم از شہادت بعد فراغ از نماز صبح مستقبل قبلہ نشستہ بودم کہ بیخودی دست داد۔ بَیْنَ النَّوْمِ وَ الْیَقْظَۃِ مشاہدہ می کنم کہ دو شخص بلباس عرب یکے در یمین من است و دیگرے در یسار۔ شخص یمین بہ شخص بسیار گفت

"كَيفَ شَهادَةُ نِظامِ الدَّوْلَه" او جواب داد "اَنّه لَشَهِيدٌ وَ اللهِ لُعِنَ قاتِلَه" ۱۱۶۴

چون بافاقه آمدم شبه که در خاطر راه یافته بود رفع شد- وصحت شهادت بیقین پیوست- باز بخاطر گذشت که تاریخی برای شهادت این امیر فکر باید کرد- با خود گفتم این عبارت را حساب باید کرد شاید به تغییر وتبدیل تاریخ شود- چون حساب کردم عبارت بی زیادت ونقصان تاریخ بر آمد-

حافظ محمد اسعد مکی

حافظ محمد اسعد مذکور رحمه الله تعالی مولد او **مکّه معظّمه** است نزد **شیخ تاج الدّین مکّی** و دیگر علماء حرمین شریفین تلمذ کرد و در منقولات خصوص حدیث و فقه بے نظیر زمانه بود- و در استقامت دین وسلوکِ جادۂ شریعت جدّ وجهد تمام داشت- فقیر را اوّل در **طائف** باو ملاقات دست داد وبعد ورود **هند** باهم صحبتها اتفاق اُفتاد

ذات بابرکات بود در روز جنگ افاغنه که شرح آن عنقریب می آید هفدهم شهر ربیع الاول روز یکشنبه وقت ظهر سنه اربع وستین ومائة والف (۱۱۶۴) به زخم چند تیر شربتِ شهادت چشید-

مدفنِ او میدانِ جنگ سرزمین لکریت پلی بفاصله یک فرسخ از موضع رای چونتی ویک فرسخ از دره کمارکالوه که دره الیست مشهور در نواحی کرپه راقم الحروف گوید ؎

اَلا لا یُرٰی مِثْلُهٗ وَاحِدٌ	مَضٰی حِبْرُنَا اَسْعَدُ الْاَتْقِیَا
قَضٰی نَحْبَهٗ عَالِمٌ مَّاجِدٌ ۱۱۶۴	لَقَدْ اَلْهَمَ اللّٰهُ تَارِیْخَهٗ

نواب نظام الدّوله نوبتے در ارکات بشکار آهو ئے که موافق ضابطه قراولان رام کرده بودند تشریف فرمود آهو را زیر خیمه قریب مسند آورده نشاندند نواب با حُضّار مجلس خطاب کرد که این را شکار باید کرد یا آزاد باید ساخت چون

خاطر مائلِ شکار بود موافق مرضی بعرض رسانیدند کہ شکار باید کرد آخر نواب از فقیر پرسید
چہ باید کرد گفتم نقلے بیاد آمدہ۔ اگر حکم شود التماس کنم۔ فرمود چیست گفتم پادشاہے بقتل
اسیری حکم کرد۔ ضابطہ است کہ ہرگاہ شخصی را می خواہند بقتل رسانند استفسار مے
کنند کہ اگر آرزوئے داشتہ باشی ظاہر کن۔ اگر امری ظاہر می کند بعمل می آرند۔ چون
اسیر را پرسیدند گفت ہمین آرزو دارم کہ یک مرتبہ در مجلس سلطانی باریاب شوم مردم
بعرض پادشاہ رسانیدند درجۂ قبول یافت۔ و اسیر را در بارگاہ حاضر ساختند۔ و
استفسار کردند کہ عرضی داری گفت بخیر۔ وقتیکہ پادشاہ از مجلس برخاست اسیر
بعرض رسانید کہ گنہگار واجب القتلم امّا حق صحبتے بر پادشاہ عالم ثابت کردہ ام
پادشاہ ازین حُسن ادا مسرور شد و او را امان داد حالا این آہو ہم حق صحبت ثابت
کردہ است۔ پیشتر ہرچہ مرضی مبارک باشد
نواب لب بہ تبسّم شیرین کرد و آہو را ہم نام فقیر یعنی آزاد ساخت میرزا
جلال اسیر حرف با مزہ می گوید ؎

مزۂ کباب آہو نمکِ خلاصی او   اگر از مِی مروت قدحے چشیدہ باشی

شبے در اورنگ آباد نواب سادات عرب را دعوت کرد۔ و دورِ قہوہ درمیان
آمد نواب قہوہ را بسیار دوست می داشت۔ یکے از ساداتِ مدینہ منوّرہ خالی ذہن
با نواب گفت اَلْقَہْوَۃُ مُحَرَّمَۃٌ عِنْدَ بَعْضِ الْعُلَمَاءِ نواب با فقیر خطاب کرد کہ مولانا
چہ میفرماید گفتم۔ غرض مولانا این است کہ قہوہ نزد بعضے علما معظم است و محرم از
مادۂ احترام است نواب ساکت شد و سید ہم فہمید۔ و بعد برخاستِ مجلس ادائے
شکر کرد کہ کلام مرا عجب توجیہے فوراً بخاطر رسانید۔
روزے در عرض راہ فیل سواری نواب و فیل سواری فقیر برابر می رفت و
باہم حرف داشتیم۔ حدیث جبل احد مذکور شد کہ ھٰذَا جَبَلٌ یُحِبُّنَا وَ نُحِبُّہٗ فقیر

آن را نظم کردم و اخلاص نواب را با خود باقتباس حدیث شریف ادا ساختم ؎

هُوَ نَاصِرُ الْإِسْلَامِ سُلْطَانُ الْوَرٰی | اَبْقَاہُ فِی الْعَیْشِ الْمُخَلَّدِ رَبُّہٗ
حَازَ الْمَنَاقِبَ وَالْمَآثِرَ کُلَّهَا | جُبِلَ الْوَقَارِ یُحِبُّنَا وَ نُحِبُّہٗ

فقیر سوای این قطعه عربی که بطریق اخلاص برزبان گذشت و رباعی که در استعانت سفرحج نسبت به نواب آصفجاه نظم شد لب بمدح دولتمندے نکشوده - رباعی این است ؎

ای حامی دین محیط جود و احسان | حق داد ترا خطاب آصف شایان
او تخت بدرگاه سلیمان آورد | تو آلِ نبی را به درِ کعبه رسان

نواب شهید ذکاء طبع و سرعتِ اندیشه بدرجۂ کمال داشت - و در لمحۂ غزل طولانی آبدار به نظم می آورد - روزے از علو مزاج خود حرف زد که هرگاه غزلی در زمینِ اُستاد فکر کرده مے شود دل می خواهد که قوافی تازه بهم رسد - گفتم قافیه اجیر مشترک است اشتراک قوافی هیچ مضایقه ندارد - بسیار شگفته شد -

دیوان ضخیمی دارد - بعد شهادتِ او شخصے دیوان او را کشود سرِ صفحه این مطلع بر آمد ؎

گر ترا خواهشِ قتل است بیا بسم الله | دم شمشیر تو و گردنِ ما بسم الله

و بیاد دارم که شبے غزلے مشق کرد و هرگاه در خانۂ فکر می نشست اشعار آبدار مسلسل می تراوید - چون این بیت از طبعش سرزد ذوقی کرد که ؎

از پنجۂ اجل نه هراسیم هیچ گاه | ما ناف خود به تیغ شهادت بریده ایم

این چند بیت از و در خزانۂ حافظ موجود بود ؎

کدام گُل به چمن گوشۂ نقاب شکست | که شبنم آینه برروے آفتاب شکست
ای دل ز زلف یار مددمیتوان گرفت | سررشتۂ ز عمر ابد مے توان گرفت

گر بیخودی بمیکده فالِ سفر زند　از چشمِ مستِ یار بلد مے توان گرفت

ای شوخ هوائی مفگن تیر نگه را　این ناوکِ بیداد بکارِ جگرے کن

مرنجان خاطرم جانان مزاج نازکی دارم　تو گر از حُسن مغروری من از عشقِ تو مغرورم

از گلِ گوشۂ دستار بخود مے لرزد　قدِ او تازہ نہالی است کہ من مے دانم

بعد شہادت نواب **نظام الدولہ**- افاغنہ و نصاری **ہدایت محی الدین خان** را بسرداری برداشتند- و افاغنہ در جلدوی این حرکت قلاع و ملک بسیاری از ہدایت محی الدین خان نوشتہ گرفتند- **ہدایت محی الدین خان** با افاغنہ بہ پھلچری رفت- و کپتان یعنی حاکم آنجا را ملاقات کرد و جمعے از سپاہ نصاری ہمراہ گرفتہ عازم **حیدر آباد** شد- و بر سر **ارکات** عبور نمودہ در ملک افاغنہ در آمد- قضا و قدر اسباب انتقام نواب **نظام الدولہ** آمادہ ساخت- و در دل ہدایت محی الدین خان و افاغنہ غبار نفاق برانگیخت- روزی کہ در سرزمین **لکریت** پلی مخیم شد ناخوشی طرفین بہ اعلان رسید- و عائد پرخاش شد- از یک طرف **ہدایت محی الدین خان** و نصاری و از طرف دیگر افاغنہ مستعد شدہ صف آرای قتال گردیدند **ہمّت خان** و دیگر سرداران افاغنہ بقتل رسیدند- و کار ہدایت محی الدین خان نیز بزخم تیرے کہ در حدقہ چشم رسید آخر شد- اعیان لشکر **نواب صلابت جنگ بن آصفجاہ** را سردار ساختند- و سر ہمت خان و دیگر سرداران افاغنہ را بر نوک نیزہ کردہ و شادیانہ نواختہ داخل خیام گردیدند-

و این سانحہ ہفدہم ربیع الاول سنہ اربع وستین و مائة و الف (۱۱۶۴) واقع شد- خون نواب شہید طرفہ گیرا افتاد کسانیکہ با نواب شہید بہ دغا پیش آمدند- ہمہ بہ سزا رسیدند- و بعد شصت روز این ہمہ قاتلان در آنِ واحد مقتول گردیدند ؎

دیدی کہ خونِ ناحق پروانہ شمع را　چندان امان نداد کہ شب را سحر کند

از اتفاقات آنکه روزیکه این جنگ واقع شد یعنی هفدهم ربیع الاول فرصت دفن مقتولان نشد۔ ہژدہم آنہارا از معرکہ برداشتہ درصحرای لق ودق مسکن وحوش وسباع روزانہ دفن ساختند وتابوت نظام الدولہ درہمین تاریخ ہژدہم بروضۂ مقدسہ۔ وبعد شام درجوار اولیاء اللہ مدفون گردید۔

سبحان اللہ نواب اوّل قاتلان خودرا زیرزمین فرستاد وبعد ازان خود درکنار زمین آسود فَاعْتَبِرُوْا یَآ اُولِی الْاَبْصَارِ

وہرجا در اثناءِ راہ تابوت اوراگزاشتہ اند۔ مردم مکانے ترتیب دادہ زیارت می کنند ونیازہا می گزرانند۔ ازینجاست کہ برای انتقال او تاریخ دیگر "حسن خاتمہ" برخاطر فقیر القا شد ودر رشتۂ نظم منسلک گردید کہ ؎

نواب آفتاب جہانتاب معدلت	محشور با جناب حسین ابن فاطمہ
تاریخ خواستم زبرای شہادتش	ارشاد کرد پیر خرد۔ حُسنِ خاتمہ

از جملہ سرداران افاغنہ کہ با نواب شہید طریق دغا پیمودند عبد المجید خان است کہ جدش عبد الکریم خان میانہ از عمدہ امراء سلاطین بیجاپور بود۔ واولاد او تاحال بہ حکومت بنکاپور وغیرہ از توابع کرناتک می پردازند۔ عبد المجید خان پسر خود بہلول خان را بہ اتالیقی نصیب یاور خان درکاب نواب فرستاد اما باطناً پسر خود ودیگر سرداران افاغنہ را براہ غدر دلالت می کرد ومنصوبۂ شطرنج دغا غائبانہ می باخت۔

وہمت خان کہ نواب را بہ شہادت رسانید پسر الف خان بن ابراہیم خان بن خضر خان پنی است۔ خضر خان مدار کار عبد الکریم میانہ مذکور بود۔ وداؤد خان پنی کہ با امیر الامرا حسین علی خان بے وفائی کرد وجنگیدہ گشتہ شد پسر خضر خان است چون صوبہ داری دکن درعہد شاہ عالم بہ ذو الفقار خان پسر اسد خان وزیر تفویض یافت و

نیابت به داؤد خان پنی مرحمت شد- داؤد خان برادر خود ابراهیم خان را نیابت حیدرآباد مقرر کرد- وچون حیدر قلی خان در اوائل عصر محمد فرخ سیر دیوان دکن شد ابراهیم خان را به فوجداری کرنول مامور ساخت- ازان وقت کرنول در دست اولاد ابراهیم خان است-

درجنگ انتقام همت خان و دیوان او امانت الله خان که تخم این همه فساد کشتهٔ او بود و بهلول خان و نصیب یاور خان و دیگر بدخواهان از طرفین بیاسا رسیدند- وچون لشکر برسر کرنول آمد شهر را غارت کرد و اهل و عیال همت خان همه به اسیری در آمدند- و از شامتِ عملی که ازان بے همت صادر شد جان و مال و آبرو همه برباد رفت- حالتِ دُنیا خود این است مآل عُقبیٰ چه خواهد بود- وَسَیَعۡلَمُ الَّذِیۡنَ ظَلَمُوۡۤا اَیَّ مُنۡقَلَبٍ یَّنۡقَلِبُوۡنَ-

وحسین دوست خان عرف چندا هم به تیغ انتقام مذبوح شد و سرش بنوک نیزه رسیده- تفسیر این مقال آنکه محمد علی خان پسر انور الدین خان گوپاموی بعد شهادت پدر قلعه ترچناپلی را قائم کرد- چون طرهٔ پرچم رایات نواب نظام الدوله عرصهٔ ارکات را معطر ساخت محمد علی خان آمده دولت ملازمت دریافت و بخطاب پدر مخاطب گشت[۱]- و بعد شهادت نواب نظام الدوله پناه به قلعه ترچناپلی برد- درین وقت ریاست ارکات به چندا که در پهلچری نشسته بود عائد شد- و همان جماعهٔ نصارای فرانسیس که بر نواب نظام الدوله شبخون آورده بودند همراه گرفته بافوجی دیگر برسر ترچناپلی رفت- انور الدین خان[۱] فوج خود و فرنگیان انگریز ساکن دیوناپتن را با خود متفق ساخته بمقابله برآمد- چندی آتش حرب شعله خیز بود- آخر انور الدین خان غالب آمد و چندا زنده دستگیر شد و غرهٔ شعبان سنه خمس وستین

[۱] مراد ازین محمد علی خان پسر انور الدین خان است که بعد وفات پدر بخطاب پدر مخاطب گشته-

ومائتہ والف (۱۱۶۵) چندارا مذبوح ساختند وسرش را بر نوک نیزہ کردہ تشہیر نمودند وہمچنین سرداران فرانسیس باقوم خود ہزار ویکصد فرنگی سفید پوست ولایت زاسوای فرقہ کاروی زندہ دستگیر شدند

وبعد شہادت نواب نظام الدولہ جماعتی کہ شبخون آوردند۔ ہیچ کس روی آسایش ندید و مآل کار باین حالت کشید اِنَّ فِیْ ذٰلِکَ لَذِکْرٰی لِمَنْ کَانَ لَہٗ قَلْبٌ اَوْ اَلْقَی السَّمْعَ وَ ھُوَ شَہِیْدٌ۔

(۸۶) نصرت[۱]۔ دلاور خان

نام اصلی او محمد نعیم است وطن اسلافش سیالکوٹ از توابع لاہور۔

میر عبدالعزیز پدر دلاور خان نوکر شاہزادہ داراشکوہ بود۔ بعد برہم خوردن داراشکوہ وآرایش یافتن اورنگ دارائی بہ خلد مکان درسلک نوکران خلد مکانی انخراط یافت ورفتہ رفتہ بمنصب دوہزاری وخطاب دلاور خان امتیاز پذیرفت

میر محمد منعم با دختر عنایت اللہ خان کشمیری کہ از امراء عالمگیری است ازدواج یافت۔ ودر عہد شاہ عالم بخطاب پدر مخاطب گشت۔

وچون صوبہ داری دکن در بدایت جلوس محمد فرخ سیر بہ نواب نظام الملک مقرر گردید دلاور خان در رفاقت او رخت بہ دیار دکن کشید۔

وچون امیر الامرا سید حسین علی خان رایت حکومت دکن افراخت دلاور خان را فوجداری رائچور از توابع بیجاپور تفویض نمود

وبعد زوال دولت سادات بارہہ واستقرار نواب نظام الملک در ممالک

---

[۱] مآثر الامرا جلد دوم صفحہ ۶۹ وتاریخ الافکار صفحہ ۲۳۴

دکن با نواب بسر می بُرد و بمزید قربت و احترام اختصاص داشت۔
و در سنہ تسع و ثلثین و مائتہ و الف (۱۱۳۹) بہ سرا بُستان بقا خرامید و برطبق
وصیت در پای قبر مرشد خود مدفون گردید۔
نام مرشدِ او شاہ ابراہیم است۔ قبر شریفش درون حصار روضۂ شاہ
بُرہان الدین غریب قریب دیوار حصار واقع شدہ۔ محوطۂ مختصرے و مسجد
سنگینے دارد۔

دلاور خان اقسام شعر خوب می گوید و مضامین مرغوب می بندد۔ دیوانش مرتب
است این یواقیت ازان معدن استخراج می شود ے

بسکہ می دارد حیا در پردہ محبوبِ مرا	دیدۂ بیگانہ داند مہر مکتوبِ مرا
مژگان بہم بنیاید دلدار بی نقاب است	کی خواب میتوان کرد در خانہ آفتاب است
بی ابروی تو از نظرم نور مے رود	این تیر بے کمان چہ قدر دور می رود
بہ محفلے کہ بیک درد صد دوا بخشند	چہ می شود دلِ ما را اگر بما بخشند
نیست ممکن کہ بروبی تو دمے خواب مرا	می زند دست بہ پہلو دلِ بیتاب مرا
چشم پوشیدہ توان کرد سفر	چہ قدر راہِ فنا ہموار است
شیشۂ ساعت بود آئینۂ دنیا و دین	گر یکی آباد گردد دیگرے ویران شود
بر زمینی کہ او بناز نشست	خاک بر سر گر آسمان نشود
بہ عقبی رسیدیم از ترکِ دنیا	نشد آنچہ از دست از پشتِ پا شد
روز بد یاری نمی آید ز یاران دیدہ ام	سایہ ہم در زیر پا گم می شود وقتِ زوال

(۸۷) قبول میرزا عبد الغنی کشمیری

فاضل ممتاز بود۔ و سخن سنج معنی نواز۔ شاگرد رشید میرزا داراب جویاے

کشمیری است در شاہجہان آباد بسر می برد۔ و در سنہ تسع وثلثین ومائۃ والف (۱۱۳۹) پیمانۂ ہستی او لبریز گردید۔ مورخی تاریخ وفاتش ازین مصراع برآورد کہ ؎

"گنج معنی بود کرد افلاک در زیر زمین"
۱۱ھ ۳۹

شعلۂ آوازش چنین می بالد ؎

بہرحالت کہ می بینی زعیب سرکشی پاکم — چو لای بادہ گردر عالم آیم ہمان خاکم
نہان کردا ست صیاد من از راہ فسون سازی — چو تخم عشق پیچان دامہا در دانۂ خالی

(۸۸) گرامی۔ میرزا گرامی کشمیری

خلف وشاگرد میرزا عبدالغنی قبول کشمیری۔ رعنا طرز خوش مقالان است۔ و کلاہ گوشہ شکن نازک خیالان۔ در شاہجہان آباد قلندرانہ می گزرانید۔ و بہ کہنہ شراب تازہ گوئی دماغہا رامی رسانید۔

وفاتش در سنہ ست وخمسین ومائۃ والف (۱۱۵۶) واقع شد۔ تاریخ گوئے سال وفاتش درین مصراع ضبط می کند ؎

"رندے عجبے ازین جہان رفت"
۵۶ ۱۱ھ

طوطی ناطقہ را چنین در گویائی می آورد ؎

خون عشاق بران گردن سیمین باشد — چون بیاضی کہ پر از معنی رنگین باشد
ہمچو آن شمعی کہ روشن می کند صد شمع را — سوختم تا در غم او عالمے را سوختم

(۸۹) گلشن۔ شیخ سعد اللہ دہلوی قدس سرہٗ

از فقراء شعرا است۔ منشأ خیالات رنگین ومصدر اشارات دلنشین۔ از وحشت کدۂ دنیا رم۔ و در تجرد و توکل ثبات قدم داشت۔

ومرید شاه گل متخلص به وحدت بن شیخ محمد سعید بن شیخ احمد مجدد سهرندی
بود قدس الله اسرارهم باین مناسبت گلشن تخلص می کرد۔
نسبتش به زبیر بن العوام صحابی رضی الله تعالیٰ عنه مے پیوند دو اسلام خان
که به وزارت بعض سلاطین گجرات احمد آباد رسیده از اجداد اوست
بعد انقراض سلاطین گجرات واستیلای اکبر بادشاه یکی از اسلاف او از
گجرات به دار السرور برهان پور نقل کرد۔ شیخ سعد الله از برهان پور بر آمده
رحل اقامت به دار الخلافه شاهجهان آباد افگند۔ و به اراده سیاحت هم بر خاست
وطن اجداد یعنی احمد آباد و دیگر بلاد را سیر کرده به شاه جهان آباد برگشت
و در همین مصر بسیت و یکم جمادی الاولی سنه احدی واربعین ومائة والف (۱۱۴۱)
متوجه روضهٔ رضوان شد۔

دیوان سیر ضخامت دارد و شاهد سخن را باین رعنائی برکرسی می نشاند ؎

بچشم خویش نگر سحر سامری این است   نظر به آئنه کن شیشه و پری این است
گشتم شهید تیغ تغافل کشیدنت   جانم ز دست بُرد غزالانه دیدنت

(۹۰) یکتا - احمد یار خان

از نژاد قوم برلاس است۔ اسلاف او در قصبه خوشاب از اعمال لاهور
توطن داشته اند۔ پدرش اله یار خان به صوبه داری لاهور و تته و ملتان رسید
و آخر سالها به فوجداری غزنین قناعت کرد۔

احمد یار خان در اواخر عهد خلد مکان صوبه دار تته شد۔ یکتای اماثل بود
و مستجمع فنون فضائل۔ خطوط در نهایت جودت مے نگاشت۔ و تصویر در کمال تخفگی
می کشید۔ و اقسام شعر بقدرت می گفت۔

در سنہ تسعہ عشر و مأتہ والف (۱۱۱۹) وارد بھکر شد۔ و با علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی صحبت معتقدانہ داشت۔ و نسخۂ کلام اللہ بخط نسخ از تحریر خود بطریق یادگار تسلیم نمود۔ و امروز موجود است۔

نگارندۂ اوراق وقت معاودت از سفر سندھ بہ ملتان رسیدہ استماع یافت کہ احمد یار خان بیست وسیوم جمادی الاولی سنہ سبع واربعین ومأتہ والف (۱۱۴۷) در قصبۂ خوشاب خلوت نشین تراب گردید۔ و بہ استدعاے مہربانے قطعہ تاریخی در سلک نظم کشیدم و یک عدد زیادہ را بحسن تعمیہ برآوردم ؎

ذاتِ او آئینۂ خلقِ عظیم | خانِ والا رتبہ احمد یار خان
زادۂ افکار او دُرِّ یتیم | در فنونِ فضل یکتایِ زمان
ماتمِ او ساخت دلہا را دو نیم | کرد از معمورۂ گیتی سفر
جایِ احمد یار خان بزمِ نعیم | چونکہ یکتا[1] رفت۔ شُد تاریخ او

مثنوی متعدد دارد مثل "گلدستہ حسن" و "شہر آشوب" وغیر ذلک

وقتے محمد عاقل یکتا لاہوری با احمد یار خان مناقشہ کرد کہ یکتا تخلص از من است۔ تخلص مرا بمن وا باید گذاشت۔ احمد یار خان گفت یکتا نشدیم بلکہ دوتا شدیم و قرار داد کہ با ہم غزلے طرح کنیم۔ ہر کہ خوب گوید تخلص از و باشد۔ خان مذکور زمانے و مکانے معین ساخت۔ و جمیع صاحب طبعان لاہور را فراہم آورد۔ و غزلی کہ طرح کردہ بود بر یاران عرض کرد و صدای آفرین و تحسین از ہر جانب بلند شد محمد عاقل مہر سکوت بر لب زد۔ ہر چند یاران تکلیف کردند۔ غزل خود را دون یافتہ بر زبان نیاورد۔ احمد یار خان محضری درست کرد و بہ مہر و دستخط حضار سخن سنج مزین گردانید۔

---

[1] ای ہرگاہ از مصرع تاریخ یک عدد کم نمودہ شد تاریخ مطلوب بیرون آمد۔

آفرین لاهوری این بیت دستخط کردہ

بریں معنی گواہیم آفرین ما | کہ احمد یار خان یکتاست یکتا

ودیگرے این مصراع ثبت نمودہ

"گوہر یکتاست احمد یار خان"[1]

این چند بیت ازان غزل طرحے است ؎

تاخطش طرح جہانگیری کاؤسی رنجیت	لشکر زنگ چو رومی بسرِ روسی رنجیت
بامیدیکہ شود جلوہ گر آن سرو روان	خاک شد جبہہ و در راہ قدمبوسی رنجیت
سرمہ آلود نگاہی کہ بیادم آمد	کہ ہر شک شفقی از مژہ ام طوسی رنجیت
بر درِ بتکدہ از نالۂ زارم ناقوس	ہمہ تن اشک شد و در برِ ناقوسی رنجیت
شمع از اشکِ رخش بوقلمون سوخت بہ بزم	جای اشکش ہمہ خاکستر طاؤسی رنجیت
ازبسکہ سراپا زغمِ عشق تو داغم	چون کاغذِ آتش زدہ یک شہر چراغم
چہ پرسی از سر و سامانِ من عمریست چون کاکل	سیہ بختم پریشان روزگارم خانہ بردوشم

(۹۱) شہرت - شیخ حسین شیرازی

از شعراء راست اندیشہ - و اطباء حذاقت پیشہ است - اصلش عرب بود - در ایران نشو و نما یافتہ - آخر سرے بہ ہند کشید - و در سرکار محمد اعظم شاہ بن خلد مکان بعنوان طبابت نوکر شد - و در عہد شاہ عالم بہ اعزاز و احترام بسر می بُرد

و در زمان محمد فرخ سیر بخطاب حکیم الممالک سربلندی یافت - و در عصر محمد شاہ احرام بیت اللہ بست و بعد ادای مناسک بدرگاہ خلافت معاودت نمود - و بمنصب چہارہزاری سرافتخار بفلک چہارم رسانید -

[1] نتائج الافکار صفحہ ۱۷۴ مطبوعہ مدراس ۱۸۸۳ء -

وفاتش در شاهجهان آباد ماه ذی الحجه سنه تسع واربعین ومائة والف (۱۱۴۹) اتفاق افتاد - محرر سطور گوید ؎

بے نظیرِ زمانه شیخ حُسین | گوی معنی ز نکته سنجان بُرد
ہاتفے از برائے رحلت او | سال تاریخ گفت - شهرت مُرد ۱۱۴۹ھ

منتخبے از دیوانش بنظر رسید وازانجا بتحریر در آمد ؎

کی برای مطلبے دل را منور ساختیم | مالوجه الله این آئینه را پرداختیم
نه من شهرت تمنا دارم ونی نام مے خواهم | فلک گر واگزارد یکنفس آرام میخواهم
ناله پنداشت که در سینهٔ ما جا تنگ است | رفت وبرگشت سراسیمه که دنیا تنگ است
ای گل سرِ کوی تو جدا از وطنم کرد | من خارِ تو بودم که برون از چمنم کرد
صبح شو تا در فروغت روز عالم بگذرد | یکنفس دم را غنیمت دان که این هم بگذرد
مرا ز لفت ز دام آزاد خواهد کرد مے دانم | ولی بعد از رهائی یاد خواهد کرد می دانم
مفلسی می آورد از یاد دستی حاتمے | هر کجا دیدیم آخر کرد بسیاری کمی
خواب گرانِ مردم بیدار کرد ما را | بد مستیِ عزیزان هشیار کرد ما را
در خرابهای دل هر گز ندارم مهلتے | در شکستِ نقدِ قلب خود ندارم فرصتے
پس از عمری که کردم همچو قمری خدمت سروی | براتی دارم و بر عالمِ بالاست تنخواهش
غیر در بزم شکستم نکند پا قائم | زانکه من خاصیتِ ریزهٔ مینا دارم
بر یکدگر زیادتی از بسکه می کنند | این قوم نیستند ز ابنِ زیاد کم
به قاتل هم توان بخشید خونِ خویش گر مردی | نهٔ کم از حنا ظالم کسی را دستگیری کن
می رسند از بسکه پیش از من بعیبِ کار من | دوستر می دارم از خود دشمنانِ خویش را
قطرهٔ من گرچه گوهر شد ز سعیِ روزگار | کار آسان سخت شد از منتِ یاران مرا
اہل دولت غلط است اینکه همه بی دردانند | هر کرا دیدم ازین طائفه آزاری داشت

ای که می گوئی که از صحبت گریزانی چرا | در بساطم عمر ضائع کردنی کم مانده است
بغیر ظلم توقع مدار از ظالم | که نخل شعله اگر بار می دهد شرر است
کدام واسطه پروانه را به شمع رساند | برای مردم گم گشته خضرِ راه که دید

(۹۲) ثابت میر محمد افضل الہ آبادی

از احفاد میر ضیاء الدین حسین مخاطب به اسلام خان خوستی سفیدونی متخلص به والا است که از امراء درگاه خلد مکان بود۔

میر محمد افضل ثابت آسمان والافطرتی۔ وسیّار سپہر بلند فکرتی است۔ پایۂ فضیلت درسی محکم داشت۔ و در شعر گوئی و شعر فہمی و محاورہ دانی فرس اُستاد بے نظیر و مسلم صاحب کمالان شہر دہلی می زیست۔ چندگاہ در اُردوی پادشاہی بتلاش منصب و جاگیر سلسلہ طالع جنبانید آخر پای سعی در دامن قناعت کشید و در دارالخلافہ شاہ جہان آباد منقطعانہ بسر مے بُرد

و دوازدہم شہر ربیع الاول سنہ خمسین و مآتہ والف (۱۱۵۰) رخت زندگانی بر بست۔ و در شاہ جہان آباد مدفون گردید۔

جمیع اقسام شعر استادانہ می گوید خصوص در قصیدہ شانی بلند دارد۔ دیوانش حاوی انواع سخن است۔ در وقت تحریر۔ نسخۂ بدخطی بدست اُفتاد۔ و بہ مشقت تمام این ابیات حاصل شُد ؎

تا تماشای دہانت کرد حیران غنچہ را | شاخِ گل دستیست در زیرِ زنخدان غنچہ را
مرد ہر دم قطع اسباب معیشت مے کند | ہر چہ می اُفتد بدستِ تیغ قسمت مے کند
قسم بمصحفِ گل عندلیب باغ تو ام | بمرگِ شمع کہ پروانۂ چراغ تو ام
بندد رقیب پیش تو بر خود نیاز را | چون نامقیدے کہ گزارد نماز را

صدبار گر توانی مانند نبض جستن — صورت نمی پذیرد از دستِ خلق رستن

صیّادِ بی مروّت شوقِ طپیدنم گشت — تا چند پا شکستن بر بال رشته بستن

بخانهٔ نه نشستم بغیر خانهٔ خویش — شدم برنگ نگین سنگ آستانهٔ خویش

غنی در آتشِ سوزان همیشه چون حمّام — عذاب می کشد از پهلوی خزانهٔ خویش

شمع افروخته را کس نفروشد ثابت — داغ غم و گرمیِ بازار ندارم چه کنم

این تیر خاکی نگه شرمگینِ او — می جوید از مزار شهیدان نشانِ ما

چون ماهیِ تصویر که در آب بیفتد — در جلوهٔ معشوق شود کم اثرِ ما

همچو گردی که بلند از اثرِ قافله شد — داد بر باد فنا رفتنِ یاران مارا

خواب دیدیم که آئینه معارض بتو شد — می کند صورتِ این واقعه حیرانِ مارا

شبنم من خوردهٔ گل را نه بندد در کمر — آبرو غافل زفکرِ سیم و زر دارد مرا

یافتم از سلام مردم هند — سرسری بود آشنا یها

چشم بیمار ترا حاجتِ تعویذی نیست — هیکلِ ناخنِ شیر است صفِ مژگانت

نذر این یاران کنی گر خوردهٔ جانِ عزیز — خورده گیران بر نمی دارند دست از کار خویش

چو نرگس نخواهم داشت چشم از قامتِ سبزان — بود تا در سوادِ گلشنِ هندوستان جایم

هست چون سبحه بهم ربط عزیزانِ جهان — نه یکی ماند ازین سلسله بر جا نه صدی

عکسِ رُخ تو آینه را رو نمے دہد — تسکین خاطرش بچه صورت کند کسی

رباعی

در مملکتِ قدس شهنشاه حسین — بر اوج سپهر کبریا ماه حسین

برخاست کمر بسته پے دعوے حق — انگشتِ شهادت یدالله حسین

(۹۳) راجح۔ میر محمد علی سیالکوتی

ازسادات سیالکوت من اعمال لاهور است مردی آزاد مشرب خوش خلق

خوش صحبت بود۔ و در شہر خود قلندرانہ مے گذرانید۔ و ہنگامۂ سخنوری گرم می داشت عمرے دراز یافت۔ گویند در منتہای عشرہ خامسہ بعد مأتہ و الف (۱۱۰۰) مرحلۂ زندگانی طے کرد۔

فقیر در سنہ سبع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۷) از سفر سندھ معاودت نمود۔ وعبور بر سرِ لاہور اُفتاد۔ دران ایام عزیزی از سیالکوٹ از صحبت او آمدہ وخبر قدوم فقیر شنیدہ رسم زیارت بجا آورد۔ و برخی از اشعار بیبرہ آوردہ فقیر ساخت ازان جملہ است ؎

روز وصل از بیم ہجرانِ توام گریان گزشت — آہ عید آمد پس از عمری و دریاران گزشت

چہ سان آموخت بیرحمانہ بر فتراک سر بستن — زطفلی آن شکار افگن نمی داند کمر بستن

اگر با حق نیازی ہست حاجت نیست تعمیری — ستون و سقف درویشان ہمین دستِ دعا باشد

(۹۴) آفرین۔ فقیر اللہ لاہوری

در محلہ نجارای لاہور سکونت داشت۔ راقم الحروف وقتے کہ از ہند جانب سندھ رفت بیست و نہم محرم سنہ ثلث و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۳) در لاہور با او برخورد۔ بسیار خوش خلق متواضع بود۔ دران ایام قصۂ ہیر ورانجھا نظم می کرد پیش فقیر داستانے خواند۔ این بیت از قسمیہ بیاد ماندہ ؎

بعریان یتیمی تمنا نورد — کہ عید آمد و جامہ گلگون نکرد

وچون از بلاد سندھ عطف عنان نمودم وہفتم رجب سنہ سبع و اربعین و مأتہ والف (۱۱۴۷) واردِ لاہور شدم و تا دوازدہم ماہ مذکور در انجا اقامت اتفاق افتاد۔ ملاقات مشارٌ الیہ بمرات واقع شد۔ مسودۂ اول تذکرۂ "ید بیضا" تالیف فقیر کہ نقش ناتمام بود خواہ نخواہ گرفت۔ و از منظومات خود مثنوی "انبان

معرفت" بخط خودش بطریق یادگار تسلیم فقیر نمود۔ عنوانش این است ؎

ای مُغنّی به وضوے تجرید | صبح شد صُبح نمازِ توحید
صبح یعنی کہ ظهورش همه جاست | شش جهت سجدہ چو خورشید رواست

دیوان آفرین مشتمل بر قصائد و غزلیات و دیگر جنس شعر بنظر در آمد۔ و این چند بیت فرا گرفته شده ؎

ستم بر زیر دستان مرد سرکش را خطر دارد | فلک را شیوۂ عاجز کشی زیر و زبر دارد
شبِ سیاه تغافل پیِ صف آرائی است | نقیب نالہ صدائی کہ اشک مجرائی است
هنوز حسنِ تو نو مشق جلوه پیرائی است | هنوز اولِ درسِ کتاب رعنائی است
هنوز چشمۂ نوشِ تو بوی شیر دهد | هنوز لعل لبت غافل از مسیحائی است
هنوز سرو قدت گرچه گرد آغوش است | هنوز لعل شکر خا در آستین خائی است
هنوز دامنِ حسنت زصبح پاکتر است | هنوز ماه تو ایمن ز داغ رسوائی است
نهال مهر و وفا تا چه بار مے بندد | بهار حسن ترا آفرین تماشائی است
بقدرِ تاب و طاقت مگذر از تسکینِ محتاجان | نداری قوتِ دستِ کرم دستِ دعا بکشا
حسن را در اضطراب آرد شکوهِ عجزِ عشق | شمع می لرزد بخود از شوخیِ پروانها
گلِ آفت بود در ناتوانی خود نما بودن | عروجِ شاخِ نازک در بغل دارد تنزل را
داغِ دلِ افتادگان از غیب باشد روزنے | شد کشف این معنی مرا از قرعۂ رمّالها
هست کارِ عاشقان بعد از فنا هم جذب دوست | تشنگی بسیار دارد آنکه ماهی خورده است
بزور هزل زبردست من شود حاسد | چنانکه طفل پدر را بخنده زیر کند
تجرد حجتِ قاطع بود صاحب کمالے را | قبایِ بیضه برتن می درد مرغی کہ کامل شد
مرد حق محکوم نادان گر شود بیقدر نیست | عزّتِ مصحف زدست اندازِ طفلان کم نشد
ذلت بود نتیجۂ آمیزشِ خسیس + | بر گرد می زنند و نمد چوب مے خورد

بامیدِ محقق مے پرستم ہر مزدّور را　　ازین ویرانہا شاید رسم روزی بمعموری

(۹۵) روحی۔ سید جعفر رنبیر پوری

رنبیر براء مہملہ در اول و آخر و نون و باء موحدہ و یای تحتانی بروزن زنجیر قصبہ ایست پانزدہ کروہی از لکھنؤ

سلسلۂ نسب سید جعفر بہ سید نعمت اللہ ولی مے پیوندد۔ و سید محمود حاجی الحرمین الشریفین کہ یکی از اجداد اوست سواد ہند را بہ پرتو قدوم خود روشن ساخت۔ و در قصبۂ جالیسر از مضافات آگرہ متوطن گردید و یکی از احفاد سید محمود بتقریبی در موضع رنبیر پور وارد شد و رحل اقامت افگند

سید جعفر در عشیرۂ شیوخ عثمانی بلگرام کدخدا شد۔ سیدے پاک نژاد صوفی مشرب بود۔ و در توحید مذاقی عالی داشت۔ مدتہا سید العارفین میر لطف اللہ بلگرامی قدس سرہ را خدمت کرد و فیضہا فراہم آورد۔ اکثر از رنبیر پور بدار السلام بلگرام کہ چہار منزل است برای ادراک صحبتِ سید العارفین قدس سرہ مے رسید و غنچہ ہای اسرار از بہشت محفل اقدس مے چید۔

و در عہد شاہ عالم بہ شاہ جہان آباد تشریف برد۔ و چندی بسیر آن مصر جامع پرداخت و با صاحب طبعانِ آنجا سیما میرزا عبد القادر بیدل رحمہ اللہ تعالی صحبت داشت۔

در اواخر عمر سالہا در بلدۂ لکھنؤ رخت بدار الامن انزوا و توکل کشید۔ و عرض عمر را بطول مشق فنا خوش گزرانید۔ مردم بسیار با و گرویدہ بودند و از روی اعتقادِ صادق خدمت بجاے آوردند۔

فقیر و آن مرحوم باہم محبّت مفرط داشتیم۔ و دوام مجلس صحبت مے آراستیم

ملاقات آخر این است که در تاریخ ہشردہم ذی الحجہ سنہ ثمان و اربعین و مائۃ و الف (۱۱۴۸) عبور فقیر بر لکھنؤ و نزول در تکیۂ ایشیان اتفاق اُفتاد۔ آن روز درانجا مجمع صاحب طبعان بود مثل شیخ عبدالرضا متین اصفہانی و آقا عبدالعلی تحسین کشمیری و میرزا داؤد اکبرآبادی از آخر روز تا نیم شب صحبتی رنگین گزشت۔

سید جعفر غرہ رمضان سنہ اربع و خمسین و مائۃ و الف (۱۱۵۴) بحظائر قدس اُنس گرفت۔ و در زنبیرپور مدفون گردید۔ کاتب الحروف گوید ے

سیدِ نکتہ سنج حق آگاہ　　کرد آہنگ بزم سبوحے

سال تاریخ او شود پیدا　　وقت تکرار۔ جعفر روحے

۵ ۷ ۴

۲

۱۱ ۵ ۴

دیوانِ مختصری دارد این چند بیت از انجا بقلم می آید ے

سیرِ نزولِ ذات بانسان رسید و ماند　　چون وحیِ آسمان کہ بہ قرآن رسید و ماند

گُشت چشمِ تو ولی فتنۂ قامت باقی است　　نیست آرام بمردن کہ قیامت باقی است

اسیرِ مفلسی می دارد استغنا ہنرور را　　کند گردن کشی از دانہ کم قسمت کبوتر را

از عدم بیداری دل ہست رہ آوردِ ما　　آب چشمِ خفتگان چون صبح باشد گرد ما

چو ماہِ نو کمندِ جذبۂ حسن است ہر مویم　　بسر خورشید غلطان آید از تحریک ابرویم

زفیضِ مفلسی قیمت فزاید اہل جوہر را　　لباسِ عیبِ عریانی نہ زیبد لعل و گوہر را

عینکم شد دو جہان پردۂ یک راز نماند　　سنگ گر سدِّ رہم گشت نگہ باز نماند

صاحب دل از شکوہِ حرف و صوتم محرم است　　چون سویدا نقطۂ شعرِ سوادِ اعظم است

کے رو سیاہ کردم از منتِ سوادے　　حرفم زخود تراود چون خامۂ فرنگی

شگفتہ جبہہ کدام آفتاب مے آید　　کہ خندہ چون سحر از گرد کاروان پیداست

(۹۶) اُمید - قزلباش خان ہمدانی

نام اصلی او میرزا محمد رضاست - در عنفوان جوانی از ہمدان به اصفهان آمد
و با میرزا طاهر وحید نسبتِ تلمذ درست کرد
و در عهد خلد مکان به هندوستان رسید و به عطای منصبی امتیاز پذیرفت و
در عهد شاه عالم بخطاب قزلباش خان سرفراز گردید - و در زمان محمد معز الدین
بتقریب خدمتے به دار السرور برهان پور آمد - و در ایام ایالت امیر الامرا سید
حسین علی خان از خدمتے که در برهان پور داشت معزول شده به خجسته بنیاد
رسید و به دارغگی احشام کرناتک مامور گردید - و باین تقریب به ارکات رفت و بعد
چندگاه رفاقت مبارز خان ناظم حیدر آباد اختیار کرد - و روز جنگ با مبارز خان
حاضر بود - بعد گشته شدن مبارز خان در قید نواب آصف جاه اُفتاد - و غزلے
طرح کرده بجناب نواب ارسال داشت - نواب شفقت فرمود - و به مزید عنایت و
بحالی جاگیر مرهمے بر جراحت گذاشت - و حراست قلعه منی مرک از توابع کرناتک
که الماس از سواحل دریای کشنا بر آورده در انجا درست مے سازند - تفویض فرمود -
قزلباش خان بعد چندی رخصتِ حرمین شریفین گرفت - و بعد تحصیل زیارت
مراجعت نمود - نواب آصف جاه بدستور سابق مورد الطاف ساخت - و چون نواب
آصفجاه در سنه خمسین و مائة و الف (۱۱۵۰) حضور طلب شد قزلباش خان
در رکاب نواب به شاهجهان آباد رفت و در سفر بهوپال ملتزم رکاب نواب بود -
درین سفر فقیر را با قزلباش خان مکرر برخورد اتفاق اُفتاد - خوش خلق رنگین
صحبت بود و موسیقی هندی با وصف ولایت نژادبودن خوب می دانست و می گفت
و چون نواب آصف جاه از سفر بهوپال به دار الخلافه شاهجهان آباد

معاودت فرمود قزلباش خان ہمراہ رفت و ازان وقت در دار الخلافہ بار اقامت کشاد و در سنہ تسع وخمسین و مائۃ والف (۱۱۵۹) در انجا جہان فانی را وداع نمود محرر اوراق گوید ؎

خان سخن گستر سحر آفرین | رخت سفر بست ازین خاکدان
سال وفاتش دل نالان من | یافتہ۔ جان دادہ قزلباش خان

ازو منقول است کہ روزی پیش ذو الفقار خان بن اسد خان وزیر شکایتے از دست روزگار کردم۔ ذو الفقار خان در جواب گفت دنیا را بامید خوردہ اند گفتم پس چرا نواب صاحب بی من مے خورند۔

این چند بیت از دیوانش نقل اُفتاد ؎

زمانہ بر سر جنگ است یا علی مددے | وگرچہ وقت درنگ است یا علی مددے
روشن شود بہ پیش تو چون شمع سوز من | یکشب اگر تو ہم بنشینی بروز من
خوشا وقتی کہ می بالید از جانان بر و دوشم | برنگ ماہ نو ہر شام پر می گشت آغوشم
گشت رو گردان ز بس آبادی از ویرانہ ام | چون کمان حلقہ بیرون شد درون خانہ ام
خدا نا کردہ اندوہت چرا نہ دوستان باشد | شنیدم کلفتے داری نصیب دشمنان باشد
بدشمن دوست۔ بامن سرگرانی بارہا گفتم | نمی خواہم چنین باشی تو میخواہی چنان باشد
بسا کشاد کہ در بستگی شود ظاہر | کلید روزی استاد قفل گر قفل است
سر گشتگی بطالعم ہست | بر گرد سرت چرا نگردم

(۹۷) زائر۔ شیخ محمد فاخر

خلف الصدق شیخ محمد یحیی و دختر زادۂ شیخ محمد افضل الہ آبادی است قدس اللہ اسرارہما نخست احوال این دو نیر اوج کمال بر ساحت قرطاس پرتوے اندازد و سواد

کتاب را به لوامع انوار برکات معمور می سازد۔

شیخ محمد افضل الہ آبادی قدس سرہ سر حلقۂ خلفاء حضرت میر سید محمد کالپوی قدس اللہ اسرارہما۔ مہر سپہر ولایت و کوکب دری اوج ہدایت بود و فضائل صوری و معنوی فراہم داشت نسبش بہ سیدنا عباس عم النبی صلی اللہ علیہ وسلم منتہی می شود و غیر بنی الخلفاست۔

ولادت او شب دہم ربیع الاول سنہ ثمان وثلثین و الف (۱۰۳۸) دست داد و در آغاز حال بطور طلباء پورب در بعضے امصار تنقل و ترحل نمود و نزد قاضی محمد آصف کہ از متوطنان بعض قریات الہ آباد بود و قضاء بلدہ مذکور داشت۔ و از شاگردان مُلّا عبد السّلام دیوہ است و مولانا نور الدین جعفر جونپوری و دیگر فضلا عصر تلمذ کرد۔ و در فضائل رسمی شانے عالی بہم رساند۔ و در عمر بیست و پنج سالگی بہ سعادت ارادت میر سید محمد کالپوی قدس سرہ فائز گشت و نعمت و برکت محمدیہ فراوان اندوخت و بہ اجازت و خلافت مستسعد گردید۔

اصل وطن او سید پورہ از توابع غازی پور است بہ اشارۂ پیر در الہ آباد حل اقامت افگند۔ و بہ تلقین اصحاب و تعلیم آداب مشغول گشت حق تعالیٰ قبول خاص و عام عطا کرد و طالبان بسیار از فروغ التفاتش چراغ دل برافروختند۔

تصانیف عربی و فارسی وافر دارد از انجملہ حل مثنوی مولانا روم بین الجمہور مشہور است

روز جمعہ پانزدہم ذی الحجہ سنہ اربع وعشرین ومائۃ والف (۱۱۲۴) بہ عالم علوی شتافت۔ مرقد منور در الہ آباد یُزَارُ وَ یُتَبَرَّکُ بِہٖ

شیخ محمد یحییٰ المعروف بہ شیخ خوب اللہ الہ آبادی برادر زادۂ حقیقی و داماد و سجادہ نشین شیخ محمد افضل است قدس اللہ اسرارہما بحر مواج علوم شریعت و طریقت

بود- وجواہر سیراب در دامن دریوزہ گران کوچہ طلب می ریخت

درسنِ دوازدہ سالگی نہال استعدادش بتربیت عم بزرگوار نشوونما یافت- واز بحث حال کافیہ ابن حاجب حالش برگردید وتا منتہای تحصیل از خدمت شیخ استفادہ نمود- ومدتہا مدارج سلوک درنوردید- وبشرفہ کمال وتکمیل عروج فرمود وبخلافت و دامادی حضرت شیخ اختصاص یافت- وبعد ارتحال شیخ باستحقاق نائب مناب گشت وقبولی عظیم یافت وخارق عادات بسیار سرزد وکتب ورسائل کثیرہ تصنیف کرد ودر کشف مشکلات علوم ظاہر وباطن شانے بلند داشت مکتوبات ایشان درچہار مجلد برہانی است جلی بر علو فطرت وکمال تبحر-

شب دوشنبہ یازدہم جمادی الاولی سنہ اربع واربعین ومائۃ والف (۱۱۴۴) درجوار رحمت آسود و آیۂ کریمہ "لقد ہٰہِضِیَ" تاریخ است- مرقد مطہر در پہلوی قبر شیخ محمد افضل قدس اللہ اسرارہما

شیخ محمد فاخر بمصداق فعززنا بثالثٍ زیب سجّادۂ ابوین وفرع آسمان سای اصلین طیبین است- صاحب صفات رضیہ ومناقب سنیہ- اساس محکم مدارج علیا قیاس منتج ولایت کبری- میزان عدل نقلیات- برہان نقد عقلیات- تشرع بدرجۂ کمال داشت وہمیشہ ہمت بتعدیل قسطاس شریعت می گماشت- بسیار کشادہ دست شگفتہ پیشانی بود فتوح ذخیرہ نمے ساخت ویگانہ وبیگانہ رابہ احسان بیدریغ مے نواخت اکثر اوقات درسفر گذرانید- درجمیع اسفار جمعی کثیر از ابناء سبیل بہ اوے پیوستند- شیخ از ماکولات وملبوسات خبر ہمہ مے گرفت- وما دامی کہ عامہ رفقا را طعام بہم نمے رسید خود بہ اکل تنہا نمے پرداخت-

از عنفوان شعور بخدمت والد ماجد وبرادر کلان خود شیخ محمد طاہر تلمذ نمود- و کتب تحصیلی مرتب گذرانید وبرصدر استادی نشست ودرسفر حجاز میمنت طراز علم

حدیث از مولانا و استاذنا شیخ محمد حیات مدنی قدس سرہ سند نمود۔ جوہر فہم و ذکای او از بس عالی افتادہ بود و در مقدمات غامضہ علمی بسرعت تمامتر می رسید۔

جد امجدش شیخ محمد افضل او را در صغر سن مرید ساخت و تربیت حوالہ شیخ محمد یحیی کرد۔ مشارٌ الیہ در ظل پدر بزرگوار تربیتہا یافت و مجاز و مرخص گردید و بعد ارتحال والد ماجد جانشین گشت۔

فقیر حدود سنہ اربع و اربعین و مائۃ والف (۱۱۴۴) والد فقیر با نواب مبارز الملک سربلند خان تونی ناظم صوبہ الہ آباد وارد این شہر شد۔ و فرزندان و قبائل را از بلگرام دران مقام طلبید۔ و با اہل بیت فقیر و اہل بیت شیخ محمد افضل قدس سرہ اتحاد و ارتباط بدرجۂ کمال شد۔ و چون محرر اوراق در سنہ سبع و اربعین و مائۃ والف (۱۱۴۷) از کشور سندھ معاودت نمود و در شاہجہان آباد خبر اقامت اہل بیت خود بہ الہ آباد شنیدہ راست از اکبر آباد بہ الہ آباد شتافت با اعزہ کرام دلبستگی تمام بہم رسید و ایام اقامت آن بلدہ بہ مجالست و موانست این اکابر بحظ وافر گذشت۔ والحال آن عہود جمی بیاد می آید و ناخن حسرتی بر دل می زند۔

وعمدہ جہت جامع با این اعزہ اخوت طریقت است کہ سلسلۂ جانبین بحضرت سید محمد کالپوی قدس سرہٗ متصل می شود۔ و با شیخ محمد فاخر جہتی دیگر ضم شد کہ علم حدیث در مدینہ منورہ از یک استاد سند کردیم یعنی مولانا و مخدومنا شیخ محمد حیات السندی المدنی قدس سرہٗ

شیخ محمد فاخر در سنہ تسع و اربعین بعد مائۃ والف (۱۱۴۹) عازم حرمین شریفین شد و در سنہ خمسین و مائۃ والف (۱۱۵۰) باین سعادت فائز گشت۔

و در ہمین سال راقم الحروف احرام بیت اللہ بست و سفر دریا بانجام رسانید نوزدہم محرم سنہ احدی و خمسین و مائۃ والف (۱۱۵۱) بہ بندر جدہ نازل شد۔

مشارٌ الیه در جده تشریف داشت و خبر مقدم فقیر از مردم جهازی که دو روز پیش از جهاز ما رسیده بود استماع یافته برلب دریا چشم در راه انتظار داشت۔ بمجرد نزول از کشتی هم آغوش ملاقات شدیم طرفه سروری دست داد و کلفتهای غربت بیکبار رخت سفر بربست از جده باتفاق بمکّہ رسیدیم و دیدۂ نیاز بر آستان رب العزّت تعالیٰ شانہٗ مالیدیم۔

مشارٌ الیه (شیخ محمد فاخر) در اوائل سنہ احدی وخمسین و مأتہ والف (۱۱۵۱) بر جهازی که راقم الحروف رفته بود معاودت نمود و بوطن مالوف برگشت۔ و در سنہ اربع وخمسین و مأتہ والف (۱۱۵۴) کرت ثانی داعیۂ حرمین شریفین مصمم ساخت۔ و رخت کوچ از الہ آباد بربست

و درین سفر سید غلام حسن برادر اعیانی فقیر برفاقت شیخ ارادۂ حرمین شریفین کرد۔ بعد طی مراحل داخل بندر سورت شدند و بیست و چهارم محرم سنہ خمس و خمسین و مأتہ والف (۱۱۵۵) در کشتی نشستند ناگاه دران بحر پرشور جهازات قوم مرہتہ دکن که از چندی بندر بسی را از دستِ فرنگیان انتزاع نموده در دریا قطع طریق شعار ساخته اند نمودار شد۔ بیست و نهم محرم سنہ خمس وخمسین و مأتہ والف (۱۱۵۵) وقت صبح بضرب توبها آتشِ حرب اشتعال گرفت۔ هنگام نماز عصر گوله توپی تختهای بسیار متابل یکدیگر سوراخ کرده به سید غلام حسن رسید۔ شیخ محمد فاخر مکتوبے به فقیر فرستاد در انجامی نویسد که:۔

"میر غلام حسن چون مُرغ نیم بسمل در حرکت شد ند گفتم میر صاحب شما شهید شدید کلمہ بخوانید۔
"ماهم اگر قسمت است بشما ملحق مے شویم۔ لبهای شریف ایشان در حرکت بود۔ چون در اجل
"موعود۔ اندکی توقف دیدم بار بار مقیدمے شدم که کلمہ بخوانید۔ اول سخن که از ایشان بسرزد
"این بود که می خوانم و به این نهج مے خوانم لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰه

"علیه وسلم گفتم نخوانید ہمین بکارے آید - باز گفتند خوب شد آنچه شد و پرسیدند امروز
"کدام روز است گفتم پنجشنبه - متبسم شدند - غالباً بیاد حدیثے که در فضل موت روز جمعه وشب
"آن وارد شده در تبسّم آمدند - والا کدام وقت تبسّم بود - باز گفتند من نماز عصر نخوانده ام مرا
"تیمم سازید - به تیمم نماز عصر بر پشت غلطیده خواندند و بدستور مغرب و عشا - تمام شب پیش
"ایشان نشسته بودم کلمه مے خواندند - درمیان حرفے ہم می گفتند - یک یک رفقا را طلبیده
"استعفا کردند و کلمه خوانان شب را باخر رسانیدند - ہرگز اثر جزع از ایشان ظاهر نشد -
"می گفتند ہرگز اثر درد معلوم نمے شود - مزاجی که سابق داشتم دارم این چگونه زخم است
"که اثرے از شدت سکرات با این زخم جگر دوز نیست - وقت صبح که به نماز برخاستم ایشان
"را آشنا نیافتم - بعد از نماز دیدم انتقال روح شده است اِنَّا لِلّٰهِ وَ اِنَّا اِلَیْهِ رَاجِعُوْنَ
"در عرشهٔ کشتی غسل داده و تکفین نموده و نماز خوانده بدریا سپردیم - باوجود آنکه آب ساکن بود
"و ہوا غیر متحرک - جثهٔ ایشان چون تیر از جهاز دور تر رفت - تا بدن مبارک ایشان بر جهاز
"بود و جهه جهاز جانب مکّهٔ معظّمه بود - بعد از ان غلیم جهاز را قابض گردید - زخمے شدن میر غلام حسن
"روز پنجشنبه و انقطاع نفس روز جمعه سلخ محرم سنه خمس و خمسین و مأته و الف (۱۱۵۵)
" انتهی المکتوب ملخصاً -

میرزا عنایت اللّٰد بیگ اندجانی متخلص به راجی این مصراع تاریخ یافت ؎

"شهید شد به رهِ کعبه سید سندم"
۱۱۵۵

و محرر کلمات شرارے از آتشکدهٔ دل بیرون مے دهد رباعی

تارِ نفسم گسسته شورم بردند ۔۔۔ بازوی مرا شکسته زورم بردند
داغ است دلم که رفت نورِ بصرم ۔۔۔ تارم بگذاشتند و نورم بردند

از ظهور این سانحهٔ شگرف عبرتے دست داد و برأی العین مشاهده اُفتاد که بے عنایت
ازلی کثرت اسباب کارے نتواند ساخت - و بے جنبش ابروی قضا صد ہزار ناوک

صیدی نتوانند انداخت۔ برادر شہید باسامان طریق و فراوان رفیق جادہ پیما شد و بندہ تن تنہا بے زاد و راحلہ از وطن مالوف سر بہ صحرا زد نیرنگی قدرت تماشا باید کرد کہ طوفان حوادث خاکِ اورا بر بادِ فنا داد۔ و بدرقہ عنایت سرمدی بندہ را در آغوش امن و امان بہ منزل مقصود رسانید و بدستور باز آورد والحمد للہ والمنہ برادر شہید اگرچہ بمنزل نارسیدہ غریق لجۂ فنا شد اما در حقیقت چست تر بمنزل رسید و شاہد مقصود بروجہ اتم در آغوش کشید بحکم وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِراً إِلَى اللّٰهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللّٰهِ۔

وحضرت لسان الغیب قدس سرہٗ فرماید ؎

دست از طلب ندارم تا کارِ من بر آید ۔۔۔ یا تن رسد بجانان یا جان ز تن بر آید

و دیگرے سر آید ؎

بہر نحوی کہ باشد کام خود را از تو می گیرم ۔۔۔ ترا یا دست من یا خون من در گردن امشب

ازین دو صورت اول نصیبِ ما شد و ثانی نصیبِ شہید مرحوم۔ و اورا رتبۂ دیگر عظیم تر حاصل گشت یعنی سرخ روئی بجرعۂ شہادت کہ شرف این رتبہ حاجت بشرح ندارد

القصہ بعد شہادت سید غلام حسن کفار غالب آمدند و جہاز را با متاع و مسلمین گرفتہ بہ بندر بمبئی بردند و بحال شیخ محمد فاخر این قدر ترحم کردند کہ سوارے از جانب خود دادہ از بمبئی بسورت رسانیدند۔ و اشیا و اسباب ایشان را جز صندوق کتب ہمہ را بتصرف آوردند۔ شیخ محمد فاخر بانتظار موسم جہاز در سورت توقف کرد و در ماہ صفر سنہ ست و خمسین و مائۃ والف (۱۱۵۶) بر جہاز عازم جدہ نشست۔ قضارا جہاز بہ تباہی شد۔ و بہ کنار بندر مخا رسید۔ شیخ چند ماہ در مخا اقامت کرد و در موسم کشتی متوجہ مکہ معظمہ گردید۔ و ببست و دوم رمضان سنہ ست و خمسین و مائۃ والف (۱۱۵۶) بحرم آمن واصل شد۔ و ہم درین سال حج روز جمعہ کہ آن را در عرف حج اکبر

مے گویند- دریافت- و در سنہ تسع و خمسین و مأتہ والف (۱۱۵۹) باز بہ ہندوستان
عطف عنان نمود- و در جمادی الاولی سال مذکور از بندر سورت روانہ پیشتر گردید
برادر فضائل مرتبت میر محمد یوسف سلمہ اللہ تعالیٰ قلمی نمود کہ:-
"شیخ محمد فاخر در رجب سنہ تسع و خمسین و مآتہ والف (۱۱۵۹) بہ شاہ جہان آباد تشریف
"آوردند- فقیر را از ملاقات مسرتہا حاصل شد و بعض رؤیا کہ در ملاقات ایشان دیدہ بودم
"و بعید از عقل مے نمود- بقدرت حق سبحانہ و تعالیٰ صادق برامد- و میرزا خان جانان
"مظہر از ملاقات ایشان بسیار محظوظ شدند و باہم صحبتہا گذشت ششم رمضان سال مذکور
"نقل مکان بخانہ فقیر کردند ہشتم منہ رخت کوچ بربستند و در ہمین ماہ بہ اکبر آباد رسیدند
"و بیست و سیوم متوجہ الہ آباد شدند انتہی
شیخ یک سال در الہ آباد ماند و در ماہ شوال سنہ ستین و مآتہ والف (۱۱۶۰) از
راہ بنگالہ عازم دریای محیط شد کہ از انجا در جہاز نشستہ سرے بحرمین کشند- و در
عظیم آباد و مرشد آباد و دیگر امصار سر راہ حکام خدمتہا بتقدیم رسانیدند- از بندر
ہوگلی بر جہاز نشست- قضارا مسافت چند روز قطع کردہ چوبے از جہاز شکست
سہ ماہ جہاز در دریا بتباہی ماند آخر الامر بہ موضع چاٹگام کہ منتہای دیار شرقی
عمل پادشاہ ہند است از جہاز فرود آمد و بہ علت موسم برشکال سہ چہار ماہ در چاٹگام
گزرانید از راہی کہ رفتہ بود بہ الہ آباد برگشت- درین مرتبہ نیز حکام سر راہ نذور
فراوان گذرانیدند- قریب دو ماہ در الہ آباد ماندہ قصدِ شاہ جہان آباد کرد
و بیست و پنجم رمضان سنہ اثنتین و ستین و مآتہ والف (۱۱۶۲) واصلِ آن شہر
شد- و چندی بہ اقامت آنجا پرداخت و باز نطاق ہمت بزیارت حرمین شریفین بر
بست- و محض بہ ارادۂ ملاقات راقم الحروف اول قصد دکن کرد- و غرۂ شعبان
سنہ اربع و ستین و مآتہ والف (۱۱۶۴) از شاہجہان آباد روانہ شد و پنجم

ذی الحجہ سال مذکور بہ برہان پور رسید۔ فلک ناتوان بین فرصت نداد کہ بہ رویت یکدیگر کہنہ تمنا برآید۔ بعد عبور دریای نربدا بیماری سرسام اورا عارض شد۔ وپس از وصول برہان پور بیماری قوت گرفت ویازدہم ذی الحجہ روز یکشنبہ وقت اشراق سنہ اربع وستین ومائتہ والف (۱۱۶۴) جان عزیز را در راہ بیت اللہ فدا ساخت تاریخ تولد او کہ در سنہ عشرین ومأتہ والف (۱۱۲۰) واقع شد "خورشید" است وتاریخ انتقال "زوال خورشید" عمرش چہل وچہار سال۔

درحالت مرض وصیت کرد کہ از مشائخ برہان پور۔ شیخ عبد اللطیف قدس سرہ درکمال تشرع بودند وبر مرقد مبارک ایشان بدعتہای اہل زمان بہ عمل نمی آید مرا در جوار ایشان دفن سازند۔ موافق وصیت بعمل آوردند

واحسرتا کہ این چنین صاحب کمال در ایام شباب ازین عالم رحلت کرد وداغ مفارقت بر دل یاران گذاشت۔ سپہر دوار اگر عمرہا چرخ زند مشکل کہ چنین ذات قدسی صفات بہم رساند۔

قول میرزا جانجانان است کہ:۔

"بسیارے از کبراء دین را مشاہدہ نمودم بعد از یازدہ صد سال یک شخص کہ عبارت از شیخ محمد فاخر است موافق کتاب وسنت دریافتم۔"

ونیز قول میرزا است کہ:۔

"بسا ارباب کمال را برخوردم آن قدر کہ نزد شیخ محمد فاخر ارزان شدم ہیچ جا اتفاق نیفتاد۔"

یعنی میرزا برخلاف وضع خود بہ ملاقات شیخ محمد فاخر اکثرے رسید

شیخ محمد فاخر صاحب دیوان است۔ این چند بیت از انجا فرا گرفتہ شدہ

بباغ عاشقی از میوہ وگل نیست سامانے	کنم بادام ونرگس را فدا اے چشم گریانی
آئینہ با صفای رخت روگرفتہ است	گل پیش آن دہن دہن بوگرفتہ است

دارم دلے کہ بردم تیغ ست راہ او | مژگانِ چشمِ یار بود سیر گاہ او
برمیان بر زدہ دامان زکجا مے آئی | مرحبا گر بشکارِ دلِ ما می آئی
حُبِ دنیا می فریبد خاطرِ افسردہ را | گوشمالی می دہد روباہ شیرِ مُردہ را
مور را در خمِ زلفِ تو بہ بیند مارے | عینکِ داغِ دلم ازچہ کلان بین شدہ است
مرا از آمد و رفتِ نَفَس روشن شد این معنے | کہ اقبالِ جہان در دم زدن اِدبار می گردد
دنیا عزیز کردہ دنیا طلب بود | از التفات شوی بود قدر زن بلند
کنند گور پرستان زیارتِ زاہد | کہ زیر گنبدِ دستار زندہ در گور است
بعد مردن نیز بارم نیست بر دوشِ کسے | ہمچو رنگِ گل عدم پیمایم از پرواز خویش
در گلستانی کہ ما رنگِ تماشا ریختیم | آسمان یکبال برہم خوردۂ طاؤس بود

رباعی

تا پیروِ چار یارِ اخیار نۂ | از چار اصول دین خبردار نۂ
در طبع تو این چہار عنصر باہم | تا ہست باعتدال - بیمار نۂ

رباعی

گر تن بہ بلاہای قضا نتوان داد | از کف سررشتہ رضا نتوان داد
درہر چہ نشد مگو چنین بایستے | تعلیم خدائی بخدا نتوان داد

(۹۸) افضلی - شیخ محمد ناصر

برادر اعیانی شیخ محمدؐ فاخر زائرؔ است - کسب کمالات از حاشیۂ محفل والد ماجد خود شیخ محمدؐ یحیی و برادر کلان خود شیخ محمدؐ طاہر قدس اللہ اسرارہما نمود - و از علوم صوری و معنوی بہرۂ وافر اندوخت -

جد بزرگوارش شیخ محمدؐ افضل اورا در خورد سالی مرید گرفت - و بہ دست

تربیت شیخ محمد یحیٰی حوالہ نمود۔ و بعد فوت پدر والاگہر بر مسند آباء کرام مربع نشست۔ و طریقۂ انیقۂ اسلاف را باہتمام تمام نگاہبانی فرمود۔

فیما بین فقیر و او اخلاص خاصے بود۔ حیف کہ در ریعان جوانی آن شجر سایہ افگن از پا اُفتاد و این حادثہ بیست و یکم جمادی الاولی روز چہار شنبہ وقت نماز مغرب سنہ ثلث و ستین و مائۃ والف (۱۱۶۳) واقع شد و پائین روضہ منورۂ شیخ محمد افضل جد خودش مدفون گردید۔

مسود اوراق در تاریخ وفات مشارٌ الیہ و شیخ اسد اللہ غالب کہ ذکرش می آید۔ مے گوید ؎

افضلی شیخ کامل و غالب	آرمیدند در ریاضِ ارم
سال تاریخ گفت غمزدۂ	آہ رفتند ہر دو زین عالم ۶۳ ۱۱ھ

ذکاء ذہن بدرجۂ کمال داشت و شعر بسرعت تمام می گفت۔ صاحب دیوان است ؎

صفای خاطرِ روشندلان ہمین سخن است	چو صبح صافی آئینہ ام زدم زدن است
زاہد از خلوت نشینی فکر صید عام کرد	چون نگین در حلقہ خود را از برائے نام کرد
سخنور چون بمیرد شعر او مشہور تر گردد	کہ صافی تر کند گرد یتیمی آب گوہر را
لب گزیدۂ اغیار را چہ بوسہ زنم	عقیق کندۂ نام دگر چہ کار آید

(۹۹) غالب۔ شیخ اسد اللہ

دختر زادۂ شیخ محمدؒ افضل الہ آبادی است و برادر خالہ زادۂ شیخ محمدؒ ناصر افضلی اصلش از جونپور است۔ جد کلانش سجادہ نشین شیخ محمدؒ افضل جونپوری اُستاد علامۃ العصر ملا محمود جونپوری بود۔ غالب بانتساب افضلین تفاخر داشت۔ جوان صاحب استعداد شایستہ بود۔ ہمیشہ رگ خامۂ سخن ریز را بہ نشتر اندیشہ مے کشود۔

وقتیکه راقم الحروف از دیار سندھ بولایت ھند معاودت نمود۔ مقارن طلوع ہلال رمضان المبارک سنہ سبع واربعین ومائۃ والف (۱۱۴۷) داخل الہ آباد گردید۔ مشارٌ الیہ این رباعی گفتہ ضیافت طبع فرستاد ؎

چون کرد ورود سوی من یار سعید | فی الحال مہِ نو بفلک گشت پدید
از بسکہ فزود عشرت از آمدنش | ماہِ رمضان برای من شد مہِ عید

و اواخر ایام زندگانی بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد آمد و نہم ذی القعدہ سنہ ثلث وستین ومائۃ والف (۱۱۶۳) از لباس حیات مستعار عاری شد و دران شہر مدفون گردید۔

از افکار اوست ؎

دل دیوانۂ دارم کہ خاموشی است تقریرش | برنگ زلف خوبان بی صدا اُفتادہ زنجیرش
گذر از کوچہای تنگ کو صاحب دماغان را | نمی آید برون از خامۂ نقاش تصویرش
سیر مہتاب دوچندان کند آرایشِ حسن | سایۂ زلف برخسارِ تو زلف دگر است
پی بفکرِ آن دہان از یاد ابرو مے برم | تیغِ قاتل رہبرِ ملک عدم را جادہ است
زبیماری نیفتد تا بہر جا سرمہ را نازم | عصای آبنوسی داد از دنبالہ چشمش را
روز محشر غبارِ تربتِ ما | دامن بو تراب مے خواہد

(۱۰۰) مخمور مرشد قلی خان

نام اصلی او میرزا لطف اللہ است پدرش حاجی شکر اللہ تبریزی از ایران دیار وارد ہندوستان شد و در بندر سورت طرح توطن انداخت۔

مرشد قلی خان در بندر سورت سنہ خمس وتسعین والف (۱۰۹۵) متولد شد سال ولادت این مصرع مستفاد مے شود ؎

"بر سپہرِ سعادت آمد ماہ"
۱۰۹۵ھ

بعد از انکہ سنین عمرش بسر حدِ تمیز رسید در خدمت آقا حبیب اللہ اصفہانی که از فضلاء مقرری و از شاگردان رشید آقا حسین خوانساری بود و در بندر سورت سکونت داشت۔ بتحصیل علوم پرداخت و بقدر فضائلی اکتساب نمود

بعد فوت والد بر سبیل تجارت جانب بنگالہ رفت نواب شجاع الدولہ ناظم بنگالہ جوہر قابلیت او دریافتہ صبیۂ خود را در عقد ازدواج او در آورد۔ و از حضور سلطانی بمنصب عمدہ و خطاب مرشد قلی خان سرافراز شد و سالہا بصوبہ داری ممالک اودلیسہ فرق امتیاز افراخت

آخر از ورق گردانی روزگار و دغا سازی نوکران خود از دار الامارۃ بیجا شد و خود را در ظل نواب آصف جاہ ناظم دکن کشید و مدتی با او بسر برد۔ انجام کار در حیدرآباد (دکن) رخت اقامت انداخت۔ و شانزدہم رمضان سنہ اربع و ستین و مائۃ و الف (۱۱۶۴) مسافت زندگانی بپایان رسانید[۱]۔

در شعر زبان خوبی دارد۔ و مضامین تازہ ہم یابد۔ دیوان محمور بخط خودش بنظر درآمد و این چند شعر فرا گرفتہ شد ؎

کو ساغرِ مے تا دمے از ہوش خود افتم	مانند سبو دست در آغوش خود افتم
پشت فلک نجاک رساند غرور ما	کہسار را کند کمر سنگ زور ما
بسانِ شیشۂ ساعت رفیقِ کار پیدا کن	بیک ساعت زمین و آسمان را زیر و بالا کن
باشد دو جہان قائم ازان ذات یگانہ	برپا چو کمان است بیک تیر دو خانہ
تعجب نیست بد طینت اگر حاجت روا گردد	کہ زخم کہنہ را خاکسترِ عقرب دوا گردد
ز دو نان کی بجود در ماندگان را کار بکشاید	گرہ امکان ندارد باز از انگشت پا گردد

[۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۷۵۴ ذیل تذکرۂ مؤتمن الملک جعفر خان۔

زان نسبتی که هست بسنگ آبگینه را | ای سنگدل شکست من آخر شکست کیست
بگلزار محبّت رشتهٔ گلدسته را مانم | که عمرم جمله صرف اجتماعِ دوستان گردد
سراز مضمونِ آن زلفِ سیه بیرون نمی آرم | که در چشمم چو مکتوبِ مرکب خورده مے آید
تسکینِ دل ز صحبت روشندلان طلب | آئینه بیقراریِ سیماب مے برد
چرا بسر نرود زود دفترِ ایام | که خود بخود ورقِ این کتاب مے گردد
مے زداید چو نگین سجده سیه روئی را | کاش پیشانی خود وقفِ زمین می کردم
می فریبد نازنینان را بهر صورت که هست | کاش چون آئینه من هم جوهری می داشتم
چون درختی که ز هر شاخ دهد ریشه بخاک | در سجودِ تو ز هر عضو زمین گیر شدم
منم آن مست که گر مے ندهد دست بهم | بفشارم لبِ ساقی و به پیمانه کنم
رتبهٔ شخص فزاید ز صفاے باطن | چون نگینے که گذارند ورق در تهِ او
درین چمن بچه اُمید خوش کنم دل را | چو نخل موم ندارم بخود گمان ثمرے
پندار از ضعیفان کار سنگین بر نمے آید | که کوهی می شود صورت پذیر از خامه موئی

(۱۰۱) اقدس میر رضی شوستری

والدِ او سید نور الدین شیخ الاسلام بلدهٔ شوستر بود۔ و منصب شیخ الاسلامی آن دیار از قدیم الایام به آباء و اجداد او تعلّق دارد۔

ولادت میر رضی در شوستر سنه ثمان وعشرین و مأته و الف (۱۱۲۸) واقع شد از آغاز شعور دامن به کسب فضائل بر زد۔ و علوم عقلی و نقلی در شوستر از خدمت والد خود۔ و بعضی از فضلاء آن دیار اخذ نمود۔ بعد از ان شبدیز سیاحت جولان داد و اصفهان و قم و کاشان و سائر بلاد عراق عجم را تماشا کرد۔ درین اماکن نیز بتحصیل علوم پرداخت۔ و ایضا عراق عرب را سیر نمود و پیشانی سعادت در عتبات

عالیات مالید- آنگاه نطاق عزم بگلگشت هندوستان بربست- و در سنه تسع واربعین ومائة والف (۱۱۴۹) از بندر بصره به بندر سورت رسید- و ایامی درین شهر توقف نموده ازراه دریا سری بدیار بنگاله کشید و در سایۂ عاطفت نواب شجاع الدوله ناظم بنگاله بصیغۂ مصاحبت مدتے بسر برد- وبعد از انتقال نواب مذکور رفاقت نواب مرشد قلی خان صوبه دار اودیسه برگزید-

وچون مرشد قلی خان به دکن آمد میر هم مرافقت نمود وبعد چندی از مرشد قلی خان جُدا شُده در ظلال مرحمت نواب آصفجاه خدیو کشور دکن مدتے روزگار گُزرانید-

چون مسلک او وارستگی واستغناست آخر الامر دست از مصاحبت نواب آصفجاه برداشته در حیدر آباد دکن گوشۂ انزوا گرفت وبایکی از سادات تفرش که از مدتی متوطن حیدر آباد اند وصلت نموده بتاہُّل پرداخت-

فقیر را اول در لشکر نواب آصفجاه سنه ستین ومائة والف (۱۱۶۰) با میر ملاقاتهای مستوفی دست داد- بعد ازان در سنه خمس وستین ومائة والف (۱۱۶۵) ورود فقیر به حیدر آباد صورت بست و دیدوا دید مکرر بعمل آمد-

امروز میر بے نظیر زمان است ودر طلاقت لسان وصنوف فضائل ممتاز اقران-

صریر کلک اقدس سامعه می افروزد ے

ظالم از عربده بار ستم خویش کشد   عقرب از کجروشی بر سر خود نیش کشد

نباشد خودنمائی مردم افتاده از پا را   که رنگینی نباشد سایه گُلهاے رعنا را

عمر بهیچ مے رود رحم و جفاے یار کو   وصلِ سبک عنان چه شد هجرِ گران وقار کو

نرم شو کز سخت گیران کار صورت گیر نیست   خامۂ فولاد هرگز لائق تصویر نیست

رفته رفته ظلم گردون بیشتر از عدل شد   این کمان از بسکه یکجا ماند آخر خانه کرد

پرتوِ خورشید را آئینه سازد گرم تر   مهر کم را سینه صافیها فراوان مے کند

ریاضت در جهادِ نفس باشد حربۂ مردان | خوش آن پہلو کہ ترکش بندِ نقشِ بوریا گردد
سخت رویان فارغ اند از کاوشِ اہلِ جہان | در زمینِ سخت رسمِ کندنِ بنیاد نیست
دولتِ بے زنبگان سرمایۂ سنگین دلی ست | خاک چون یاقوت گردد سنگ خارا می شود
تا چند بار خاطرِ دلہا توان شدن | یک چند گر بہ سیرِ گلستانم آرزوست

(۱۰۲) حزین۔ شیخ محمد علی،

سلسلۂ نسبش بہژدہ واسطہ بہ شیخ زاہد گیلانی مرشد شیخ صفی الدین اردبیلی جد سلاطین صفویہ می پیوندد۔

مولد و منشأ شیخ اصفہان است۔ چون نادر شاہ بر ممالک ایران استیلا یافت و امنی کہ در عہد سلاطین صفویہ بود برہم خورد۔ شیخ رخت سفر بہ دیار ہند کشید و در سنہ سبع و اربعین و مأتہ والف (۱۱۴۷) از راہ دریا بہ بندر تتہ رسید۔ و از طریق سیوستان و خدا آباد وارد بلدہ بھکر گشت۔

اتفاقاً دران ایام عطف عنان فقیر از سندہ بجانب ہند واقع شد و در بلدۂ بھکر با شیخ ملاقاتہا دست داد۔ جامع علوم عقلی و نقلی است و در نظم و نثر مرتبۂ بلند دارد۔

آخر از راہ ملتان و لاہور متوجہ دار الخلافہ دہلی شد۔ و قریب چہاردہ [۱۴] سال درین شہر بعنوان انزوا اقامت گزید۔

و در سنہ احدی و ستین و مأتہ والف (۱۱۶۱) از شاہجہان آباد برآمدہ چندی در اکبراباد وقفہ کرد و ازانجا بہ شہر بنارس شتافت۔ و بعد چندے ازانجا بہ عظیم آباد پتنہ رفت

در بھکر جزوے از اشعار طبعزاد بہ دستخط خود تواضع فقیر نمود۔ و اکنون دیوان

شیخ بخط خودش شخصی نزد فقیر آورد۔ فرصت انتخاب نہ شد۔

این چند بیت از نتائج طبعش کفایہ است ؎

شمع را شعلہ مسلسل ز دل آید بیرون — آہ دل سوختہ کان متصل آید بیرون

باشد بہ چمن ہر رگِ گل دام ہوسہا — رشک است بآزادیِ مرغانِ قفسہا

پیش از ظہور جلوۂ جانانہ سوختیم — آتش بسنگ بود کہ ماخانہ سوختیم

ای وای بر اسیری کز یاد رفتہ باشد — در دام ماندہ باشد صیاد رفتہ باشد

شادم کہ از رقیبان دامن فشان گذشتی — گو مشتِ خاکِ ما ہم بر باد رفتہ باشد

دلم ز وعدہ بر آتش فگندی و رفتی — بیا کہ سوختنِ این کباب نزدیک است

(۱۰۳) متین۔ میرزا عبد الرضا صفاہانی

از صاحب طبعان حال و نکتہ سنجان بلند مقال است۔ سلسلۂ نسبش بہ مالک اشتر رضی اللہ تعالیٰ عنہ منتہی مے شود۔

مولد و منشأ او اصفہان است۔ مدتہاست کہ بسیر ہند تشریف آوردہ اول بانواب برہان الملک سعادت علی خان نیشاپوری ناظم صوبۂ اودھ۔ قرین اعتبار بسر مے برد۔ و بعد انتقال برہان الملک رفاقت نواب ابو المنصور خان صفدر جنگ برگزید۔

فقیر در بلدۂ لکھنؤ او را دیدم چنانچہ در ترجمۂ سید جعفر روحی تحریر یافت۔ مردی درویش سیرت فانی مشرب است۔ خلق و شکستگی بمرتبۂ کمال دارد۔ و صحبت او ہمنشینان را سرمایۂ سرور مے افزاید۔

صاحب دیوان است اما اشعار ایشان بفقیر کم رسیدہ۔ رباعی

نو خطِ چہرہ نیاز است مرا — در ہر سرِ موی خویش ناز است مرا

صد بار چو بر گرد سرش مے گردم   یک دورۂ تسبیح نماز است مرا

(۱۰۴) آرزو سراج الدین علی خان اکبرآبادی

از شعراء حال۔ و تازه گویان خوش خیال است۔ قریب پنجاه سال است که
در گلستان سخن عندلیبے می کند و بدستیاری ثعبان قلم بازار سحر آفرینان می شکند۔
فقیر در حین تالیف این کتاب دوستی نامه مشتملبر طلب ترجمه بقلم آورد۔ مشارالیه
بمنطوق وَ اِذَا حُیِّیْتُمْ بِتَحِیَّةٍ فَحَیُّوْا بِاَحْسَنَ مِنْهَا عمل نمود۔ و مکرر به تحریر
جواب و ارسال احوال و اشعار خود مسرور ساخت و قلمی نمود که:۔
"فقیر بخدمت میر عبدالجلیل مرحوم بلگرامی مکرر مستفید شده و صحبت شعر اتفاق
افتاد۔ حالا بادۂ ارتباط دو آتشه شد و گل دوستی رعنا گشت"

نسب آرزو از جانب پدر به شیخ کمال الدین خواهرزادۂ شیخ نصیرالدین محمود
نَوَّرَ اللّٰهُ ضَرِیْحَهٗ و از جهت مادر به شیخ محمد غوث گوالیاری شطاری عطاری
رَوَّحَ اللّٰهُ رُوْحَهٗ منتهی می شود۔
و نسب شیخ محمد غوث به شیخ فریدالدین عطار نیشاپوری عَطَّرَ ضَرِیْحَهٗ مے
پیوندد و لهذا ایشان را عطاری گویند۔

ولادت شیخ سراج الدین در منتهای مأته حادیۂ عشر (۱۱۰۰) واقع شد۔ از
بدو شعور به تحصیل علوم رسمیه پرداخته۔ و در سن چهارده سالگی خود را به سخن مشغول
ساخته۔ و تا بیست و چهار سالگی کتب متداوله درسی در خدمت فضلاء عصر گزرانیده
در فنون فراوان استعداد بلند بهم رسانیده۔ سپس در سلک منصبداران پادشاهی
در آمد۔

و در اوائل سلطنت محمد فرخ سیر بخدمتے از خدمات گوالیار مامور گردید و در

سنه اثنتین وثلثین ومأته والف (۱۱۳۲) به دار الخلافه شاهجهان آمد وازان وقت تا زمانِ حال درین شهر بسر می برد - وهنگامۂ سخنوری گرم دارد

صاحب فراوان تصانیف است مثل رساله "موہبتِ عظمیٰ" درفن معانی ورساله "عطیہ کبریٰ" درفن بیان - ہردو بزبان فارسی بطریق "مفتاح" و "تلخیص" که سابق کسی برین منوال ننوشته - وفرهنگ "سراج اللغة" بطور برہان قاطع و "چراغ ہدایت" دربیان لغات واصطلاحات شعراء جدید که در کتب سالفه نیست و "نوادر الالفاظ" مشتمل بر لغات ہندیه که فارسی وعربی آن در ہند غیر مشهور است - و "شرح سکندرنامه" و "شرح قصائد عرفی" و "سراج منیر" اجوبۂ اعتراضاتِ ابوالبرکات منیر براشعار عرفی وغیره ونسخۂ "داد سخن" شرح قصیدۂ ابوالبرکات منیر که در اعتراضاتِ شیدا بر قصیدۂ قدسی محاکمه نموده - وشرح گلستان مسمی به "خیابان" و تذکرۂ اکثر شعراء متقدم ومتاخر که درین ایام بتحریر آن اشتغال دارد و کلیات او نظماً ونثراً قریب سی ہزار بیت است

وبعد از انکه خط مشارٌ الیه چهرۂ وصول نمود مختصر دیوانش شخصے تازه از شاہجهان آباد آورده وابن ابیات ازانجا سمت تحریر یافت ~

کدام کار که از دستِ او نمے آید | مگو که چارۂ دل از سبو نمے آید
چشم حفظ الغیب از آئینه نتوان داشتن | چند چشم دوستی زین ساده لوحان داشتن
طفل بازی کوش اشکم را کبوتر باز کرد | درہوای آن پری رو چشم من پرواز کرد
بنگین راست می کنند دعا | کجیئے نیست در طریق خدا
خوب اگر فهمد کسے تصویر عنقائیم ما | محض معدومیم و در عالم ہویدائیم ما
سپرده بسته بدستِ تو روزگار مرا | نماند ہمچو حنا ہیچ اختیار مرا
قماش حسن به بیند که چشم بلبل شد | چو شبنم آبله پیدا بروی آن گل شد

اگراز ناز بتان اذن تماشا گیرند   از کف آئینه گذارند و دلِ ما گیرند

دفعِ غفلت زندگی افزای انسان می شود   عمراز شب زنده داریها دو چندان می شود

گلرخان تنگ دلم خاطرِ من شاد کنید   چون شود بندِ قبا باز مرا یاد کنید

دلبران باهم آشنا مشوید   مبتلائیم ما شما مشوید

بنوش خونِ دلِ من که خوش نمک دارد   شراب میکده ام لذت گزک دارد

می کند ناز خطِ او نه دمید است هنوز   بید مانع است که بنگش نرسید است هنوز

عرض بے طاقتی خود بچه انداز دهم   بشکنم شیشهٔ دل تا بتو آواز دهم

وحشت آموزِ غزالانم من   شهر استاد بیابانم من

به بزم می پرستان خود نمائی شیخ کمتر کن   بسانِ شمله اسبابِ معیشت را بسر سر کن

شنیدم از رهِ دور آمد آن شوخِ فریبنده   شود ای کاش شمعِ محفل من ماه آینده

ندارد یاد ایام جدائی چشم مستِ او   حسابی نیست در پیشِ فرنگی سال هجرت را

فریب خوش پسران خوردن آرزو رسم است   ز روی تجربه گفت این چنین پدر ما را

شکسته پا بنشین آرزو بگوشهٔ صبر   که شاه مملکتِ فقر چون تمر لنگ است

هر که خود تربیتِ خود نکند حیوان است   آدم آنست که او را پدر و مادر نیست

تغافل این همه رسم کجاست جان کسی   بخلف وعده دلم نیز شرمسار تو نیست

گرفت آن مهِ هندی مه دگر در بر   دگر مپرس حکایت که چند در چند است

گر مصحفِ عذار تو افتد بدست من   ختمِ فمی بشوق بیک بوسه کردن است

نیست خالی از تناسب عضو عضوِ آن پری   ساق سیمین دستهٔ آئینهٔ زانوی اوست

چنین که منع ز سر گوشی خودم کردی   بخاطرِ تو ندانم چه احتمال گذشت

می دوانند آسمان را بهرِ کارِ خاکیان   از بزرگیها بود گر بے وقارم کرده اند

خجالت می کشم بسیار از روی وفای خود   نو گاهی کرده باشی یادِ من یادم نمے آید

حسود پست شد آنجا کہ بیت خود خواندم — چنانکہ بر سر کس خانهٔ فرود آید

نمی فہمم زبانِ ترکیِ چشمِ سخن گویت — اشارتہای ابرو شاید اینجا ترجمان باشد

نقش در عالم نشاند آنکہ سود عمر او — ہمچو خوش خط مہرکن در نیکنامی صرف شد

دیدہ باشی گلِ شبنم آلود — گریہ را ہم دلِ خوش می آید

آرزو بیجاست سعیت در تمنائے وصال — عالمے گر جان دہد آن شوخ کی تن میدہد

کم بود از شوق خالی حسنِ موزونِ بتان — سرو این باغ است دارِ عشق پیچان بیشتر

لیکن دل ما آخر ازان شوخ کشیدی — ای آئینہ ما قدر تو نشناختہ بودیم

پامال کرد خونِ منِ تیرہ روز را — زانو سیہ سمند سواری کہ دیدہ ام

نصیب اہل کمال است از جہان تعذیب — کہ در شکنجہ فتد چون شود کتاب تمام

ربود از دلِ عشاق بیحضوری را — غبار خط تو خاک شفاست پنداری

زنّار و قشقهٔ ما بے سبحهٔ نباشد — چون شمع جمع کردیم رندی و پارسائی

خطاست اخذ معانی ز فکر ہم طرحان — زمینِ شعر کجا حقِّ شفعہ داشتہ است

شود چو بازوِ من ناز بالشِ خوابت — تو خود بگو کہ مرا آن زمان چہ باید کرد

واجب القتلی نخواہد بود زبیتسان درجہان — خونِ عاشق نیز چون شنجرف باشد کشتنی

آرزو اطفال را ہم ہست افیونی ضرور — حیف آن عاقل کہ ماند زندہ بے کیفیتے

ہر چند ازوئیم و لیکن ہمہ اوئیم — مانندهٔ فیلے کہ تراشیدہ ز عاج است

آن دو گیسوے سیہ بر روی رخشان آرزو — شعر ہندی بودہ است از میرزا روشن ضمیر

پوشیدہ نماند کہ بعد تمام سرو آزاد- سراج الدین علی خان آرزو از شاہجہان آباد برخاستہ رخت سفر بہ دیار شرقی کشید- و در بلدۂ لکھنو آمد- و بوساطت اسحق خان با نواب صفدر جنگ ناظم صوبہ اودھ برخوردہ بعواطف اختصاص یافت و چون نواب صفدر جنگ ہفدہم ذی الحجہ سنہ سبع وستین ومائة

والف (۱۱۶۷) درگذشت - آرزو با شجاع الدوله خلف نواب مذکور که قائم مقام پدر شد. بسر مے برد - و در جمادی الأخری سنه تسع وستین و مائة والف (۱۱۶۹) در بلدۂ لکھنؤ فوت کرد - و در ہمین شہر مدفون گردید

مؤلف کتاب گوید ؎

سراج الدین علی خان نادرِ عصر — زمرگِ او سخن را آبرو رفت

اگر جوید کسے سال وفاتش — بگو - آن جانِ معنی آرزو رفت ۱۱۶۹ھ

(۱۰۵) مظہر - میرزا جانجان سلّمہ اللہ تعالے

مظہر فیض الٰہی است - و مشرق صبح آگاہی - شاہ مسند فقر و فنا - و مقیم آستان توکل و استغنا -

نام والد ماجد او میرزا جان است ازینجا وجہ تسمیۂ او توان دریافت امّا نام وتخلص او گویا عنایتِ ترجمان اسرار قیومی مولانای رومی است کہ پانصد سال پیش ازین در دفتر ششم مثنوی ارشاد فرمودہ و کرامتے نمایان بحضار انجمن استقبال وا نمودہ یعنی ؎

جان اول مظہرِ درگاہ شد — جانجان خود مظہرِ اللہ شد

لیکن نام او بر السنہ میرزا جانجانان جاری شدہ - این اسم ہم معنیِ بلند دارد فقیر را با میرزا ملاقات صوری صورت نہ بستہ اما غائبانہ اخلاص کامل است وہمیشہ بہ آمد و رفت مراسلات خط ہمکلامی حاصل -

میرزا جامع فقر و فضیلت و سخن گستری است - و بہ اقتضای اسم خود روح الروح معنی پروری - نوعروس مقال را بمشاطگی ذہنش طرز تازہ - و تصویر خیال را بتر دستی فکرش حسن بے اندازہ - شعلۂ آوازش آتش زنِ خرمنہا - و شوخی اندازش شور

افگن انجمنہا۔

فقیر در اثناء تحریر این کتاب تکلیف ترجمہ کرد۔ میرزا ترجمہ خود و اشعار آبدار بہ تحریر در آورد۔ و متاع نفیس از انفاس خود ہدیۂ دوستان ساخت نسخۂ ترجمہ این است۔

”فقیر جانجان متخلص بہ مظہر پسر میرزا جان جانی تخلص۔ علوی نسب۔ ہندی مولد حنفی مذہب

”نقشبندی مشرب است۔ در عشرۂ اولی مأتہ ثانیہ بعد الف ولادتش اتفاق افتاد۔ نشو و نمای

”ظاہری در بلدۂ اکبرآباد یافتہ۔ تربیت باطنیش در محروسہ شاہجہان آباد از جناب حضرت سید محمد

”بداونی نقشبندی مجددی واقع شد سلسلۂ نسبتش بہ بیست و ہشت واسطہ بتوسط محمد بن حنفیہ

”بہ شیر بیشۂ کبریا علی مرتضی کرم اللہ وجہہ منتہی می شود۔

”جد اعلای او امیر کمال الدین در اوائل مأتہ تاسعہ از خطۂ طائف بجذب قسمت بحدود

”ترکستان رخت اقامت انداخت۔ و بفرمان روائی بعضی از ان ممالک عمر گذرانیدہ۔ اولاد

”کثیر بہم رسانید از انہا امیر مجنون و امیر بابا در حین فتح ہندوستان کہ بر دست ہمایون

”پادشاہ اتفاق اُفتاد۔ درین مملکت وارد شدند۔ از ان باز خدمت و رفاقت سلاطین گورگانیہ

”شعار مردم این خاندان بود

”میرزا جان مذکور کہ در ششم مرتبہ از امیر بابا و در درجۂ دوازدہم از امیر کمال الدین مسطور

”واقع است بعہد عالمگیر پادشاہ علیہ الرحمۃ بعالی منصب ترک دنیا سرافراز گردید۔

”و این خاکسار از بدو طفلی ہوای مال و جاہش در سر نہ پیچید۔ بعد تحصیل ضروریات این مشت

”غبار خود را بدامن دولت از خود رفتگان بستہ بامید آنکہ جنبشی در عالم دیگر باز کند۔ چون نقش قدم

”بر در ایشان نشستہ است۔ از بس دماغش ضعف قوی دارد۔ تاب تدبیر اسباب نی آرد تجرید و تفرید ی

”اختیار کردہ نان برخوان دو نان نخوردہ۔ و چون گل عمر خود را بیک خرقہ بسر بردہ بتحریک شور عشقی

”کہ نمک خمیر او ست گاہ لبی بفریاد وا می کند۔ چون نالہ اش موزون واقع می شود احباب از راہ جوہر

”شناسی بہ میزان اشعارش می سنجند۔ وگرنہ او را از غایت انصاف نظر بہ بے سرمایگی خود دکانی بر

در سخن پخیده ـ زیاده برین نیست که نظر بزرگان یافته حسن قبولی بهم رسانیده است ـ او سبحانه حسن خاتمه هم نصیب کند

"ومن اشعاره"

باغبان رو بمن آور که ثنا خوانِ تو ام — چون صبا باد فروشِ گل و ریحانِ توام
همچو سیلاب روم گریه کنان جانبِ دشت — من که جاروب کشِ گورِ غریبانِ توام
طرفه شمعی تو که چون صورتِ فانوس خیال — متصل گردِ تو می گردم و حیرانِ توام
خوب گفتی غزلِ مرثیهٔ من مظهر — جان ندارم که دهم کشتهٔ احسانِ توام

آنکه روز و شب بلا گردانِ دیدارِ خود است — داغ همچون آفتاب از دستِ رخسارِ خود است
پشت پائے بر حنا زد سرمه را در خاک ریخت — از پیِ آزارِ من ناحق در آزارِ خود است

خدایا آتشِ سودا ز سر تا پای من گیرد — اگر عریانیم چون شمع نامِ پیرهن گیرد
هنر در کار باشد عشق را چون پا بسنگ آمد — درین ره تیشهٔ باید که دستِ کوهکن گیرد
ازان پیراهنِ خود چاک می سازم که می ترسم — گریبانم بحشر آید و دامانِ من گیرد
ازین عالم مجرد می روم چون بوی گل مظهر — که ترسم حقِ عریانی گریبانِ کفن گیرد

نسب ورست کند گر بها به زاریِ ما — همین بس است پس از مرگ خیر جاریِ ما

کاهید دخلهای سخن گرچه تن مرا — بالید چون نگین مُنَبَّتْ سخن مرا

مرا کشت است و باز این مرگ با من سرگران دارد — ترا نعش من چون دید گفت این مرده جان دارد

سوزِ دل از هر بنِ مویم نمایان کرده اند — این جفا جویان مرا سر و چراغان کرده اند

سحر عیدِ گل و عاشورِ بلبل در چمن دیدم — برنگ آمیز گردون چون سحر بسیار خندیدم

نیاز مشهدِ پروانه شمع خواهم بُرد — اگر وصالِ تو این بار رو نمود مرا

مبادا بلبلِ دیگر پس از من آشیان بندد — توان آویخت از شاخ بلندی استخوانم را

چشم بر چشم چو اُفتاد گرفتاریهاست — حلقه بر حلقه چو افزود دگر زنجیر است

عکس رنگِ پان نمایان است از پشتِ لبت — این بدخشی از کجا در سبزوار اُفتاده است

هیچ کس بر جامه زیبان قتیلِ من ثابت نکرد — گرچه خونم چون سجاف سرخ دامن گیر بود

نداشت ہستیِ من تا عدم سرِ مو فرق — کمرتو بستی ومن مفت از میان رفتم

مبین آئینہ گردی زخمی تیغ نگاہِ خود — ضروراست ای لپسر از صحبتِ سیفی حذر کردن

جز تو در دیدۂ من کس نگذارد قدمے — شہرہ دارد کہ درین خانہ پری مے باشد

بنان اگرچہ ندانند قدر مظہرِ ما — خدا گواہ کہ دیوانہ سخت مغتنم است

(۱۰۶) دردمند - فقیہ صاحب

از نجباء اودگیر است - وشعراء خوش تقریر -

اودگیر شہری است از توابع محمد آباد بیدر - مرقد منور شیخ صدر الدین قدس سرہ کہ از مشاہیر اولیاء دکن است درین شہر واقع شدہ - راقم الحروف مکرر بزیارت مزار فائض الانوار سعادت اندوختہ -

مولدِ فقیہ صاحب اودگیر است - در صغرِ سن ہمراہ والدِ خود مطابق سنہ ست وثلثین و مائتہ والف (۱۱۳۶) از دکن بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد رسید - و درظلّ عاطفت شاہ ولی اللہ نبیرۂ شاہ گل متخلص بہ وحدت سہرندی قدس اللہ اسرار ہما جاگرفت - و بہ تہذیب اخلاق وتحصیل حیثیات مشغول گردید - بعد چندی والد او رخت زندگانی بربست - میرزا جانجان مظہر سلمہ اللہ تعالیٰ اورا در سایۂ شفقت خود گرفت و بہ یمن عنایت وتربیت ایشان مجموعۂ کمالات شد و در فن سخن رتبۂ شایستہ بہم رسانید و میرزا درحق او گوید ؎

مظہر مباش غافل از احوالِ دردمند — لعلیست اینکہ در گرہ روزگار نیست

شعر فارسی وریختہ ہردو خوب می گوید - ساقی نامہ ریختہ او مشہور است کہ مقبول طبائع گردیدہ -

فیمابین فقیر و مشارُالیه غائبانه اخلاص وافی است وہمیشه طریق مراسلات مسلوک

درین ایام به تقریبی از شاهجهان آباد بسمت بنگاله رفته و نزد ناظم بنگاله به جمیعت

مے گزراند

اشعار او به فقیر کم رسیده - چند بیت پیش ازین بر پشت خطی نوشته بود از ان است ؎

بزخم خویش ازان کوهکن نمک ریز است | که شور خندهٔ شیرین بکام پرویز است
در کوی میفروش نماند آبرو مرا | لب تشنگی فروخت بدست سبو مرا
جان بیکسانه دادم و شادم که عمر ها | بود است برمرادِ تو مرگ آرزو مرا

رباعی

از فیض تو ای شافعِ روزِ محشر | هر روز بود عید غدیرِ دیگر
چون جام بود چشم امیدم در حشر | بر دست تو ای ساقیِ حوضِ کوثر

رباعی

یکچند عتاب و ناز ظاهر کردی | وین عمر دو روزه بار خاطر کردی
بعد از مردن رهت بخاکم اُفتاد | اول بایست آنچه آخر کردی

(۱۰۷) شاعر - گل محمد معنی یاب خان

از مردم سرکار محمد شاه پادشاه است - بعنایت شاهی ممتاز بود - و به خطاب معنی یاب خان سرفراز - نسبت تلمذ بخدمت میرزا بیدل درست کرده - و در تلامذهٔ میرزا فائق بر آمده - امروز منتخب شعراء شاهجهان آباد است و قلمرو معنی یابی بمیامن نظم و نسق او آباد -

گلدستهٔ خیالات رنگین چنین می بندد ؎

به گلشن چشم شهلایش چو می آشام مے گردد | دُکانِ حسنِ خوبان تخته چون بادام مے گردد

اگرچہ داخلِ بزمم ولے نیم داخل　　جدا ز صحبتِ هم همچو شاخ پیوندم

(۱۰۸) عزلت میر عبدالولی

بن سید سعد اللہ سلونی سورتی کہ ترجمہ اش در فصل ثانی از دفتر اول گذارش یافت از مستعدان وقت است۔ کتب درسی نزد پدر والا گہر خوانده۔ و در معقولات حیثیتی خوب بهم رسانده۔

فقیر را بعد مراجعت از سفر بیت اللہ در بندر سورت ملاقات او اتفاق افتاد خوش صحبت است۔ موسیقی هندی خوب می داند۔

مشارٌالیہ را اشتیاق سیر شاهجهان آباد در حرکت آورد۔ و از بندر سورت روانہ شده۔ بعد از طی عرض راه بیستم جمادی الاولی سنہ اربع وستین ومائة والف (۱۱۶۴) واصل آن بلدهٔ فاخره شد۔ وتا وقت تحریر۔ همان جاست

منتخبی از دیوان خود برای مطالعہ فقیر در بندر سورت فرستاده بود این چند بیت ازانجا فرا گرفتہ شد ے

نشود مرد کسی کوه گر از جا بر داشت　　رستم است آنکہ دلِ دوست ز دنیا بر داشت

بہ گرم جوشیِ یارانِ عصر تکیہ مکن　　کہ چون معانقۂ عید اعتمادی نیست

دوستان از دوستان محروم و دشمن کامیاب　　چیده مقراض از نهالِ شمع گل پروانہ سوخت

دلم افسرده خواهد ماند یا وا می شود روزے　　ندانم غنچہ ام در دستِ گلچین یا صبا افتد

خدا نا کرده گر صیّاد از دامم رها سازد　　اسیرِ حلقۂ بر گرد سر گر دیدنش گردم

سر بر نداشت نگهتِ گلشن ز شرم او　　بوی گلے نبود کہ پا در حنا نداشت

(۱۰۹) جرأت[۱] - میر محمد هاشم

مخاطب بہ موسوی خان کہ خطابش ببداهت نظر اصل ونسب نشان می دهد در

[۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۱۱۹۔

سنہ ثمان وثمانین والف (۱۰۸۸) در نزہتکدہ عالم ناسوت خرامید وہلال استعدادش
در سنہ چہاردہ سالگی بہ استفاضۂ انوار تربیت والد ماجدش بعروج بدر کامل رسید۔
سلسلۂ نسبش بہ بیست واسطہ بہ سابع ائمہ ہدی علیہ التحیۃ والثنا منتہے می شود
جدش سید علی بہ اقتضاء آبخور د از خطۂ گیلان بہ دیار ہند وارد شد پدرش میر
محمد شفیع بن سید علی از فنون فضل وکمال آگہی داشت۔ و در خجستہ بنیاد اورنگ آباد
رنگ توطن ریخت۔

موسوی خان نخست دامنِ دولت امیر الامرا سید حسین علی خان گرفت و
بقلعہ داری دھارور امتیاز یافت۔ وچون امیر الامرا در سنہ احدی وثلثین ومائۃ و
الف (۱۱۳۱) از دکن جانب ہند حرکت کرد۔ موسوی خان در رکاب امیر الامرا
بسیر ہند شتافت۔ وصحبت اکثرے از صاحب کمالان آنجا مثل میرزا بیدل و میر
عبد الجلیل بلگرامی دریافت۔ مے فرماید:

"ہمیشہ در دکن از زبان امیر الامرا اوصاف کمال میر عبد الجلیل سامعہ افروز بود۔ چون ملاقات
واقع شد عجب نسخہ جامعی یافتم۔"

بعد از برہم خوردن طبقۂ سادات از سن سی سالگی تا منتہای سنِ انحطاط در نزہتکدۂ ظل نواب
آصفجاہ طاب ثراہ اوقات زندگانی را صرف گلگشت بہشت برین نمود۔ وبمنصب دوہزار
وپانصدی وخدمت دار الانشا سرافرازی داشت۔

وبعد رحلت نواب آصفجاہ وتمکنِ نواب نظام الدولہ شہید بر مسندِ ریاستِ
دکن خدمت انشاء سرکار والاہم بر موسوی خان قرار یافت۔ الحال نیز نزد رئیس
دکن قیام دارد۔ وبہ عہدۂ انشاء ومنصب چہار ہزاری وخطاب معز الدولہ فرق
امتیاز می افرازد۔

فقیر را بعد ورود ممالک دکن با خان مذکور مجالس مستوفی اتفاق افتاد نسیم گفتگویش

گره کشای غنچهٔ دلهاست - وگلریزی تقریرش رنگ افروز چهرهٔ مدعا -

این چند بیت از دیوانش فرا گرفته شده

پاس دل گرمی توانی داشت سلطان می‌شوی   این نگین را گر بدست آری سلیمان می شوی

نه بهر آنکه منزل دور و پا لنگ است می نالم   دلم را چون جرس جای طپش تنگ است می نالم

در دیده ام خیال رخ خوب یار ماند   این نقش بر جریدهٔ لیل و نهار ماند

فارغ از هر دو جهان بندهٔ احسان توام   سرو آزادم و پابند گلستان توام

بسملم کردی و پرمی طپم آزرده مشو   می کنم رقص که در ذیل شهیدان توام

بی بهار خلق شهرت با هنر دمساز نیست   نکهت گل بی شگفتن قابل پرواز نیست

منتهای کار عاشق از بدایت روشن است   شمع را آئینهٔ انجام جز آغاز نیست

شد صرف سوز عشق بیانی که یافتم   مانند شمع سوخت زبانی که یافتم

منظور از نظارهٔ حسنت شهادت است   از قتل بدتر است امانی که یافتم

راز جانان نیز معشوق است باید پاس داشت   بهر این لیلی نباشد بهتر از دل محملی

لذت همه در مناسبتهاست   از شیر دل شکر گشاید

هوس زخم بمهتاب تجلی دارم   کاش عریانی من رنگ کتانی می داشت

توان خدنگ نگاهی بسوی ما افگند   هنوز با تن مجروح نیم جانی هست

آمد اندیشهٔ دنیا بطلبگاری دل   گفتم آن شیفتهٔ بی سر و پا حاضر نیست

بخاک میکده رندان مست محترم اند   سبوی می چو مرا دید دست بر سر شد

تا در فتند از پی روزی بیکدگر   صف بسته اهل حرص چو دندان نشسته اند

(۱۱۰) رسا - جان میرزا

مخاطب به میرزا خان الحسینی است موطن آبائیش همدان - و نسبش به میر

سید علی ہمدانی رحمہ اللہ می رسد۔

از اجدادش میر شاہ طاہر در عہد اکبر بادشاہ وارد سواد اعظم ہندوستان گردید وقبول تمام یافت۔ وپس از چندگاہ متوجہ گلگشت دکن گشت سلاطین عصر مقدمش را گرامی داشتہ بآئین ارباب عقیدت احترام مالاکلام بعمل می آوردند۔ پس ازان اخلافش در گجرات احمد آباد توطن اختیار نمودہ مرجع اہل فضل وکمال بودند۔ وبہ سنت سنیۂ مشائخ عمل می کردند۔ واز چند قریہ کہ اکبر پادشاہ بطریق سیورغال مقرر کردہ بود صرف مایحتاج می نمودند

والدش سید میر خان در زمان خلد مکان خود را در سلک ارباب مناصب منتظم ساخت وبخدمات عمدہ ممتاز بود واز علوم آگاہی داشت۔

مولد میرزا خان۔ حیدر آباد است نشو ونما در لشکر نواب آصفجاہ یافتہ و از مجلسیان خاص نواب بود۔ ودر اواخر عہد آصفجاہ بخدمت انشاء سرکار والا قیام داشت۔ ودر رکاب نواب سیر شاہجہان آباد کرد۔ وصحبت شعراء آنجا دریافت۔ بسیار خوش خلق۔ رنگین صحبت است۔ وجامۂ میرزائیت بر قامت او دوختہ اند۔

فقیر را در دکن یکجہتی فراوان با او صورت بست۔

این چند بیت از بیاضش درین سواد نقش می بندد ے

خود را ز تنگیِ قفس آزاد می کنم ۔۔۔ این مشت پر تواضعِ صیّاد می کنم

در سراپردۂ دل ہر نفس آوازی ہست ۔۔۔ کہ درین خانہ نہان خانہ براندازی ہست

زسم اگر بہ بزمش ز ہجوم نارسائی ۔۔۔ بخیال آستانش من و مشق جبہہ سائی

کہ برد پیام ما را بحریم خوش نگاہان ۔۔۔ رقمی نمود آہم دو سہ مصرعِ ہوائی

رحم کن ای باغبان گلدستہ پیش من بیار ۔۔۔ مجمعِ یارانِ رنگین یاد می آید مرا

به گلشنِ دلِ پر داغ سیرها دارم — معاشران چمن انتظارِ من مبرید

نمی توان به فلک طرح اختلاط انداخت — مرا ز صحبتِ این سفله ننگ مے آید

خو بغربت کرده را در بیکسی هم عالمی است — بلبلِ ما در قفس کم مے کند یادِ وطن

(۱۱۱) ایجاد- میرزا علی نقی

از قوم قاچار است- مولد پدرش نقد علی خان- همدان- و با شیخ علیخان وزیر شاه سلیمان صفوی قرابت قریبه داشت- نقد علی خان از ولایت خود بگلگشت هند شتافت- و در عهد آصف جاه مُدتها بدیوانی پادشاهے بلده حیدر آباد سرافراز بود- و باین علاقه پای توطن در حیدر آباد افشرده-

محل ایجاد میرزا علی نقی ایجاد دار السرور برهان پور است- بمصاحبت نواب آصفجاه رسید و فراوان اختصاص بهم رسانید- و بعد فوت پدر در سنه اربع و ستین و مائة والف (۱۱۶۴) بخطاب موروثی نقد علی خان و خدمت دیوانی حیدر آباد نقد امتیاز بدست آورد-

اول مرتبه در اورنگ آباد وارد فقیر خانه شد و بعد ازان در لشکر نواب نظام الدوله شهید و در حیدر آباد مجالس متوالی اتفاق اُفتاد- جوهر قابلیت سرمایهٔ اوست- و زیور تهذیب اخلاق پیرایهٔ او-

این چند بیت از دیوانش به تحریر مے آید ؎

بدست یار سپرند اختیار مرا — توان ز رنگ حنا یافت رنگ کار مرا

یار آمد و دمی نه نشست و شتاب رفت — عمر عزیز حیف به این اضطراب رفت

ای مصوّر از لباسِ یار دامانش بکش — بر رقیبم دست گریابی گریبانش بکش

دلم تو بردی و من انتظارها دارم — بیا به پهلوے من با تو کارها دارم

پرسند هرچه از تو بگفتن شتاب کن | خود را مثال آینه حاضر جواب کن
خطاست اینکه بگویم به جبهه چین داری | خدا نکرده مگر در گره همین داری
خطِ پشتِ لب و حرفِ تو در دل کرد تاثیری | بقربانت روم ظالم چه تحریری چه تقریری
گفتهٔ دل شکنان به که فراموش کنی | این گهر همین ندارد که تو در گوش کنی
گیرم که در کفم همه رنگِ حنا شوی | آخر تو رفته رفته ز من بیوفا شوی
بروی مشهدِ پروانه شمع را دیدم | که چادری زگلِ داغ میکشد امشب
بی خورده دلِ لاله برد داغ ز گلشن | آرام متاعی ست که بی زر نتوان یافت
بالیده بود پر بخود آخر خراب شد | چشم حباب کور شود این سزای اوست
راست می گوید اگر سرو که همدوشِ توام | بر سرِ دعویِ خود مصحفِ گل بردارد
دلم از تست میخواهی ببر من پیشکش کردم | بهر صورت ترا آئینه در کار است می دانم
ادل ابروی تو دیدیم ز معمورهٔ حُسن | ما درین شهر مبارک شب ماه آمده ایم
دارد همیشه در بر پیراهنِ مُعطّر | ما را ز گل خوش آمد این وضع میرزائی

(۱۱۲) افتخار۔ عبدالوہاب دولت آبادی

از خوش فکران این عصر است۔ در ایام تالیف این کتاب ترجمه خود را باشارهٔ فقیر انشاء کرد۔ و نسبت به مؤلف کتاب تکلّفی بکار برد۔ هرچند بساط عذر گستردم ناطقه را بمُهرا برام بند ساخت۔

نسخهٔ ترجمهٔ این است :۔

"فقیر عبدالوہاب متخلص به افتخار از سادات بخاری الاصل است بسلسلهٔ نسبش از طرفین به
" مخدوم جهانیان بخاری قدس سره منتهی مے شود۔ مولد و منشا این مولے بود احمد نگر
" دارالسلطنة سلاطین نظام شاهیه۔ چون از دواج فقیر باصبیهٔ سید مرتضےٰ خان بخاری حارس

"حصار شهر پناه دولت آباد اتفاق افتاد- باین تقریب طرح اقامت در قلعه دولت آباد
"ریخته شد- بعد ازان که حیثیت استفاضه بهم رسید از چشمه سار نکته سنجان بقدر زلالی برداشت
"ومشت خاک خود را بتقویت این آبحیات کامیاب عمر جاودانی ساخت- گویند شخصی این بیت
"تکراری کرد؎

نمدانا کرده گر آید اجل پیش — بامید که بگذارم جنون را

"فرزندی داشت صاحب کمال گفت "بامید من" لله الحمد والمنه که جگر گوشگان اشعارم
"هریکی بزبان حال ادا نمود که آن شخص بیک فرزند تسلی شد تو خود به عنایت ایزدی چندین
"نتائج ارجمند داری همه را از نظر مؤلف کتاب گزرانیدم واز زیور اصلاح محلی ساختم- سخن
"آفرین تعالی شانه این غریب زادها را بحسن قبول صاحب طبعان رساند واز سواد به بیاض
"بلند فطرتان جلوه گر گرداند؎

بود فیضان دیگر چشمهٔ داد الهی را: — زماهی قیمت افزون تر بود دندان ماهی را
چو سیر غنچه کردم اعتبار این چمن دیدم — زند برهم نسیمی منصب صاحب کلاهی را
غیرت افزای بهار است گل رخسارت — شمع افروز تماشاست مه دیدارت
می کنی جلوه بصد رنگ چو آئی بخرام — گردش خامهٔ نقاش بود رفتارت
ابرو که بود نازکش وسمه نخواهم — چون پی بگمانی که دو کار است بچشیم
بدوری هم ترا بر من نظرها هست می دانم — که چشم دوربین نزدیک بیند دور دستان را
تا چشم باز کرد خدا دید دیده ور — اول به بیند آینه آئینه ساز را
سازنده است سرو قدش را زمین چشم — تا دل دواند ریشه اگر یک زمان نشست
سنگین دل است آن بت ومن آبگینه دل — دل را بدل رهیست الهی تو خیر کن
ابروی دیگران نرسد ابروی ترا — هر ماه نو مقدمهٔ عیش عید نیست
نگینم بندگیها هیچکس چون من نمی داند — بنامی آشنامی گردم و باسجده می سازم

او بزلف آنجا گره زد۔ شد دلم اینجا بدام | می توان دادن سر انجام امور از راه دور

(۱۱۳) امداد۔ شیخ غلام حسین

ہاشمی النسب۔ قادری الطریقہ۔ برہان پوری المولد است۔ کتب اوائل درسی تحصیل نموده۔ ونقش او بامشق سخن درست نشسته۔ از و می آید ؎

از تو پنہان می کند آئینہ روی خویش را | ہر کسے منظور دارد آبروے خویش را
گل کند از باطنِ صاحبدلان بی قصد فیض | درگرہ بستن نداند غنچہ بوے خویش را

گر بصحرا نگہِ او چمن آرا گردد | شاخ آہو قلم نرگسِ شہلا گردد
صندلی رنگ بتی گر سرِ درمان دارد | درد ہم گردِ سرِ ما بہ تمنّا گردد

رباعی

رونق دہِ تخت شرع شاہِ نجف است | روشن کنِ آفتاب ماہِ نجف است
شاہی خواہی وگر تو راہے طلبی | شاہ نجف است و شاہ راہِ نجف است

تا اینجا ذکر شعراء غیر بلگرام است و اسامی کتبی کہ ماخذ این تالیف است بعضے جا در طی کتاب مسطور شد و مقصد استیعاب اشخاصی کہ در کتب ماخذ مذکور اند نیست مبدءِ فیاض کسی را کہ بر خاطر القا کرد برزبانِ قلم گذشت۔ اکنون بہ تمہید شعراء بلگرام می پردازم و ذکر این طائفہ را طراز دامنِ کتاب می سازم۔

تمہید شعراء بلگرام

بر صیرفیان نقود اخبار و مبصران جواہر آثار ہوید است کہ چون ماہچۂ رایت اسلام بر سواد ہند پر تو انداخت۔ وطلیعۂ غازیانِ کفر شکن کوس کَلِمَۃُ اللّٰہِ هِیَ الْعُلْیَا نواخت۔ اقسام صاحب کمالان عرب و عجم باقامت این دیار پرداختند وعلوم ابوالبشر آدم را علیہ السلام کہ از چندین ہزار سال مندرس شده بود تازه ساختند۔ از انجملہ سخن موزون کہ از آن وقت تا زمانِ حال ماہرانِ این فن شور ہا

برانگیختہ اند - ورنگہا از خامۂ بوقلمون ریختہ - امّا در عہد قدیم این طائفہ بیشتر در پای تخت سلاطین بودہ اند و در اطراف واکناف ملک کمتر توان یافت مثل ابوالفرج رونی و امیر خسرو و امیر حسن و شیخ جمالی کہ ہر سہ از شہر دہلی برخاستہ اند وغیرہم رحمہم اللہ تعالی واز عہد اکبر پادشاہ سکۂ سخن را رواجی دیگر بہم رسید و اکثر امصار بوجود موزونان معمور گردید - از انجملہ شہر بلگرام حَفِظَہُ اللّٰہُ عَنْ حَوَادِثِ الْاَیَّام۔

من سوادخوان نسخۂ نادانی کمترین یاران وطنم - وخادم صاحبان این انجمن امّا باثبات مآثر این اعزّۂ کرام بر صفحۂ روزگار حق عجیبے ثابت کردہ ام وخدمت نمایانے بقدر طاقت بجا آوردہ - سیما طائفۂ شعراء قدیم وجدید کہ باصلاح سخن اینہا پرداختم تملط کردم خود را از خدمت ایشان ممنون ساختم عَالِمُ الْغَیْبِ وَالشَّھَادَۃِ تَعَالٰی شَانُہٗ می داند کہ باعث اظہار این معنی نہ برخود بالیدن است و دکان خود فروشی چیدن - بلکہ از سر عجز ونیاز زبان بہ تحدّث عطیات الٰہی کشودہ ام - ولب بہ تذکر عنایات شاہی وانمودہ - فَالْحَمْدُ لِلّٰہِ الَّذِیْ بِنِعْمَتِہٖ تَتِمُّ الصَّالِحَاتُ وَبِرَحْمَتِہٖ تَنْزِلُ الْبَرَکَاتُ۔

(۱۱۴) ضمیری شیخ نظام بلگرامی

از قدماء شعراء این مقام - ونکتہ سنجان شیرین کلام است - محل سکونت او محلہ قاضی پورہ در دامن بلندی -

پدرش او را صغیر السن گذاشتہ متوجہ عالم قدس گردید عمش شیخ سلیمان کہ از نوکران با امتیاز درگاہ اکبر پادشاہ بود در حجر عاطفت تربیت کرد -

مشارٌ الیہ بعد از تحصیل حیثیات مشق سخن پیش گرفتہ درین فن رشدی بہم رساند -

ومخدرات صنائع وبدائع را بیشتر بکرسی نشاند۔
همواره با اُمراء عهد بسر می برد و به اعزاز و اکرام مخصوص بود۔ و ایام زندگانی را به تجرد و تفرد گزرانید۔ آخرالامر در قصبهٔ سفیدون از توابع دارالخلافه دهلی وارد شد و همانجا به گلگشت نزهتکدهٔ آخرت خرامید۔ و این سانحه در سنه ثلث و الف (۱۰۰۳) واقع شد۔ مبارک خان دهلوی تاریخ وفاتش درین قطعه بضبط آورده ؎

مالکِ مُلکِ نظم شیخ نظام	شاعرِ نادر و فصیح کلام
در قصیده شُده ظهیر زمان	در غزل گشته خسروِ ایّام
بست رختِ بقا ز ملکِ فنا	کرد آهسته سوی خلد خرام
کردم اندیشه بهر تاریخش	خِردم گفت۔ آه آه نظام ۱۰۰۳

دیوانش قصیده و غزل و رباعی و صنائع شعری پانزده هزار بیت است و قصیده به از دیگر اقسام می گوید۔
سید محمد اشرف درگاهی که ترجمه او در فصل دانشمندان از مجلد اول تسطیر یافت۔ فرمود۔ دیوان ضمیری بخط مصنف بنظر من در آمد۔ بر پشت دیوان مُهر خود زده که این بیت نقش داشت ؎

خدایا بحقِ رسولِ انام ‏ ‏ پذیرای کارِ ضمیرِ نظام

کلامش بطور آن عصر واقع شده لهذا درین جریده کم گرفته مے شود ؎

جز آئینه در روی تو دیدن که تواند	جز شانه بزلفِ تو رسیدن که تواند
بس مدعیان گوش بر آواز نشستند	در غمکدهٔ عشق طپیدن که تواند
آنجا که صبا را نبود بار ز تنگی	جان بخش کلام تو شنیدن که تواند
هر گل که به گلزار جمالِ تو بخندد	ای وای بجز دستِ تو چیدن که تواند

صد تیغ کشیدند ز ہر سو به ضمیری
پیوند ہوای تو بریدن که تواند

آن تُرک شوخ دیده خود از دودمانِ کیست
یا رب چنین خراب کنِ خانمانِ کیست

از ناله و فغانِ من آید جهان بجان
آن سنگدل نگفت که آیا فغانِ کیست

این سرو سرفراز که خوش می چمد بناز
یارب چنین کشیده سراز بوستانِ کیست

ہر تیر بر دلم که دو ابروے او کشید
دانستم از طپیدنِ دل کز کمانِ کیست

چون نامۀ نیاز ضمیری رسید و خواند
پرسید بر سبیلِ تغافل از آن کیست

بزمے که شوی جلوه گرای سیمتن آنجا
گویندہ ثنای تو ہمه بے سخن آنجا

چشمم که بود خانۀ خوش آب و ہوائی
شایستۀ آنست که سازی وطن آنجا

خواہم که کنم پیش تو دردِ دل خود عرض
لیکن بمقامے که تو باشی و من آنجا

تا کرد خریداریِ خاکِ سر کو یت
از نقد روان داد ضمیری ثمن آنجا

رباعی

یا رب بدرت نامه سیاه آمده ایم
وز آتشِ دوزخ به پناه آمده ایم

ہر چند که ما غرقِ گناه آمده ایم
با قافلۀ عذر براه آمده ایم

در تاریخ گنبد حاجی افضل علیه الرحمه گوید ؎

بدورانِ شه اکبر که گشته
خطاب او جلال الدین محمد

چو حاجی افضل از تقدیر حق رفت
ازین دارِ فنا در دارِ سرمد

زتُردی بیگ سلطان یافت بنیاد
برای مرقدش این پاک گنبد

ضمیری جست سالِ این بنا را
بلفظ پارسی و ہم به ابجد

بتاریخش نہان و آشکارا
خرد گفتا سنه ہشتاد و ہنصد
۹۸۰ھ

جی افضل

واین حاجی افضل مردے بزرگ معتقد فیه بود و در بلگرام بر مسند ہدایت و ارشاد بسر می بُرد۔ و تردی بیگ سلطان از امراء اکبری بخدمت او اخلاص و

اعتقاد داشت - وچون حاجی افضل از قصر مینا بسرا پردۂ کبریا خرامش فرمود و درسواد شهر مدفون گردید- تردی بیگ سلطان بر مرقد او گنبد عالیشانی از سنگ عمارت کرد و قطعه مذکور را بخط نستعلیق در نهایت خوشخطی بر لوح سنگ کنده در پیشانی باب گنبد تعبیه نمود- اما این گنبد بنام سالار بیگ که میر اهتمام تعمیر بود شهرت یافت ونام تردی بیگ سلطان را کسے نمے داند- شاعرے مناسب این مقام گوید ؎

چون نگین مطلب ندارم غیر کام دیگران
می نشانم نقش خود اما بنام دیگران

(۱۱۵) شاهدی میر عبدالواحد حسینی واسطی بلگرامی قدس سره

دفتر اول از ترجمۂ مفصل زینت یافته و خامۂ خوش نصیب شاهراه سعادت شتافته وانیجا هم طریق اجمال می پیماید- وصدر ورق را بمرسلۂ جواهر آبدار می آراید-

آنجناب از بیعتیان خاص شیخ صفی سائی پوری است نوّر الله ضریحهٗ واز خلفای پیش قدم شیخ حسین سکندره روّح الله روحهٗ- عمری دراز مسند ارشاد را بجلوس میمنت مانوس زینت بخشید- وسالکان مناهج حق پرستی را بسرا ئبستان کبریا رسانید-

تصانیف والا "سنابل" و "حل شبهات" و "شرح کافیه ابن حاجب" بطور تصوف- وغیرها متداول است-

احیاناً بنا بر موزونی طبع گوهر قافیه مے سنجید وطلای خوش عیار سخن برمے کشید- در حل شبهات مے فرماید :-

"این کس در فن غزل تلمیذ خواجه حافظ شیرازی است قدس سره وخواجه نیز به شاگردی خود "مرا قبول کرده وگویا باین ضعیف ایمائے نموده ؎

"ہر کہ در طورِ غزل نکتۂ حافظ آموخت — یار شیرین سخن نادرہ گفتار من است

ومیر علاؤ الدولہ قزوینی صاحب نفائس المآثر می طرازد کہ:-

"میر سلیقۂ شعر خوب دارد ازواست ؎

"مرو بجنگ چو اول بصلح آمدۂ — ومی بہ لطف نشین تاز خویش برخیزم

وشیخ عبد القادر بدائونی در منتخب التواریخ مے نویسد کہ:- میر طبع نظم بلند دارد"

آنجناب شب جمعہ سیوم رمضان سنہ سبع عشر والف (۱۰۱۷) بعالم قدس خرامید۔ و در بلگرام مغرب خاک رامشرق انوار گردانید مورخی تحفہ تاریخی بہ روح اقدس گزرانید ؎

چو رفت واحدِ صوری و معنوی گفتم — ہزار و ہفدہ و شب جمعہ ماہ صوم سیوم

مصرع ثانی تاریخ صوری و معنوی است۔ اما بیست عدد بقاعدۂ جمل افزون میشود آن را بتعمیۂ نازک خارج کردیعنی واحد صوری کہ نوزدہ است وواحد معنوی کہ یک است بر آمد۔

دیوان غزل موجزی ازو موجود است۔ وکلامش روشِ زمان خود دارد لہذا بر قلیلی اکتفا رفت ؎

زگریہ خانۂ مردم خراب خواہم کرد — خیال غیر تو نقشی بر آب خواہم کرد

کوتہ چہ کنم قصۂ زلفِ تو دراز است — بو رانتوان بست درین نافہ کہ باز است

دانی کہ خوشنویسیِ ما از برای چیست — مائیم واسطی و قلم نیز واسطی است

(۱۱۶) عشقی۔ سید برکت اللہ

الملقب بہ صاحب البرکات بن سید اویس بن میر عبد الجلیل بن میر عبد الواحد مذکور بلگرامی قَدَّسَ اللہُ اَسْرَارَہُمْ۔

ذات مفیض البرکات پیشتر شمع حلقۂ فقراست و اینجا انجمن افروز شعرا- دراوائل حال دست بیعت بجناب سید مربی بن سید عبد النبی بلگرامی قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَھُما کہ ترجمۂ هردو در دفتر اول نگارش یافت- داد- واز عنفوان سنِ تمیز تا مبادی ایام کهولت بخدمت سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی سعادت اندوخت واز فیض تربیت والا جادۂ سلوک بنهایت رسید و در نزهتکدہ سَیْرٌ فِی اللّٰہِ بخرامش درآمد- واز مشرب خاص آنحضرت حظی مستوفی حاصل کرد- وسند خلافت و اجازت اخذ نمود و به دار الولایۃ کالپی شتافتہ از خدمت مخدوم زاده عالیجناب شاه فضل اللہ بن میر سید احمد بن میر سید محمد کالپوی قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَھُمَا تیمّناً وّتبرّکاً مثال اجازت و خلافت گرفت- و همین سلسله را جاری کرد

وچون مرقد منوّر جد امجد او میر عبد الجلیل قدس سره در مارهره از مضافات مستقر الخلافه اکبرآباد واقع شده- دران مقام رفته رنگ توطن ریخت- وروز عاشورا سنہ اثنتین واربعین ومأتہ والف (۱۱۴۲) عنان از عالم سفلی تافت و با روح مقدس امام علیہ السّلام به گلگشت فردوس اعلی شتافت- راقم الحروف گوید ؎

بیدار دلی رفت سوی محفلِ قدس	بربست زصحرای جهان محملِ قدس
تاریخ وصال او خرد کرد رقم	صاحب برکات واصل منزلِ قدس

همواره چراغ ارشاد می افروخت- واحیاناً لباس فارسی و هندی بر قامت معنی موزون می دوخت- منظور نظر او از نظم ونثر ضبط معانی حقائق بود- و بر قول مولوی معنوی عمل می فرمود که ؎

قافیه اندیشم و آن یارِ من ۔ گویدم مندیش جز دیدارِ من

دیوان شعر موجزی و مثنوی مختصری مسمی به "ریاض عشق" دارد- این چند بیت ازو تیمّناً قلمی می گردد ؎

به دیرِ پیرِ مغان باش و می پرستی کن | زلعل ساقیِ ما جرعه گیر و مستی کن

چشم حیرت پیشه را خار و گلِ رعنایی است | دل خرابی دیده را آبادی و صحرائی است

چشم دل داریم دیگر از نگاهِ ما مپرس | گرد کوی خویش می گردیم راهِ ما مپرس

خانۂ دیده شود رشک پریخانۂ چین | گر قدم رنجه کند یار بسر منزلِ ما

محل ذکر سید برکت اللہ قدس سرہ مابعد است امابرای اتصال ترجمۂ او با ترجمۂ جد امجدش میر عبدالواحد شاہدی قدس سرہٗ دریجا تحریر یافت۔ و نظر این وجہ در تقدیم و تاخیر تراجم دیگر ہم ازین فصل منظور است۔

(۱۱۷) ضیا۔ حافظ سید ضیاء اللہ بلگرامی قدس سرہٗ

مشارٌ الیہ چنانچہ در حوزۂ دانشمندان ورود کرامت آمود نمودہ در مجمع تلامذۂ رحمٰن نیز بطرز موزون جلوہ فرمود

در بدایت حال کلام اللہ را با تجوید حفظ کرد۔ و دامن اکتساب کمال برزد و در قصبات صوبۂ اودھ بطور طلاب این ملک گلگشت نمود و از دانشمندان عصر فنون درسی فراگرفت و با جناب سید احمد بن سید محمد کالپوی قَدَّسَ اللہُ اَسرَارَھُمَا غائبانہ عقیدتی بہم رساند و این بیت بنظم آورد؎

کالپی مکہ بلگرام یمن | ای تو احمد منم اُویسِ قرن

بعد ازین بادراک رؤیت والا دیدہ و دل را مظہر تجلی ساخت۔ و در بلگرام محلہ میدانپورہ مسند خدا پرستی و تدریس علوم آراست۔ و عالم عالم طلبہ را از حدود بدایت بسر منزلِ نہایت رسانید۔ و در عصر خود بغایت معزّز و مکرم می زیست۔ و در نقاوت و طہارت و حفظ حمای سنن نبوی قدمی راسخ داشت۔

انتقال او بیست و پنجم شعبان روز سہ شنبہ سنہ ثلث و مأتہ و الف (۱۱۰۳) واقع

شد۔ و موافق وصیت پایان مرقد خواجہ عماد الدین بلگرامی کہ صاحب ولایت آن مقام

است بیرون حریم متصل دیوار جنوبی منزل آرام یافت۔ راقم الحروف گوید ؎

زہے سید ضیاء اللہ نحریر | منور ساخت از خود محفلِ قدس

خرد تاریخ او درخواست از غیب | ندا آمد۔ ضیاءِ[1] منزلِ قدس ۱۱۰۳ھ

نظمش درثمین است و نثرش ماء معین۔ شعر و انشا دون مرتبۂ آنجناب است و

اشعاری کہ ثبت می شود پرتوی از آن آفتاب ؎

قطرۂ می کہ لبی بی تو چشیدن گیرد | بگلو نا شدہ از چشم چکیدن گیرد

براہ دیدہ دو رویہ درختہای مژہ | نشاندہ ام کہ خیالِ تو راہ گم نکند

رباعی

ای لطف تو آب بر سرِ شعلۂ خشم | چون موم بدست خلق تو خارۂ و یشم

گویا گردد ادب چو آئی بہ سخن | بینا گردد حیا چو بکشائی چشم

(۱۱۸) میر طفیل محمد بلگرامی

آفتاب جہان افروز یکتائی است۔ و در اوج دفتر اول سرگرم جلوہ آرائی نسخۂ

جامع فنون عقلی و نقلی بود۔ و در تجرد و تفرد و خصائل رضیہ و شمائل سنیہ بی مثل

می زیست۔

اصل و الا از سادات اترولی من اعمال آگرہ است و ہمانجا در تاریخ ہفتم

ذی الحجہ سنہ ثلث وسبعین و الف (۱۰۷۳) شبستان امکان را روشنی بخشید۔ و در

---

[1] درین مادہ ہمزۂ ضیاء را یک عدد محسوب است و الا تاریخ تام نمی شود و در اصل سال وفات ضیا این نیست۔ مصنف خود در مآثر الکرام دفتر اول صفحہ ۲۴۰ مطبوعہ مفید عام آگرہ ۱۳۲۸ھ می گوید کہ آخر بہ تحقیق رسید کہ تاریخ انتقال مشارٌ الیہ سنہ اربع و مائۃ و الف (۱۱۰۴ھ) است و مادۂ تاریخ "ضیا بمنزلِ قدس" ۱۱۰۴

سن پانزده سالگی سنہ ثمان وثمانین والف (۱۰۸۸) باراده کسب علم از اترولی بخطۂ بلگرام تشریف آورد- واز فضلاء بلگرام وعلماء جوار فنون درسی برگرفت- ودر حوزۂ درس مولوی سید قطب الدین شمس آبادی مسافت تحصیل بنہایت رسانید-

وبعد از تکمیل تحصیل در بلگرام طرح اقامت انداخت- اول بخانۂ سید فیض زمیندار کہ از اعیان سادات بلگرام است سکونت داشت- بعد از ان قریب سی سال تادم آخر در محلہ میدانپورہ در دیوانخانہ علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی نَوَّرَ اللّٰہُ مَرْقَدَہٗ اقامت ورزید- ودرین مدت احیانا بجانب گجرات شاہ دولا و کشمیر ومکانہای دیگر بطریق سیر برخاست- ودر ہر نوبت بفرصت قلیل معاودت فرمود وقریب ہفتاد سال بر مسند تدریس باحیاء علوم پرداخت- وعالم عالم طلبہ را از حضیض شاگردی بہ اوج استادی رسانید- از انجملہ ما دو برادریم یعنی فقیر ومیر محمد یوسف کہ ذکرش می آید-

رحلت والا در بلگرام بیست وچہارم ذی الحجہ سنہ احدی وخمسین ومأتہ و الف (۱۱۵۱) واقع شد وبر وفق وصیت در "باغ محمود" متصل مرقد علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل نَوَّرَ اللّٰہُ مَضْجِعَہٗ- جانب شرق مدفون گردید- مؤلف اوراق گوید ؎

افسوس کہ آفتاب معنی   از حلقۂ آسمان برون رفت

تاریخ وصال او خرد گفت   علامۂ از جہان برون رفت

احیاناً بنا بر تشحید طبع بہ ترتیب نظم می پرداخت- وفرق شعر را بر شعری می افراخت این رباعی نتیجۂ فکر عالی است ؎

گر بوالہوسی نیاز ظاہر آموخت   کی آتش سوز دل تواند افروخت

چون صورت پروانۂ فانوس خیال   گرد سر شمع گشت ویک ذرہ نسوخت

(۱۱۹) واسطی میر عبد الجلیل حسینی واسطی بلگرامی نور اللہ ضریحہ

عندلیب ناطقہ در چمن نخستین زمزمۂ مناقب والا سنجیدہ- و گوش ارباب ہوش راشگفتگیٔ یکچمن گل بخشیدہ-

اینجا ہم بتحریر فصلی از احوال میمنت اشتمال مے پردازد- و پیشانی صفحہ را بانوار قدسیہ منور می سازد-

× × × × × × × × × × × × ×

× × × × ×

آنجناب باتفاق جمہور از خواص اتقیا و اجلۂ علماء عالی مقدار است- و در تقدس ذات و جلائل صفات یگانۂ روزگار- و از عنایات ایزد کامیاب دولت نشاتین بود- و بہ منطوق آیہ فیض پیرایہ وَاٰتَیْنٰاهُ فِی الدُّنْیَا حَسَنَةً وَّ اِنَّهٗ فِی الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصّٰلِحِیْنَ از جمعیت صوری و معنوی حظی وافر داشت-

و از مناقب والا اینکہ بیمن طالع بیدار شاہ ولایت کَرَّمَ اللّٰهُ وَجْهَهٗ را در خواب مے بیند و دست بیعت می دہد و در قصیدۂ منقبت زبان بادای شکر می کشاید کہ ؎

دین پناہا تفضل آگاہا	دل پاک تو شمع عرفان است
کردہ ام بیعت تو در رویا	این سعادت ز فضل رحمن است
دستم آخر گرفتۂ بکرم	می شناسم کہ این چہ احسان است
من و این رتبہ از کجا لیکن	مور پروردۂ سلیمان است

کتب اوائل از بعض علماء بلگرام و قصبات پورب اخذ نمود- و در حلقۂ درس شیخ غلام نقشبند لکنوی قدس سرہ سر رشتۂ تحصیل بانتہا رسانید- و علم حدیث

ازخدمت میر سید مبارک محدث بلگرامی که از تلامذۂ خاص شیخ نور الحق خلف الصدق شیخ عبد الحق دہلوی است سند نمود۔ و در جمیع علوم منقول و معقول خصوص تفسیر و حدیث و لغت و فنون عربیت و تاریخ و موسیقی اقتداری عظیم بہم رسانید۔ و حافظۂ شریف بمرتبۂ بود کہ قاموس اللغۃ از اول تا آخر از بر داشت

ملاقات آنجناب با سید علی معصوم مدتی در اورنگ آباد دکن اتفاق اُفتاد سید علی می گفت:۔ من در تمام عمر خود جامع غرائب علوم مثل میر عبد الجلیل ندیدم" و شیخ غلام نقشبند لکنوی ہمیشہ تعریف و توصیف مے نمود۔

آنجناب در سنہ اربع ومائۃ والف (۱۱۰۴) بہ دکن شتافت۔ و عنقریب عطف عنان نمود۔ و کرت ثانی در سنہ احدی عشر و مائۃ و الف (۱۱۱۱) بہ ارادۂ تلاش معاش جادۂ مسافت دکن پیمود و بعد از طی مراحل در اسلام پور (عرف برہما پوری) از توابع بیجاپور اردوی خلد مکان را دریافت۔ میرزا یار علی بیگ سوانح نگار حضور پادشاہی لوازم قدر شناسی بجا آورد۔ و بملازمت سلطان رسانید۔ پادشاہ بمنصبی شایستہ و جاگیر جیّد از محال سائی پور قریب بلگرام و خدمت بخشیگری و وقائع نگاری گجرات شاہ دولا۔ قرین عنایت ساخت۔ آنجناب در تاریخ خدمت انشا می کند ؎

مرا از جناب خلافت عطا شد	ز روی کرم خدمتِ عیش افزا
خرد گفت تاریخ تفویض خدمت	وقائع نگاریِ گجراتِ زیبا

بعد حصول خدمت از دکن محمل سفر بخطۂ بلگرام بر بست و از انجا متوجہ گجرات شد و غرۂ ربیع الاول سنہ ثلث عشر و مائۃ و الف (۱۱۱۳) گجرات را مورد برکات ساخت۔ و قریب چہار سال ہر دو خدمت را بہ دیانت و استقلال تمام سرانجام داد

ودر سنہ ست عشر و مائتہ و الف (۱۱۱۶) عزل درمیان آمد۔ آنجناب در ماہ جمادی الاولی سال مذکور بمحروسۂ بلگرام تشریف آورد۔

میرزا یار علی بیگ غائبانہ نقش قدردانی زد و ہم دران سال خدمت بخشیگری و وقائع نگاری و سوانح نویسی سرکار بھکر و سرکار سیوستان از جناب خلد مکان برای ایشان گرفت و سند حاصل کردہ ہمراہ قاصد اجیر روانہ بلگرام ساخت آنجناب بعد وصول این بشارت سمند عزم جانب ملک سندھ بخرامش در آورد و ببیست و چہارم رجب سنہ سبعہ عشر و مائتہ و الف (۱۱۱۷) سواد بھکر را از پرتو قدوم برافروخت۔ و سالہا خدمات را بہ دیانت و امانت پرداخت

وبعد رحلت خلد مکان چون قدر و منزلت آنجناب نقش خاطر شاہزادہا و جمیع ارکان سلطنت بود در طبقات لاحقہ بی آنکہ از بھکر حرکت کند ارکان سریر خلافت در ہر عصر سند استقلال خدمت روانہ ساختند تا آنکہ در عہد محمد فرخ سیر پادشاہ از نیرنگیہای قدرت الہی در پرگنۂ جنوبی از اعمال بھکر ریزہای نبات بقدر ژالۂ خورد از ابر بارید۔ و بہ نزول این حلاوہ غیبی کام و زبان عالمے شیرین گردید آنجناب درین سانحۂ غریب رباعی انشا کردہ در فرد وقائع معروض بارگاہ خلافت داشت کہ ؎

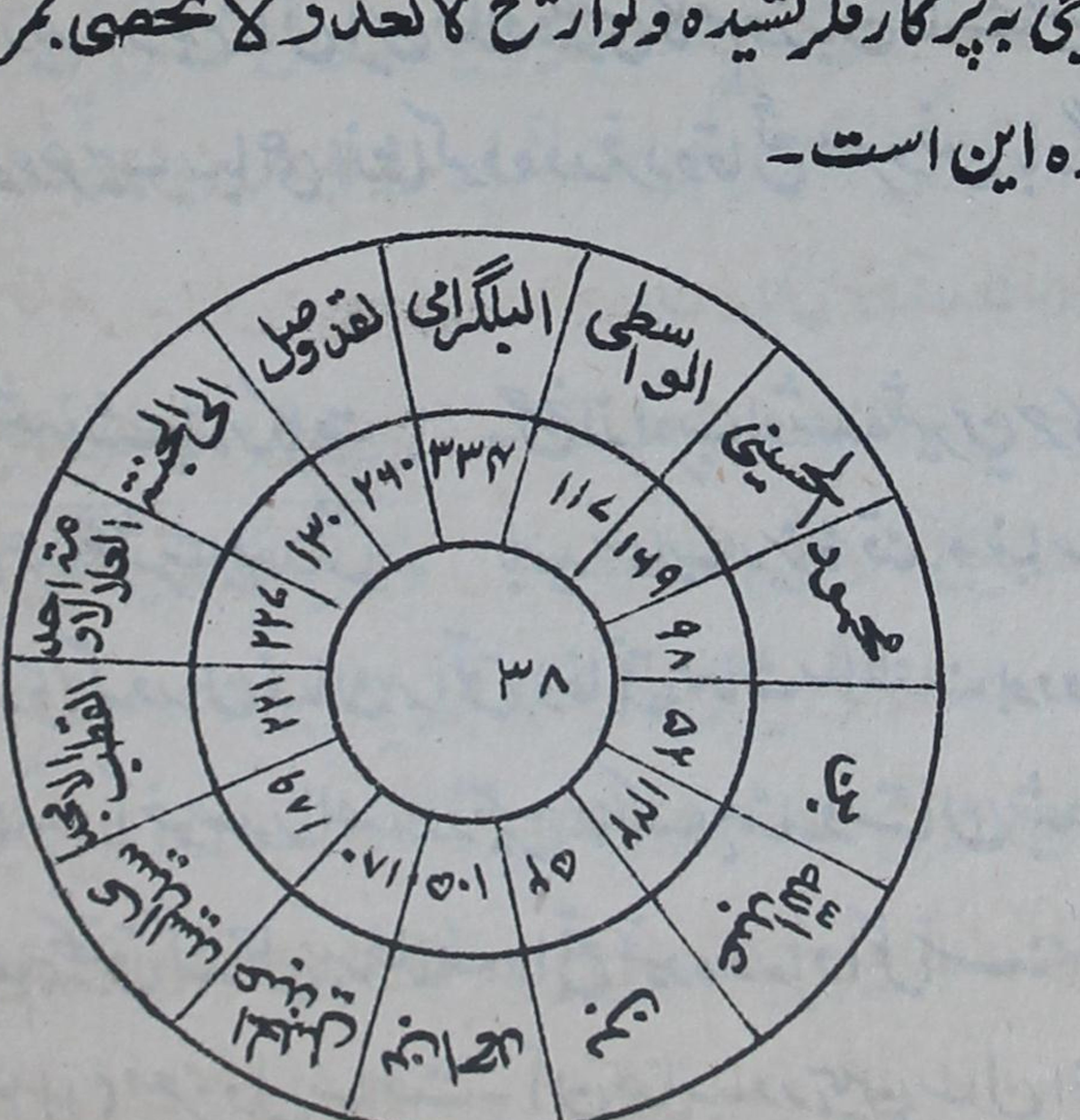
فرخ سیر آن شہنشہ با برکات	چرخ از ادب اوشدہ شیرین حرکات
در سند زمین عہد عشرت مہدش	بارید سحاب ریزۂ قند و نبات

میر جملہ سمرقندی کہ دران زمان رانق و فانق مہمات سلطنت بود و سوانح حضور معلی باو تعلق داشت۔ و آخر صدر الصدور جمیع ممالک ہندوستان شد۔ بمجرد ملاحظہ فرد وقائع بی آنکہ حکم بہ تحقیق کند حمل بر خلاف واقع نمودہ در اوائل سنہ ست و عشرین و مائتہ و الف (۱۱۲۶) معزول ساخت۔ آن جناب در ہمین سال از بھکر

جانب دار الخلافہ شاہجہان آباد حرکت کرد و خدمات بوساطت امیر الامرا سید
حسین علی خان بحال ساخت۔ و شیخ محمد رضا بھکری را نیابت مقرر فرمود
و در سنہ اثنتین و ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۲) بعد شانزدہ سال بلگرام
را از مقدم گرامی مستسعد ساخت و یک سال توقف کردہ بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد
تشریف بُرد۔

ولادت باسعادت سیزدہم شوال سنہ احدی و سبعین و الف (۱۰۷۱) است
وانتقال شب شنبہ بیست و سیوم شہر ربیع الآخر سنہ ثمان و ثلثین و مأتہ و الف
(۱۱۳۸) در شاہجہان آباد واقع شد۔ نعش مبارک حسب الوصیۃ بدار السلام
بلگرام نقل کردہ روز جمعہ اول وقت عصر ششم جمادی الاولی سال مذکور در قدم والد
بزرگوار ایشان سید احمد مرحوم دفن ساختند۔

راقم الحروف کریمہ لِلَّذِیْنَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰی وَزِیَادَۃٌ (۱۱۳۸) تاریخ
یافتہ در تفسیر بیضاوی گوید:۔ "اَلْحُسْنٰی الْجَنَّۃُ وَالزِّیَادَۃُ ھُوَ اللِّقَآءُ" و نیز
دائرۂ تاریخی بہ پرکار فکر کشیدہ و تواریخ لاتعد و لاتحصی بمرکز نشاندہ۔
دائرہ این است۔

طریق استخراج تاریخ ازین دائرہ این است کہ از خانہای چہاردہ گانہ ہر خانہ
را کہ خواہند مبدء قرار دہند۔ و بہر عددی کہ بخاطر برسد شمار نمایند سوای واحد و
چہاردہ و اضعافش و اول با آخرین۔ و بہر خانہ کہ شمار تمام شود عددش بگیرند۔
پس عددی کہ بدان شمار مقرر شدہ اگر فرد باشد باز خانہ منتہی را مبدء گردانیدہ تعداد
نمایند مَرَّۃً بَعْدَ اُخْرٰی وَ دَوْرَۃً فَدَوْرَۃً تا آنکہ منتہی مبدء اصل گردد۔ اکنون مقدار
عددش بگیرند کہ مجموع اعداد حاصلہ تاریخ شود۔ و اگر زوج باشد خانۂ مابعد منتہی
را مبدء گردانند۔ و ہمین نمط شمار منجر شود تا آنکہ منتہی خانہ ماقبل مبدء اصل گردد۔
پس بدستور مجموع اعداد حاصلہ تاریخ شود۔

مخفی نماند کہ مراد از اضعاف در اعداد مستثنےٰ مثلین و سہ مثل فصاعدًا باشد۔
و اطلاق ضعف از روی لغت بر سہ مثل فصاعدًا آمدہ است برخلاف مصطلح علماء حساب
فِی الْقَامُوْسِ :۔ اَلضِّعْفُ بِالْکَسْرِ الْمِثْلُ اِلٰی مَا زَادَ یُقَالُ لَکَ ضِعْفُہٗ
یُرِیْدُوْنَ مِثْلَیْہِ وَ ثَلٰثَۃَ اَمْثَالِہٖ لِاَنَّہٗ زِیَادَۃٌ غَیْرُ مَخْصُوْصَۃٍ "

حالا خامۂ زبان آور فضائلی کہ تعلق بموزونی طبع اقدس دارد بیان می نماید۔ و لذت
جویان معانی را حظوظ روحانی می افزاید۔

میر محمد مراد متخلص بہ لائق جونپوری کہ در عنفوان جوانی بشوق ملاقات میرزا
صائب پیادہ از ہند بہ صفاہان رفت۔ و روزگارے بخدمت میرزا بسر بُردہ بہ
ہند برگشت۔ و از پیشگاہ خلد مکان مدتی بہ سوانح نگاری دار السلطنت لاہور
سرافرازی داشت با علامۂ مرحوم بسیار مرتبط بود و باشارۂ ایشان خمسہ در سلک نظم
کشید۔ چہار کتاب از خمسۂ او بنظر راقم الحروف رسیدہ۔ در خاتمہ مثنوی مقابل "مخزن
اسرار" تصریح بتکلیف علامۂ مرحوم می کند و زبان بہ ستایش والا می کشاید کہ ؎

راقم این نامۂ معنی سواد   محو سخن بندہ محمد مراد

بود شبی انجمن آرای فکر | داشت سری گرم ز سودای فکر
یافته از قید تعلق خلاص | خامه بکف منتظرِ فیض خاص
از درم القصه در آمد درون | اہل سخن را به سخن رہنمون
نشئہ سرجوش خمستانِ ہوش | از پی تحقیق سخن چشم و گوش
صورت ازو گشته بمعنی دلیل | سید علامۂ عبد الجلیل
کرده بموزونی طبع سلیم | طالبِ خویشم چو کلام کلیم
می دہد از لفظ بمعنی پیام | زود تر از نکہت گل بامشام
می برد از طرز بمطلب سراغ | گرم تر از نشئہ می با دماغ
دید که فکرِ سخنم پیشه است | دل گروِ صورت اندیشه است
گفت سخن ساده و پرکار به | تاب کشِ سُبحه و زُنّار به
بس بود از بهر سخنور گوا | معنیِ بیگانۂ لفظ آشنا
گفتن او فکر مرا تازه کرد | روی سخن را به نفس غازه کرد
شد زپری خانۂ دل جلوه گر | خیل معانی زپیِ یکدگر
جرعه کشِ بزم اویسی شدم | پنجۂ در خمسه نویسی شدم
خامه بتحریر گرو ساختم | نقش دلاویز به پرداختم
از مددِ باطنیِ گنجوی | طرز سخن یافت زفکرم نوی

و ناظم خان فارغائی قمی - در مدح سامی گفته و گوہر حق سفته ؎

چو توئی کجاست شاہے بقلمروِ معانی | بتو ہیچکس نماند تو به ہیچکس نمانی

قیمت شناسان لآلی فصاحت می دانند که تا دریتیم سخن منظور نظر معنی پرور گردیده بی سخن تا صدف آسمان برخود بالیده - شعر گفتن آنجناب تقریبی بود - مدتہا می گزشت که مصراعی موزون نمی کرد - و ہرگاه تقریبی رو می داد پری زادان معانی را باندک توجہ

تسخیر می نمود- طبع معنی آفرین همین معنی دارد- و برهانی روشن تر ازین بر علو قدرت و سمو فطرت نمی باشد- و در اصل توجه فکر عالی جانب شعر محض برای تفنن طبع و استیفاء صنوف کمال بود- و الا شاعری را دون مرتبه خود می شناخت- و درین باب جرسی می جنباند ؎

مقصودِ من تفننِ طبع است از سخن ورنه سزای رتبهٔ من نیست شاعری

آنجناب از هفوات شاعری بسیار احتراز داشت و فرزندان و تلامذه را سخت تاکید می کرد که زبان را از هفوات محفوظ دارند- سیما نسبت به انبیا صَلَوٰاتُ اللّٰهِ وَسَلَامُهٗ عَلَیْهِمْ اَجْمَعِیْنَ مثل ترجیح معشوق مجازی بر یوسف وطعن عاشق بر صبر ایوب عَلَیْهِمَا السَّلَامُ و هرجا هفوتی از شاعری بنظر می آمد- آیهٔ خاتمهٔ سورهٔ شعرا بر زبان می آورد که سَیَعْلَمُ الَّذِیْنَ ظَلَمُوْٓا اَیَّ مُنْقَلَبٍ یَّنْقَلِبُوْنَ-

و فقیر التزام کرده ام که درین صحیفه هفوات شاعری بر زبانِ قلم نیاید- و کام و زبان از تلوث آن محفوظ ماند آنجناب در ابتدا "طرازی" و بعده بنا بر آنکه سید واسطی الاصل است "واسطی" تخلص می کرد- اما اکثر اسم شریف خود می آورد- و در زبان عربی و فارسی و ترکی و هندی داد فصاحت می داد- غزل کم گفته و از دیگر اقسام سخن جواهر آبدار به الماس اندیشه سفته- و لاشک سلیقه صاحب طبعان مختلف اُفتاده- شخصی واحد را مشاهده می کنیم که بسر انجام نوعی از شعر خوب می پردازد و در نوع دیگر با مقابل سپر می اندازد-

عرفی شیرازی قصیده را بپایهٔ اعلیٰ رساند اما غیر قصیده را طرزے که باید بر کرسی نه نشاند-

میرزا صائب در غزل داد سحر آفرینی داده اما در غیر غزل قدم پیش ننهاده- اینجا کمال قدرت الٰہی تماشا باید کرد و بکمال عجز خود اعتراف باید نمود که این کس هیچ ندارد و

انچه بردل وارد می سازند برزبان می آرد۔

ملاقات میر عبد الجلیل مرحوم با ناصر علی در اورنگ آباد دکن واقع شد۔ خود با فقیر نقل کرد که صحبت خوب بر آمد۔ مردم دیگر را جواب داد۔ و از اول روز تا نیم شب جلسه اتفاق اُفتاد۔ درآن ایام ناصر علی قصیدۂ لامیه تازه گفته بود۔ تشبیب آن در وصف گرما ست وگریز به نعت سرور انبیا صلی اللہ علیہ وسلم مطلعش این است ؎

گداخت بسکه هوای تموز مغز خیال ... شرر زسنگ برآید بصورت تبخال

تمام قصیده برخواند و استفسار کرد که بیتی خوش آمد۔ گفتم تمام قصیده خوب است باز بجد شد که اگر بیتی پسند اُفتاده باشد نشان باید داد۔ گفتم یک بیت۔ بمجرد استماعِ این کلمه تغیری درچهرۂ ظاهر شد۔ دریافتم۔ گفتم این همه جواهر ریزه هاست و در مرتبۂ جوهر همه مساوی۔ اما گاه می شود که آبداری یکی ممتاز می اُفتد۔ ازین حرف رنگ اصلی بحال آمد۔ و پرسید که کدام بیت خوش آمد۔ گفتم این بیت ؎

زبسکه نم بزمین نارسیده مے سوزد ... چو شمع بر سرِ شاخ است ریشهای نهال

ناصر علی تحسین کرد که فی الواقع من هم این بیت را از سائر ابیات ممتاز می دانم۔

ونیز می فرمود که در دو بیت ناصر علی دخل کردم یک بیت از یاد راقم الحروف رفت و بیت دیگر این است که در مثنوی در مدح خلد مکان می گوید ؎

محی الدین محمد زیب اورنگ ... فضای شش جهت بر شوخیش تنگ

میر عبد الجلیل فرمود که لقب پادشاه محی الدین است بی تشدید یا از باب افعال۔ ناصر علی اعتراف نمود

باز میر فرمود که درهمین مثنوی جاے در مدح اسپ گفته اید که ؎

بفکرِ لامکان میرش هم آهنگ ... فضای نه فلک بر شوخیش تنگ

مدح پادشاه و مدح اسپ بریک وتیره واقع شده وشوخی نسبت به پادشاه ملایمت ندارد- ناصرعلی بیت را از مثنوی برآورد- و در اکثر نسخها نیست اما دریک نسخهٔ کهنه بیت مذکور بعینه بنظر راقم الحروف رسیده- و در نسخهٔ دیگر بتغیر مصراع چنین دیده شده

شهنشاهِ جهانِ هوش و فرهنگ　　محی الدین محمد زیب اورنگ

میر عبدالجلیل را غلامی بود که در سفر دکن خدمتها کرده و شرائط وفا بجا آورده هنگامی که در لشکر خلد مکان وبا اُفتاد- و عالمی بتاراج فنا رفت- پیمانهٔ او هم لبریز گردید- میر در مرثیهٔ او مثنوی پرسوزی بنظم آورده وبا ناصرعلی ذکر مثنوی مسطور درمیان آمده مطلعش این است ؎

بیا ای خامهٔ ماتم روایت　　پریشان ساز گیسوی حکایت

ناصرعلی بسیار محظوظ شد و نسخهٔ استدعا نمود- آنجناب نسخه ارسال نمود- ناصرعلی در جواب این بیت بدیهه بر شقهٔ کاغذ زرافشان نوشته فرستاد- و راقم الحروف آن را مشاهده کرده ؎

ندانم تا چها از دستِ ایُّوب توُ می آید　　که بوی خونِ مظلومان ز مکتوب تو می آید

شخصی مصراعی از بیت میرزا بیدل در مجلسے خواند که ع

"روزِ سوارِ شب کند اسپ چراغ پا"

وگفت کسی مے تواند که پیش مصرع بهم رساند- علامهٔ مرحوم فی البدیه انشا کرده ؎

غرّهٔ مشو که ابلقِ ایام رام تست　　روزِ سوارِ شب کند اسپ چراغ پا

ازان شخص بے اختیار آفرین سرزد و گفت حق این است که مصرع شریف به از پیش مصراع میرزا واقع شده- میرزا چنین گفته است ؎

با طبع سرکش این همه رنجِ وفا مبر　　روزِ سوار شب کند اسپ چراغ پا

مهارت آنجناب در فن عروض عربی و فارسی بمرتبهٔ نهایت بود- میر نورالله احراری

در شرح قول شیخ سعدی کہ ؎

وَاِنْ سَلِمَ الْاِنْسَانُ مِنْ سُوْءِ نَفْسِہٖ فَمِنْ سُوْءِ ظَنِّ الْمُدَّعِی لَیْسَ یَسْلَمٗ

نوشتہ کہ لَا یَسْلَمُ فصیح تر از لَیْسَ یَسْلَمُ می نماید چہ در نسخۂ لیس مصرع زیادہ میشود انتہی

آنجناب برین قول حاشیہ تحریر نمودہ۔ در ینجا کلام شریف بجنسہ نقل کردہ می شود:۔

"مخفی نماند کہ این بیت بروزن دوم از ان اوزان ثلثہ بحر طویل است کہ عروض و ضرب آن مقبوض

"می آید و تقطیع مصراع ثانی کہ مناط گفتگوست و موزون بہ آن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعلن باشد چنین

"است فمن سو فعولن۔ ءظن نلمد مفاعیلن دعی لی فعولن سَن یسلمو مفاعلن۔ و چون تقطیع

"مذکور معلوم گردید ظاہر شد کہ واجب و متعین است کہ نسخہ لیس یسلم باشد نہ لا یسلم چنانچہ

"میر گمان بردہ۔ چہ حرف لام و یا از حرف لیس در تقطیع بالفظ دعی مرکب شدہ بروزن فعولن خواہد

"شد و سین کلمہ لیس بالفظ یسلم منضم گشتہ بروزن مفاعلن خواہد گردید کہ ضرب مقبوض است۔

"و در صورتیکہ نسخہ لا یسلم بقول میر اعتبار نمایند لفظ لا بالفظ دعی مرکب شدہ فعولن خواہد شد

"و یسلم بروزن فاعلن خواہد ماند۔ و فاعلن در ضرب بحر طویل نمی آید چنانچہ بر متتبع عروض پیدا

"ست چہ ضرب بحر طویل تام مے باشد یا مقبوض یا محذوف۔۔ و فاعلن ازین ہر سہ قسم خارج است

"پس آنچہ میر نوشتہ کہ از نسخہ لیس مصرع زیادہ می شود موافق میزان طبع میر است نہ موافق میزان

"عروض طرفہ آنکہ مصراع در صورتیکہ لا یسلم باشد کم می شود۔

"و چہ مناسب این مقام است بیتی کہ خلیل بن احمد واضع فن عروض در مثال وزن دوم بحر

"طویل آوردہ ؎

"سَتُبْدِیْ لَکَ الْاَیَّامُ مَا کُنْتَ جَاھِلًا وَیَاْتِیْکَ بِالْاَخْبَارِ مَنْ لَّمْ تُزَوِّدٖ[1]

"و عبارت میر کہ لا یسلم فصیح تر از لیس یسلم می نماید چہ در نسخۂ لیس مصراع زیادہ می شود انتہی

"محل تامل است زیرا کہ منطوق عبارت دلالت دارد برین کہ زیادت مصراع منافی فصاحت است

[1] سبعہ معلقہ

"ووزن عروضی را وجوداً وعدماً در فصاحت وعدم آن دخلی هست وحال آنکه هیچ یکی از علماء معانی

"این معنی را در فصاحت کلمه وکلام وعدم آن اعتبار نکرده - برفرض تنزل مقتضای عبارت میر

"آنست که برتقدیر زیادت فصاحت مرتفع می گردد وحال آنکه لفظ فصیح ترکه برای تفضیل است

"دال است برین که نسخهٔ لیس لیسلمہ ہم فصیح است پس فصاحت این نسخه با زیادت وزن

"باعتقاد میر چہ قسم جمع می تواند شد اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ هَفَوَاتِی وَاعْفُ عَنْ زَلَّاتِی

"اِنْتَهٰی کَلَامُہٗ

از عهد خلد مکان تا عصر محمد شاه پادشاه جمیع امراء عظام اعزاز واکرام میر بجا می

آوردند وتشنهٔ صحبتِ والا بودند سیما امیر الامرا سید حسین علی خان که با ایشان الفتی

خاص داشت - واکثر در مجالس خود برملا می گفت که میر عبد الجلیل درین عصر نظیر

ندارند ولوازم احترام فوق الحد بتقدیم می رسانند لهذا آنجناب از تهٔ دل بمدحت او پرداخته

ونام او را زندهٔ جاوید ساخته

وآنجناب با امیر خسرو علیه الرحمه تشابه تمام دارد - وخود در مثنوی می فرماید ؎

اگرچه میر خسرو بود استاد	ندارد چرخ چون او دیگری یاد
بفکرِ دور دو پرواز دارد	نبی نبود ولی اعجاز دارد
در انواعِ سخن شور جهان است	بقدرت خسروِ صاحبقران است
ولی من هم ازین گلدستهٔ نو	درین عصرم بجای میر خسرو
کمال از هر نمط دلخواه دارم	امیدِ تربیت از شاه دارم

تشابه ایشان با امیر خسرو هم از راه جامعیت علم وعمل وهم از جهت مصاحبت

ارباب دول - چه امیر خسرو از آغاز تا انجام با سلاطین دهلی بسر برد وهفت پادشاه

را خدمت کرد - طرفه آنکه علامهٔ مرحوم هم بلوازم خدمت هفت پادشاه دهلی از سلاطین

تیموریه پرداخت یعنی خلد مکان عالمگیر وشاه عالم ومحمد معز الدین (جهاندار شاه)

و محمد فرخ سیر و رفیع الدرجات و شاهجهان ثانی و محمد شاه رحمهم الله تعالیٰ

اما رفیع الدرجات و شاهجهان (ثانی) ایام معدودی بر سریر فرمان روائی نشستند و از غارت گری اجل فرصت نیافتند۔ قصیدهٔ میمیهٔ میر که عنقریب می آید بنام شاهجهان ثانی است

اشعار میر اگرچه در مدائح واقع شده اما مدة العمر صلهٔ شعر از احدی نگرفت الا یکبار وقتیکه این رباعی از نظر سلطان اورنگ زیب خلد مکان گزرانید؎

کسری که بعدل بود عالم پرور	بی جرم آویخت پای زنجیر ز در
ذاتت ز کمال عدل تجویز نکرد	آویختن سلسلهٔ درهم در کشور

سلطان چهار خریطه از طلای مسکوک دکن که آن را هون نامند بدست شهزاده کام بخش داد۔ شاهزاده بدست مخلص خان میر بخشی داد۔ مخلص خان به میر رسانید۔ و این یکبار صله گرفتن میر در تمام عمر غالباً برای استکمال تشابه با امیر باشد چه امیر خسرو صلات از سلاطین و امرا قبول می فرمود چنانچه از تتبع تصانیف امیر واضح مے شود

سلطان قطب الدّین بن سلطان علاء الدّین خلجی جائزه کتاب "نه سپهر" زر برابر وزن جثهٔ فیل تسلیم نمود۔ امیر در ان کتاب تصریح مے نماید و از زبان سلطان قطب الدّین می فرماید؎

بتاریخ هچون من اسکندری	کند هر که آرایشِ دفتری
ز گنج گرانمایهٔ بے شمار	دهم بار پیلش نه آن پیلبار
مرا خود درین ره پدر شد دلیل	که می داد زر هم ترازوی فیل
شناسد کسی کش خرد رهنمون	که از پیلبار است وزنش فزون
چو میراث شد پیل زر دادنم	نه زیباست زین سهل تر دادنم
شها گنج بخشا کرم گسترا	معانی شناسا سخن داورا

مرا عمر کز شصت بالا گذشت | همه پیش شاهانِ والا گذشت
بسی بندگی کردم از عونِ بخت | کمر بستہ در خدمتِ چار تخت
زشاهان کسی کا دلم کرد یاد | معز الدنا بود شه کیقباد
ازان پس زفیروزه چرخ بلند | شدم پیش فیروز شاه ارجمند
ازان پس که در شه ستائی شدم | تونگر ز گنجِ علائی شدم
شد اکنون که اقبال همدم مرا | نوازنده شد قطب عالم مرا
چنین بخششی کز توجم یافتم | در ایام پیشینه کم یافتم
کنون لابد از سحر سنج زمن | باندازۂ بخشش آید سخن
جرائد کزین پیش پرداختم | چو این نامۂ خاص کم ساختم

مخفی نماند که مراد از معز الدنا معز الدنیا است برای ضرورت شعر دنا درآورد۔ وآن جمع دنیاست ومراد از فیروزشاه سلطان جلال الدین خلجی باشد چه نام اصلی او فیروز است

اکنون سلسلۂ مطلب اصلی می جنبانم۔ در عنفوان شباب "امواج الخیال" نام مثنوی در تعریف دار السلام بلگرام فرموده۔ و درین مثنوی اکثر قواعد موسیقی هندی ضبط نموده باثبات برخی ازان مثنوی روی اوراق رامز کف مے سازم ؎

آب و گلِ من که فیض عام است | از خطۂ پاک بلگرام است
سبحان الله چه بلگرامی | کوثر می و آفتاب جامی
خاکش گل نوبهار عشق است | آبش می بی خمار عشق است
از عشق سرشته ایزد پاک | از روز ازل خمیر این خاک
هر لاله کزین دیار روید | تخم دلِ داغدار روید
هر گل که دمیده است زین خاک | خونین جگریست پیرهن چاک

نرگس نبود بصحن گلزار — منصور بر آمداست بردار

گل با سنبل بہم دران خاک — آویختہ بسملی بفتراک

خورشید ازان بہار نیرنگ — پژمردہ گلیست باختہ رنگ

سنبل بچمن بود بصد ناز — زنگی بچۂ کمند انداز

از فیض ہوای آن گلستان — سرسبز شود نفس چو ریحان

زاتشکدہ سبزہ می زند جوش — ہمچون خطِ یار از بنا گوش

تا شد چمنش بدیدہ محسوس — شد پردۂ چشم بال طاؤس

تابستانش کہ عیش بار است — چون گرمیِ عشق سازگار است

گرمیِ آنجاست مایۂ زیست — گوئی کہ حرارتِ غریزیست

سرما چو دران مقام آید — عنقای ہوا بدام آید

ہر دود کہ از جگر کند گل — افسردہ شود چو شاخ سنبل

چون موسم برشکال آید — حُسنش بحدِ کمال آید

جولانِ سحاب شوخ طناز — چون خیل پری بود بہ پرواز

درویش ہوا بسی نفس سوخت — تا خرقہ رقعہ رقعۂ دوخت

وز نشۂ ذکر جہر شد مست — تسبیح ہزار دانہ در دست

شاہنشہِ یکہ تاز برسات — ساغر کشِ نشۂ مباہات

نقّارہ نواز حشمت خویش — مشکین علم سحاب در پیش

از برق نمودہ تیغ خون ریز — وز ابر سیہ سپر دلاویز

ترکش ز نقاط بہارین — وز قوس قزح کمانِ رنگین

تا روی زمین بدست آرد — بر فوج خزان شکست آرد

باریدنِ ریزہ ریزہ باران — کردہ ورق نشاط افشان

نفسی است ازین بہار مرغوب | ظلِّ ممدوذ ماء مسکوب
ہر سو صنمی کرشمہ پرداز | از نوکِ نگہ جگر رفو ساز
تا پای کشان کمند کاکل | سر مست نگاہ پر تغافل
تا در تتقِ حیا نشستہ | حق از مژہ بر نگاہ بستہ
صفہای مژہ بتر کتازی | مشغول نبرد نیزہ بازی
قدی و نہال جلوہ نوخیز | حسنے و بہار غمزہ گل ریز
از چینِ جبینِ ناز نخچیر | در پای نگاہ بستہ زنجیر
از واشدنِ گل تبسّم | در خونِ شفق طپیدہ انجم
از سینۂ شان کہ خوش بہار است | پیشانیِ صبح داغدار است

دیگر مثنوی گفتہ در جشن طوی محمد فرخ سیر پادشاہ با دُختر راجہ اجیت سنگھ راتھور کہ در سنہ سبع وعشرین ومائۃ والف (۱۱۲۷) واقع شد - جولان فکر عالی ازین مثنوی ہویدا است خصوص در مقامی کہ اسماء پردہای ہندی در ضمن الفاظ فارسی آوردہ - وبے تصنع سحر حلال بکار بردہ - این چند بیت ازان مقام است ؎

چو صیدِ دل نماید حُسن آہنگ | پرداز چہرۂ ہر پار سارنگ
دران محفل کجا بر گوش می زد | نوای کان نہ راہ ہوش می زد
اگر شاپور با خسرو بخاک اند | پی این نغمہ از حسرت ہلاک اند
مغنی بر نواز آنسان و تر زد | کہ از بربط بہار عیش سر زد
شگفتنہای دل در دست تار است | کہ آن را نغمۂ گل دیس کار است
نوای نغمہ گرم دلبری بود | بنظم گوہری پیکو جری بود
شگفتن آنچنان سر می زد از تار | کہ گردے سینہا را صحن گلزار
اگر چہ زہرہ دارد خوش نوائی | بدانی حال او این سو گرائی

مثل این نغمه را دانش نمی زد | بر و صد چوب لا و الله نی زد
زبس مدهوش شد زین نغمه شیاک | ندارد از آگه یارای رفتار
نوا گوید قوام ساحری ام | پی تقویم چون من پت جری ام
نوای نغمه بود از نقصها پاک | نباشد در نگار چور دبیس آک
چنان در نغمه باشد دل پذیری | کز افسونِ ترنم دیو گیری
لبِ هر ساز این معنی ادا کرد | که جشنِ شاه کام ما روا کرد
به الفت همه گر را داده یاری | نوا و ساز از صحبت براری
چنان از نغمه دل بربیغمی زد | که بی اهمال کوسِ خرّمی زد
کسی کو زین ترنم قوتِ جان کرد | ز شادی پک نیازِ مطربان کرد
باستیفاء لذّاتِ ترانه | ترا کافی ست این جشنِ شهانه
جهان شد زنده زآهنگ تبیره | کزو برخاست موجی جان و تیره
چو منقار ازمی آن جشن تر کرد | رهِ احسن گرا بر نغمه سر کرد
اگر وهلی نماید فخر شاید | نوای زین به آگره کی سراید
بود در گلشنِ گل ریز هر لب | سرود خارکن بایت در آن شب

حواشی ابیات

وتر بفتحتین تار ساز دبیس بکسر دال مهمله و یای مجهول بمعنی مانند پیگو (پیغو) نام ملکی است که جواهر آبدار را بدو نسبت دهند۔ اسدی گوید ع

"ز یاقوت سیصد گهر پیگوئی"[1]

اله بفتحتین سرگشته شدن پت اهار که بر کاغذ و جامه دهند و تقویم از و حاصل آید آک بالمد عیب پک بفتح باء فارسی اسبابخانه تبیره دهل و نقّاره گرا بالفتح مرغ جاری

[1] فرہنگ رشیدی جلد اول صفحہ ۱۸۹ مطبوعہ کلکتہ۔

ہر چند حباری مُرغ نواسنج نیست اما مقصود مبالغہ است یعنی شادی نوعی عام شد کہ حباری ہم از می این جشن منقارتر کردہ در نواسنجی در آمد خار کن نام شخصی کہ نوای خار کن باو منسوب است بابیت شب کنندہ مشتق از بنیتونتت۔

واسماء پردہای فارسی دوازدہ مقام و بیست و چہار شعبہ و شش آوازہ وسی لحن باربد نیز بیان کردہ نوعی کہ بے ملاحظۂ معنی اسمے معانی ابیات تمام است۔ چند بیت بر سبیل استشہاد آوردہ می شود ؎

دلت گر بر مقامِ عیش شیداست	ز تارِ ساز راہ راست پیداست
کند ہر پردہ از عشرت فزائی	چو معشوقِ مرقع دلربائی
باین لذّت چو زاہد آشنا شد	نمازِ پنج گاہ از وی قضا شد
مغنی نغمۂ چون بادہ انگیخت	بجامِ بادہ کحلِ اصفہان ریخت
بہارِ نغمہ چون در دل دہی شد	نی از فیضِ نوا سرو سہی شد
ز مطرب ہر نوا دُرِّ ثمین است	بمعنی گنج باد آورد این است

وفائدہ آوردن اسماء نغمات ہندی و فارسی بہ کیفیت معہود در خاتمۂ داستان نغمہ بیان می نماید و می فرماید ؎

جگر چون دانۂ یاقوت سفتم	کہ نام پردہا در پردہ گفتم
کہ تا ہر سامعی کز نارسائی	بموسیقی ندارد آشنائی
نگردد گر ز حُسنِ صنعت آگاہ	ز حسنِ نظم گیرد حظّ دلخواہ
مغل با راگ ہندی آشنا نیست	بجزِ فرس ہندی راشنانیست
اگر آن این و گر این آن نداند	بنظمِ من ز معنی در نماند
درین دریا شناسی ما بہ بیند	تلاشِ دست و پایِ ما بہ بیند

(ایضاً از ان مثنوی)

در وصف طائفه رقاصان

گروهی از صباحت غازه بررو — گروهی از ملاحت سبزهٔ جو

یکی از تاب حُسنِ صندلی رنگ — صداعِ شوق افزودی بہ نیرنگ

یکی از فیض رنگِ زعفرانی — بہارِ دیدہ کردے ارغوانی

یکی بُردے زرنگِ سرمئی ہوش — بعشقِ نالہ زن گفتے کہ خاموش

گرہ زن گشتہ ہر شوخ پری زاد — زکاکل بردل واز نغمہ برباد

رخی برہم زنِ ہنگامۂ گُل — نگاہی قبلۂ کیفیتِ مُل

زموجِ جنبشِ ابروی ایشان — فتادہ کشتیِ دلہا بہ طوفان

بہ ابرو کردہ جا دلہای عشاق — تو گوئی شیشہا چیدند در طاق

ادای گردشِ چشمِ فسون ساز — بچرخ آوردہ دلہای نظر باز

بسوی گردشِ چشم آردآہنگ — تماشائی ببالِ گردش رنگ

نگہ دزدِ دلِ ہر مستمند است — زخطِ سرمہ در دستش کمند است

بگردِ چشم مستِ سحر پرواز — نہ پُر گردیدہ مژگانِ فسون ساز

کہ تا بسمل کند دلہای خستہ — کرشمہ آستین را برشکستہ

بود کاکل باین معنی مُباہی — کہ رنگے نیست بالاے سیاہی

میانِ زلف لعل گوشوارہ — بہارِ عشق پیچان کن نظارہ

کنارے مون لٹین مکتا سو کوندین — گھٹا ہے دامنی ہے اور بُوندین

زمروارید بینی گاہ دیدن — چو قطرہ دل مہیّاےِ چکیدن

دران بینی نہ مروارید و یاقوت — نگاہے عالمے را کردہ مبہوت

سرشکِ قطرہ خونِ دلِ ماست — کہ سرگردانِ حُسنِ حیرت افزاست

دہن سرچشمۂ گوہر فشانی — تبسُّم موجِ آبِ زندگانی

تبسم را ز برق آخر چه فرق است | که هر دندان بمعنی تخم برق است

مسی زیر لب و اطراف دندان | تو گوئی ظلمت است و آب حیوان

تبسم در مسی دارد بهارے | چو شمشیری که رخشد در غباری

ترنم از لب شان می کند گل | ز برگ گل شنو آهنگ بلبل

لب از رنگ لطافت چهره افروز | شفق کرد است گل از صبح نوروز

بگرداب زنخ مائل جهانی | چو بر چاهی هجوم کاروانی

چنان سیب از زنخ حسرت نورد است | که از فرط خجالت سرخ و زرد است

بود گوش از صفا بالای گردن | بلورین قیف بر مینای گردن

دو ترک چشم ساغر بر کف دست | چنان گشتند از صهبا سیه مست

که هر دو گوش نزد صاحب دید | دو ساغر از دو دست هر دو غلطید

گلو بندی ندی چون بر نظر زد | خطوط آفتاب از صبح سر زد

دو چشم و سینه را با هم بهاری است | چو بیماری که در پیشش اناری است

نمودے موج رنگ پان ز سینه | برنگ موج می از آبگینه

خم چوری بغایت دل پسند است | بصید هوشها چین کمند است

سیه چوری بود چون تار سنبل | که پیچیدند بر گلدستهٔ گل

ز انگشتان مپرس و خون بسمل | که ناخن می زند این حرف بر دل

در انگشتان نگین را فتنه کار است | همانا اختر دنباله دار است

نگین در دست گرم دلبری بود | بهم کف الخضیب و مشتری بود

سرین کوهی نهان در جوش گلشن | دلیل آن کمر وانگاه دامن

نظرها در سرین مشغوف دیدار | چو مفلس در طلای دست افشار

نگارین پای زیب ساق دلجو | سهی سروی دمیده بر لب جو

قدم در رقص زان رو بیقرار است
که بر دلهای گرم او را گذار است

برنگ شمع زانها قد کشیدن
برنگ قطره از دلها چکیدن

کمر در پیچ و تاب رقص بیتاب
چو موئی کو فتد در جوش گرداب

بهنگام اشارت چشم و ابرو
کف دست و سر انگشتان و بازو

بنطق آیند در تصویر ایما
قیامت می نماید نطق اعضا

زمین از رقص شان گلزار چین شد
هوا تا چرخ طاؤس آفرین شد

در صفت چراغان

شبی روشن تر از صبح سعادت
مصفا چون دل اهل عبادت

هزاران شمع هر سو جلوه گر شد
تجلی پرور نور نظر شد

زده هر شمع بر سر طرهٔ زر
ز مروارید غلطان جامه در بر

درین شب شمعها را خوش ظهور است
سراسر بزم سر دستان نور است

صف فانوسها چون گنبد نور
بانواع تجلی گشته معمور

ز هر فانوس بیند چشم انصاف
دل نورانی از پیراهن صاف

بفانوس خیالی دیده مانوس
نظر در سیر رنگ بال طاؤس

شعاع مشعل تابان دل افروز
برنگ پرتو حسن گلو سوز

چراغان صف زده چون شانهٔ زر
که در هم داشت شب زلف معنبر

چراغان جمله تن گشته دهانها
فتیله پای تا سر شد زبانها

دعا کردند بهر شاه چون من
که شمع سلطنت زو باد روشن

در صفت آتشبازی

هوائی عزم سیر آسمان کرد
بهر جانب جریب زر روان کرد

پی تعلیم حرف روشنائی
فلک شد صفحهٔ حرف هوائی

زجوش نور مهتاب و ستاره	هوا شد چرخ دیگر در نظاره

شجرها از طلای صاف کردند	پرند شب مشجر باف کردند

زچرخی شد عیان بر عام و بر خاص	که خورشید اندرین شب گشته رقاص

چنان در دود طالع شد ستاره	که در گیسوی شعارع گوشواره

بنفشه تختهای شعله افروز	سرِ شب را گرفته در بغل روز

نمودی روشنی از جام مهتاب	چو در بوته گداز نقرهٔ ناب

در صفت سقایان

زسقایانِ گوهر پاش درگاه	گروهی پیشِ پیشِ موکبِ شاه

عرق ریز از جبینِ خوش تلاشی	برنگ ابر گرم آب پاشی

قدم زن پای هر یک برنگ ابر	دوالِ مشک هر یک چون رگِ ابر

بگرد راه مشکِ شان جدل داشت	که هر یک موج دریا در بغل داشت

چو گرد از آب پاشی شست و شو یافت	زمین هم زین عروسی آبرو یافت

بگیتی محو شد بر وجه دلخواه	غبار از خاطر و گرد از سرِ راه

مخفی نماند که این مثنوی بموانع وقت از نظر پادشاه نگذشت و چون پادشاه عنقریب سریر آرای ملک جاودانی شد۔ آنجناب دل به تبییض مسودهٔ مثنوی نداده متوجه عالم قدس گردید۔ بعد رحلتِ ایشان محرر اوراق مسوده را از سواد به بیاض برد وابیات مشکله را حسب الطاقة حل کرده حواشی بقلم آورد۔ و درین محل چند بیت مشکل با حواشی در معرض تحریر می رسد که خالی از فوائد نیست۔

در مدح پادشاه ؎

وَاِنْ فَاقَ الْوَرٰی فِی الْجِنْسِ وَالْفَضْلِ	فَاِنَّ الدُّرَّ بَعْضُ الْقَطْرِ فِی الْاَصْلِ

ان شرطیه است و جزاء آن محذوف ای فلا باس معنی چنین است که اگر فائق شد

ودر اصطلاح شعرا قافیه آوردن در مصرع اول از بیت یعنی مطلع ساختن و حرف تقطیع در اصطلاح عروضیان ده اند مجموع در ین عبارت "لَمَعَتْ سُیُوْفُنَا" معنی آن درخشیدند شمشیرهای ما۔

در صفت فیلان

خط قرمز به پیشانی فیلان اگر می دید خنساء سخندان
نمی کردی بشعر خویشتن فخر بآن نار و علم دربارۂ صخر

تلمیح است بسوی بیت مشهور از قصیدۂ خنسا بفتح خاء معجمہ و نون و سین مہملہ یکی از مشاہیر نساء سخن طراز عرب که در مرثیۂ برادر خود صخر نامی گفته که ؎

وَاِنَّ صَخْرًا لَتَأْتَمُّ الْهُدَاةُ بِهٖ کَاَنَّهٗ عَلَمٌ فِیْ رَاْسِهٖ نَارٌ

یعنی بدرستی که صخر ہر آئینہ اقتدا می کنند راہ نمایان باو۔ گویا صخر کوہی است که بر سر آتش داشته باشد۔ چه کوه که در راہنمونی ہویدا است خصوص در حالی که بالای آن آتش افروخته باشند۔

و در ینجا مراد آن ست که اگر خنسا خط سُرخ پیشانی فیل می دید به تشبیه کوه و آتش فخر نمی کرد۔

در صفت اسپان

چو گام شان به تندی آشنا شد بهر گامی بنا برج العصا شد

عصا نام اسپ جذیمة الابرش پادشاہ یمن۔ گویند ہر گاه جذیمه در بلاد روم رفت و به دغا کشته شد قصیر که وزیر جذیمه بود بر آن اسپ سوار شد۔ اسپ جلو ریز بر سی میل خود را رساند و در انجا بول کرد۔ و در ان موضع برجی بنا کردند و برج العصا نام گزاشتند[۲] کذا فی المحاضرات للراغب الصفاهانی۔

---

[۱] کامل مبرد صفحه ۷۵۶ مطبوعه یورپ۔ [۲] (ملاحظه ہو صفحه ۲۷۶)

پادشاه خلق را در جنس وفصل ماهیت انسانی باک نیست پس بدرستیکه مروارید بعضی از قطرها ست در اصل حال آنکه فائق است از دیگر قطرها۔

این بیت در تتبع ابی الطیب متنبی است که در مدح سیف الدوله ممدوح خود گفته[1]

وَاِنْ تَفُقِ الْاَنَامَ وَاَنْتَ فِیْهِمْ   فَاِنَّ الْمِسْكَ بَعْضُ دَمِ الْغَزَالِ

خطاب به ممدوح است یعنی اگر فائق شدے خلق را حال آنکه تو از ایشانی پس باک نیست زیرا که مشک بعضی از خون غزال است حال آنکه فائق است۔

بر وقت شناسان هویدا است که تشبیه لاحق از سابق پاکیزه واقع شد۔

ایضاً در مدح بادشاه

مثل از دانشِ او گر کند گوش   فلاطون از مُثُل سازد فراموش

مُثُل بضمتین جمع مثال۔ ومثل افلاطونی بچند معنی است۔ گاهی[1] مراد می شود عالم مثال که متوسط است درمیان عالم غیب و عالم شهادت وگاهی[2] مراد می شود صور علمیه الٰهیه که قائم بذوات خود اند نه بذات خداوند تعالےٰ شانه وگاهی[3] مراد مے شود جواهر مجرده که آن را ارباب انواع نامند یعنی از هر نوع فردی است مجرد از ماده ازلی و ابدی که افاضه کمالات جمیع افراد آن نوع وابستهٔ اوست۔ و آن را بلسان شرع ملک البحار و ملک الجبال وجز آن خوانند

این معانی از حاشیهٔ میرزاهد بر امور عامه شرح مواقف وکتب دیگر بقلم آمد

ایضاً در مدح پادشاه

سپاهش چون عروضی وقتِ تصریع   کند روشن بر اعدا حرف تقطیع

عروض بالفتح نام علم مشهور است عروضی منسوب بآن و تصریع در لغت افگندن

---

[1] دیوان متنبی صفحه ۲۰۷ مطبوعه کلکته ۱۲۵۷ھ

ایضاً در صفت اسپان

وثوبِ شان تعجب آفرین است — مثالِ طفرهٔ نَظّام این است

طفره در لغت بمعنی بر جستن و نظام بنون و تشدید ظاء معجمه عالم معتزلی مشهور قائل مسئلهٔ طفره ـ و مراد نَظّام از طفره این است که متحرک مسافت را طی کند بروجهی که از مکانی بمکانی بجهد و مسافت میانه را اصلا محاذی نگردد ـ

معنی بیت آنکه اسپان از بس سرعت برین روش مسافت طے می کنند و مثال طفرهٔ نظام که محال است بوجود مے آرند ـ

در سنه احدی و ثلثین و مائة و الف (۱۱۳۱) نیکوسیر بن محمد اکبر بن خلد مکان که در قلعه آگره محبوس بود واقعه طلبان او را بر آورده بر تخت نشاندند ـ امیر الامرا سید حسین علی خان بالشکر جرار از دہلی به آگره رسید و قلعه را بعد محاصره مفتوح ساخت ـ میر عبد الجلیل قصیدهٔ غرائی در تهنیت انشا کرد ـ نواب پنج هزار روپیه و اسپ و خلعت صله می داد ـ علامهٔ مرحوم بر وفق ضابطهٔ خود سر بقبول فرو دنیاورد قصیده این است ؎

مژده ای دوستان که در عالم	نقد شد نسیهٔ بهار ارم
نو نهالِ طرب ببار آمد	گل فشان گشت خاطرِ خرم
دل خوشی نشئهٔ رسا بخشید	به گل و سبزه و بهار قسم
باغ از بس شگفتگی پر کرد	ساغرِ گل ز بادهٔ شبنم
ابر دامن کشان خرامان ست	برق رقصان و رعد گرمِ نغم
نو بهار از برای رسم نثار	هر طرف از شگوفه ریخت درم
که امیرِ سر آمدِ امرا	کرد تسخیر قلعهٔ اعظم

(بقیہ حاشیہ) ابن اثیر جلد اول صفحه ۲۴۸ مطبوعه یورپ و محاضرات راغب جلد دوم صفحه ۳۷۵ مطبوعه مصر ۱۲۸۷ھ

این ظفر از مواهبِ عظمیٰ است　　بر زبان واجب است ذکر نعم

پسر اکبر آنکه در افواه　　یافت نیکو سیر بعکس عَلَم

بود در حصنِ آگره محبوس　　همچو مفهومِ ممتنع بعدم

داشت عیشی و کنجِ عافیتی　　خاطر آسود تر ز صیدِ حرم

ناگهان نفس شوم راهش زد　　خفیه آمیخت در طعامش سم

دید اسباب بغی آماده　　اشتها صاف و لقمه پر ز دَسَم

زر بسیار و زمرهٔ اوباش　　اکبرآباد قلعهٔ محکم

ابروی فتنه زه نمود کمان　　زلفِ آشوب گشت خَم در خَم

از پدر داشت ارث بغی ازان　　فتنه انگیخت در کمال عظم

گرد پرویزنی ز چتر به سر　　بیخت بر فرقِ خود غبارِ الم

چون برید این خبر به دهلی برد　　شعله زد خشم داورِ عالم

خسروِ دین پناه شاه جهان　　آب و رنگِ بهار فضل و کرم

آن ابو المجد و العلا ذو الجود　　مسند آرای چار بالشِ جم

بنده اش کیقباد و کیکاؤس　　نوکرش گیو و بیژن و رستم

بخشی الملک را اجازت داد　　تا کشد لشکرِ ظفر پرچم

آن امیرِ جماعهٔ اُمرا　　چون حسینِ علی هژبر شیم

قرة العینِ حیدرِ کرّار　　نخبهٔ نسخهٔ بنی آدم

خلف الصدق موتم الاشبال　　پیش او شیر شرزه کم ز غنم

جودِ او شهرهٔ دیارِ عرب　　تیغ او ضابطِ بلادِ عجم

نازد از نسبتش سمو نسب　　بالد از همّتش علوِّ همم

می کند با جماعهٔ دلریش　　لطف او آنچه می کند مرهم

غوطه در جود او زند دریا | لطمه از دستِ او خورد ضیغم
هست مقیاسِ جود او بسحاب | مثل مقیاس فربهی بورم
در فنِ صرف همتش نبود | ذکری از لا و از لن و از لم
در صفِ جنگ با سرِ اعدا | چون الف گشته تیغ او الزم
دشنه و نیزه اش بجان عدو | می کند کار عقرب و ارقم
تیغ او شد بفرق اعدا غرق | همچو حرفی که می شود مدغم
در دلِ خصم او در آید رمح | چون در آید بر اهل خود محرم
با کمندش سرِ معاندِ او | مثل دلوی است با رسن منضم
ظفر از فوج او شود پیدا | فتح با تیغ او بود توام
کرد نهضت بدولت از دهلی | فضل حق همعنان ظفر همدم
لشکری در رکاب بیش از حصر | دیو از نعرهٔ یلان در رم
همه زور آوران فیل شکوه | که به شیرِ ژیان زندی بم
گرد اسپانِ فوج نصرت موج | دامن افشان برین بلندِ خیم
آمد و قلعه را محاصره کرد | همچو انگشت و حلقهٔ خاتم
شرح اسباب قلعه گیری ریخت | سرمهٔ عجز در گلوی قلم
چون نهنگان بدور گردابی | توپها گرد قلعه جمع بهم
خصم را سوخت توپ شیر دهان | کس ندیداست شیر آتش دم
اژدهای است توپ غازیخان | کز سرِ هندوان نموده لقم
چه نویسد ز توپ قلعه کشا | اسم او بر تلاش اوست علم
تا بر آید به قلعهٔ نصرت | سینه گر دید فوج را سُلّم
هر طرف شد مرتب از ساباط | دخمهٔ بهر دشمنانِ دژم

زان طرف هم مخالفِ سرکش　　کوششے داشت در ثباتِ قدم

دست و پازد درونِ قلعه بسی　　چون جنینی که واجهد بشکم

کرد اسقاط این جنین آخر　　صدمهٔ توپهائے مستحکم

کار بر اهل حصن شد دشوار　　مرگ مقطوع زندگی مبهم

قلعه شُد بر جماعهٔ اعدا　　از مصیبت چو حلقهٔ ماتم

شد برون آمدن چنان دشوار　　که سخن از زبانِ اهل بکم

از برون هم رهِ رسد شد بند　　چون نفوذِ صدا بگوشِ اصم

از سرِ عجز خواستند امان　　با لب خشک و دیدهٔ پُرنم

از ترحم بجان امان بخشید　　وقت قدرت خوش است ترک نقم

فتحِ قلعه بزور تیغ نمود　　این چنین می کنند اهل همم

شد سیه طالعی ز قلعه برون　　همچو از لفظ دائره ادهم

این معمی کشود فطرتِ او　　ورنه این عقده بود جذرِ اصم

شاد گشتند دوستان یکسر　　عام شد عیش در صنوفِ امم

شرح حالِ منافقان گویم　　که بآن چو حذیفه ام اعلم

سرخی انفعال روی سیاه　　خوش خضابی است از حنا و کتم

نَحمَدُ اللهَ وَاهِبَ الآلآءِ　　حَمدَ مُستَظهِرٍ بِمَا اَنعَم

کن کتهن کی سکت کهان پاوے　　رسنان لیه جو انیک جنم

رمضان ایچدی بولی بخشی فتح　　کلدی بوی آی نینک ایکی پرم

از پیِ هم دو عید گشت پدید　　معنیِ فطر جلوه کرد اعم

هر طرف مجلسِ طرب چیدند　　آن یک از شعر و دیگری ز حِکَم

وان دگر از ترانهٔ رنگین　　چنگ و طنبور کرده با هم ضم

نغمہ گویانِ فارسی ز نشاط | کوک کردند زیر را با بم
نغمہ سنجانِ ہند سر کردند | سبت سر در مراتب سرگم
نغمہ تا چاک دل رفو سازد | زہرہ از چنگ دارد ابریشم
زین ترنم جہان طراوت یافت | زانکہ در جوہرش بود ترونم
شعرا ہم قصیدہ ہا گفتند | انوری گشت پیشِ شان ابکم
ہر یکی سفت دُرِّ تاریخی | کہ ازو آب شد گہر دریم
من ہم از باغ معنی رنگین | گلِ چندی زدم بفرقِ قلم
ورقِ ما بیاض سینۂ حور | سطرہا سلک گوہرِ نیلم
شعر گر فضل من نپوشیدی | می شدم در فن سخن اقدم
گر بپرسی ز جامعیتِ من | میر خسرو دہد جواب نعم
کرد عبد الجلیل در تاریخ | "قلعۂ آگرہ گرفت" رقم
بر دعا بہتر است ختم سخن | کہ بہ آمین کند ملک معلم
چار چیزش نشاط افزا باد | تا بود سبزہ در چمن خرم
دست زرپاش و تیغ اعدا کش | عمر ممدود و دولتِ ادوم

حواشی قصیدہ

موتم الاشبال لقب عیسی بن زید شہید است کہ جد اعلای ممدوح باشد- و ہم جد اعلای مادح- موتم بضم میم و کسر تاء فوقانی یتیم کنندہ و اشبال جمع شبل بکسر شین معجمہ بمعنی بچۂ شیر یعنی یتیم کنندہ شیر بچہ ہا- چون اکثر شکار شیر کردی باین لقب ملقب گشت- ساباط سقف میان دو دیوار کہ زیر آن راہ بود ے

شد سیہ طالعی ز قلعہ برون | ہیچو از لفظ دائرہ ادہم

تلمیح است بمعمای مشهور به اسم ادہم ؎

کشید تنگ چنان نقش آن دہن پرکار ۔۔۔ کہ دور دائرہ در مرکزش گرفت قرار

دور دائرہ دال وہاست و مرکزش یا مرادف ام۔ چون دال وہا در ام قرار گیرد ادہم حاصل شود۔ و ادہم در لغت سیاہ را گویند۔ خروج سیہ طالع از قلعہ مثل خروج ادہم از دائرہ بواسطہ تنگ شدن قلعہ و دائرۂ تشبیہ لطیفی واقع شدہ

؎ این معما کشود فطرت او ۔۔۔ ورنہ این عقدہ بود جذر اصم

جذر در لغت اصل را گویند و در اصطلاح اہل حساب عددی کہ آن را در نفس خودش ضرب کنند اورا جذر نامند و حاصل ضرب آن را مجذور و اصم در لغت کر و سنگ سخت مصمت و در اصطلاح اہل حساب عددی کہ آن را جذر نباشد اصم خوانند مثل احدی عشر و مقابلِ آن را منطق گویند چون تسعہ۔ و جذر عدد منطق بسہولت حاصل می شود چنانچہ جذر تسعہ۔ ثلاث است و جذر عدد اصم در نہایت دشواری است حاصل نمی شود مگر تقریباً ولہذا حکما در مناجات خود گفتہ اند:۔

"سُبْحَانَ مَنْ لَّا یَعْرِفُ جَذْرَ الْاَصَمِّ اِلَّا ھُوَ"۔ و در علم معقول جذر الاصم مغالطہ الیست مشہور۔ واضع مغالطہ ابن کمونہ بغدادی علامۂ تفتازانی در شرح مقاصد گوید:۔

"وَھٰذِہٖ مَغْلَطَۃٌ تَحَیَّرَ فِیْھَا عُقُوْلُ الْعُقَلَاءِ وَفُحُوْلُ الْاَذْکِیَاءِ وَلِھٰذَا سَمَّیْتُھَا بِمَغْلَطَۃِ جَذْرِ الْاَصَمِّ"۔

ونیز علامہ در شرح مقاصد بعد تحریر جواب می گوید:۔

لٰکِنَّ الصَّوَابَ عِنْدِیْ فِیْ ھٰذِہِ الْقَضِیَّۃِ تَرْکُ الْجَوَابِ وَالْاِعْتِرَافُ بِالْعَجْزِ عَنِ الْاِشْکَالِ"۔

و میر باقر استرآبادی در افق المبین گوید۔ مختصر عبارت آنجا این کہ:۔

"كَمْ زَلَّتْ فِيهِ اَقْدَامُ اَقْوَامٍ وَ اَقْرَبُهُمْ اِلَى الصَّوَابِ وَ اِصَابَةِ الْحَقِّ مَنِ اعْتَرَفَ مِنْهُمْ بِالْعَجْزِ"

مراد میر باقر از معترف علامۂ تفتازانی باشد۔

معنی بیت آنکہ این عقدہ در اشکال و عدم انحلال مثل جذر الاصم علم حساب بود یا جذر الاصم علم معقول و لفظ اصم بمعنی سنگ سخت مصمت نظر بقلعۂ سنگین مناسب افتاد

؎ شرح حالِ منافقان گویم که بآن چون حذیفہ ام اعلم

حذیفہ نام صحابی مشہور صاحب سِرّ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلّم حضرت او را پنہان از حال منافقان خبر دادہ بود۔ و درین بیت اشارت است بکمال تقرب و محرمیت خود با ممدوح۔

کَتَم بفتح کاف و تاء فوقانی گیاہی کہ بآن خضاب کنند۔

؎ از پی ہم دو عید گشت پدید معنی فطر جلوہ کردہ اعم

چون قلعہ در ماہ مبارک رمضان مفتوح شد دو عید بہم ہویدا گشت اول عید فتح کہ عید مجازی است و دوم عید رمضان کہ عید حقیقی است و ہمچنین لفظ فطر بمعنی حقیقی جلوہ کرد کہ کشودنِ روزہ باشد وہم بمعنی مجازی کہ فتح است و آن لازم کشودن روزہ باشد۔

پس مراد از معنی اعم این است کہ مطلق معنی فطر باعتبار ہر دو فرد خود کہ حقیقی و مجازی باشد صادق آمد۔ و می تواند کہ مراد از اعم عموم مجاز باشد و برین تقدیر معنی چنین میشود کہ فطر بمعنی مجازی کہ مطلق کشودن باشد صادق آمد عموماً بہ حیثیتی کہ متناول باشد معنی حقیقی و غیر حقیقی را کہ کشودن روزہ و کشودن قلعہ باشد۔

و عموم مجاز در اصطلاح علماء اصول عبارت ازین است کہ معنی مجازی بقسمی باشد کہ معنی حقیقی فرد او گردد واللہ اعلم۔

ع سبت سر در مراتب سرکم۔

اہل موسیقی ہند مراتب آواز ہفت قرار دادہ اند و آن را "سبت سر" گویند یعنی ہفت آواز۔ و ہر مرتبہ را اسمی گذاشتہ اند۔ و از سر ہر اسم حرفی گرفتہ سرکم بدان ترکیب کردہ اند۔ دریں بیت لفظ سرکم اشارہ بہ ہمان مراتب سبعہ است۔

مُعلم بالضم نشان کردہ شدہ۔

الحال نقشے چند از تصانیف والا در آہنگ حجازی بہ تحریر می آید و زبان قلم واسطی نژاد پردۂ گوش نوانیوشان را بزمزمۂ سازی نوروز عرب می کشاید۔

چون خلد مکان در سنہ احدی عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۱) بمحاصرۂ قلعہ ستارہ کہ از مشاہیر قلاع دکن است پرداخت و در اندک فرصت مفتوح ساخت۔ آنجناب در یک شب یازدہ تاریخ در السنۂ اربعہ ترتیب دادہ از نظر بادشاہ گذرانید۔ از انجملہ قطعہ تاریخی بزبان عربی کہ از شکل اصابع اختراع فرمودہ و ید بیضائی از جیب فکر وانمودہ۔ قطعہ این است ؎

لَمَّا تَوَجَّہَ سُلْطَانُ الْاَنَامِ اِلَی	رَبِّ السَّمٰوٰتِ فِیْ تَاْیِیْدِ اِسْلَامٖ
اَقَرَّ اِبْہَامَہٗ فِیْ اَصْلِ خِنْصِرِہٖ	لِیُوْرِدِیَا قَادِرًا اِفْتَاحَ اٰلَامٖ
فَصَارَ حِیْنَ افْتِتَاحِ الْاِسْمِ مُفْتَتِحًا	حِصْنٌ لِّمَنْ عَبَدُوْا اَحْجَارَ اَصْنَامٖ
نَظَرْتُ فِیْ اَلِفَاتٍ وَّھِیَ اَرْبَعَۃٌ	مِّنْ فَوْقِ اِبْہَامِہٖ مِنْ غَیْرِ اِبْہَامٖ
وَجَدْتُّھُنَّ لِعَامِ الْفَتْحِ حِیْنَ عَلَا	رَقْمًا عَلٰی سَنَۃٍ مِّنْ مَّدِّ اِبْہَامٖ
لِلّٰہِ تِلْکَ یَدٌ بَیْضَاءُ قَدْ نَزَعَتْ	لِلنَّاظِرِیْنَ فَیَا مِنْ مُعْجِزٍ سَامٖ
ھٰذَا الْبَدِیْعُ مِنَ التَّارِیْخِ اَنْشَاہُ	عَبْدُ الْجَلِیْلِ بِتَاْیِیْدَاتِ اِلْہَامٖ

مقصد از ضم کردن سر ابہام بر بیخ خنصر این است کہ شکل لفظ سنہ بہم رسد و چہار الف ہندسہ بالای لفظ سنہ بدستوری کہ معمول کاتبان است پیدا شود۔ و مضمون این تاریخ بزبان فارسی نیز بستہ و قطعہ فارسی بسیار بیشتر اشتہا

یافته ؎

چو شه ابهام زیر خنصر آورد | بوِردِ اسمِ اعظم در شماره
قلاع کفر شد مفتوح فی الحال | ز تیغِ او عدو شد پاره پاره
ز انگشتان شه بر مد ابهام | برابر چار الف کردم نظاره
بعینه بود شکلِ سال ہجری | پیِ تاریخ تسخیرِ ستاره
چنین تاریخ گفتن اختراعی است | شد از عبدالجلیل این آشکاره

امیرالامرا سیّد حسین علی خان ہر سال در مولد النبی صلی اللہ علیہ وسلم چراغان مے کرد ومشیلان عظمی مے کشید۔ وصلای عام در مے داد وخود آفتابہ گرفتہ بر دست مہمانان آب می ریخت۔ علامہ مرحوم در وصف چراغان مصراع کعب بن زہیر را تضمین کرد کہ ؎

اَضَاءَ رُکْنُ الْاَعَالِیْ سَیِّدُ الْاُمَرَا | شَهْرَ الرَّسُوْلِ شُمُوْعًا فِیْ غَیَاهِبِهٖ
اَمْسَی الشُّمُوْعُ عَلَی الْحُضَّارِ مُنْشِدَةً | اِنَّ الرَّسُوْلَ لَنُوْرٌ یُّسْتَضَاءُ بِهٖ

ونیز بہ امیرالامرا در تہنیت عید الاضحی نوشت ؎

تَهَنَّ بِعِیْدِ النَّحْرِ یَا مَنْ عَطَاءُهٗ | اَفَاضَ عَلٰی مَنْ حَجَّ جُوْدًا عَوَائِدَا
تَنَسَّکَتْ هَدْیَ الْجُوْدِ فِیْ کُلِّ مَوْقِفٍ | وَاَلْبَسْتَ نَحْرَ الْمُعْتَفِیْنَ قَلَائِدَا

صاحب نہایہ جزری گوید: معتفی بعین مہملہ وفا کسی را گویند کہ طالب فضل و رزق باشد

واین رباعی مستزاد در السنہ اربعہ املا نمودہ ؎

جَاءَ النَّیْرُوْزُ بِالنَّشَاطِ الْاَوْفٰی - فِیْ خَیْرِ قُدُوْمٍ
پھولیں درم بیل لہلہی بن او لہا - ترور رہی جھوم
نیکی کنہ وز کلدی بزی بولدی یش - تنلغ بولسوم
چون شہپرِ طاؤس گل اندر صحرا - آورد ہجوم

در آغاز عہد شباب برخی اشعار ریتیانہ در سلک نظم کشیدہ۔ ترجیع بند ایشان درین طور مشہور است کہ مطلعش این است ؎

منم آن بانکہ و دلیر و اچل | کز من اُفتاد در جہان کھل بل

ازانجا کہ ارتکاب این اشعار دور از کار محض نظر با ستجماع فنون بود۔ و بشان اقدس اصلا مناسبتے نداشت۔ مردم این ترجیع و دیگر اشعار ایشان را کہ ازین جنس است بدیگری نسبت دہند حال آنکہ بلا ریب زادۂ فکر ایشان است

در اواخر ترجیع بند آتل تخلص آوردہ۔ و این بیت ہم ازان ترجیع است ؎

شعر بارہ ہزار یان دیدی | ٹھسۂ بلگرام را عشق است

اما حریفان این بیت را ہم تغیر دادہ نوعی دیگر ساختہ اند۔

واز اشعار ریتیانہ ایشان است ؎

عدو گر ہمہ تن ز فولاد جکڑد | ز سر تا قدم ہیچو زنجیر اکڑد
بکف کتی برق بے دھڑکہ پکڑد | بجز حکم اللہ پشیمی ٹاکرد

ولہ

ورد خود نامِ خدا با نام احمد کردہ ام | دانۂ تسبیح از میم محمد کردہ ام
بجز مژگان ندارد چشم بیمارِ تو غمخواری | بلا گردانی برگشتہ مژگانت تماشا کن
شامِ غم را در سوادِ نامہ پنہان کردہ ام | صبح محشر مے دمد از صفحۂ مکتوبِ ما
بانتظار تو ای سرو لالہ در گلشن | ستادہ قہوہ بکف در پیالۂ یاقوت

رباعی

اولاد علی خلاصۂ ابرار اند | چون والدِ خویش محرم اسرار اند
تحلیل مواد فاسد کفر کنند | در منفعتِ مزاجِ دین جدوار اند

رباعی

از مہر محبتِ علی ہستیِ ماست — گلچینیِ این بہار تر دستیِ ماست

دل ساغر و مہر ساقی کوثر می — از میکدۂ غدیر خم مستیِ ماست

اکنون خامۂ تقریب جو بتحریر احوال سید علی معصوم کہ اسم او در ترجمۂ میر عبدالجلیل ذکر یافت و احوال او در تاریخ نامہا کمیاب است خرامش می نماید

(۱۲۰) سید علی معصوم مدنی

سید علی بن سید نظام الدین احمد بن سید معصوم الدّشتکی الشیرازی المعروف بہ سید علی معصوم از مشاہیر اُدبا و صنادید شعرا است ۔ مؤلف انوار الربیع فی انواع البدیع و ریاض السالکین شرح صحیفہ کاملہ و حاشیہ قاموس و سلافۃ العصر تذکرۂ شعراء عرب و دیوان شعر ۔

خاندان او در شیراز زینت علم و فضل بودہ است و مدرسۂ منصوریہ شیراز منسوب بجد او میر غیاث الدّین منصور است کہ از غایت شہرت حاجت بشرح ندارد و سید علی باضافۂ نام جد قریب خود بہ سید علی معصوم مشہور گردید چون خواہر شاہ عباس ثانی صفوی ارادۂ زیارت حرمین شریفین نمود ۔ شاہ عباس ۔ میر معصوم را با بیگم ہمراہ کرد کہ بہ تعلیم مناسک حج پردازد ۔ در اثناء راہ چون تقریب تعلیم و تعلم درمیان آمد و این معنی بحیلولت ستر بروجہ احسن صورت نمی بست بخاطر بیگم رسید کہ کفویت ثابت است چرا عقد نکاح جلوہ گر نشود ۔ و حیلولت حجاب برنخیزد ۔ آخر نکاح انعقاد یافت و بعد زیارت حرمین شریفین از ترس شاہ عباس معاودت وطن متعذر شد و توطن مکۂ معظمہ اختیار افتاد ۔ و از بطن بیگم میر نظام الدین احمد متولد شد و در مکہ معظمہ نشو و نما یافت ۔ و ہمت بکسب فضائل گماشتہ از اقران فائق برآمد ۔

میر محمد سعید میر جمله اردستانی وزیر عبد الله قطب شاه والی حیدر آباد مبالغ فراوان فرستاده میر نظام الدین احمد را و سید سلطان را که از سادات نجف اشرف بود به حیدر آباد طلبید که دو دختری که داشت آنها را در سلک ازدواج هر دو سید کشد- اتفاقاً سلطان عبد الله را هم دو دختر بودند سلطان خواست که دختران خود را به هر دو سید تزویج کند- میر جمله بر آشفت و برخاسته بدرگاه خلد مکان عالمگیر شتافت- سلطان عبد الله اول دختری را به میر نظام الدین احمد کدخدا ساخت و برای طوی دختر ثانی سازوسامان ترتیب داد- میر نظام الدین احمد با سید سلطان رنجشی داشت- او و زوجهٔ او نمی خواستند که ازدواج سید سلطان صورت گیرد شبی که نکاح سید سلطان مقرر شد- میر نظام الدین سلطان عبد الله را پیغام کرد که اگر تزویج سید سلطان واقع مے شود- من بمخالفت شما کمر می بندم- و نزد خلد مکان رفته سعی در هدم بنیان دولت شما می کنم و احمال و اثقال بار کرده مستعد کوچ نشست- سلطان عبد الله متحیر شد- و ارکان دولت را جمع کرده بمشاوره پرداخت- آخر رای همه برین قرار داد که اگر میر نظام الدین احمد می رود فتنهٔ عظیم برپا می شود- تزویج سید سلطان موقوف باید داشت- و چون اسباب طوی همه مهیا شده بود- دور تاخیر ضائع می شد ابو الحسن را که آخر سلاطین قطب شاهیه است و با سلاطین قطب شاهیه قرابتی داشت برای دامادی تجویز کردند- مردم به طلب ابو الحسن شتافتند- دران وقت ابو الحسن در تکیهٔ بیقیدی نشسته بود- او را آوردند و بحمام بردند و بخلعت طوی آراسته نکاح ببستند و موافق ضابطه توپخانه را سر دادند- دران وقت سید سلطان در حمام بود- چون صدای توپها شنید در استفسار افتاد که توپها را چرا سر دادند حاضران که ازین ماجرا واقف نبودند جواب دادند که سبب ظاهر است که امشب شب طوی ست- سید سلطان گفت ضابطه این است

که نو بخانه بعد عقد نکاح سرے دهند- و مردم را برای خبر فرستاد- رفتگان خبر یکه بود آوردند- سید سلطان در آتش غضب اُفتاد- اسباب شادی همه سوخت و اسپان را پی کرد- و خود را بدرگاه خلد مکان رسانید-

میر نظام الدین احمد از دختر قطب شاه فرزندی نیاورد- سید علی از بطن زوجهٔ دیگر شب شنبه پانزدهم جمادی الاولی سنه اثنتین وخمسین والف (۱۰۵۲) در مدینه منوره متولد شد لهذا او را مدنی می گویند و بکسب کمال پرداخته سر آمد ادباء عصر گردید

وشب شنبه ششم شعبان سنه ست وستین والف (۱۰۶۶) بقصد حیدر آباد از مکهٔ معظمه بر آمد و روز جمعه بیست ودوم ربیع الاول سنه ثمان وستین والف (۱۰۶۸) به حیدر آباد رسید- و با والد خود ملاقات کرد

و چون سلطان عبدالله از سریر حیات فرود آمد ابو الحسن بر تخت فرمان روائی بر آمد و میر نظام الدین احمد هم بعد یکسال فوت کرد- ابو الحسن در اتلاف متعلقان میر نظام الدین احمد کمر بست و نگاهبانان گماشته راه آمد وشد مسدود ساخت سید علی عریضه بجناب خلد مکان ارسال داشت و ادراک عتبهٔ خلافت استدعا نمود- خلد مکان در آن ایام از هند متوجه دکن بود فرمان طلب سید علی بنام ابو الحسن ع. اصدار یافت- ابو الحسن سید علی را با اهل وعیال رخصت داد- سید رخت کوچ بر بسته خلد مکان را در دار السرور برهان پور ملازمت نمود- پادشاه او را بعنایات خسروانی نواخت- و بمنصب هزار و پانصدی سیصد سوار دو اسپه سرافراز فرمود- و در رکاب خلد مکان به اورنگ آباد آمد- و چون رایات خلد مکان جانب احمد نگر ارتفاع یافت- سید علی را بحراست اورنگ آباد مامور ساخت سید مدتے برین خدمت قیام داشت-

پس ازان حکومت ماهور وغیره از توابع صوبه برار تفویض یافت - آخر از حکومت ماهور استعفا نمود و التماس دیوانی برهان پور کرد - درجهٔ پذیرائی یافت - سید در برهان پور رفته بدیوانی پرداخت -

وبعد مرور زمانی از خلد مکان رخصت حرمین شریفین گرفت وبا اهل وعیال به اماکن فیض مواطن رفت وازانجا بزیارت عتبات عالیات شتافت وبه مشهد مقدس رسید وبه صفاهان آمد وسلطان حسین صفوی را ملازمت نمود والتفاتی که مطمح نظر بود نیافت - ناگزیر رخت بوطن اصلی یعنی شیراز کشید - ودر مدرسه منصوریه پای اقامت افشرده عمر را بافادهٔ طلبه بپایان رسانید -

(۱۲۱) شاعر - میر سید محمد سلمه الله تعالے

خلف الصدق حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی نور الله ضریحه از وجود همایون سابقا چمن فضلا را بهاری تازه است - واکنون گلستانِ فصحا را رونقی بی اندازه آنجناب در تاریخ چهاردهم شهر ربیع الاول سنه احدی ومائة والف (۱۱۰۱) به شهرستان امکان رسید - بمنطوق اَلْوَلَدُ الْحُرُّ یَقْتَدِیْ بِاٰبَائِهِ الْغُرِّ نسخهٔ جامع اصناف علوم است - ومرآت فضائل وکمالات والد مرحوم خصوص عربیت ولغت ومحاضرات که درین فنون رایت یکتائی می افرازد وگوی سبقت از اقران می رباید -

کتب درسی نزد اُستاد المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراه گذرانید وکمالات کثیره از والد ماجد خود اندوخت -

پدر گرامی را نسبت به فرزند ارجمند ورائ شفقت اُبوّت عنایتی ومحبتی خاص بود - درحینیکه علامهٔ مرحوم از بهکر به دار الخلافه شاهجهان آباد عطف عنان نمود میر سید محمد را نزد خود طلبید ومقارن آن مسرعی را فرستاد که چندی توقف باید کرد - وانتظار طلب

شئی باید کشید- میر در جواب قلمی فرمود که "لَنْ اَبْرَحَ الْاَرْضَ حَتّٰی یَاْذَنَ لِیْ اَبِیْ"
علامۂ مرحوم ازین جواب حظی کرد- و این رباعی رقم زدۂ کلک جواہر سلک ساخت که ؎

تا یَاْذَنَ لِیْ اَبِیْ به خطّت دیدم — گلہای طرب از چمنِ دل چیدم
از غایتِ اہتزاز پروانه صفت — ای شمع پدر گرد سرت گردیدم

در اواخر عہد محمد فرخ سیر علامۂ مرحوم خود مستعفی شده خدمات بھکر و سیوستان را بنام ولد ارشد گرفت- جناب میر سید محمد در سنه ثلث و ثلثین و مائة و الف (۱۱۳۳) به محل خدمات رسید- و مسند حکومت را از ابتدا تا انتہا بشیوۂ تدین و حسن معاملت رونق بخشید- وضیع و شریف آن دیار تا الآن یاد می کنند- و سبحۂ ذکر خیر و حسن جمیل می گردانند

میر در سنه ثلث و اربعین و مائة و الف (۱۱۴۳) کاتب الحروف را به سیوستان نائب گذاشته خود بدار السلام بلگرام تشریف برد چندی در وطن گذرانیده بنا بر تخللی که در خدمت راه یافته بود به دار الخلافه شاہجہان آباد حرکت کرد و بتوسل بعضی امرا آن خلل را دفع ساخت-

و در سنه خمس و اربعین و مائة و الف (۱۱۴۵) کرت ثانی به سیوستان تشریف آورد- و بنده را در اواسط سنه سبع و اربعین و مائة و الف (۱۱۴۷) رخصت ہندوستان فرمود- و خود بر اسم خدمت مرجوعه بدستور قیام نمود تا آنکه نادر شاه بر دیار سنده مسلط گردید- و سر رشته خدمات پادشاہی گسیخت- اما خدا یار خان مرزبان سنده میر را نگذاشت- و باعزاز و اکرام تمام در سیوستان نگاه داشت- و از جانب خود خدمتہا بتقدیم رسانید-

و چون ہنگامۂ نادر شاہیان دران دیار گرم شد- و اوضاع ملک بر نسق سابق نماند- خاطر اقدس از اقامت آنجا برخاست و از خدا یار خان خواه نخواه رخصت گرفت و ببیست و پنجم رمضان سنه خمس و خمسین و مائة و الف (۱۱۵۵) از سیوستان برآمد

واز راه مارواڑ متوجہ وطن شده- بعد طی مراحل ببیست و هفتم محرم مکرم سنہ ست وخمسین ومأته والف (۱۱۵۶) بوصول بلگرام مسرت اندوخت-

میر طبعی وقاد و ذہنی نقاد دارد- وچون از مطالعۂ کتاب بازمی پردازد عنان اندیشہ بہ وادی سخن عطف می سازد- مہارت زبان عربی وفارسی وہندی از حد افزون است واشعار السنۂ ثلاثہ در خزانۂ حافظۂ عالی از حصر بیرون- سخن را اکثر اوقات موزون می کند وجواہر آبدار در سلک نظم مے کشد- این چند بیت از دیوان سامی تحریر مے آید ؎

فروغ ہالہ بخش ای ماہ سیما خانۂ ما را | ز نورِ جلوۂ خود رنگ کن کاشانۂ ما را
دل در خمِ گیسوی نگار است بہ بینید | در دام محبت چہ شکار است بہ بینید
نیست در عالم دون غیر ہوس کار دلت | ہست این طول امل رشتۂ زنّار دلت
محو گشتم چون حُباب وعین دریا یافتم | چشم پوشیدم ازین عالم تماشا یافتم
دران گلشن کہ سرو قامتِ جانان شود پیدا | بجای طوق قمری دیدۂ حیران شود پیدا
پیش مہرِ رخت قمر معلوم | نزد قندِ لبت شکر معلوم
یار دور است و کوہ غم حائل | آفتاب آن طرف سحر معلوم
می کُشد غمزۂ جگر دوزش | پیش تیرِ قضا سپر معلوم
از نگاہ دو چشم میگوخت | بی خبر گشتہ ام خبر معلوم
در تمنای وصل او شاعر | حلقہ گشتیم پا و سر معلوم
مگر از چشمۂ آئینہ آبِ خنجرش باشد | کہ از حیرت طپیدن شد فرامش بسملِ ما را
دستم مگیر گرچہ ترا بازوی قوی است | پایم رسیدہ است بسنگی کہ واہ واہ
ہیچ محجوبی ندارد این قدر رنگِ حیا | بعد سالی می نماید روی خود یکبار گل

(۱۲۲) آوارۂ دشت ایجاد فقیر (میر غلام علی) آزاد

الحسینی نسباً والواسطی اصلاً والبلگرامی مولداً ومنشأً والحنفی مذہباً والچشتی طریقۃً

پیشتر دریوزۂ گر کوچۂ فقر است - وریزۂ چین مائدہ فضلا - درین مقام خود را بحاشیۂ محفل سخن سرایان می کشد - وشکستہ ناخنی بتار نفس گسستہ می زند -

من مقیم کوچۂ نادانی - و آئینہ وار صورت حیرانی - مدتی بر آستانِ سخن نشستم - وکمر در خدمت کلام موزون بر بستم - چندگاہ است کہ مرآت ضمیر را از صور خیالی پرداختہ ام وازبیت سخن با بیت الحزن یعنی ماتمکدۂ ہستی خود ساختہ - اما موزونیت فطری احیانا سلسلۂ فکر می جنبانند - ودماغ ازکار رفتہ را بصدائی قلقلی مے رسانند - تا بجای کہ در عالم مثال ہم گاہی خیال موزونی جلوہ می کند چنانچہ در عشرۂ اخیر رمضان کثیر الفیضان سنہ احدی دستین ومائۃ والف (۱۱۶۱) مزاجِ بندہ را وحشتی بہم رسید - بخاطر اُفتاد کہ از ہمہ قطع نظر باید کرد و بار دیگر سری بدیار عرب باید کشید - و این داعیہ بمثابۂ قوت گرفت کہ عنقریب بود کہ از ممکن قوت بجلوہ گاہ فعل خرامد - ناگاہ شب بیست وہفتم ماہ مذکور طرف سحر در عالم رویا اندیشہ متوجہ شعر گردید - بیتی موزون ساختم ومعاً از خواب بیدار شدم - بیت بیاد ماندو آن این است ؎

چہ خوش گفت گویندۂ نامدار مکش دست از دامنِ روزگار

لختی بہ تامل رفتم - دانستم کہ گویندہ سروش غیبی است ومخاطب بندہ - امتثال امر غیب واجب دیدم و ارادۂ کہ تصمیم یافتہ بود فسخ نمودم - وسرِّ الہام آن است کہ حجی کہ فرض بود پیش ازین بتقدیم رسید - اگر دست از دامن علائق ظاہری می کشیدم وبہ تحصیل نافلہ شتافتم - چندین حقوق واجب الادا فوت مے شد ع

ترک واجب نتوان کرد پےِ نافلہا

من بی مایہ را چہ شایستگی کہ در صفِ صاحب کمالان سر توانم افراخت - وطرح ہمزبانی با طوطیان چمن فصاحت توانم انداخت - عمرہا در جلو دل دیوانہ گشتم - بجاے نرسیدم سالہا در پےِ کاروان نالہ اُفتادم بمقامی سر نہ کشیدم - اما سہارہ ابا وصف کم زبگی

دربزم کواکب اذن نشستن و ہلال را باوجود دریوزہ گری پہلوی آفتاب رخصت کلاہ شکستن ہست۔ باین دستاویز قدم جرأت پیش مے گزارد۔ وحرفی چند از خود بریاران کرم فرما عرض می دارد۔

فقیر حقیر در تاریخ بیست و پنجم ماہ صفر سنہ ست عشر و مائۃ والف (۱۱۱۶) لباس ہستی پوشید۔ و در ریعان آگاہی سر رشتۂ تحصیل علوم بدست آورد۔ وکتب درسی از بدایت تا نہایت در حلقۂ درس استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراہ گذرانید۔ و لغت و حدیث و سیر نبوی و فنون ادب از خدمت قدسی منزلت جدی و استاذی حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی طاب مضجعہ اخذ نمود۔ و عروض و قافیہ . . . . و بعض فنون ادب از خدمت والادرجت میر سید محمد خلف الصدق علامۂ مرحوم مرقوم تلمذ کرد۔

و در سنہ سبع و ثلثین و مائۃ والف (۱۱۳۷) شرف بیعتِ جناب مستطاب سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی قدس سرہ اندوخت۔

ناگاہ بوی از عطر توفیق بہ دماغم رسید۔ وشوق گلگشت حرمین شریفین زادھما اللہ شرفاً وکرامۃً از جا برد و در سنہ خمسین و مائۃ و الف (۱۱۵۰) مطابق کلمہ "سفر خیر" از خطۂ بلگرام محمل سفر حجاز میمنت طراز بربست۔ و در سنہ احدی و خمسین و مائۃ والف (۱۱۵۱) مطابق کلمہ "عمل اعظم" بزیارت حرمین شریفین سعادت نشأتین حاصل کرد۔ و در مدینہ منورہ علیٰ مُنَوِّرِھَا الصَّلٰوۃُ وَالتَّحِیَّۃُ بخدمت شیخنا و مولانا الشیخ محمد حیات السندھی المدنی الحنفی قدس سرہ صحیح بخاری قراءت نمود و اجازت صحاح ستہ و سائر مفردات مولانا فرا گرفت۔ و در مکہ معظمہ صحبت شیخ عبد الوہاب الطنطاوی المصری دریافت۔ و برخے از فوائد علمی کسب نمود۔ شیخ عبد الوہاب نَوَّرَ اللہُ مَرْقَدَہٗ سرآمد علماء عصر و نزیل مکہ معظمہ بود۔ و ہمیشہ

به نشر لوامع علوم می پرداخت و در سنه سبع و خمسین و مأته و الف (۱۱۵۷) به جنة الماوی خرامید۔ و در جنت معلی آرامش گزید۔ شیخ عبد الوهاب علیه الرحمه اشعار عربی فقیر را بسیار تحسین کرد۔ و هرگاه آزاد تخلص بنده شنید و معنی آن را فهمید۔ فرمود "یَا سَیِّدِیْ اَنْتَ مِنْ عُتَقَاءِ اللّٰهِ" و ازین نفس مبارک حضرت شیخ که در حق این سراپا گرفتار سرزد۔ امیدوار یها دارم۔

نقیر در فن شعر عربی تلمیذ میر عبد الجلیل است۔ و شاداب افاضۂ این سلسبیل۔ برخی از قصائد خود در دفتر اول ثبت ساخته۔ و با وصف بینوائی قانونی به آهنگ حجاز نواخته۔

القصه در سنه اثنتین و خمسین و مأته و الف (۱۱۵۲) مطابق کلمه "سفر بخیر" [۱۱۵۲] جانب هند عطف عنان نمود۔ و از راه بندر سورت سری به دیار دکن کشید۔ و بیست و هفتم ذی القعده همان سال وارد خجسته بنیاد گردید۔ و دست به دامن انزوا زد بعد چندی دویم رمضان سنه اربع و خمسین و مأته و الف (۱۱۵۴) جاذبۂ سیاحت از جا در آورد۔ و قلعه محمد آباد بیدر را دیده چهارم محرم سنه خمس و خمسین و مأته و الف (۱۱۵۵) وصول حیدر آباد سرمایۂ آرامش رسانید۔ و نوزدهم صفر سال مذکور از انجا برآمد پانزدهم جمادی الاولی همین سال سواد خجسته بنیاد چشم اشتیاق را سرمه کشید۔

و در سنه ثمان و خمسین و مأته و الف (۱۱۵۸) نواب نظام الدوله شهید از جانب پدر والا گهر نواب آصفجاه بصوبه داری اورنگ آباد مامور گشت و نواب شهید را با فقیر ربطی خاص بهم رسید و در سال دیگر نواب آصفجاه از حیدر آباد درایات بند و بست مهمات ملکی برافراخت و عنایت نامه طلب حضور بنام نواب شهید صادر شد۔ نواب شهید کمندی به تسخیر فقیر افگند۔ و حسن خلقی بجا آورد که با وصف آزاد بودن اختیار در دام محبت لازم افتاد و بیست و هفتم ذی القعده سنه تسع و خمسین و مأته و الف (۱۱۵۹) توسن کوچ از اورنگ آباد بجولان در آمد۔ و تا مقام "سری رنگ پتن" که دار الاقامت

راجۂ میسور است تماشا کردہ۔ غرۂ صفر سنہ احدی وستین ومائتہ والف (۱۱۶۱) قدم جادۂ پیما راگل زمین اورنگ آباد دست داد

ودرین سال گلگشت دار السرور برہان پور وصرف عنان جانب اورنگ آباد واقع شد ودرسنہ اثنتین وستین ومائتہ والف (۱۱۶۲) کرت ثانی سفر برہان پور پیش آمد۔ وتا کنار آب نربدا سیر کردہ رجوع بہ اورنگ آباد صورت بست۔

وچہار دہم شوال سال مسطور دست قضا سلسلۂ نہضت ارکات جنبانید یک سال وچند ماہ دران الکہ بسر رفت۔ ودرارکات نسخہ " تسمامۃ العنبر فیما ورد فی الھند من سید البشر" از دریای فکر بساحل قرطاس رسید۔ آخر الامر نواب نظام الدولہ بہ سعادت شہادت فائز گشت نوعی کہ در ترجمہ نواب سمت گذارش یافت

وبعد شہادت نواب خاطر ازان ملک برخاست وپانزدہم جمادی الاولی سنہ اربع وستین ومائتہ والف (۱۱۶۴) نزول خجستہ بنیاد نشاط را عروجے بخشید۔ فلک ہمیشہ خرام باز تقریب سفر برانگیخت ونہم رجب سنہ خمس وستین ومائتہ و الف (۱۱۶۵) خانۂ زین آباد ساخت وہفتم شعبان سال مذکور وصول بہ حیدرآباد نقش بست۔ شانزدہم ذی القعدہ ہمین سال جرس راحلہ صدای رحیل برداشت۔ پنجم ذی الحجہ معمورہ خجستہ بنیاد خاطر را بسرور معمور ساخت

حق سبحانہ علیم است کہ ہلال وار مقصود ازین سیر وسفر نہ تن پروری باشد حاشا و کلا بلکہ مانند بدر منظور شکست نفس بود۔ چندی طریقۂ آب روان اختیار افتاد کہ مُشت گیاہی بہ نشو ونما درآید۔ ولختی روش باد صبا پسند آمد کہ غنچہ چند لب بہ تبسم کشاید اُمیدوارم کہ این سیاحت پای شکستہ را دستگیری کند وقلم رو سیر فی اللہ را جادہ مستقیم شود وَمَا ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ بِعَزِيزٍ۔

اکنون برخی ترہات از دیوان خود بترتیب ردیف بعرض سخن سنجان مے رسانم و بضاعت مزجاتی از نظر عزیزان مصر مروت مے گزرانم تا عیب را بہ قیمت ہنر گیرند۔ و مہرۂ گل را بہ بہای گوہر بہ پذیرند عرض بندہ بدرجۂ قبول رساد۔ وردی ناکامی بہ ہیچ وجہ مبیناد۔

صاحب قال حسب حال گوید ؎

تمام عیبم و خوبان خریدہ اند مرا ‌‌‌ ‌ زحسن خلق بزر بر کشیدہ اند مرا
اگرچہ لالۂ روئیدہ خارج از چمنم ‌ ‌ برائی گوشۂ دستار چیدہ اند مرا
جماعتی کہ خزف را بہ نرخ زر گیرند ‌ ‌ بچشم مرحمت خاص دیدہ اند مرا
کمند جاذبۂ دوستان اسیرم کرد ‌ ‌ دگرنہ صورت رم آفریدہ اند مرا
عجب عنایت ممتاز دیدہ ام آزاد ‌ ‌ بداغ بی ہنرے برگزیدہ اند مرا

برار از مد بسم اللہ تیغ خوش مقالی را ‌ ‌ مسخر کن سواد اعظم نازک خیالی را
خیال نازک از جوش نزاکت راز دل باشد ‌ ‌ نباشد جز کرامت فہم کردن فکر عالی را
چو آن زلفی کہ بعد از شانہ کردن یار بر بندد ‌ ‌ بجمعیت رساند صبر من آشفتہ حالی را
نگاہی ہست چشم یار را با چشم گریانم ‌ ‌ کہ مستان دوست می دارند ابر برشکالی را
دل ویرانۂ آزاد را آباد کن یا رب! ‌ ‌ پری زادی کرم فرمای این مینای خالی را

باشد گل بہار سخن یادگار ما ‌ ‌ این لعل بے بہاست چراغ مزار ما
امروز مدح گستر ما کیست جز قلم ‌ ‌ دم مے زند ز جوہر ما ذو الفقار ما
ای وای رنگ و بوی چمن کرد عاریت ‌ ‌ کم فرصتے ز زندگیے مستعار ما
آخر شود کمند غزال رمیدۂ ‌ ‌ آزاد رشتۂ نگہ انتظار ما

ہمان آغاز باشد منتہای سیر کامل را ‌ ‌ تمنا می کند بار دگر غواص ساحل را
چہ سان راز شہیدان گل کند از سبزۂ تیغش ‌ ‌ کہ چون برگ حنا خویش دزدد خون بسمل را

دهانش جستم و آخر نشستم با زنخدانش — لب چاهی غنیمت می شود گم کرده منزل را
سرِ شوریدهٔ من طرفه اوجی داشت در طالع — که در وقتِ جدا کردن بپا اُفتاد قاتل را
بهارِ این چمن آزاد آخر رنگ می بازد — چو شبنم از جهانِ رنگ و بو بربند محمل را

ای نمک بر زخم دل از لعل خندانِ شما — صبح محشر داغ از شور نمک دانِ شما
تشنهٔ ما را به آسانی توان سیراب کرد — بوسهٔ کافی ست از چاهِ زنخدانِ شما
بر جبین چینِ عتاب تازه آید در نظر — تا چه رفت از من خطا ای من بقربانِ شما

برد از خویش شوخیهای طفلان هوشیاران را — سپاهِ ناز باشد در جلو این نیسواران را
مزاجِ کم کسی بر الفتِ اول بجا ماند — بروزِ بیکسی سنجیده ام بسیار یاران را
قیامت می کند سنگی که از کوهِ بلند اُفتد — مبادا خشم در جنبش در آرد بردباران را

اگر بخاطرِ عاطر بود شهادتِ ما — ز دست و تیغ تو مردن زهی سعادتِ ما
بشهدِ خنده بر آمیخت ترشیِ دشنام — انارِ میخوشِ او بیش کرد رغبتِ ما
سزای ماست که بیداد می کنی جانان — دلیر کرد ترا شیوهٔ مُروّتِ ما
کشود مشتریِ ما گره ز دشنامی — مگر همین زرِ نارائج است قیمتِ ما
گریستیم من و شبنم آنچنان آزاد — که گل بخونِ جگر غوطه زد ز رقّتِ ما

ندانستند خوبان آه قدرِ اُلفتِ ما را — تلف کردند بی تقصیر حقّ خدمتِ ما را
سرت گردیم قربانت شویم ای قبلهٔ عالم — که می سازد روا جز آستانت حاجتِ ما را
بر خاطرِ وحشت زده حقّی ست الم را — صیاد شبانی کند آهوی حرم را

نمودم صرفِ اخلاصِ فقیران همتِ خود را — بخاصانِ الٰهی عام کردم الفتِ خود را
چرا ای گوهرِ شهوار می غلطی بهر پهلو — چنین ارزان نکردی گر شناسی قیمتِ خود را

رفت ز وعده سالها چند کنم حساب را — وعدهٔ سال بیش نیست دورهٔ آفتاب را
مردم عمده بیشتر حرف زنند یکجهت — هست سواد یکطرف سرورقِ کتاب را

حالتِ خویش گفتمش از سرِ ناز گفت بس
کو ندهد مرا و من بنده ام این جواب را

نرگسِ او بجا کشید سرمهٔ دلپذیر را
خوب کمند وحدت است مردم گوشه گیر را

شد جاذبهٔ حضرتِ گل داد رسِ ما
آویختهٔ صیاد ز گلبن قفسِ ما

ز طرزِ شوخیِ آن نرگسِ بیمار دانستم
توان کردن بزورِ ناتوانی پهلوانیها

شاخ برهنه تیغ زند موسمِ خزان
یک برگ سبز زیر سپر می کشد مرا

تا غلامِ قدِ تو من شده ام
سرو آزاد گفته اند ترا

کار بی اُجرت نمی آید ز دنیا دوستان
می ستانند حقِ خود سنگِ محک هم از طلا

دست و پا گم کردهٔ چون کاروانِ سبحه ایم
هر قدم در رہ بزورِ سینه مے غلطیم ما

دارد بباغ جلوهٔ مستانه عندلیب
از دست شاخ گل زده پیمانه عندلیب

هر غنچه خوابگاهِ پری زاد نکهت است
دیوانه شد ز جوش پری خانه عندلیب

بروی یار عقیق دهن بود نایاب
ز خامه ماند درین نسخه سُرخیِ هر باب

ای عزیزان نرگسِ خوبان زیارت کردنی است
حالتی دارد ز بیماری عیادت کردنی است

بر نمی دارم نظر یک لحظه از لعلِ لبت
آنچه می خواهم تو می دانی عنایت کردنی است

حالِ ما آشفتگان تقریر کردن خوب نیست
این پریشان خواب را تعبیر کردن خوب نیست

دور باید داشت از چینها گشاده جبهه را
بابِ حسن خلق را زنجیر کردن خوب نیست

گرد رُخسارِ بُتان چون زلف گشتن عارِ ماست
گرد خود گشتن برنگِ چشم ایشان کارِ ماست

خوبرویان می توان آزاد را آسان خرید
بیع کردن مفت خود را رائجِ بازارِ ماست

حرفی که آشنای قلم شد جهان گرفت
این طفل نیسوار زمین و زمان گرفت

خلقی ز حالِ گوشهٔ ابروی او گریست
ناحق سرِ بریده ز تن باکمان گرفت

سرمه آلوده نگاهِ تو عجب عربده جوست
تشنهٔ خونِ دلِ شیرِ زبان آهوست

روز بد حاجتِ اشراف به دونان اُفتد
تکیه گاهِ سرِ لبریز تفکر زانوست

تجرید دوست راه بآن آستانه یافت — تیری که کند جامهٔ ناوک نشانه یافت

دلی که آینهٔ مهر احمدِ عربی است — درون خانه چراغی و شیشهٔ حلبی است

ریاضتی کش و دریاب لذتِ عرفان — که آب را مزهٔ خوش بقدر تشنه لبی است

ادای طاعتِ روشندلان بسمتِ کناست — که قبله مشرقیان را بجانب غربی است

اگرچه خاک شدم اضطرب من باقی است — که پیچ وتاب رسن بعد سوختن باقی است

مانی نازک قلم نقشی زچشمِ مست بست — چون نظر افگند بر محرابِ ابرو دست بست

خاکم تمام سوخت بجای رساندنی ست — این مشت تخم لاله بباغی فشاندنی ست

شب که یادِ ماه سیمائی دلم اندیشه داشت — ریخت هر اشکی که از چشم پری در شیشه داشت

آن مسی مالیدهٔ دندان آفتِ جان بوده است — در تبسم بر سرِ داغم نمکها سوده است

سرفراز آن جهان باشد ذلیلِ این جهان — حرف ختم صفحه تاجِ صفحهٔ آینده است

گر نداری نظرِ رحم بمن بر خود کن — مشکن ای جان دلِ آباد که این خانهٔ تست

دوش ما را گر دبسمل چادرِ کوتاه او — می کشیدے از حیا هر سو نمی آمد درست

زده ام بر سرِ جهان پاپوش — بی سبب این برهنه پائی نیست

زتصویرِ مجسم مے توان یافت — که این عالم نمودار است و هیچ است

عروج بیخبران است مایهٔ وحشت — نمی رسند بهم هر دو شاه در شطرنج

می پرستِ من نه از پیرِ مغان گیرد قدح — از کفِ آن نوجوانِ مهربان گیرد قدح

کار دانا نیست در ایام غم ناخوش شدن — وقت نرگس خوش که در فصلِ خزان گیرد قدح

ترا ز پرتوِ رخسار خود گریبان سرخ — مرا ز دیدهٔ تر آستین و دامان سرخ

فتاده است بزنجیر آتشین کارم — که زلف او شده از چهرهٔ درخشان سرخ

کسی چه رنگِ اقامت درین زمین ریزد — نشد ز آبلهٔ خار این بیابان سرخ

وجود اهل کمال است زینتِ هر شهر — زفیض لعل بود چهرهٔ بدخشان سرخ

سرکشی سرمایهٔ نقصان دولت می شود — نیشکر را بند بالا کم حلاوت می شود

ناتوانی خلق خوش را با عبادت جمع کن — سبحهٔ صندل زصندل بیش قیمت می شود

چشم بیباک تو بسیار سیه کاره اُفتاد — آن قدر باده کشی کرد که بیمار اُفتاد

می شناسد نگهش بسمل خود را از دور — حیرتم گشت که این مست چه هشیار اُفتاد

یاد پرواز بگرد دل او پر نزند — عندلیبی که بدام تو گرفتار اُفتاد

در بیابان جنون گرم فغانم کردند — جرس قافلهٔ ریگ روانم کردند

مایهٔ عمر اگر هست برای سخن است — شمع سان پیکر من صرف زبانم کردند

خانه آرایان دنیا کار بیجا کرده اند — از کتانها خیمه در مهتاب برپا کرده اند

بی دماغیهای آن گل را نمی دانم سبب — عندلیبان چمن شاید که ایما کرده اند

تشنهٔ خون چمن قابل کشتن باشد — که گل چیده ز گلبن سر بی تن باشد

گرچه از صلب قلم نامه شود آبستن — در قبول سخن شوق ستردن باشد

آهوان را روش ناز که آموخته است — حسن بی ساختهٔ آزاد چه احسن باشد

روزی که قضا فرصت عمر شررم داد — تا چشم کنم باز نوید سفرم داد

نقشی ست عجب دائره هندی خطش — کز سایهٔ خورشید جمالش خبرم داد

والله که من قابل پرواز نبودم — دل گرمی آن شمع وفا بال و پرم داد

دوش صد دست دعا در هر خم موی تو بود — لیلة القدری که می گویند گیسوی تو بود

شب زما آواز پا دزدیدنت سودی نداشت — نکهت گل فاش از خاک سر کوی تو بود

نقش حسن روز افزون ترا مانی کشید — ساعتی نگذشت تا دیدم پشیمانی کشید

می توان وحشی مزاجان را بنرمی رام کرد — خامهٔ مو دامن خوبان به آسانی کشید

هر که چون نرگس خوبان در میخانه زند — می و ساغر همه خود گردد و پیمانه زند

حسن در زینت خود صرفهٔ عاشق نکند — شمع در جبههٔ زرین پر پروانه زند

سرِ گیسوی تو گردم بتو نقصانی نیست — دستِ آزاد اگر زلفِ ترا شانہ زند

خط بر رُخِ زیبا نہ پسندید بجا کرد — این صفحہ غلط بود تراشید بجا کرد

خط روشنیِ حسن ترا بود حجابے — مقراض گل از شمعِ تو برچید بجا کرد

بشکوہِ خال بروی حبیب باید دید — ستارہ سوختۂ خوش نصیب باید دید

شب کہ ساقی مجلس آرا برکنارِ آب بود — دخترِ رز جلوہ گر در چادرِ مہتاب بود

بہ پیشِ پای قاصد نامہ افگندن ادا دارد — کہ دستی خاکساری زوصولِ مدعا دارد

نقش و نگارِ دُنیا سیرِ بہشت دارد — اما چو پای طاؤس انجام زشت دارد

خطِ مشکین۔خالِ رخسارِ ترا بر سر رسید — فوجِ ہندستان بہ تسخیرِ ملک عنبر رسید

مردم سرِ حلقہ را حرص فزون تر بود — مقری تسبیح را رشتہ مکرر بود

این دلِ نو عشق یاد چشم دلبر می کند — طفلِ نو آموز درسِ صاد از بر می کند

شب از عتاب نرگسِ او دل دونیم بود — بستم لب از سخن کہ مخاطب سقیم بود

مرا بحالتِ فقر آسمان نے پرسد — کہ تیر ریختہ پر را کمان نے پرسد

دل در برِ من چہ سان نشیند — او پہلوی دل ستان نشیند

فراہم گشت سامانِ بلا طرحِ قیامت شد — قیامت بر زمین یک سرو قد بالید و قامت شد

خبر رساند عزیزی غرور یار نماند — بگفتمش کہ درست است گفت خط آمد

چون دو یکدل کہ در آئینہ بہم جلوہ کنند — صحبتِ ما و تو صد حیف دمے بیش نبود

مرا بہ عربدہ کشتی و باز آمدۂ — فدای ناز تو گردم دگر چہ خواہی کرد

بیک کرشمہ عجب ناخنی بدل زدۂ — ہنوز ماہ نوی بیشتر چہ خواہی کرد

حذر ز آفتِ ممنونِ خویش باید کرد — کہ آفتاب ز بیداد ماہ مے گردد

مرا ز قبلہ نما این سخن یقین گردید — کہ خضر راہ شود سنگ گر خدا خواہد

مرا آزاد وضع پرتوِ خورشید خوش آمد — سحر گر بر زمینی مے نشیند شام برخیزد

زمانه جلوه کند هر نفس بحالِ دگر — پیاله نوش و مکش انتظارِ سالِ دگر

قدِ تو نشو و نما کرد در دلِ خوبان — چون آن نهال که روئیده در نهالِ دگر

چه باغبانیِ دلخواه کرد دخترِ رز — که داد آن گلِ سیراب را جمالِ دگر

زن بود در زبانِ هندی نار — وَقِنَا رَبَّنَا عَذَابَ النَّارِ

همتِ والایِ زلفِ او تماشا کردنی ست — در پریشانی چه خورسند است از عمرِ دراز

در رکابِ محملِ معشوق خاموشیم و بس — ناتوانان از کجا یابند فریادِ جرس

این چنین صیّاد ظالم هیچ مظلومے ندید — وقتِ گل پوشید از برگِ خزان روی قفس

مرا در اضطراب طرفه دارد تندیِ خویش — که همچون شاخِ آهو پیچ و تابی خورده ابرویش

بقربانت روم پایِ تو بوسم مرحبا ای دل — که می آئی ز سیرِ لیلة المعراج گیسویش

زدم بر دست او گر بوسهٔ گستاخ معذورم — مرا تعلیم شوخی می دهد تعویذ بازویش

چه می پرسی ز حالِ نسخهٔ دل چیست تحریرش — کتابی در بغل دارم که قرآن است تفسیرش

ز ابرویِ تو می آید گرفتن کشورِ دل را — نه هر صاحبقرانی مے تواند کرد تسخیرش

درین صحرا سرِ شورانگنی مجنونِ ما دارد — توان وا کرد قربانت شوم یکبار زنجیرش

سعادتمند بیند زلفِ مشکینِ تو در رویا — که چون در خواب آید اژدها گنج است تعبیرش

ز قاتل نیست امیدِ رهائی جان شیرین را — که می آرد برون مانندِ طوطی بال شمشیرش

هلاکِ حیرتم از شوخیِ ناز آفرین طفلے — کند صد رنگ بازی در زمینِ صفحه تصویرش

سرت گردم شنو از قاصدِ آزاد پیغامے — چه مضمونها که ظاهر می شود از طورِ تقریرش

اشک بیتابم کند در دیده صبح و شام رقص — می کند این طفلِ نادان بر کنارِ بام رقص

گرد بادم کارِ من دیوانگی آشفتگی است — می کنم یکدست از آغاز تا انجام رقص

دُرِّ غلطان وجد در گردِ یتیمی مے کند — کار روشن دل بود در کلفتِ ایام رقص

نسبتِ تام است با طاؤس نخچیرِ ترا — بال افشان می کند در حلقهای دام رقص

حالِ منِ درویش به سلطان که کند عرض | از مور پیامی به سلیمان که کند عرض
در کوچهٔ این شهر مرا تنگ گرفتند | بیتابی مجنون به بیابان که کند عرض
عمریست که یک خانه نشد قسمتِ پایم | حرمانِ غریبی به مغیلان که کند عرض
از دل شکنی حالتِ ظالم شود ابتر | این حرف بآن زلف پریشان که کند عرض
آزاد ازین باغ بچینند گلِ رعنا | یکرنگیِ اورا به عزیزان که کند عرض

در عاشقی ز یار ادا کرده ایم شرط | خود را بخون نشانده حنا کرده ایم شرط

بر روی یار طرهٔ ممتاز کن لحاظ | بسم اللهِ صحیفهٔ اعجاز کن لحاظ
در خاک رفت و چهرهٔ آسودگی ندید | انجام کار گریهٔ غمّاز کن لحاظ
مردان ز خاک هم خبرِ آسمان دهند | فالِ کلام حافظِ شیراز کن لحاظ

سخن روشنگرِ آئینهٔ جان است در واقع | چراغ مشهدِ طوطی نوایان است در واقع
نظر کن صبح نوروزی که اُفتد روز عاشورا | نشاط و غم بهم دست و گریبان است در واقع
برهمن از درِ بتخانه بے جا کام می جوید | بجای خویش بُت هم سخت حیران است در واقع
گل مغرور را گلچینِ منصف سر برید آخر | نگاهِ عجز بلبل تیغ عریان است در واقع

ز خال گوشهٔ آن چشم سخت مے ترسم | که هندوئی شده با کافرِ فرنگ رفیق

کسی چگونه شود آشنای نشهٔ تاک | غذائی دوزخیان است آب آتشناک

دل از خیالِ مهوشان یک شهر سامان در بغل | این شیشه باشد دیدنی دارد چراغان در بغل
روزِ قیامت هر کسی در دست گیرد نامهٔ | من نیز حاضر می شوم تصویرِ جانان در بغل
تا وا کند بادِ صبا فالی برای مقدمت | آمد به گلشن شاخ گل از غنچه قرآن در بغل
شهرِ نکویان دیده ام خوانند درسِ حسنِ خود | جای کتاب آئینه هر طفلِ دبستان در بغل
از دستِ موجِ اولین بی طاقتیها مے کنی | دارد حباب آسمان بسیار طوفان در بغل
از مردیِ طبعِ جهان وا ماند خلق از کارها | گیرند مردم دستها فصلِ زمستان در بغل

آزاد با این دردِ دل آرد اگر رو در چمن | پوشیده قمری را کند سروِ خرامان در بغل

در عدم از جلوهٔ حسنت خبر مے داشتم | دیده را محوِ تماشای کمر می داشتم
کرد آخر ناتوانیها ز صیادم خجل | می پریدم تا قفس گر بال و پر می داشتم
تحفهٔ شایستهٔ احباب از اقلیم فقر | گر نه این دستِ دعا بودی چه بر می داشتم
از کمانِ بحث کج هر جا خدنگی سر کشید | پیش رو از مُهرِ خاموشی سپر می داشتم
خاکساری صندلی مالید بر پیشانیم | ورنه از سودای رفعت دردِ سر می داشتم
حسن او نادیده شورِ عشق در سر داشتم | از عدم مانند گوهر دیدهٔ تر داشتم
هر کسی بر داشت چیزی را ز اسبابِ جهان | من ازین دنیای فانی دست را بر داشتم
نامهٔ سوزِ مرا حاجت بوا کردن نشد | داغ صد طاؤس بر بالِ کبوتر داشتم

دامانِ وحشتی ز جهان بر کمر زدم | چون بوی گل شکستهٔ قفس بال و پر زدم
تا آمدم چو غنچهٔ نرگس درین چمن | چشمی کشادم و گلِ حیرت بسر زدم

بیادِ چشم او در انجمن دیوانه گردیدم | ز جا برخاستم گرد سرِ پیمانه گردیدم
به پیشِ غیر با من نامناسب دیده آمیزش | ز اندازِ نگاهی یافتم بیگانه گردیدم
کجا در بزمِ من آن شمع بی پروا قدا فرازد | خیالش در نظر آوردم و پروانه گردیدم

چو سایه در قدمِ سرو سرفرازِ توام | مریدِ سلسلهٔ گیسوی درازِ توام
من از جناب تو دستِ حمایتی خواهم | چراغ سوختهٔ داغ جانگدازِ توام
نگاه تست به آزاد بیش از دگران | غلام معتقدِ حسنِ امتیازِ توام

شبی که گم شده آن آفتاب از نظرم | ز اشک ریزیِ مژگان ستاره می شمرم
ز من جدا شده دل رفت در پیِ دهنش | ازین مسافرِ راهِ عدم نشد خبرم
تو آفتابی و من ماه بی نصیب محاق | بیا درین دو سه شب بیتو داغ شد جگرم
شبِ وصل است گیرد اشکِ شادی راه دیدارم | چه باید کرد- افتاد است با طفلی سروکارم

دریدپردهٔ حیرت سرشک بیتابم | زپشت آینه بر رو دوید سیمابم

شود چو تیغ به میدان اصالتم روشن | اگر حریف شود سنگ رو نمی تابم

یار را دیدنِ من در عرقِ شرم نشاند | از نگاهِ غلطِ خویش پشیمان گشتم

حقوقِ بندهٔ صاحب وفا رعایت کن | تصدقِ سرِ خود بوسهٔ عنایت کن

غریب شهر توام دردمن تو می دانی | اگر دوا نکنی نوبتی عیادت کن

امیدوار گرفتاریم درین صحرا | ز دام جذبهٔ خود حلقهٔ کرامت کن

گره زابروی خود وا نکرد قاتلِ من | شهید این دو کمان مهره است بسملِ من

چو شیشهٔ که دران نرگس از هنر سازند | خیالِ چشم کسی جا گرفت در دلِ من

حباب خوش منشم مے زنیم بوضع صفا | ز آب صرف بنا کرده اند منزلِ من

بحال مجلسیان طرفه گرم دلسوزی ست | خدا زیاده کند عمر شمع محفلِ من

سیرِ حسنِ آن ذقن با زلف عنبر فام کن | سایهٔ و چاه است ای دل اندکی آرام کن

می رسد از خانهٔ آئینه سرشارِ جنون | این پری از سایهٔ خود شد گرفتارِ جنون

تیغِ تو سینه را کرد افگار تا بگردن | این آب کرد طغیان یکبار تا بگردن

همچون نگین نباشد فارغ ز دل خراشی | در زر اگر نشیند زر دار تا بگردن

نگردد محو از لوحِ جهان حرفِ ثباتِ من | که باشد در دم تیغ قلم آبِ حیاتِ من

دلِ آن شوخ شاعر پیشه آخر سوخت برحالم | که انشا کرد بعد از مرگ تاریخِ وفاتِ من

به دامانِ کسی جز دامنِ خود جا نمی گیرد | برنگِ جوهرِ آئینه گر خیزد غبارِ من

تنها چو برق تا درِ مطلب دویده رو | بی انتظارِ قافله در خون طپیده رو

لازم بود زکوٰة مغیلان درین طریق | از خارهای بادیه دامن نچیده رو

نه از خلخال زرین زیور آن سروِ سهی کرده | بپایش بوسه زد خورشید و قالب را تهی کرده

بزرگ و خورد جهان است در نیاز یکی | که هست شاه و گدا در صفِ نماز یکی

نوای نی نوازی بر دلِ من زخم زد کاری　　نهان در پردهٔ نی ناخنِ شیر است پنداری

سرِ دنبالهٔ چشمِ تو دارد خال موزونی　　کمر بستند با تارِ سیه تعویذ بیماری

به پشتی کار گیرد از صفِ برگشتهٔ مژگان　　توان آموخت از چشمِ بتان آئینِ سرداری

دلِ آزاد را خشمِ بتان غمگین نمی سازد　　نگردد در هوای آتشین آئینه زنگاری

آئینه دار تصفیه گر آرزو کنی　　دل را ز آب دیدهٔ خود شست وشو کنی

گفتم باو - چرا شکنی دل - جواب داد　　در ملک من ترا نرسد گفتگو کنی

زیبد ترا اگر به لباسِ برهنگی　　از نقش بوریای قناعت اتو کنی

آزاد پیر میکده ارشاد مے کند　　در پای خم نشینی و می در سبو کنی

دلربایانه به ویرانهٔ ما می آئی　　می توان یافت که از شهرِ وفا می آئی

طرز شوخی نگذارد که نشینی یکجا　　به تماشای چمن یا بحنا می آئی

می توان ریخت عبیری ز غبارِ دامن　　گر به گلگشت مزارِ شهدا می آئی

بر سرِ مشهدِ آزاد شنیدم امروز　　که تو می آئی و بسیار بجا می آئی

نیست در ربطِ دلی حاجتِ قربِ بدنی　　تشنهٔ دشتِ عقیق است سهیلِ یمنی

داد آزاد گهرها قلم واسطه را　　هست رسمِ شرفا پاسِ حقِ هموطنی

نمود جلوهٔ اعجاز شمعِ مُطّلبی　　نماند شوخیِ چشمِ شرار بولهبی

فدای خاصیتِ وادیِ عقیق شوم　　که کرد ریگِ روانش علاج تشنه لبی

زیارتِ تو کند آفتاب هر شب نذر　　رود صباح جلو ریز جانبِ غربی

زبسکه ذوق شکستِ تو داشت ساغر ماه　　گرفت رنگ نزاکت ز شیشهٔ حلبی

خوش است حسن تقاضا ز باغبان کریم　　نصیب ذائقه ام کن حلاوت رطبی

بآفتاب نبوت رسانده ایم نسب　　توان ز ذرهٔ ما دید نور خوش نسبی

بملک هند چو من نیست طوطیٔ آزاد　　که کرد تربیتِ من شکر لبِ عربی

سلطانِ رسل شمع شبستانِ یقین　　پروانهٔ او چراغ ماه و پروین
نخلِ قدِ او درین چمن سایه فگند　　برق جهانیان نه بر روی زمین

(۱۲۳) یوسف - میر محمد یوسف سلمہ اللہ تعالی

بن سید محمد اشرف الحسینی الواسطی البلگرامی - ولادت او بیست و یکم شوال روز دوشنبه سنه سنت عشر و مأته و الف (۱۱۱۶) دست داد

مشارٌ الیه سابق و اسطة العقد فضلا ست و حالا بیت الغزل شعرا - صاحب شان عالی است - و عزیز مصر صاحب کمالی - زلیخای دانش را در پیرانه سری به خلعت جوانی نواخته - و حاصل زراعت علم را در ایام قحط سالی بچه مرتبه ارزان ساخته - طبع دقیقش نشتر عروق اشکالات - قوت حافظه اش پر یخانه فراوان معلومات - عملی که ثمرهٔ شجرهٔ علم است سرمایهٔ بوستانش - و حسن خلق که گل سرسبد آدمیت است پیرایهٔ گلستانش من شکسته بال و میر صاحب کمال دختر زادهای حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی ایم نَوَّرَ اللہُ ضَرِیحَہٗ، و از ابتدای ایام زندگانی تا اواسط هنگام جوانی درس آموز یک دبستان - و عندلیب یک گلستانیم - کتب درسی از بدایت تا نهایت بجناب استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی رَوَّحَ اللہُ رُوحَہٗ گذرانیدیم - و لغت و حدیث و سیر نبوی در خدمت علامهٔ بے بدیل میر عبد الجلیل اجله الله تعالی بسند رسانیدیم و عروض و قافیه و بعض فنون ادب از خدمت میر سید محمد سلمہ اللہ تعالی اخذ نمودیم -

طریق تحصیل چنین بود که پیوسته دو کتاب یا کتابی و احد از دو مقام بسماعت و قرائت یکدیگرے خواندیم - و شبدیز سعے در مضمار تحصیل می راندیم اگر احیانا یکی را عارضه رومی داد سبق دیگری در معرض توقف مے افتاد - و در وقت اقامت وطن و کسب علوم چندی اوقات در افادهٔ طلبه نیز صرف گردید -

میر محمد یوسف در سنہ سبع وخمسین ومائۃ والف (۱۱۵۷) در دار الخلافہ شاہجہان آباد از بعض فضلاء آن بلدہ علوم ریاضی ہیئت و ہندسہ وحساب و غیرہا خواندہ قدرتی عالی در فنون ریاضی بہم رساند۔

و بہ ارادت سید العارفین میر سید لطف اللہ قُدِّسَ سِرُّہٗ استسعاد یافتہ ہموارہ بطاعت وعبادت و بمطالعہ ومباحثہ کتاب می گذراند۔ و باوصف شواغل معاش تعمیر اوقات از دست نمے داد۔

و میر کتابی تالیف نمودہ باسم "اَلْفَرْعُ النَّابِتُ مِنَ الاصل الثابت" مشتمل بر چہار اصل وخاتمہ در تحقیق مسئلہ توحید کہ تحریرش بسیار متین ولطیف واقع شدہ و مطالب بلند ومقاصد ارجمند فراہم آوردہ شَکَرَ اللّٰہُ سَعْیَہٗ۔ راقم الحروف در تاریخ اتمام این کتاب گوید ؎

میر یوسف عزیز مصر کمال	از خم معرفت کشید رحیق
کرد در وحدت شہود رقم	نسخۂ تازۂ بہ فکر عمیق
از احادیث و از کلام اللہ	کرد اثبات حق زہی توفیق
ہست این نقش دلنشین الحق	یادگاری ز خامۂ تدقیق
سال تالیف این کتاب خرد	گفت ۔ شمع مجالسِ تحقیق

اکنون سروستان اشعار موزونش بالیدنے دارد۔ ونسائم[62] انفاس ہمایونش خرامیدنے ؎

زجام مہر بود ہمچو بدر مستیِ ما	بقدر وصل شود محو یار ہستیِ ما
برنگ نقش نگین از فروتنی آخر	چہ نامہا کہ برآوردہ است پستیِ ما
زطرفِ دامنِ پاکِ تو کامیاب نشد	بخواب ہمچو زلیخا درازدستیِ ما
ہمین کہ چشم کشودیم صبح چون شبنم	زآفتاب رخت رنگ باخت ہستیِ ما

دلم ز عرض تحمل ملول شد یوسف — غبار آینه گردید خود پرستیِ ما

از نالهٔ ما در دلِ جانان اثری هست — پیوند سرِ رشتهٔ ما با گهری هست
ای گل خبر از بلبل بیچاره چه پرسی — افتاده به کنجِ قفسی بال و پری هست
قمری به سرِ تربتِ من گرم فغان است — بسمل شدهٔ قدِّ ترا نوحه گری هست
گر نیست نشانی ز دلِ سوختهٔ من — شادم که درین راه مرا چشم تری هست
سوزد جگرم از اثرِ گرمی آهش — دانم که به خاکسترِ قمری شرری هست
پیغامِ من و بادِ صبا این چه خیال است — در کوی تو از آه مرا نامه بری هست
زندانیِ چاهِ ذقن از خود شده یوسف — داند که ترا تیز بحالش نظری هست

مانند شمع از همه آزاده مے رویم — صد جاده سوخلیم و بیک جاده می رویم
صورت نه بست در دلِ ما نقش هیچکس — آئینه وار از دو جهان ساده می رویم
در شاهراه عشق نداریم کاهلی — چون شمع در مقام خود استاده می رویم
در دور چشم یار شکستیم توبه را — بیرون ز دام سبحه و سجاده می رویم
در راهِ شوق تا سرِ کوی تو عمرهاست — بی دست و پا چو جادهٔ افتاده می رویم
پست و بلند راه ندانیم همچو سیل — یوسف عنان خویش زکف داده می رویم

از تواضع رتبهٔ صاحب کلاهی یافتم — یوسفم از بندگی اقبال شاهی یافتم
تا تغافل کرد دیدم سیر آن طنّاز را — التفاتِ چشم او در کم نگاهی یافتم
دیده ام دریای شورِ عشق را ساحل نداشت — کشتیِ خود را درین دریا تباهی یافتم
نامهٔ اعمال خود یک عمر یوسف خوانده ام — حرف انجامش همین لطفِ الٰهی یافتم

رباعی

ای در چمنِ پیمبران تازه گلی — در محفل ساکنانِ لاهوت مُلی
یوسف نتواند که کند نعت ترا — آغاز دو عالمی و ختمِ رُسُلی

شاهی که لباس نور پیرایهٔ اوست | خورشید و قمر بهره ور از مایهٔ اوست
هرچند که ذات پاک او سایه نداشت | اما دو جهان غنوده در سایهٔ اوست

گر مهر رخِ تو جلوه پیرا نشدی | یک ذره ز کائنات پیدا نشدی
در نقطهٔ نور نگشتی مرکز | نه دائرهٔ فلک هویدا نشدی

خود شافعِ محشر است شاهِ مردان | این حرف بسان آفتاب است عیان
زان رو که عبادت است دیدن او را | چشمے بکشا بروی شیرِ یزدان

دریاب بهارِ گل و ریحان نبی | سبطین کریمین دل و جان نبی
سرمایهٔ کونین ازینها بر گیر | کین لعل و زمرد اند از کان نبی

وقتی این غزل به مشارٌ الیه فرستادم ؎

جان می طلبد لقای یوسف | دل می طپد از برای یوسف
ای باد صبا نوازشی کن | از نکهتِ جان فزای یوسف
آزادم و بوده ام گرفتار | در سلسلهٔ هوای یوسف
از دیدهٔ شوق تکمه سازم | وز پردهٔ دل قبای یوسف
گیرند بسرمه خاکِ راهش | چشم من و خاکپای یوسف
مصرِ دلِ من همیشه آباد | از جلوهٔ دلکشای یوسف
هم عمر برادرِ شفیقم | از حق طلبم بقای یوسف
بازار محبت است اینجا | نقدِ دلِ من بهای یوسف
او قدر شناس بندہ آزاد | من شیفتهٔ ادای یوسف

مشارٌ الیه در جواب این غزل طرح کرده ارسال فرموده ؎

سلطانِ جهان گدای آزاد | جم مرتبه بینوای آزاد
پهلو ز کنار من تهی کرد | این دل که شد آشنای آزاد

شوریده بسانِ قمریم کرد | سروِ قدِ دلربای آزاد
گل را بچمن نمی توان دید | بی چهرهٔ دلکشای آزاد
چون سرمه جلای دیدهٔ من | گردِ نسیمِ بادپای آزاد
از طوف مدینه آبرویش | وز دولت حج صفای آزاد
یک عمره بنام من ادا کرد | یک عمر کنم دُعای آزاد
گر جمله زبان شوم چو سوسن | دشوار ز من ثنای آزاد
آزاد شفیق بندهٔ یوسف | من در گرو هوای آزاد

وایضاً این غزل به فقیر تحریر نموده

تا دلم از رهِ تو دُور اُفتاد | چون جرس از فغان ندارد یاد
سنگ را آب کرد گریۂ من | کوه را داد نالہ ام بر باد
دلِ من قمری است زمزمہ سنج | سروِ موزونِ من قدِ آزاد
کہ رساند غبارِ من بہ درش | کاش بادِ صبا کند امداد
او غلامِ علی و خاکِ درش | یوسفِ ما عزیز مصر و داد
نام او بر عقیق دل کندم | این نگین را چہ خوب نقش اُفتاد
بہ کہ بر دوستان بیان سازم | ربط او را برائے استشہاد
من و او ئیم از ازل تو ام | سنۂ ما یکے ست در میلاد
ہر دو بودیم موردِ یک فیض | درس خواندیم پیش یک استاد
وقت تحصیلِ ما بہ بیضاوی | مشترک بود کسب استعداد
چون کمر بست جانب حرمین | بہره اندوز شد ز خاکِ مراد
سعی یک عمره کرد از پیِ من | دلِ او باد از صفا آباد
چہ توان کرد شرح احسانش | جز دُعا در جناب ربِّ عباد

در جهان یاد چون تخلص خود   یارب از قید این و آن آزاد

(۱۲۴) غلام- میر غلام نبی بلگرامی

بن سید محمد باقر بن سید عبد الحمید از اولاد سید محمود اکبر بلگرامی است قدس سرہ که در فصل فقرا از دفتر اوّل مذکور شد۔

تولّد میر غلام نبی دوم محرم مکرم سنہ احدی عشر و مائۃ و الف (۱۱۱۱) دست داد و او همشیره زادهٔ علامی میر عبد الجلیل بلگرامی است نوّر اللہ مضجعہٗ۔ هرگاه خبر تولّد او به علامهٔ مسطور که با خلد مکان در نواحی قلعه ستاره تشریف داشت- رسید حضرت علامی خواست که تاریخ تولّد او ضبط نماید۔ درهمین فکر خواب برد- در عالم رویا صورت مولود را دید که می گوید ع نور چشم باقر عبد الحمیدم

بعد بیدار شدن چون عدد مصراع بشمار رسید تاریخ کامل برآمد- سه مصراع دیگر فراهم آورده قطعه در بحر رمل مسدس سالم که سه بار فاعلاتن باشد نظم کرد که ؎

نور چشم میر باقر گفت با من   چون گل خورشید در عالم دمیدم
سال تاریخ تولد خود بگفتم   نور چشم باقر عبد الحمیدم ۱۱۱۱

و به مردم بلگرام قلمی فرمود که این مولود مسعود شاعر خواهد شد۔ آخر نوعی که از زبان شریف برآمده بود بظهور رسید۔

مشارٌ الیه در صفای ذکا و علو فطرت و انواع قابلیت یکتای زمان بود و در فنون عربی و فارسی و هندی ممتاز اقران۔ تحصیل علمی تمام در خدمت استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراہ نمود۔

و سلیقهٔ او با ترتیب نظم نهایت مناسب اُفتاد۔ سیما شعر هندی که درین فن کوس یکتائی می نواخت۔ و طوطیان هند را دوچار آئینهٔ حیرت مے ساخت۔ برخی از نورسان

حدیقۂ طبعش در فصل ثانی جلوہ می کند

ونیز در موسیقی وساز ہندی نقش مہارت می زد- با این ہمہ ہنرہا در میدان شجاعت

دلیر بود- ودر فن تیراندازی بی نظیر-

پایان عمر در رفقاء نواب صفدر جنگ وزیر انتظام داشت ودر جنگی کہ نواب

وزیر را با افاغنہ[۱] پیش آمد میر غلام نبی در معرکہ مفقود گردید- وچون عنقا بسر منزل بے

نشانی آرامش گزید- واین سانحہ بیست ودوم شوال سنہ ثلث وستین ومائتہ والف

(۱۱۶۳) مابین بیتالی وسہاور از توابع اکبر آباد واقع شد محرر کتاب گوید ؎

وحیدِ زمان سیدِ خوش سخن	بہ فردوس مے زد ز جامِ نبی
قلم گریہ سر کردہ تاریخ او	رقم کرد "ہی ہی[۱۳] غلامِ نبی"[۱۱۶۳]

فیما بین میر وفقیر محبت تام بود وسالہا در بلگرام وشاہجہان آباد واله آباد

ہم صحبت بودیم- حیف کہ این چنین ہم جنس صاحب کمال ازین عالم رحلت کرد وانجمن یاران

را بی حلاوت ساخت-

میرزا جانجانان مظہر سلمہ اللہ تعالیٰ فن شعر ہندی از میر غلام نبی

اخذ نمود-

این چند بیت فارسی یادگار اوست ؎

ہمیشہ در دلِ خود یاد زلف او دارم	فسونگرم کہ چنین مار در سبو دارم
از خرامِ او دری بر خویشتن وا می کنم	عالمِ بالا درین عالم تماشا می کنم
آخر از تیرگیِ بخت نگین کام گرفت	کہ ز لعلِ لب او بوسہ بہ پیغام گرفت
بسکہ شد آغوش پستی منزلِ آرام من	چون نگین در موم ہم بالا نگردد نام من
ہمرہ خود این رقیب بدرگ آوردی چرا	من نہ آن صیدم کہ بگریزم سگ آوردی چرا

[۱] مآثر الامرا جلد اصفحہ ۳۶۴ تذکرہ صفدر جنگ-

خط ز زلفِ تو رُخ بزور گرفت　　جای مار این ہجوم مور گرفت
تا نمک ریخت بر جراحتِ من　　لبِ شیرینِ یار شور گرفت

در چمن چون گل نباشد آشنای عندلیب　　کز تۂ دل زر برآرد از برای عندلیب
در چمن گل بر کفِ خود زعفران آورده است　　تا بدل با خنده سازد گریہای عندلیب
دوزخِ عشاق باشد بی رخِ جانان بہشت　　باغ بی گل می شود ماتم سرای عندلیب

داد از دست نگاہِ تو کہ ہنگام وصال　　چون تغافل دہد از دست حیا ساز کند

رباعی

آنہا کہ براہ بی ہراسی شدہ اند　　در خلق علم بحق شناسی شدہ اند
در باب کہ این خدا فروشانِ جہان　　در ترک لباس خوش لباسی شدہ اند

(۱۲۵) عجیب - سید قریش بلگرامی

از احفاد سید بدر الدّین جد القبیلہ یکی از قبائل اربعہ محلہ سیدوارہ و برادر خالہ زادۂ حقیقی میر جلیل میر عبد الجلیل است۔

خوش خلق و ظریف بود۔ و سلیقۂ نظمی داشت۔ در مدح سیدی می گوید؎

گل ہمان بہ کہ ز گلزار پیمبر باشد　　مل ہمان بہ کہ ز میخانۂ کوثر باشد
گوہر آن نیست کہ از نطفۂ نیسان زاید　　گوہر آن ست کہ از معدنِ حیدر باشد
ای خوشا تازہ نہالی کہ بہ بُستانِ شرف　　دست پروردۂ زہراء مطہر باشد
آنکہ از جبہۂ او نور سیادت پیدا است　　عالم افروز تر از نیرِ اکبر باشد
در زمینی کہ بخندد گلِ خُلقِ حسنش　　ہر کفِ خاک بخاصیتِ عنبر باشد
چشم بد دور ز سیمای حسینی نسبی　　چمن آرای جہان این گلِ احمر باشد
مدح او را نتوان در قلم آورد عجیب　　زانکہ از حوصلۂ خامہ فزون تر باشد

او اخر ایام زندگانی همراه نواب مبارز الملک سربلند خان تونی - جانب گجرات احمد آباد رفت و در آنجا این بیت فارسی و هندی آمیز از طبعش سرزد

اندکی ایڑ گر زنم بہ سمند ٹیلۂ ہفت آسمان ٹپ جائے

قضارا بر طبق مضمون بیت در سنہ اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۰) خود با اسپ غائب گردید و نوعی توسن را جلو ریز ساخت کہ گردی از ہیچ جا بر نخاست - عمرش قریب بہ شصت سال بود - رحمۃ اللہ تعالیٰ

(۱۲۶) بیخبر - میر عظمت اللہ بلگرامی

خلف الصدق سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی قدس اللہ اسرارھما گلہای مناقب و الا از چمن اوّل باید چید - و روائحی کہ مشام ملأ اعلی را معطر سازد باید شنید -

میر بی نظیر از عرفاء شعراست - و از صوفیۂ صاحب لسان - و در ادای حقائق و معارف ممتاز زمان - طرز کلامش بہ نمکینی ادای خوبان و انداز بیانش بہ دلنشینی عشوہ محبوبان - نکہت خلقش سرمایۂ ختنہا - و رنگینی صحبتش ساز و برگ چمنہا - خاص و عام راغب مجلس خاص بودند - و درخور استعداد طرفی می بستند -

بیخبر تخلص بجا می کرد کہ با خبر بیخبر بود - و بر قول حضرت لسان الغیب عمل می فرمود کہ ؎

مصلحت نیست کہ از پردہ برون افتد راز ورنہ در مجلس رندان خبری نیست کہ نیست

و او را با میرزا عبد القادر بیدل ملاقات است - در تذکرۂ خود مسمّے بہ "سفینۂ بیخبر" مجلس خود را با میرزا بیدل ذکر کردہ - در ینجا کلام او نقل کردہ می شود :-

"فقیر را که اتفاق دید وادید ایشان اُفتاد- حقاکه درکمال خلق ومزه و درد وشوق یافتم- تاکه
"نشسته بودم سوای اشعار مقتضی شوق و فقر دیگر حرف بر زبان نراند- بنده گفتم ضیافت طبع فقیر
"می فرمایند گفت ای صاحب بعد مدتی ہمچو شما ہمرنگ را غنیمت یافته ایم- بعد ازان این
"سه بیت فقیر که در ذکر بمقام خود ہا خوانده شد نقل گرفته برخاسته رخصت فرمود- ابیات اگرچه
"قابل ایراد اینجا نیست امابجہت اتمام تقریب نوشته می شود ؎

"این قدر ہرزه چه پے راست دویدن عبث است | چاک کن سینۂ خود را سر راہی دریاب
"بلند اُفتد چو مقطع پست سازد حسن مطلع را | کشد پائینِ محفل قدر من بالانشینان را
" خون شدم بیخبر ز دست تہی | جامۂ فقر رنگ باید کرد

"برین بیت عزیزی گفت میرزا صاحب حسن این شعر معلوم نشد- میرزا فرمود- در فقر
"مرتبه ایست تا خدا کرا نصیب کند- مجملاً شرح آن این مصراع بیخبر است که ع
" دولت پاینده در دستِ تہی ست

"و آنچه میرزا از اشعار خود به تقریبہا خواند تا کجا در خاطر باشد اما این دو بیت بیاد می
"آید ؎

"بیدل ہمه تن خاک شدی لیک چه حاصل | در خاک نشستی و بران در نه نشستی
"گویند بہشت جای خوبی ست | آنجا ہم اگر دماغ باشد

"و این بیت خاقانی ہم خوانده بود ؎

"ہمسایه شنید ناله ام گفت | خاقانی را دگر شب آمد انتہی

در سنه اربع و ثلثین و مائة والف (۱۱۳۴) میر و فقیر از بلگرام تا شاہجہان آباد ہم سفر بودیم- و چون کواکب سیّار به شرکت گردون راه پیمودیم- تمام راه بحظ دلخواه گذشت این چنین سفر بمراتب بر حضر رجحان دارد-

روزی نقل فرمود که ہرگاه این مطلع از من سرزد ؎

ازصف مژگان خونریزش نگاه آید برون　　چون سواری که تازی کز سپاه آمد برون

شخصی که خود را شاعر می گرفت مطلعی در جواب انشا کرد- چون مطلع او از معنی معرا بود یاران گفتند که لطف مطلع بیخبر خود ظاهر است اما لطف مطلع شما مفهوم نمی شود- جواب داد که هنوز لطف گذاشتن باقی ست-

میر خط شکسته بسیار نادر و دلپذیر می نوشت- و در موسیقی هم فهم رسائی داشت-

کلیاتش اقسام نظم قریب هفت هزار بیت است- از دیوانش این اشعار بترتیب ردیف صورت تحریر می پذیرد ؎

بهائی نیست غیر از نقد تحسین شعر موزون را　　مده هرگز بجوهر ناشناس این در مکنون را
نباشد این قدر آسان بتحقیق سخن رفتن　　خدا رس می شود هر کس رسد انداز مضمون را
مکن جمع آن قدر دولت که گردد بار بر دوشت　　فرو سنگینی زر برد زیر خاک قارون را
مکن ای صبح ضائع بر جبینش صندل خود را　　که دوران سر از دود دل خلق است گردون را
انیس دختر رز هر که شد علامه مے گردد　　که حکمت منکشف از خم نشینی شد فلاطون را

سخت زندانی ست هستی ای ز خود غافل بر آ　　می شوی پابند آخر بیشتر زین گل بر آ
ما غریبان را بزیر خاک هم نگذاشتند　　صبح محشر می کند فریاد کز منزل بر آ
تا توان لیلی شدن حیف است آهنگ جنون　　این چنین کز خویش بر می آئی از محمل بر آ
عالمے در انتظار آن وفا بیگانه مُرد　　کیست گوید بیخبر کز خانه ای قاتل بر آ

تا کے نہی برای صبوحی بباغ پا　　چشم کسی به بین و بزن بر ایاغ پا
صد کاروان بر و شنیم راه می روند　　در تیرگی ست گرچه مرا چون چراغ پا
آن را که زیر خاک کند چرخ مرده نیست　　چندی دراز کرد به کنج فراغ پا

کس نیست بعالم که شود همنفس ما　　ای بیکسی اکنون تو شدی دادرس ما

ماییم بصد رنگ گرفتار محبّت — فرقی نتوان کرد ز گلشن قفس ما

کی بود بازیچهٔ شادی و غم آئینِ ما — گردشِ احوال قربان است بر تمکینِ ما

ناخن اول در دلِ شاعر زند شعر بلند — تیغ خون آلوده آید مصرعِ رنگینِ ما

در قیامت هم نگردد وا ز هم مژگانِ او — بشنود فرهاد گر افسانهٔ شیرینِ ما

ما به هفتاد و دو ملت صلح کل داریم و بس — جادهٔ دارد بهر مذهب طریقِ دینِ ما

صحبتِ یارانِ موزون سرو و گل از یاد بُرد — غیرتِ گلزار باشد مجلسِ رنگینِ ما

تا سر از زانوی آن آرام جان برداشتم — نیست غیر از ساعدِ خود تکیه بر بالینِ ما

تا بکَی داری چنین حیران و سرگردان مرا — یکدم ای ظالم بگردِ خویشتن گردان مرا

غیر را در بارگاهِ دیدهٔ من دخل نیست — چوب حُجّاب است گردِ چشم این مژگان مرا

سلامت در همان عزلت بود تنها نشینان را — که باشد صد خطر بیرونِ در خلوت گزینان را

بلند اُفتد چو مقطع پست سازد حسن مطلع را — کشد پائینِ محفل قدرِ من بالا نشینان را

نمی بیند میانش را کسی یارب نمی دانم — مگر در چشم اُفتادست مو باریک بینان را

بچشمِ عارفان زلفی و رخساری است کفر و دین — خبر از حلیهٔ آن ذات باشد پاک دینان را

شود از پیش بینی نقد حاضر نسیهٔ غائب — قیامت بر سر استاد است دائم دوربینان را

ز یارانِ لباسی کَی نمازِ عاشقان آید — وضو بسیار دشوار است این تنگ آستینان را

در اول گام بر پا می کنند ایشان قیامت را — چه سان یک کوچه ره بیند کسی این نازنینان را

کوی رضا گزین ز غمِ خیر و شر برآ — تسلیم کن سرِ خود و از دردِ سر برآ

تا کَی اسیرِ هستی موهوم بودنت — دستی بخود فشانده چو آه از جگر برآ

حق ندانستی و در دل نقش بستی یاد را — تا کجا در مشت خواهی داشت ظالم باد را

در شبستانی که غفلت فرش راحت گسترد — خواب شیرین بهتر از شیرین بود فرهاد را

برنگ آینه کسب دگر بود مارا — گذشتن از همه جوهر هنر بود مارا

نه می باقی نه ماند از رفتنت میخانهٔ مارا | خیالی بیش نبود می کفِ پیمانهٔ مارا

کمندِ وحدت از گردن کشد زلفت فقیران را | کند مجنونِ صحرا گردِ چشمت گوشه گیران را

جز آه نیست شمعِ شب افروز سینه را | یک مصرعِ بلند بس است این سفینه را

بسکه دل تنگ آمدست از صحبتِ اخوان مرا | کوچهٔ مصرِ فراغت شد چه و زندان مرا

نباشد منّتِ منعم گوارا مفلسِ مارا | زنامِ کیمیاگر رنگ می گردد مسِ مارا

ای بدورِ گردشِ چشمِ تو خوش ایامِ ما | نرگسِ شهلاست از یادِ تو صبح و شامِ ما

صبحدم چون کرد وا آن چشمِ خواب آلوده را | جامِ می آمد بکف هر دست بر هم سوده را

در توکل خانهٔ من مسندی درکار نیست | گرم چون گردید جا فرشِ نمد باشد مرا

نمی گویم بلندی برگزین یا سیرِ پستی کن | بلند و پستِ عالم دیدهٔ هموار کن خود را

دمی زشوخیِ نازِ تو کس نیاسود است | نشستنهٔ و خرامِ تو می کشد مارا

برگزین حضرتِ دل عزّتِ شاهی دریاب | باش فرشِ درِ خود مسندِ جاهی دریاب

این قدر ره هرزه چپ و راست دویدن عبث است | چاک کن سینهٔ خود را سرِ راهی دریاب

کیست کز گردشِ چشمِ تو بجائی نرسید | آخر ای شوخ مرا هم به نگاهی دریاب

باده گلرنگ و چمن سبز و هوا دریا بار | لذتِ این همه زاهد به گناهی دریاب

بیخبر بهرِ چه از خانه برون می آئی | باش فرشِ درِ خود مسندِ جاهی دریاب

نمک بچشمِ شکر خواب می کند مهتاب | پیاله را گلِ مهتاب می کند مهتاب

گرچه بالای سراپا ناز هر دلبر بلاست | پیشِ مصراعِ قیامت قامتِ معشوقِ ماست

این جهان و آن جهان تبدیلِ جا بیش نیست | آنچه پنداری بقا آخر به تغییرِ فناست

شکوهٔ از بیوفائیهای معشوقم نبود | یار چندانی که شد بیگانه آخر آشناست

نشئهٔ دیگر توان در می پرستی یافتن | بیخبر گر ساقیِ کوثر علیِ مرتضےٰ است

ترکِ محبتِ منِ ناشاد کرد و رفت | گفتم که من غلام تو آزاد کرد و رفت

خوش آمدی دلم بتو در راه بره نخورد
ای من گواه او که ترا یاد کرد و رفت
پرویز، هم ز قربتِ شیرین نیافت است
از دور آن نگاه که فرهاد کرد و رفت
هرکس که دید مصرعِ برجستهٔ قدش
چشمی کشود و بر سرِ او صاد کرد و رفت
رنگِ ثبات نیست درین گلشنِ دو روز
خوش بلبلی که آمد و فریاد کرد و رفت
دائم بناءِ ببیت سخن می کنم بجا
هرکس تلاش درحقِ اولاد کرد و رفت
دیگر کسی چه در پیِ او بیخبر فتد
گفتم که من غلام تو آزاد کرد و رفت

کیش اگر کفرست دگر اسلام دینی بیش نیست
حاصلِ چندین گمان آخر یقینی بیش نیست
آنکه ما در جلوهٔ او دست و پا گم کرده ایم
آسمان بر خاکِ درگاهش جبینی بیش نیست

آشنائیهائی دریا محنتِ بی حاصل است
گوهرِ مقصود در خاکِ خرابِ ساحل است
نزد این صورت پرستان کز انا الحق منکراند
حق بآن قدرت اگر منصور گردد باطل است
قامتِ معشوق می روید بجاے نیشکر
دیده ام بندِ محبّت را زمینِ قابل است
نقص خود دریافتن باشد کمالِ آدمی
ورنه هر ناقص که بینی در حقیقت کامل است
یک زبردستی درین عالم ندیدم بیخبر
دستی ار بالای دستی هست دست باذل است

گرچه خلقی دیدم از دامِ تعلق جَسته است
بر نیاید تا کسی از خود کجا وارسته است
سبزهٔ خط نیست بر رخسار آن آئینه رو
بسکه آبِ حُسن او اُستاد زنگی بسته است

گرچه شب در خواب و روزم در قدح نوشی گذشت
این قدر شادم که عمرِ من به بیهوشی گذشت

خواهشِ ملکِ سلیمان ابلهی است
دولتِ پاینده در دستِ تهی است

طفلی که برا احوالِ شهیدان نظرش نیست
مردیم که از شوخیِ خود هم خبرش نیست

هرگز فروتنی نگزید است پیکرت
خاک رهِ کسی نشدی خاک بر سرت

همچو آن شامی که روشن گردد از رنگِ شفق
کاکلت از تاب رخسارِ تو زنجیرِ طلاست

برنگِ آن ندا کز جانبِ دیگر صدا برگشت
چو برگردید بیرون رفتنم از خود خدا برگشت

کس نشانِ دلِ گم شدهٔ من هیچ نداد
آه در زلف شکن در شکنش چیزے هست

خدا را دیده ام اما پیمبر سید
به قربانش روم یارِ قدیم است

ستم رسیدهٔ غمهای دهر می داند
که ماه نو بکفِ چرخ تیغ عریان است

بی دماغیها مرا شرمندهٔ احباب کرد
خامه ام از سر گرانی پای خواب آلوده است

به بالِ دیگرے گر می پرد کس
به حیرت می روم کین طرفه مرغی ست

هرگز نبود قابلِ خط صافیِ رخت
شرمِ تو آب ریخت بر آئینه زنگ بست

هزار بار توان کرد با خدا شوخی
ولیک دم نتوان زد به مصطفٰے گستاخ

این سروها که سر به گلستان کشیده اند
شمشیر بازیِ قدِ اورا ندیده اند

هرچند حسن از پسِ صد پرده رُخ نمود
ناموس پرده ایست که رندان دریده اند

کردم نگاه صفحهٔ تصویر خوش قدان
صورت گران شبیهِ تو بالا کشیده اند

جمعی که طوفِ کعبه گزیدند بیخبر
بیت المقدسِ دلِ خود را ندیده اند

کیست تا از دست بردِ حسن صورت بگذرد
معنیِ بیگانه باید کز عبارت بگذرد

هر قدم مژگان گیرائی ست خارِ این طریق
مردِ می باید کزین میدان سلامت بگذرد

بسکه کم گردید تعظیمِ بزرگان از جهان
وقت آن آمد که سید از نجابت بگذرد

کی بود یا رب که ناقوسِ خداوندی زنیم
حیف اوقاتی که در قیدِ عبادت بگذرد

بیخبر زین حلقهٔ احباب می باید رمید
بگذرد عمرِ عزیز و در اطاعت بگذرد

یاد می کردم دلِ گم گشته را دلبر رسید
عشق را نازم که به می خواستم بهتر رسید

عاقبت از هرزه گردیها دلم آسوده شد
رفتم از خود این جهان و آن جهان پیموده شد

بی حلاوت نیست عسرت در جهان
نان چو شد کمیاب شیرین می شود

هزار بین شده چشم ز شوخیِ حسنت
غنیمت است که این احولان دو می بینند

در لباسِ نو است یار مدام
نیست مفلس چرا کهن پوشد

معنی از دل بر نمی خیزد ز ضعفِ مشتری از گرانیهای قیمت گوهرم در بحر ماند

جز چشم کبود او که دید است بادام که پسته مغز باشد

کنون که پیر شدی از خود ای فلان بگذر ز قدح خم شده چون تیر از کمان بگذر

کسی ز هر دو جهان و کسی ز خویش رود نمی روی تو اگر این چنین-چنان بگذر

ما هم اندر پیچ زلفِ او گرفتار آمدیم اتفاقِ طرفهٔ افتاد یاران شب بخیر

نه چینیٔ شکند این چنین نه شیشه ز سنگ بآن صدا که ز دستت دلم شکست امروز

خوشا جهانِ تهی دستی و غریبانش زوال نیست در اقبال بی نصیبانش

فلک تمام شفق پوش شد چه شام است این پرید رنگ مگر از رُخِ غریبانش

کیست تا از من رساند هم مرا پیغام خویش کرده ام از بسکه گم خود را نیابم نام خویش

عاقبت بینی ست لازم چشم چون روشن شود پیش پا اُفتاده می بیند چراغ انجام خویش

خود پسندی ست حرفی از خویش آینه پیش کرده رو سویش

دماغِ نازکِ فقرم ملامت بر نمی تابد همان وا کرده دستار از برایِ درد سر بستم

گردِ ملال کز دلِ صد چاک بیختیم برداشتیم و بر سرِ مقصود ریختیم

بودیم پای سعی ولی از نهیب خاره چون سایه در حمایتِ دامن گریختیم

تا آمد است فرد حقیقت بدست ما سررشتهٔ حساب دو عالم گسیختیم

نشسته ایم بذوقی که درد و داغ نداریم بیا دوست سلامی که ما دماغ نداریم

به طالبان تجلی بگو عبث نه در آیند که ما به کلبهٔ تاریک خود چراغ نداریم

بانگ بیکرنگی دگر بر مومن و کافر زدم وحدتم در غیرت آمد یکه بر لشکر زدم

سهل نبود زخم تیغ ناز او برداشتن بارها زین سرگذشتم تاگلی بر سر زدم

یاد مزه بخشیم دل از رزق بریدیم نام تو گرفتیم و لب خویش مکیدیم

آخر نشود سلسلهٔ حسرت عشاق آهی نکشیدیم که آهی نکشیدیم

پیریم ولی چارهٔ از زیست نداریم　　این بار گران بر سر خود دیده خمیدیم

یارب چه لطافت بود آن غیرتِ گل را　　جز رنگ ندیدیم و بجز بو نشنیدیم

سروِ قدِ تو نهالی ست که من می دانم　　چشمِ شوخِ تو غزالی ست که من می دانم

آنچه در چشمهٔ حیوان ست خضر می داند　　در لب یار زلالی ست که من می دانم

زاهد از چشم بتان روغنِ بادام طلب　　سرِ خشکِ تو سفالی ست که من می دانم

بارها از سخنِ خویش بوجد آمده ام　　قال را رتبهٔ حالی ست که من می دانم

در دلم زین ره و رسمی که جهان می دارد　　بیخبر سخت ملالی ست که من می دانم

مدتی شد که در خیالِ خودیم　　پر فشاندیم و زیر بال خودیم

من بهر وجه آن پری رو را تماشا کرده ام　　همچو گوهر چشم خود بر شش جهت وا کرده ام

بتی کز چشم عالم شد نهان من دیده می آیم　　شود قربان خود گردِ سرش گردیده می آیم

فیض سخن است اینکه بهر بزم رسیدم　　از بال و پرِ مصرعِ برجسته پریدم

بهر تحقیق خود از پیش خدا می آیم　　فکر بسیار بلندم ز کجا می آیم

نیم شبنم که گه در باغ و گه در راغ بنشینم　　توکل هر کجا رخصت دهد چون داغ بنشینم

دستِ طلب به دامن آن خوش کمر زدم　　دیدم که پر تهی ست کشیدم بسر زدم

مرا بر مسندِ جم می نشانند　　الهی بر سرِ آن کو نشینم

زبس صحرای امکان وحشت انگیز ست در چشمم　　در اول دیدنی همچون نگاه واپسین جستم

ز بسکه تنگ شدم در میانِ هر دو جهان　　رهی نماند که در خود گریختم رفتم

بی نیازی همتی دارد کریمان واقف اند　　ما هم از دستِ ردِ خود چیزها بخشیده ایم

کجا تابِ رخِ خورشید دارد دیدهٔ شبنم　　تو در بزم آمدی من خویش را سنجیدم و رفتم

در میانِ بحث ملایان میفگن خویش را　　بیخبر مگذار تا جنگند چندین خر بهم

از صفِ مژگانِ خون ریزش نگاه آید برون　　چون سوار یکه تازی کز سپاه آید برون

روبسوی آسمان کردی ندیدی پیش پا ‌ ‌ ‌ یوسفِ مقصود تو شاید ز چاه آید برون

رند می داند که بیرون آمدن از خویش چیست ‌ ‌ ‌ زاهد ار جرءت کند از خانقاه آید برون

عالمی از بسکه غمگین رفت در زیرِ زمین ‌ ‌ ‌ وقتِ آن آمد که جائی سبزه آه آید برون

سعی یاران چیست گردیدن طلا یا مس شدن ‌ ‌ ‌ عاشقان را آرزو نبود بجز مفلس شدن

پاس خاطرها چه باشد احتیاطِ شیشها ‌ ‌ ‌ دردسر بسیار دارد صاحبِ مجلس شدن

از دو چشم او نگه مستانه می آید برون ‌ ‌ ‌ همچو مدهوشی که از میخانه می آید برون

گر بیانند مردم آنچنان از صحبتِ فقرم ‌ ‌ ‌ که ننشست است غیر از گرد کس بر پوست تخت من

کی نشود یا رب که در بزم وصالِ آن پری ‌ ‌ ‌ من زخود آیم برون او از نقاب آید برون

دوش یار آمد ببویم تا کشم در بر گذشت ‌ ‌ ‌ چون کمانِ حلقه بر گردیده ماند آغوش من

شبنمی اما توانی سیل صحرائی شوی ‌ ‌ ‌ قطرهٔ خود را بجوش آور که دریائی شوی

عقل را در بارگاهِ حسن هرگز دخل نیست ‌ ‌ ‌ انتظارت می کشد دلبر که شیدائی شوی

کی توان مولی شدن بی دستگاهِ بندگی ‌ ‌ ‌ باش در کارِ کسی تا کار فرمائی شوی

فیض خودداری چراغِ قطره را روشن کند ‌ ‌ ‌ آبرویت حفظ کن تا دُرِ دریائی شوی

تا توانی بیخبر تنها نشین و شاد باش ‌ ‌ ‌ نیست غیر از دردسر گر محفل آرائی شوی

مشاطه نیست محرم از حُسن روستائی ‌ ‌ ‌ فرش است میرزائی زیر برهنه پائی

دلت پر می طپد بر اختلاطِ صحبتِ دُنیا ‌ ‌ ‌ مبادا بیخبر پیدا کنی زین قحبه سوزاکی

بغیر در نتوان راه برد در منزل ‌ ‌ ‌ به مصطفیٰ نرسی تا به مرتضیٰ نرسی

رباعی

ملکم ملکم ارض و سما هم هستم ‌ ‌ ‌ تنها نه خودم بلکه خدا هم هستم

ای بیخبران که منکر از من هستید ‌ ‌ ‌ غافل چه نشستید شما هم هستم

حق است دگر چه تقریر کنم ‌ ‌ ‌ این است بیان کدام تفسیر کنم

تحصیل نمی توان نمودن حاصل   من خواب ندیده ام که تعبیر کنم

رحلت میر عظمت الله در شاه جهان آباد روز دوشنبه بیست و چهارم ذی القعده سنه اثنتین واربعین ومأته والف (۱۱۴۲) واقع شد- و در جوار مرقد سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سره مدفون گردید-

جامع اوراق در وفات او قصیدهٔ انشا کرد که ہر مصراعش تاریخ است و مطلع و حسن مطلع بیخواست ذو قافیتین اتفاق افتاده- پارهٔ ازان قصیده برنکته سنجان عرض می شود ؎

می زند جوشِ تلاطم بازِ عمّانِ الم   اشک می ریزد بروی لوحِ مژگانِ قلم
صفحهٔ احوال ماتم سینهٔ مجروح گل   سنبلِ زلفِ بیانِ جعدِ پریشانِ صنم
طائرِ آسودگی در سیر پروازِ فنا   آہوِ ہامونِ طاقت برق مہمیزِ عدم
چہره پردازِ ازل گویا بہامون برکشید   یک قلم چون حلقِ بسمل چشم آہویِ حرم
شعلهٔ اندوه می بالد به صحنِ روزگار   صبحِ محشر می زند از مطلعِ آفاق دم
از حسابِ نوحهٔ گیتی چه می پرسی دگر   بانگ آہی می کشاید پردهٔ گوشِ اصم
بیدلان در کہنه عالم حلقهٔ شیون زنند   ہر یکی دارد ز سیلاب تحزن دیده نم
لیکن از ادراک کامل سیّدِ شیرین بیان   طرفه بزمی قدسیان چیدند باہم در ارم
شمعِ بزمِ اہل بیت و کوکبِ اوجِ صفا   مطلعِ صبحِ ہدی ہم شاعرے نازک قلم
عیسی معجز بیانِ افصحِ شیرین زبان   زبدهٔ مشکل کشایانِ فصیحانِ عجم
کلک آن دریای جوہر ابرِ نیسانِ بہار   موجهٔ سیل نزاکت زلفِ دل جوئی رقم
زادهٔ کلکش بود حرفِ طلسمِ رازِ حق   نسخهٔ دیوان او دارد پیامِ جامِ جم

(۱۲۷) فقیر- میر نوازش علی سلمه الله تعالی

خلف الصدق میر عظمت الله بیخبر بلگرامی قدس سره السامی- مشاطهٔ طبع

همایون در انجمن نخستین جمال عرفان می آراید- و درین محفل برقع از روی پری زادانِ معانی می کشاید-

اکثر سایۂ التفات بر سرِ سخنِ موزون می گسترد- و این خانه زاد موروثی را در آغوش فکر عمیق می پرورد- اشعار او از قصیده و غزل و رباعی مدون است ؎

خاک گردیدیم و از ما آه سردی بر نخاست | خانۂ هستی ز پا افتاد گردی بر نخاست
در حضورِ شمع جان بی صرفه می سازد نثار | از نژادِ عشق چون پروانه مردی بر نخاست

از یار پیام دعلی را چه کند کس | این دُرِّ خوشابِ علی را چه کند کس
بلبل نسبان قدر شناسند چمن را | در باغ دماغِ جعلی را چه کند کس

قبای عقل که پودش غم است و تار افسوس | اگر ز عشق نشد پاره صد هزار افسوس
برون ز حلقۂ زنقش قدم چگونه زنم | که پای همتِ ما را گزید مار افسوس

صفای آینه از شست و شو نمی آید | علاج دل سیهی از وضو نمی آید

در وجودیم ولی رو به عدم می داریم | در گلو این رگِ جان رشتۂ حب الوطن است

ز پر فشانیِ مرغانِ رُوح شد روشن | که در نشیمنِ تن راحتِ قفس هم نیست

دین و دل جان و تن ز دست همه | آه بر فرق او فدا چه می کنم

گرچه بر جستم فقیر از دام سعیِ مال و جاه | احتیاجِ آب و نان آخر شکارم کرده است

بعد اتمام تذکره- میر نوازش علی شب دوشنبه هژدهم شعبان سنه سبع و ستین و مائة و الف (۱۱۶۷) به عالم قدس خرامید- و در جنب جد خود میر سید لطف الله قدس سرہٗ مدفون گردید- محرر اوراق گوید ؎

روشن دلے سحر نفسے پاک گوہرے | واحسرتا که دامن ازین انجمن فشاند
دل واطپید و نالۂ تاریخ وا کشید | پیر یگانه میر نوازش علی نماند
| ۱۱۶۷ھ

(۱۲۸) غریب۔ سید کرم اللہ بلگرامی

برادر اعیانی میرِ نوازش علی سلمہما اللہ تعالیٰ۔ تولّد او دوم شعبان سنہ خمس و ثلثین ومائتہ والف (۱۱۳۵) رو نمود

جوانی خوش سیما و نورسی از ریاض آل عباست۔ بہ انواع قابلیت آراستہ و بہ تہذیب اخلاق پیراستہ۔ بیعت بخدمت برادر والاگہر میر نوازش علی سلمہ اللہ تعالیٰ بجا آوردہ۔ و از آغاز تا انجام تربیت در صحبتِ ایشان یافتہ۔ و بحکم وراثت از مذاق صوفیہ صافیہ کامیاب است۔ و در سلیقۂ شعری کامل نصاب۔

اکثر بر دواوین سخن سنجان قدیم و جدید عبور نمودہ۔ و اشعار فراوان در خزانۂ حافظہ فراہم آوردہ۔ این چند بیت از وی آید ؎

بسکہ دودِ نالۂ من در سرش پیچیدہ است ہمچو فانوسِ خیالی آسمان گردیدہ است

لعل با آن سرخیِ پا وزنِ پاسنگی نداشت دل بہ میزانِ تأمّل ہر دو را سنجیدہ است

بعد عمری آشنا شد دلبرِ نامہربان میتوان دانست قدرِ آشنا فہمیدہ است

بعد مردن ہم بہ اُمیدِ وصالِ آن پری چشمِ من در خود نگاہِ واپسین دزدیدہ است

کرد یادِ نگہِ شوخِ تو بیمار مرا داروی نیست بجز شربتِ دیدار مرا

بسمل اُفتادہ ام از تیغ فراقش شاید دل طپیدن برساند بہ درِ یار مرا

دل نہ تنہا از سرکوی بتان ناشاد رفت آہ این مشتِ غبار من ہمہ برباد رفت

نیست شخصی بی گرفتاری درین گلشن مگر سرو را دیدم کہ آزاد آمد و آزاد رفت

نمی دارم خیالِ ہمکلامی با لبِ لعلش بگوشِ خویش نامِ خود شنیدن آرزو دارم

دیدمش چون آسمانی چشم پرسیدم کہ چیست گفت این آہو ز جولان در غبارِ خود گم است

آہ این برگشتگی از طالعِ من کی رود من ز طفلی خوردہ ام در کاسۂ گرداب شیر

مردمِ چشمِ او دلِ ما را ہمچو زنبور نیشدار گزید

بیک وزدیدہ دیدن خشک مغزی رفع می سازد نگاہش روغن بادام باشد ناتوانان را

چنان بہ شیوۂ دیوانگی شدم مشہور کہ یار نیز مرا دید مرحبائی گفت

رباعی

شیطان چو درگاہ خدا شد مردود پرسید کسی چرا نکردی تو سجود

گفتا کہ منم محو جمالِ رخِ دوست جز ذاتِ خدا دگر ندانم مسجود

بعد ختم سرو آزاد - غریب ببیست و ہفتم جمادی الآخرہ سنہ تسع وستین ومائۃ والف (۱۱۶۹) رخت بہ عالم سرمدی کشید و در بلگرام مدفون گردید - مؤلف کتاب تاریخ بتجمیہ گوید ؎

شاعرِ خوش گوی صوفی مشربے مُرد در عینِ جوانی یا نصیب

وقت جان رفتن ندا آمد ز غیب بہر تاریخِ وفاتش یا غریب

۱۲ ۲۳
۵۴
۱۱ ۶۹

(۱۲۹) سید غلام مصطفٰے بلگرامی قدس سرہٗ

بن سید عبداللہ برادر زادۂ حقیقی و مرید سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی قدس سرہٗ - سحاب قلم در دامن بحر پیشین دُر رمناقب سامی ریختہ - وجوہریان کشور فقر را بہ خریداری برانگیختہ - درین بساط نیز گوہری چند از واردات قدسیہ می ریزد و لآلی آبدار بگوش معنی پروران می آویزد

میر صاحب مشرب عالی بود - و نشئہ فقر و درویشی دو بالا داشت ہموارہ بہ شیوۂ سپاہ گری کسب معاش ضروری می کرد - و نعل واژون زدہ شبدیز سیر فی اللہ جولان می داد -

در سنه ست وثلثین ومائة والف (۱۱۳۶) مؤلف اوراق در دار الخلافه شاهجهان آباد زیر سایۂ عنایت حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی جا داشت۔ مشارٌ الیه نیز دران ایام دران مقام به علاقه نوکری نواب مبارز الملک سربلند خان تونی وارد شد۔ و مثنوی ترجمانِ اسرار قیومی مولانا رومی قدس سرہٗ از خدمت حضرت علامی سند کرد۔ دران نزدیکی نواب مسطور را ایالت صوبه گجرات احمد آباد از پیشگاه خلافت مفوض گردید مشارٌ الیه در رکاب نواب بآن دیار شتافت وچون حکومت گجرات از عزل نواب به راجه ابهی سنگھ مرزبان خطۂ مارو ار مقرر شد۔ و با نواب و راجه صورت مخالفت رو نمود۔ و در سواد احمد آباد جنگی صعب واقع شد۔ مشارٌ الیه در آن معرکه جرعۂ شهادت چشید۔ و در سلک اَحْیَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ یُرْزَقُوْنَ منتظم گردید۔ و این واقعه هشتم شهر ربیع الاول سنه ثلث واربعین ومائة والف (۱۱۴۳) رو داد۔

بعد انفصال جنگ اجساد جمیع شهدا در میدان یافتند الّا سید غلام مصطفےٰ که هرچند تفحص کردند اثری گل نکرد۔

بچند روز پیش از شهادت رباعی گفته بود۔ و از حال آینده اخبار نموده۔ رباعی این است ؎

در خلوتِ ماورای ما یاری نیست	یعنی که به عرش و فرش اغیاری نیست
ماروح مجردیم ز آلایشِ مرگ	مارا به جنازه و کفن کاری نیست

سلیقۂ سید در انشاء رباعی مناسب اُفتاده۔ و در یاهای حقائق ومعارف برطرز مولانا سحابی استرآبادی از منبع طبعش جوشیده۔ الحق هر رباعیش چاره موجه ایست از بحر عرفان۔ و ترانه ایست از پردۂ لامکان۔ هر نکته اش تازیانۂ دلهای آگاه است۔ و پرتوی از شعلۂ اِنِّیْ اَنَا اللّٰه۔

دیوان رباعیاتش مدون است۔ و مذاق فقرش از کلامش مبرهن ؎

له مآثر الامراء جلد سوم صد ۸۰۵ تذکرۂ سربلند خان تونی۔

جز دوست هر آنچه هست اندیشهٔ ما — چون شعلهٔ آتش است در بیشهٔ ما

ما جام شراب نحن اقرب زده ایم — یعنی همه اوست در رگ و ریشهٔ ما

در عشق که فتح باب کردم همه را — سرمست شراب ناب کردم همه را

مرغان که همی زدند پر هائی دوئی — در نار یکی کباب کردم همه را

این هفت فلک که چون حجاب اند ترا — تا در نگری همه دواب اند ترا

تو پادشهی دلی ز خود بیخبری — پا نه به مه و خور که رکاب اند ترا

هان حال رجال را ببازی مطلب — نا ساخته کار کار سازی مطلب

از آتش عشق تا نسوزی یکسر — توحید حق از سخن طرازی مطلب

هر نشئه که هست از مِی ناب من است — جنت چمنی ز باغ شاداب من است

کس را چه خبر ز رتبهٔ عالیِ من — چون عالم بحت مستی خواب من است

ما را که نه عزّ و نه شرف در کار است — نی بحر و نه گوهر و صدف در کار است

در دیده دلی بهر شناسائی خویش — خاکِ قدمِ شاه نجف در کار است

این هستی من برون ز آب و خاک است — وز آتش و آب و انجم و افلاک است

چون درک کند زاهد بیچاره مرا — کین هیئت من گُنه وجود پاک است

من عاشقم و رمیده از دشمن و دوست — از خویش گذشته نی بد و نی نیکوست

زان مغز زمین و آسمانها شده ام — کز روز ازل دریده ام چندین پوست

ای زنده تمام عالم از فیض دمت — خواهان تو نیست جز وجود و عدمت

از من اثری نماند ای دوست که شد — سر تا قدمم فدای سر تا قدمت

ما عاشقِ ذاتیم صفاتی دگر است — بیرون ز جهاتیم و جهاتی دگر است

ما واجبی ایم ذکر واجب گوئیم — افسانه نویس ممکناتی دگر است

از دیدن روی تو رسیدم در خود — یعنی که جمالت همه دیدم در خود

صد شکر که از شوق تماشای رخت — چون برق طپیده آرمیدم در خود

هر کس در خود بهار و باغی دارد — در کلبهٔ تاریک چراغی دارد

تو غرّه مشو که ماهیِ دریائی — غوکِ لبِ جوی هم دماغی دارد

زاهد که عبادتِ ریائی دارد — در مجمعِ خلق خود نمائی دارد

هر چند که الله بگوید هر دم — والله که الله هوائی دارد

آن فرقه که خویش را ولی می دانند — بیچاره عوام را بخود می خوانند

الله و رسول بر زبان می رانند — چون در نگری خلیفهٔ شیطانند

هر کس خفاش آفتابش باشد — کی محو جمال بی نقابش باشد

زاهد طلبِ مقام تنزیه کند — غافل که همان عین حجابش باشد

سر تا بقدم چو دیده می باید شد — یعنی که بخود رسیده می باید شد

چون شیشهٔ پر شراب با صد مستی — بر طاق بلند چیده می باید شد

وا رستهٔ درد ها دوا را چه کند — بگذشته ز خویش مدعا را چه کند

سلطانِ جهان بال هما را چه کند — هر کس که بخود رسد خدا را چه کند

آنجا که توئی نه راه باشد نه دلیل — نی انجم و مهر و ماه گنجد نه خلیل

در عرصهٔ عشق پائی زاهد لنگ است — آری نرسد بجای احمد جبریل

در دهر که غول و رهبرِ خویش منم — یعنی که مقر و منکرِ خویش منم

هر چیز فتاده است زیرِ نگهم — یک نیزه بلند از سرِ خویش منم

بسیار کتب سند ز اُستا کردیم — بیهوده تمام عمر غوغا کردیم

شُد مشکلِ ما تمام حل آخر کار — چون دفترِ وقت خویش را وا کردیم

بر مشت غبار خویش آبی زده ایم — یعنی که به بزم جان شرابی زده ایم

خفاش مبا که بر درِ خانهٔ خود — هر جا گل میخ آفتابی زده ایم

وقت است که دل زدہر برکندہ کنیم چون لالہ وگل برین چمن خندہ کنیم
درخلوتِ خویش قحبۂ دُنیا را عریان ہمہ تن شویم و شرمندہ کنیم

بر دست بگیر، ہیچو من پیمانہ تا وا رہی از یگانہ و بیگانہ
آن گل کہ دمیدہ بود بر بام سرا عمریست کہ چیدمش بصحنِ خانہ

عشق است کہ گاہ مہر باشد گہ ماہ ہان تا نشوی چو کور چشمان گمراہ
ہر چیز کہ تو طالب آن می باشی در صورتِ مطلوب تو آید اللہ

بشنو ای دل حقیقت پنہانی ایمان موقوف شد بہ انسان دانی
ہر چند بصد سجدہ تو حق را خوانی تا سجدہ بہ آدم نکنی شیطانی

ای آنکہ تراست نسبت پنہانی بیچون و چگون بحضرت سبحانی
ازجسم چہ می ردی بجان رو سویش کس سایۂ بز نمی کند قربانی

(۱۳۰) احمدی - سید احمد بلگرامی

بن سید عبد اللہ برادر اعیانی سید غلام مصطفےٰ قدّس اللہُ اَسرارَہُما

سیدی بود پاک نژاد - دست بہ دامن صلاح وتقویٰ زدہ - چاشنی گیر لذّت فقر وفنا لنگر بحر وقار وتمکین - مرید عم مکرم خود سید العارفین قدس سرہٗ -

کتب تصوف اکثر مطالعہ می کرد - ومثل برادر خود میل بہ رباعی بیشتر داشت - عدد رباعیاتش زیادہ از چہار صد باشد -

سید تیر خوب می انداخت و در شجاعت و نبرد آزمائی لواء یکتائی می افراخت -

چون ہنگامۂ احمد خان ابدالی در سنہ احدی وستین ومأتہ والف (۱۱۶۱) از طرف قندھار بلند شد - و لاہور را غارت کرد - و محمد شاہ سلطان دہلی فرزند خود احمد شاہ را با وزیر الممالک نواب قمر الدین خان - ونواب صفدر جنگ

ابو المنصور خان و دیگر امراء عظام - برای مقابله از شاه جهان آباد رخصت فرمود - میر سید احمد درین یساق همراه نواب صفدر جنگ بود - و در اثناء سفر به بیماری درد جگر مبتلا گردید - ناگزیر در سهرند توقّف کرد - و چون شاهزاده از سهرند گذشته کنار دریای ستلج بر معبر ماچهی واره رسید - ابدالی با سی هزار سوار از راه لودیانه بالا بالا داخل سهرند شد - و سیزدهم شهر ربیع الاول سنه احدی و ستین و مائة و الف (۱۱۶۱) آن شهر را تاراج نمود - و هر که دست به شمشیر برد کشته شد - سید احمد جائیکه اقامت داشت و بحراست ناموس بعضی سادات و شیوخ می پرداخت زخم تفنگ بر شکم خورد - قضا و قدر از درد جگر نجات داده بزخم جانستانی معاوضه کرد - و روز پنجشنبه چهاردهم ماه مذکور مرغ رُوح او از قفس جسم پرواز داد - روز جمعه در همان حویلی مدفون گردید -

و چون شاهزاده را خبر وصول ابدالی به سهرند رسید عنان توجّه جانب سهرند تافت - فوج شرقی غربی شد و فوج غربی شرقی - از پانزدهم شهر ربیع الاول تا بیست و هشتم منه آتش حرب اشتغال داشت -

بیست و دوم این ماه روز جمعه وزیر الممالک نواب قمر الدین خان زیر خیمه نماز چاشت خوانده در وظیفه بود که گوله توب از جانب مقابل رسید و کار تمام کرد - و راجه ایسر سنگه پسر جی سنگه سوائی و دیگر راجها قریب دوازده هزار سوار از کشته شدن وزیر بی استقلال شده راه گریز بمالک خود پیش گرفتند - لشکر فیروزی با آنکه این دو رخنه عظیم راه یافت پای استقلال افشرده افاغنه را شکست فاحش داد - و بمفهوم آیه کریمه الٓمّٓ غُلِبَتِ الرُّوْمُ فِیْٓ اَدْنَی الْاَرْضِ وَهُمْ مِّنْۢ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَیَغْلِبُوْنَ فِیْ بِضْعِ سِنِیْنَ - بعد شکست نادر شاهی این فتح عظیم نصیب پادشاه هند شد - تاریخ گوئی "فتح خدا ساز" تاریخ یافت -

۱۱۶۱ھ

وبعد یک ماہ از فتح۔ محمد شاہ سلطان دہلی ببست وہفتم شہر ربیع الآخر شب جمعہ سنہ احدی وستین ومأتہ والف (۱۱۶۱) برحمت حق پیوست وپائین مزارِ سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہٗ درون حریم مبارک مدفون گردید۔

راقم الحروف در رحلت پادشاہ ووزیر ونواب آصف جاہ کہ درہمین سال فوت کرد تاریخ بتعمیہ می گوید ؎

گفت تاریخ چون کشیدم آہ ۶ — موت شاہ و وزیر و آصف جاہ ۱۱۶۷ − ۶ = ۱۱۶۱

القصّہ ہرگاہ فتنۂ جنگ فرونشست بعد یک ماہ از دفن جسد سید احمد را از خاک برآوردند۔ بقدرت ایزد سبحانہ سالم برآمد۔ وبیرون لاہوری دروازہ شہر پناہ سہرند بفاصلہ دو تیر پرتاب از دروازہ جانب جنوب از شاہراہ در مقابر شیخ محمد نامدار خانی بخاک سپردند۔

این چند رباعی نتائج طبع اوست ؎

باقدر تو رفعت ہمہ پست آمد — ہشیار ز ہیبتِ تو ہر مست آمد
بیخود افتادہ ام بگیری دستم — ای آنکہ یدِ تو فوق ہر دست آمد

این بندۂ بی ادب کہ ناہموار است — دانم کہ متاع کاسدِ بازار است
یا از دو جہان بساز او را آزاد — یا پیش نظر دار اگر درکار است

گر خار بہ گلزار تو باشد باشد — ور قلب بہ بازار تو باشد باشد
ہرچند سیاہ رو نباید این جا — گر نیل بہ رخسار تو باشد باشد

آنکس کہ گنہ نکرد پیدا نبود — او خود خلفِ آدم و حوّا نبود
حق است اگر خطا ز انسان نشود — عبد است اگر عفو خدا را نبود

مانند بناہا خلائق ما را — چون فیل کہ ہست در گروہِ اعمیٰ

ما را نه مقیّد و نه مطلق خوانند الّا پیداست این صفتها از ما

امکان که تمام راز در جیب ولیست مقصود ز یُؤمِنُونَ بِالْغَیْبِ ولیست
از غیب مراد این شهادت باشد ایمان آرش که سِرّ لاریب ولیست

گر من عوضِ بخششِ خاصت یا رب در حضرتِ تو شکر کنم نیست ادب
با تو نه برابری مرا می شاید شکرِ کرمِ خویش تو از خویش طلب

در عقل بسی حال بتر می باشد گه خوف و گهی رجا بسر می باشد
خوش آنکه درین دیر خرابات اورا از خویش و نه از خدا خبر می باشد

در گفت و شنید اوست مشهور منم دیده شده اوست لیک منظور منم
با این همه خیر و شر بمن منسوب است می نوشد دیگری و مخمور منم

دل شاد توئی اگر دلی شاد کنی با خویش کنی بهر که بیداد کنی
هر سود و زیان که از تو باشد بر تست در یاد خودی اگر خدا یاد کنی

ای دل بسرت قسم که جانانه توئی سرمایۀ هر عاقل و دیوانه توئی
با تست خدا و مصطفٰے و هر چیز امروز امیر بزم این خانه توئی

مقبول اگر کنی مرا ور مردود نازم که مرا حضرتِ تو یاد نمود
معشوق به قهر گر بعاشق نگریست روزی کند از لطف هم اورا خوشنود

ای نامِ تو احمدست و روحِ تو احد یعنی که توئی باعثِ هر جان و جسد
از اسم مبارکت چو موسوم شدم محتاجِ دگر مکن چه از نیک و چه بد

ای احمد مصطفٰے شفیعِ دو جهان بسپرد بدستِ تو مرا خالقِ جان
الحال بدستِ تست کار و بارم مختار توئی هر چه بخواهی کن آن.

از عین علی ذات خدا شد خوشنود آدم ز تراب او در آمد بوجود
چون دید رسول اصل آدم اورا ناچار ابو تراب کنیت فرمود

در حبِّ علی زجان و دل بر یابی | و ز هر دو جهان رتبۂ برتر یابی
حق رمز زعین و لی چنین می فرماید | کز لفظ علی ذات مرا دریابی

(۱۳۱) فرد - سید اسد اللہ بلگرامی

برادر زادۂ حقیقی سیّد غلام مصطفیٰ و دختر زادۂ حقیقی سید العارفین میر سیّد لطف اللہ و مرید آن خدا آگاہ است قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَهُم

ولادت او دہم شہر ذی الحجہ سنہ اربعہ عشر و مائۃ و الف (۱۱۱۴) رو نمود- بہ صفائی ذہن سلیم و ذکای طبع مستقیم ممتاز بود- و بدقائق سخن خوب می رسید و نثر خوب می نوشت- و چاشنی تصوف بلند داشت و از ہمنشینان راقم الحروف است-

حیف کہ در عین شباب آن قدر امراض مزمنہ عارض او گشت کہ حیات چند روزہ را در نہایت بی حلاوتی گذرانید- و شب شنبہ بیست و دویم جمادی الاولی سنہ تسع و اربعین و مائۃ و الف (۱۱۴۹) رخت بدار الامان آخرت کشید- محرر اوراق آیۂ کریمہ اِنَّ الْاَبْرَارَ لَفِیْ نَعِیْمٍ عَلَی الْاَرَائِکِ (۱۱۴۹) تاریخ یافت قبرش جانب غربی محلہ میدان پورہ بر کنار مقابر اسلافش واقع شدہ-

این چند بیت از مسودات او بدست آمد ؎

شب کہ آن ماہ جہان افروز رخصت خواہ شد | آہ من تعظیم کرد و اشک من ہمراہ شد
نگاہِ شوخ چشمم ہر طرف بی باک می اُفتم | نریزد آبروی من اگر بر خاک می اُفتم
سر شکِ طفل طبعم شوخ چشمی در بغل دارم | نہ پیچم سر اگر بر روی آتشناک می اُفتم
بہ پایش بوسہ زد رنگِ حنا سرخی دو بالا شد | دلم خون شد ز حسرت این عجب ہنگامہ برپا شد
نہ ہر کہ تاج بہ تارک زند سری داند | نہ ہر کہ خرقہ بپوشد قلندری داند

دلاورانِ صفِ عشق کشتۂ خویش اند | نہ ہر کہ تیغ بہ بندد سپہگری داند
کسیکہ دولتِ اقلیم نیستی دریافت | شکست آئینۂ دل سکندری داند
چو سروِ ہر کہ بآزادگی قدم افشرد | بزیر بار تعلق شدن خری داند
جہادِ نفس بود کارِ شیرِ مردانِ فرد | نہ ہر کہ صف شکند او بہادری داند
بود بعالم تجرید ما لباس دگر | بریدن از دو جہان است قطع جامۂ ما
ہوس مقصدم مشاطگی را از خدا خواہ | دگرنہ این حیا پرورد کس محرم نمی داند

(۱۳۲) سید عظیم الدین بن سید نجابت بلگرامی

ایضاً برادرزادۂ حقیقی سید غلام مصطفیٰ ست قدس سرہٗ۔

تولّد او شب چہارشنبہ ہشتم ذی القعدہ سنہ ثلث عشر و مأتہ والف (۱۱۱۳) واقع شد۔

سیدی بود صاحب خلق عظیم و میزان طبع مستقیم۔ از آغاز سن وقوف بہ تتبع شعر پرداخت وقماش نظم و نثر را خوب می شناخت۔ و بنا بر مناسبتی فطری گاہی خود ہم سخن موزون می نمود۔ و در فکر بر روی خود می کشود بسعادت ارادت سید العارفین کامیابی داشت۔ و در کوچۂ تصوف رایت بلند می افراشت۔ معہذا در وصف شجاعت سر خیل دلیران بود و در بیشۂ پُردلی نی درناخن شکن شیران۔

اواخر عمر نوکری نواب صفدر جنگ وزیر الممالک اختیار کرد۔ و در جنگی کہ نواب وزیر را با افاغنہ[۱] بیست و دوم شوال سنہ ثلث وستین و مأتہ والف (۱۱۶۳) مابین بنتیالی و سہاور صورت گرفت میر عظیم الدّین و میر غلام نبی کہ ذکرش نگارش یافت۔ در عرصۂ کارزار تلف گردیدند۔ و جز داغ حسرت لالہ اثری از بین

[۱] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۶۷ مطبوعہ کلکتہ۔

زمین گل نکرد- راقم الحروف گوید ؎

میر عظیم الدین والا گہر | زادهٔ طبعش ہمہ دُر یتیم
شیر دلِ عرصۂ مردانگی | در صفِ ہیجا قدمش مستقیم
بر سرِ میدان سرِ جان گذشت | در چمنِ خلد برین شد مقیم
فوز عظیم است ازین خاکدان | رخت کشیدن بریاضِ نعیم
خامہ ازین راہ گذارش نمود | سال وفاتش "ہمہ فوز عظیم" ۱۱۶۳ھ

وقتی کہ این بیت قاسم کاہی[1] پیش او خوانده شد ؎

چون زعکسِ عارضش آئینہ برگِ گل شود | گرد ران آئینہ طوطی بنگرد بلبل شود

بسیار خوش کرد- درہمان ایام حسب الطلب والد خود سیّد نجابت بہ گجرات احمد آباد رفت وبعد انقضاء مدّت پنج سال از احمد آباد بوطن اصلی معاودت نمود شبی با فقیر گفت آن بیت چہ بود- فوراً بیت مذکور خواندم- تعجّب کرد کہ بمجرد سوال حرف پنج سالہ چہ طور بیاد آمد- گفتم این قدر در خاطر بود کہ وقت خواندن این بیت شمارا پسند افتاد-

این دو سہ شعر نمونۂ فکر اوست ؎

داغ بر دل دارم وچون لالہ سیرابم ہنوز | آتشم اما چو صہبا عالمِ آبم ہنوز
عالمی پروانہ شد آن شمع قامت را بہ بین | در دلِ شب جلوۂ صبحِ قیامت را بہ بین
خواب وبیداریِ چشمِ تو عجب معجونی است | بہم آمیختہ از مستی و ہشیاری ہا
شادم بہ قتلِ خویش کہ از کوثرِ لبت | یک جرعہ خون بہای شہیدان نوشتہ اند

(۱۳۳) محب- سیدغلام نبی بلگرامی

فرزند صغیر سیّد غلام مصطفیٰ مذکور قدس سرہ- جوانی بود صاحب السیف والقلم

[1] نتائج الافکار صفحہ ۳۶۶ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء-

درصف بزم و رزم پیش قدم - تیغ زبانش جوہردار حسن بیان - مدسنانش بسماء صفحہ میدان - بارہا در معارک صفہا شکست و بزنجیر جوہر فولاد پای تہمتنان بربست دردیعان تمیز میل سخن بہم رساند - و دواوین سخن سنجانِ نو و کہن را تبیر کردہ با خوشگویان عصر مثل شیخ عبدالرضا متین صفاہانی و آقا عبدالعلی تحسین ملاقات نمود -

و در عالم نوکر پیشگی بصوب بنگالہ رفت و از انجا برگشتہ در سلک نوکر وزیرالممالک صفدرجنگ در آمد - و چون نواب وزیر بہ کرت ثالث لشکر بر سر افاغنہ کشید - و افاغنہ در دامن کوہ مداریہ کہ شعبہ ایست از کوہ سوالک پناہ گرفتہ مستعد پیکار شدند و بعد محاربات صلح انعقاد یافت - در ایام جنگ ببیست و ہفتم صفر سنہ خمس و ستین و مأتہ و الف (۱۱۶۵) میر غلام نبی بزخم تفنگ نقد زندگانی درباخت - حیف کہ این چنین جوان قابل و فرد کامل در عین شباب از دست روزگار ضائع شد - و واماندگان را داغی کہ علاج پذیر نیست بر دل نشاند - محرر سطور گوید ؎

در فنِ سخن بلند تقریر محب   در معرکہ آبروی شمشیر محب

تاریخ وفاتِ او زدل پرسیدم   فرمود "بہشت محفل میر محب" ۱۱۶۵

شجاعت ارث خاندان اوست - و اکثر مردم ازین دودمان ساغر موت احمر چشیدہ اند و گلگونۂ شہادت بر رومالیدہ - از انہا جمعی کہ بموزونی موصوف بودند درین انجمن جلوہ نمودند -

چند بیت از محب بر محبان سخن ملتمس می شود ؎

دل از مژگان و خالِ پشت چشم او حذر دارد   کہ ترکِ چشم او مستانہ شمشیر و سپر دارد

بہ بزم می پرستی عشرت رندانہ شب کردم   نقابِ شیشہ وا از چہرۂ بنت العنب کردم

ز فیض نیست برون سیر بینوائیِ ما   بہ فرق خار نہد گل برہنہ پائیِ ما

بسکہ از دیوانگی باشد بسامان کار ما | سنگ طفلان گل زند در گوشۂ دستار ما

زسبزه بر رُخِ او گرد گل بہارِ دگر | بہ پای دل زسرِ نو خلید خارِ دگر
دلم بذکر تو شاد و سرم بفکر تو خوش | دل و دماغ ندارم بکار و بار دگر

قدم برون نگذارم ز آستانۂ خویش | شدم چو جوہرِ آئینہ نقش خانۂ خویش

زمن نگار بایماء پیام گفت و نگفت | بسینہ دست نہاد و سلام گفت و نگفت
مقام صیدِ دلِ خود زیار پرسیدم | نمود کاکل پر حلقہ دام گفت و نگفت
سپرد تیغ نگہ را بدست مردم چشم | بہ عاشقان جہان قتل عام گفت و نگفت
خط صحیح بر آورد خواجۂ حسنش | مرا ز بندہ نوازی غلام گفت و نگفت
ببین کہ ساقیِ کوثر محب صادق را | اشارہ کرد سوی حوض جام گفت و نگفت

امشب ای شمع درین بزم بناز آمدۂ | آفرین باد کہ پروانہ نواز آمدۂ
غیر محراب دو ابروی بتان سجدہ مکن | عشقبازانہ اگر بہر نماز آمدۂ
جرسِ شوق درین دشت بجنبان از دل | گر تو با قافلۂ عجز و نیاز آمدۂ
قصّۂ شوق مکن در شب ہجران کوتاہ | اگر ای شانہ ازان زلف دراز آمدۂ
ہیچ جز وصف علی نیست بشعرِ تو محب | آفرین باد کہ خوش مدح طراز آمدۂ

(۱۳۴) قابل۔ سید عبد اللہ بلگرامی

از بعض طبقات سادات بلگرام ساکن محلّہ میدان پورہ۔ پیشتر در طبقۂ فضلا ممتاز است و حالا در گروہ شعرا بی انباز۔

تخلص او اسمی بامسمی بود۔ و در فضل و کمال و تحریر ہفت قلم و فنون سپاہگری و ورزش اسلحہ و اکثر صناعات اہل حرفت وقوف عالی داشت۔ و در صفت کبری مشارٌ الیہ انامل می زیست۔

همواره روزگار قرین اعتبار گذرانید و بیشتر برفاقت نواب مبارز الملک سربلند

خان تونی بسر برد۔ و بخدمت عدالت معسکر می پرداخت۔

وچون کرت اولی سربلند خان در سنہ اربع و عشرین و مأتہ والف (۱۱۲۴)

ناظم صوبۂ گجرات احمد آباد شد۔ سیّد عبد اللہ را منصب صدارت احمد آباد تفویض

نمود۔ سیّد با ارباب وظائف سلوک پسندیدہ کرد۔ و غربا و ضعفا را باحسان نواخت

آخر الامر در دار الخلافہ شاہجہان آباد بیماری استسقا عارض شد۔ بہمان

حالت بہ بلگرام آمد۔ و بعد چندی موافق سنہ اثنتین وثلثین و مأتہ والف (۱۱۳۲)

جان بجہان آفرین سپرد۔ و سمت غربی باغ محمود در مقابر قبیلۂ خود مدفون گردید

بعد انتقال آن مرحوم کتابخانۂ او شیرازہ جمعیت گسیخت۔ و اشعارش بہ تاراج

حوادث رفت۔ ہمین یک بیت بدست آمد ؎

مگر بسرمہ اثر کرد ضعف طالع من   کہ بی عصا نتواند بچشم یار رسید

(۱۳۵) واحد میر عبد الواحد ترمذی بلگرامی

ترجمہ اب والانسب او نظر پروردہ لطف الہی سیّد محمد اشرف درگاہی در

سلک فضلا از دفتر اول انتظام یافت۔

میر عبد الواحد صاحب طبع لطیف و ذہن شریف بود۔ و سراپا بہ حلیۂ مکارم

اخلاق وجلائل اوصاف آراستگی داشت۔ اختر نجابت از جبین مبینش می درخشید

وعطر خلق محمدی از گل عنصرش می ترادید۔

شعر بزبان فارسی وہندی می گفت۔ وجواہر زواہر بمثقب اندیشہ می سفت سخن

شیرینش بہ گلوسوزی نبات است۔ و شعر آبدارش بہ گوارائی آب حیات

از یاران میر عظمت اللہ بیخبر بود۔ و نسبت بہ فقیر شفقت فراوان می فرمود۔

آبائی میکہ والد ماجد او سیّد محمد اشرف بحکومت موضع راہون از اعمال دار السلطنۃ لاہور می پرداخت او را با کفار آن نواحی جنگ رو نمود۔ میر عبد الواحد در معرکہ جرعۂ شہادت چشید۔ وہمانجا این آفتاب دل افروز خاکپوش گردید۔ واین واقعہ دوم محرم روز جمعہ بعد نماز عصر سنہ اربع وثلثین ومأتہ والف (۱۱۳۴) واقع شد۔ عمر شریفش از پنجاہ متجاوز بود۔

نگارندۂ سطور در تاریخ شہادت آن مغفور قطعۂ نظم کردہ ویک عدد زیادہ را بحسن تعمیہ بر آوردہ ؎

میر عبد الواحدِ شیرین سخن — از زبانش آب حیوان می چکید

سیّدِ والا گہر صاحب ہُنر — تا ثریّا نظم ونثرِ او رسید

والدِ او حاکم راہون شدہ — در رکابش رخت آنجانب کشید

خطۂ پنجاب را از مقدمش — آبروی تازۂ آمد پدید

با زمینداران کافر رزم کرد — از شہادت جُرعۂ صافی چشید

در سخن واحد تخلص می نمود — لفظ ذوقی ہم تخلص بر گزید

چون کہ واحد رفت سالِ رحلتش — کلک خونین زد رقم "ذوقی شہید"

۱۱۳۵
۱
۱۱۳۴

صیّادِ فکرش وحشیان معانی فراوان صید کردہ اما از عوارض روزگار مقید رشتۂ شیرازہ نساختہ لہٰذا اکثری از آن بہ پرواز آمد۔ برخی از اشعار کہ در بیاضہا مثبت بود درین سواد سفیدی می کند ؎

امروز بر جبینِ تو چین دیدہ ایم ما — صد رنگ ناز را بہ کمین دیدہ ایم ما

گر بود رہ یک قدم بی رہنما دور است دور — بی اجل نتوان رسیدن گرچہ منزل زیر پاست

سوختم در آرزو یش کاش ای صورتگران — گردۂ تصویر او سازید از خاکسترم

آگہ ز دل شکستنِ بلبل نۂ ہنوز　　طرفِ کلاہ خود مگر ای گل ندیدۂ

عمریست در رُخ تو تماشائیِ خودیم　　آئینہ است بسکہ ترا از صفا جبین

نباشد از گدازِ دل محبت نامہ ام خالی　　چو بکشائی سرِ مکتوب من طوفان شود پیدا

آتشی پیچیدہ ام در نامۂ پُرسوزِ خویش　　گر سمندر نیستی مکشایِ مکتوبِ مرا

نیستم محتاجِ خضر از فیض سوزِ خویشتن　　اخگرم خاکسترِ خویشیم بہ از آبِ بقا ست

رباعی

تا کی بہ ہوا و حرص مائل باشی　　زان رہ کہ بریدنی است غافل باشی

اکنون کہ گذشتہ را تلافی خواہی　　از خنجرِ انفعال بسمل باشی

وا ورا نسخۂ ایست مسمی بہ "شکرستان خیال" مشتمل بر نظم و نثر در وصف حلویات غزل و رباعی و قطعہ و مثنوی و مخمس و ترجیع بند بدستور دیوان مرتب دارد و درخاتمہ نکات شیرین آوردہ - و درین نسخہ بمناسبت شیرینی ذوقی تخلص می کند - و اشعار ہندی ہم درین رسالہ می آرد - برخی ازان در فصل ثانی می آید انشاء اللہ تعالیٰ -

در خطبہ این نسخہ گوید :-

"مخفی نماند کہ از تصنیف و تالیف این رسالہ و اظہار میل و رغبت با شیرینی سببی و واسطۂ

"مظنون ارباب قیاس خواہد بود اما قسم ؎

"بموزونیِ قامتِ نیشکر　　کہ اصلِ ہمہ آمد آن مفتخر

"بعشقِ زلیبیِ خاطر پسند　　کہ انداخت در گردنِ جان کمند

"بحلوای تر آن فرح بخش جان　　بمقراضی آن غم تراشِ جہان

"بہ پُرمغزیِ پستۂ خندہ رو　　کہ چون سبزِ ہند است زیبندہ رو

"بآن نرمیِ مجاۂ بلگرام　　کہ شبنم نزاکت ازو کردہ وام

"ندارم سرِ بنگ باور کنید　　کہ دارم ازو ننگ باور کنید

"به تریاک هم نیستم آشنا — هم از تهمت کو کنارم رها

"کنون به که تمهید کمتر کنم — غزل خوانی مدعا سر کنم

آنانکه پرده از رخِ لوزینه وا کنند — آیا بود تواضعِ صحنی بما کنند

نان از تنور بهر مُربّا جدا شداست — لازم بود که حق غریبی ادا کنند

در کار خیر حاجتِ هیچ استخاره نیست — اهمال در تناولِ فرنی چرا کنند

انجیر را ز شاخ درخت ار جدا کنید — پنهان ز چشم بد به لبش آشنا کنید

یکبار پوست را ز تنش بر کشیده اید — بارِ دگر به کیله ندانم چها کنید

هنگام آن شده که اسیران انبه را — بر کام دل ز محنتِ زندان رها کنید

آورده ام برای شما شربتِ انار — نوشش کنید و مخلص خود را دعا کنید

گر خاطرِ شما ز اناناس خوش نشد — چون ذوقی از شریفه و تربز غذا کنید

شیرین نشدی ذائقه شکر نشدی گر — چشم نشدی سیر مزعفر نشدی گر

فائق نشدی خشکه بدین سان به حلاوت — یاری دهِ او روغن و شکر نشدی گر

چندان به ادب دوست نمی داشتمش من — با شیر و شکر حُبِّ پیمبر نشدی گر

حلوا نفزودی به دماغ این همه قوّت — ذوقی همه اجزاش برابر نشدی گر

نقل بگیر بر زبان یک دو سه چار و پنج و شش — ریزهٔ قند در دهان یک دو سه چار و پنج و شش

در قدحِ بلور کن شربتِ قند یا گلاب — چمچه بزن دران میان یک دو سه چار و پنج و شش

پیدهٔ دلفریب را گرچه ثقیل گفته اند — لیک ندارد ت زبان یک دو سه چار و پنج و شش

شاهد انبه ام بکف گرفته از کمالِ شوق — بوسه دهم بروی آن یک دو سه چار و پنج و شش

صحن پُر از مزعفر و کاسه پُر از برنج و شیر — خوب نمایدم به خوان یک دو سه چار و پنج و شش

مصرع نغز اطعمه وه چه خوش است ذوقیا — خربزهای خوش بنان یک دو سه چار و پنج و شش

نه تنها دل ز ذوقِ برفیم بیتاب می گردد — که از یادِ زلابی محو پیچ و تاب می گردد

ببین بسوی چپاتی بدیدهٔ انصاف | که بی وصالِ شکر حالتِ نزاران چیست
غرض ز موسمِ برسات اولہ و بوندی است | وگرنہ این ہمہ تمہید برق و باران چیست

چرا نہ نیشکر از خرمی بخود بالد | کہ آل او ہمہ مقبول آمد و منظور
در تمنای ملاقات شکر ای ذوقی | آب گردید دلِ شیر بأُلفت سوگند

(۱۳۶) ایما- بندگی سید محمد حسن بلگرامی

برادر صغیر میر عبد الواحد ذوقی بلگرامی- گل سر سبد چمن استعداد بود- ونہال سر بلند قابلیت خداداد- مصوّر ازل حسن صورت را با حسن سیرت آمیختہ- ورنگ حیرت در دیدهٔ تماشائیان ریختہ-

در صغر سن مصحف مجید را از بر کرد- و در پانزده سالگی فنون عربی و فارسی و ہندی را فراہم آورد- شعلۂ آوازش دل سنگ می گداخت- وحسن قرائتش ایمان سامعہ را تازه می ساخت-

از انجا کہ کسب ہوای زندگانی وتحصیل اسباب کامرانی مقتضای عہد شباب است در عنفوان عمر از وطن مالوف بر آمده شاہزاده عظیم الشان بن شاه عالم را ملازمت نمود و بہ منصبی سرافرازی یافت (پدرش) سید محمد اشرف درگاہی دران وقت نوکر شاہزاده محمد اعظم بن خلد مکان بود

چون خلد مکان رایت عزم بملک جاودانی افراخت- وشاه عالم از کابل و محمد اعظم شاه از دکن بداعیۂ محاربہ شتافتند- و در میدان دھولپور بر مسافت دوازده کروه از اکبر آباد تلاقی فئتین رو نمود- و محمد اعظم شاه در معرکہ نقد زندگانی درباخت ونسیم ظفر بر پرچم الویۂ شاه عالم وزید- بعد فراغ جنگ سید محمد حسن کہ جوان نازنین بود و سلاح در برداشت- تاب حرارت ہوا نیاورده بہ خیمۂ خود

آمد- و با حاضران گفت سلاح از من بگیرید که تاب و طاقتم نماند- همین که دراز کشید- چراغ حیاتش خاموش شد- و مردم خاک حسرت بر سر انداختند و بعد تجهیز و تکفین بر دروازه دهول پور دفن ساختند-

چون راه آمد و شد و اشد سید درگاهی بملاقات پسر شتافت- او خود زیر خاک رفته بود- بیطاقتیها کرد فائده نداشت-

جنگ سلطانی بیستم شهر ربیع الاول واقع شد- سید محمد حسن بیست و یکم ماه مذکور سنه تسع عشر و مائة والف (۱۱۱۹) برحمت حق پیوست- آیه کریمه "اِنَّمَآ اَشْکُوْا بَثِّیْ وَحُزْنِیْٓ اِلَی اللّٰہِ" (۱۱۱۹) تاریخ رحلت اوست که علامهٔ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی یافته و بگرفتار حالت یعقوبی سید محمد اشرف درگاهی تحریر نموده

این چند بیت تذکرهٔ ایماست ؎

جمالش بسکه در بزم تخیل جلوه پیرا شد — سویدای دلم چون مردمک محو تماشا شد

مرکز گردشِ ما نیست بغیر از دلِ ما — محل ما دلِ ما هم دلِ ما منزلِ ما

وصفِ تو اگر بر لبِ دریا گذر آرد — از گوش صدف پنبهٔ گوهر بدر آمد

مگر در یاد ماهِ من ز بلبل ناله می خیزد — که مد شاخ گلها در چمن چون هاله می خیزد

انتخاب از ناز خوبان نیست جز حسن کلام — وای بر بلبل که از گل یک سخن نشنیده است

کشادِ کارم از جمعیتِ خاطر نمی آید — نشد چون غنچه بی چاکِ گریبان فتحِ بابِ من

رسید قاصد و وا شد گره ز غنچهٔ دل — هوای بال کبوتر نسیم باغ من است

ز تمکینِ تو ای ظالم فغانم جوششی دارد — سکوتِ گل زند ناخن دلِ مسکین بلبل را

نیاز و ناز را یکدگر خوش جلوه می بخشد — درازیهای دست از من از و دامن کشیدنها

(۱۳۷) آگاه- سید علی رضا سلمه اللہ تعالے

خلف الصدق میر عبد الواحد ذوقی مذکور- همعمر و یار دلپذیر این فقیر است و

بحکم ارث گلدستۂ اخلاق حمیده و نسخۂ جامع اوصاف پسندیده۔ کتب مختصرات درسی تحصیل نموده و در فارسی استعداد شایسته بهم رسانده۔ بدقائق شعر خوب می رسد۔ وگاهی خود هم فکر می کند۔ این رباعی زادۂ فکر اوست ؎

هرچند بود ضمیر پاکت روشن | بی راهبری گام درین راه مزن
پیداست که شمع پیش پای خود را | بی شمع دگر نمی تواند دیدن

(۱۳۸) عارف۔ محمد عارف بلگرامی

از اولاد مخدوم محمد رکن الدین بلگرامی است قدس سرہ که ذکر شریفش در دفتر اولیاء الله گذارش یافت۔

تولد محمد عارف روز جمعه نهم ذی القعده سنه اثنتین وعشرین ومائة والف (۱۱۲۲) دست داد۔ جوانی است سنجیده۔ وعندلیبی است نورسیده۔ اول شخصی از دودمان مخدوم رکن الدین که چراغ سخن افروخت۔ وطرز موزونی از مبدء فیاض آموخت۔ اوست

از عنفوان شعور به گلگشت کوچۂ سخن خرامید۔ ودر فن فارسی وهندی کمالی بهم رسانید سیما شعر هندی که این فن را خوب ورزیده وغزالان تازه در دام کشیده۔ برخی از سبزان هند در فصل ثانی نقاب از رخ می کشایند۔

با فقیر محبّت تمام دارد۔ وهمیشه به نامه وپیام مرهمی بر دلِ ریش می گذارد۔ این چند بیت ثمرات فکر اوست ؎

گرمیِ محفلِ من از رخِ صهبا باشد | رشتۂ شمع من از پنبۂ مینا باشد
قطع این راه توان کرد بیک قطع نظر | خار پایت مژۂ دیدۂ بینا باشد
بسکه نیرنگی حسنت بنظر جلوه نمود | مژۂ من پر طاؤس تماشا باشد

نیست معلومم کہ چشمِ زخمِ من چون می پرد | شاید از مژگان او آمد پیامِ بوسۂ
مشو برای کبابے بآتشی محتاج | چو سنگ از جگرِ خویشتن شرار طلب
چون صریرِ خامہ نبود نالہ ام را آفتی | سرمہ می سازد بلند آوازِ فریادِ مرا

رباعی

ختم آمدہ منشور ولایت بر تو | انجام صحیفۂ ہدایت بر تو
تعقیب خلافتِ تو بر جا باشد | چون ہست مدارِ ہر نہایت بر تو

ای دل کردی چہ کار یادِ تو بخیر | رفتی بتلاش یار یادِ تو بخیر
در حسرتِ دیدار کسی خاک شدی | ای بسملِ انتظار یادِ تو بخیر

صوفی گوید کہ ما خدائیم ہمہ | زاہد گوید کہ با خدائیم ہمہ
این ہر دو بکار خویش ضدی دارند | مائیم خدا و با خدائیم ہمہ

(۱۳۹) صانع۔ نظام الدین احمد بلگرامی

ہمین نام تاریخ تولّد اوست۔ مطابق سنہ تسع وثلثین ومائۃ والف (۱۱۳۹) جوانی است از عشیرۂ قضاۃ عثمانی مہذب و مؤدب۔ در حداثت سن کلام اللہ را یاد گرفت۔ و در خدمت میر نوازش علی سلّمہ اللہ تعالیٰ تربیت یافت۔
مشق سخن از خدمت میر می کند۔ و طبع سلیم و ذہن مستقیم دارد۔ و از قبیلۂ قضاۃ عثمانی اول کسیکہ شعر درست انشا کرد۔ و لآلی دلپسند بہ غواصی فکر بر آورد اوست۔ ایزد سبحانہ عمرش بیفزاید۔ و پایۂ سخنش را نترقیہا کرامت نماید۔
این چند شعر نتائج طبع اوست ؎

نقش روی یار را مانی بہ پرکاری کشید | چون نظر بر چشم او افگند بیماری کشید
توان زائل نمود از بخت عاشق تیرہ رنگی را | کند گر صنعتِ مشاطہ زیبا روی زنگی را

بحرفی کشتگان را زنده سازد کافرِ حشمت ... مگر دادند اعجاز مسیحا این فرنگی را

داغ احسان برنتابد همتِ والای ما ... از حنا رنگی نگیرد دست استغنای ما

هرگز از دورِ فلک عشرت نصیبِ ما نشد ... سرکه شد از شور بختی باده در مینای ما

در جهان امروز از بس قدر اهل زر بود ... می زند پهلو به عیسی هر که صاحب خر بود

گرد کین از جانبِ ما بسکه در دلها نشست ... در میان ما و یاران سدِّ اسکندر بود

در جهان از بسکه باشد صلح کل آئین مرا ... می شمارم آفرین هر کس کند نفرین مرا

در بهارستانِ غفلت ایمن از غارتگرم ... غنچۂ تصویریم و نبود غمِ گلچین مرا

بسکه هر شب سبزۂ خطِّ تو می بینم بخواب ... سبز همچون بال طوطی شد پرِ بالین مرا

مپوش چشم خود از روی نو خطان زاهد ... کسی که منکرِ مصحف بود مسلمان نیست

هیچ بی برگ و نوا نیست ز فیضش محروم ... گر زنی نغمه گرفتند شکر بخشیدند

آنچه باید در خورِ هر شخص سامان می کند ... دخترِ رز را بود گهواره از پیمانها

تنگ چشمان را ز دولت خسّت افزون می شود ... مشت بر بندد صدف هرگه گهر آید بدست

شادمانی می کنند از مرگ خود روشندلان ... شد مرا این نکته روشن از لبِ خندانِ برق

نامِ آبا روشن از فرزند صاحب جوهر است ... حرمتِ دیگر به عالم از گهر دارد محیط

اهل همت را چه باک از خصمیِ بد گوهران ... سنگ نتواند کسی بر شیشۂ گردون زدن

به مستی داد جانان وعدۂ یک بوسه ام صانع ... چه سازم گر خدا ناکرده از اقرار برگردد

از هجوم داغ ناپیداست دل در سینه ام ... در سوادِ خویشتن این شهر پنهان گشته است

چرا از عشق خود آگاه کردمش صانع ... اگر حجاب نماید ز من سزای من است

(۱۴۰) سخنور ـ شیخ محمد صدیق بلگرامی[۱]

پدرش قاضی احسان اللہ امروز به منصب قضاء شهر قیام دارد ـ سخنور کلام اللہ

[۱] نتائج الافکار صفحه ۲۲۴ ـ

را از بر کرده مختصرات کتب درسی گذرانید۔ مشق سخن در سایۂ تربیت میر نوازش علی می کند و فکری صحیح دارد۔ از وست ؎

تا بہ گلگشتِ چمن آن سرو قامت می رود | بر سرِ قمری چہ آشوبِ قیامت می رود
می شود سرمایۂ ناز آن سپاہی پیشہ را | آنچہ از جنسِ نیازِ من بغارت می رود
بی دماغانِ جنون از فکرِ صحرا فارغ اند | از خراب آباد دل طرحِ بیابان ریختند
در چمن آید اگر آن غنچہ لب بلبل ز شرم | زیر بالِ خود کند چون بیضہ پنہان غنچہ را

(۱۴۱) ثمین۔ شیخ غلام حسن بلگرامی

خواہرزادۂ قاضی احسان اللہ مذکور۔ جوان خوش طبیعت است۔ گاہی فکر شعر می کند و از میر نوازش علی اصلاح می گیرد۔ از وست ؎

از بسکہ سودم از سرِ افسوس کف بہم | دستم رساند آبلہا چون صدف بہم
ز سنگہای جفا مشکن ای پری پیکر | ترحمی کہ ترا منزل است شیشۂ دل

(۱۴۲) وامق۔ نواز محی الدین بلگرامی

پدرش شیخ غلام محی الدین فاروقی تن بخشی نواب مبارز الملک سربلند خان تونی بود و وامق ذہن درستی دارد۔ و با کتب درسی اشتغال نمودہ حیثیتی بہم رساندہ و مشق سخن از میر نوازش علی استفادہ می کند۔ از وست ؎

گر بہ بینی تو مرا بر سرِ راہی گاہی | چہ شود گر بنوازی بنگاہی گاہی
بسکہ در ماندۂ ہجرم ز خدا می خواہم | وصل ہر روزہ اگر نیست بماہی گاہی
یاد روزی کہ گزر داشت بہ کویش وامق | بود با او نظرِ لطفِ تو گاہی گاہی
بسکہ حیرانِ تماشایِ تو گردیدم نماند | در چراغِ دیدہ ام چون دیدۂ بسمل فروغ

(۱۴۴۳) محزون - سیّد برکت اللہ بلگرامی

از اولاد سیّد محمود اصغر بلگرامی است که ذکرش در دفتر اولیاء اللہ سمت تحریر یافت - جوان شایستہ است - اکثر بہ دواوین و کتب فارسی وا رسیدہ و اخذ آداب و مشق سخن از میر نوازش علی نمودہ - از وی می آید ؎

عاشقم وصل یار می خواہم | عندلیبم بہار می خواہم
بہر یک بوسہ نا اُمید مکن | کز تو این یادگار می خواہم
یا علی بہر قتل دشمن دین | مددِ ذو الفقار می خواہم
با گناہِ ز حد فزون محزون | رحمت از کردگار می خواہم

دعوی یک بوسہ از لعلِ لبش می داشتم | خط برون آورد و ما را کرد آخر لاجواب

سپاس چمن آرای ازل کہ نو بہار فصل اول بہ مراد رسید - و دل و دیدۂ تماشائیان را سرمایۂ نشاط بخشید - قلم گرم رفتار عرقہا افشاند تا بہ شادابی این چمن پرداخت - و زبان آتشین گفتار شمعہا گیراند تا عرصۂ این سواد را روشن ساخت - اکنون طوطی ناطقہ فاتحہ ختم می خواند - و تاریخ اختتام بہ عرض موزونان نکتہ سنج می رساند ؎

ز نوکِ کلک من نقشے تراوید | کز و تصویر حیرانی است بہزاد
اگر تاریخ این تالیف پرسند | بگو "تحریر عالی کرد آزاد"

فصل ثانی در ذکر قافیہ سنجان ہندی جَزَاہُمُ اللّٰہُ بِجَائِزَۃِ الْخَیْرِ

من ہیچدان با زبان عربی و فارسی و ہندی آشنایم - و از ہر سہ میکدہ بقدر حوصلہ قدحی می پیمایم - در عربی و فارسی عمرہا مشق سخن کردم و نورسان معانی را در آغوش فکر پروردم - مشق سخن ہندی ہر چند اتفاق نیفتاد - و فرصت تسخیر سنبران این قلمرو دست بہم نداد - امّا سامعہ را از نوای طوطیان ہند حظّی وافر است - د

ذائقہ را از چاشنی شکر فروشان این گلزمین نصیبی متکاثر۔

معنی آفرینان عربی و فارسی خون از رگ اندیشہ چکانیدہ اند۔ و شیوۂ نازک خیالی را بہ اعلی مراتب رسانیدہ۔ افسون خوانان ہند ہم درین وادی پای کمی ندارند بلکہ در فن "نایکا بہید" قدم سحرسازی بیش می گذارند۔ کسی کہ زبان فارسی و ہندی ہر دو ورزیدہ۔ و باسفیدی و سیاہی آشنائی کامل بہم رسانیدہ۔ بہ تصدیق سخن فقیر می پردازد۔ و سجل دعوی خاکسار را بہ مُہر شہادت مزین می سازد۔

موزونانِ زبان ہندی در بلگرام فراوان جلوہ نمودہ اند۔ و دماغہا را بہ روائح صندل تر تازگی و شگفتگی افزودہ۔ لہذا فصل این جماعہ علیحدہ بہ تحریر رسید و شمامۂ معطری بہ دست بوشناسان حوالہ گردید۔

(۱) شیخ شاہ محمد بن شیخ معروف فرملی

عشیرۂ فرملیان بلگرام در روزگار اکبر پادشاہ عمدگی و اعتبار داشتند و لوای فوقیت برافراشتہ۔

شیخ شاہ محمد دران عہد صاحب ثروت و اقتدار بود۔ و بحکومت احصار قیام داشت۔ و او در نظم ہندی اُستاد کامل بود۔ و گوی نکتہ سنجی از اقران می ربود جمیع ماہرانِ این فن امروز استادی او را تسلیم می کنند۔ و سخن او را بجان خریداری می نمایند۔

آوردہ اند کہ در سرزمین ریبری چند وار حکومت محلی داشت۔ روزی با فوج خود بہ عزم شکار بر آمد۔ اتفاقاً از فوج جدا اُفتاد و عبورش بر سر دہی واقع شد در سواد آن دیہ دُختری صاحب جمال را دید کہ سرگین گاو را پاچہ می سازد نام دختر "چنپا" بود۔ و در ساعد خود زیوری داشت کہ آن را در ہندی

"ناپیت" گویند- وابریشم سیاه دران تعبیه کنند-
شیخ شاہ محمد اشارہ بآن زیور کردہ گفت :-

"چہ خوب بھنور بر کنول نشستہ است"

بھنور زنبور سیاہ و کنول نیلوفر را گویند- ابریشم سیاہ را بہ زنبور و دست را بہ نیلوفر سُرخ تشبیہ داد کہ در موزونان ہند مستعمل است- و عشق زنبور سیاہ بر نیلوفر نیز نزد نکتہ سنجان ہند مقرر چنانچہ عشق بلبل بر گل و عشق قمری بر سرو نزد اہل فرس-
چنپا بزبان شکستگی جواب داد کہ :-

"بھنور نیست گوبرندہ است"

یعنی جعل کہ در سرگین پیدا می شود-
شیخ شاہ محمدؒ ازین جواب محظوظ شد- و لطافت طبع او دریافت- و او را بر اسپ گرفتہ در ربود- و بخانہ آوردہ تربیت کرد- و او در نظم ہندی فائق و در لطافت و ظرافت و بدیہہ گوئی یگانہ بر آمد تا بحدی کہ در نظم ہندی از شیخ شاہ محمد سبقت برد- دوہا فراوان در سوال و جواب شیخ شاہ محمد و چنپا بین الجمہور مشہور است- اکثر سوال از شیخ شاہ محمد و جواب از چنپا است- و این دلیل افزونی قدرت چنپا است کہ سوال را فی البدیہہ جواب بہم می رساند-
روزی شیخ شاہ محمد و چنپا بر کنار دریائے نشستہ بودند-
شیخ شاہ محمد مصراعی گفت :-

"دھوم جو اوتہت ترنگ مون یہ اچرج مم آہ"

چنپا فی البدیہہ پیش مصراع بہم رساند :-

"او نل روپ کوئ کامنی مجّن کر گئی ساہ"

شبی در ایام برشکال کرم شب تاب در ہوا می رفت-

شیخ شاہ محمد آن را دیدہ گفت :-

"سیام رین مین کیتھ اورین چمکن کوٹ دس"

چنپا بداہتہً جواب داد :-

"من متھ باری دیٹھ بن پیہ تیہ کہو جت پھرے"

وقتی شیخ شاہ محمد از سفر بخانہ آمد - چنپا چشم پرُ آب کرد - چنانچہ از نرم دلی رسم زنان ہنود است -

دران حالت شیخ شاہ محمد گفت -

"رکم درگ ڈھری سنار مم آیو بھایو نہین"

چنپا در جواب گفت :-

"لینہین نین پکھار ملن ہنتی تو درس بن"

شیخ شاہ محمد در آخر عمر استعمال افیون اختیار کرد - و اکثر اوقات در شعر بمدح افیون می پرداخت - و چنپا قدح افیون می کرد - روزے این دوہا نوشتہ در محل سرا پیش چنپا فرستاد و افیون طلبید :-

جل بھنبھن بیراگ رپ ہاری باہن سوئے

چنپا دی پرہٹائے یہ جوری تہاری ہوئے

چنپا جواب گفتہ با افیون فرستاد کہ :-

روپ گنواون جگ ہسن تیجی کام کی کہاد

ہون تہہ پہونچون ساہ یہ کہان بساہی بیاد

شیخ شاہ محمدؒ در آخر حال بہ قنوج رفتہ اقامت اختیار کرد و ہمانجا ازین عالم انتقال نمود - از منظومات او چند نسخہ متداول است -

برخی از نتائج طبع او بسمت تحریر می یابد -

کچھپ دشت اور کونج من ہیج پر یواہنت
بھرنکی ہوئی کہت سنچری تب بھینتی بھگونت

کیج چھوٹی تیہ سیس سون بب کیج رہی اتنگ
مانھہ کچن کلس تین امرت پیوت بھونگ

پہپ ترا ین چہرنس مانگ نک گج راہ
بدن چند دن دیکھت ام کر بھو لو ساہ

اِل مالا بپن گیبئن آہ کل دری پتار
مرگ مد کرنن کو چھوئی برن پاس تو یار

تل بنکٹ بھرکٹی ملن سو سو بھاجیہ جاگ
ادہر دہنک منون نر کہہ کی پانک پسارت کاک

میٹ میٹ بدہ بدہ سچت تو مکھہ ایمان لک
جگ بیتی نہچت سنچت بھیو نہ مکھ سمک

تو مکھ پانپ امیہ ندہ دیکھت نیت نہ کات
نین بچترا کہت بب پیوت ہون نہ اگھات

پریتم نین ترنگ چڑہ چھانہہ جو میلت آئی
من پارا گھٹ کوپ تین ابھر دو ہون دس جائی

مرگ نینی مرگ راج کٹ مرگ باہن مکھہ جاہ
مرگ انگ مرگ مذنلک مرگ نہ بجھت سرتاہ

این سہ دوہا از چنپا نوشتہ مے شود ۵

ساہا رانک دن یون ہنے چتون کھینچی اکاس
بھیو کھٹولن کو سمی ایک ایک نہہ پاس

تاہ نہ ساہ بسارئیے یا ادہا جیونت
ہم کمدن تم سردسس کرپا کرن سومت
برہ اُساس جرت اب تیہ گمت بن نا نہہ
منون سراوت تن تپت پرت جای وہ مانہہ

(۲) سید نظام الدین المتخلص بہ مدہنایک

بن سید علاؤ الدین بن سید حمزہ بن سید صدر جہان بن سید علاؤ الدین بن سید فاضل بن سید فتح محمد بن سید بدہ بلگرامی قدس سرہ کہ ذکر شریفش در دفتر فقرا تحریر یافت۔

سید نظام الدین شہرۂ روزگار و در موسیقی ہندی یگانۂ ادوار است۔ در عصر خود ممتاز و مکرم می زیست۔ وصفت مروت وسخاوت بہ مرتبۂ کمال داشت وہموارہ خلق خاتمی وجود حاتمی را رنگی تازہ می بخشید۔ و در صحبت نکتہ سنجی و لطیفہ گوئی میر مجلسی بہ او مسلم می شد۔

ابتداء حال ذوق بہ نظم و نثر بہم رساند۔ و این فن را از اُستادان عصر سند نمود۔ و در ناظمی سر آمد بر آمد۔ و کتب معتبرۂ فارسی را مستعدانہ درس می گفت۔ آخر طبع شریفش بہ علوم ہندی مائل گشت۔ و در شہر بنارس کہ بناء رس است کتب سنسکرت و بہاکا کسب نمود۔ و مہارتی عظیم پیدا کرد۔ و در موسیقی ہندی از علم ناد و تال و سنگیت سازیکتائی نواخت۔ و محقق و مدقق این فن و نایک وقت شد۔ از ینجاست کہ مدہنایک تخلص می کند۔ و دو کتاب تصنیف کرد یکی ناد چندرکا دوم مدہنایک سنگار۔

ماہران فن موسیقی ہندی دران عصر از اطراف و دور دست بخدمت او می رسیدند

ومشکلات را به حل می رسانیدند۔

نقشہای او مشہور است۔ وخوانندہا در وقت ذکر نام او گوش می گیرند واین ادبی است مصطلح اہل ہند۔ ودر کلام میرزا صائب گوش گرفتن بسبیل تعظیم بنظر درآمد ازینجا مستفاد می شود که در اہل ولایت ہم این رسم معمول است۔ میرزا می فرماید ؎

ہر جا که من سوختہ را نام برآید　　آتش نفسان گوش بہ تعظیم بگیرند

خواندن او کیفیتی داشت۔ بعض اوقات وحوش بہ استماع آن در مقام مستی و حیرت فرو می ماندند۔ تا بہ انسان چہ رسد۔

اُستاد المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب مضجعہ فرمود که وقتی امساک باران شد۔ سید محمد فیض بلگرامی که ذکرش در دفتر فضلا رفت بخدمت سید نظام الدین عرض کرد که از نایکان پیشین تصرفہا بہ عالم ظہور رسیدہ که بر زبانہا دائر است درین ایام که قحط باران وکار خلق خدا تباہ است اگر توانند تصرفی بہ ظہور رسانند۔ وبہ فریاد خلائق برسند۔ فرمود بندہ عاجز است وتوانای مطلق جل شانہٗ برہمہ چیز قادر۔ وصندلی طلبیدہ در صحن دیوان خانۂ سید محمد فیض گذاشت وبر صندلی نشست۔ وراگ میگھ خواندن گرفت تا آن زمان که مقداری از ابر تنک پیدا شد وحال آنکہ بقول مشہور "ما فی السماء قدر راحۃ سحابا" ابری بقدر کف دست در آسمان پیدا نبود سید محمد فیض عرض کرد که خدمت گرامی بسیار تصدیع کشیدند۔ وبرای متحقق شدن تصرف این قدر ابر کافی است۔ برنخاست تا آن زمان که ابر پہن شد واطراف آسمان را فرو گرفت وآن مقدار باران بارید که روی زمین طوفانی گشت سید محمد فیض معذرتہا کرد وخلائق بہ دعاء خیر تر زبان گردیدند۔

سید را با ہندو دختری سندر نام عشق بہم رسید۔ دختر نیز بہ جذب عشق کامل دل از دست داد۔ رفتہ رفتہ راز گل کرد۔ قوم دختر بہ پرخاش برخاستند۔ ازانجا که سر رشتۂ

محبت از ہر دو جانب مستحکم بود۔ سید معشوقہ را گرفتہ بہ شاہ آباد بُرد و زیور اسلام پوشانیدہ در حبالۂ نکاح در آورد۔ نواب کمال الدین خان بن نواب دلیر خان افغان صاحب شاہ آباد مراسم اعزاز سید فوق الحد بجا آورد و مدت اقامت آنجا لوازم مہمانداری نوعی کہ باید تبقدیم رساند

بعد چندی شورش ہندوان فرو نشست۔ و سید بہ وطن اصلی معاودت فرمود و سالہا بر مسند زندگانی کامرانی کرد۔ و غرۂ رمضان المبارک سنہ تسع و تسعین و الف (۱۰۹۹) بہ گلگشتِ روضۂ رضوان خرامید و در بلگرام مدفون گردید رحمۃ اللہ علیہ۔

چند کبت از و بقلم می آید :-

:- سکیا برنن :-

سنگ لاگی ڈولت مکر سرسا کرن چتون پان کو چرہ ترکا ہو چتیو
للت رسن دب بولت کلت دنت ایکدہ ہسن ادہرن ہیت ہنتیو
اوکت ہوت نہ سر بر کنتی سار چہیر کنت مکھ کہتا کو کتھن کہو کہہ تبیو
روس ہون سو رس ال سنپت نلن جبین دیوس مکھ دیکھ کہنسار کا تنہی رتیو

:- سکلا ابھار کا :-

چند ادی چلی چند مکہی تن گورہ چندن کہو رن کہو رین
دو نیہ جوت بڈہی چت جونھہ مانو پای مینکھہ کو رین
جانی نجات جتی چلی جات چھپی نہہ بات سگندھن جو رین
ہاتھ لبین سرپنچن کون سو کیو سرپنچ پر پینچھ تو رین

:- نین برنن :-

کاری کجراری انیاری جگ موہنی کون تن بچ تاری ات ترل تریری ہین

جیسی مین ساوک جاوک جل پہرین پہرکین سوکیسہون رہت نہ گہیری ہین
لال مدہنا ایک سو میرو من موہنی کون پٹ پنجری پنجر رہت نہ ہیری ہین
سالو کی سدہار سو بہا چہا او ہکار ایسی مین کی کہلونان کدہون نین پیاری تیری ہین

چکھ برنن گھونگھٹ مین:۔

جو چترانن چت چدہی نہ بدہی بدہ بیدن گرنتھ نہ گائی
بہار تھی بہوری کری بہر مین چپ جوگن جوگ انیتھ گنائی
جو تکھہ جوت جگی نہ تھکی مدہنا ایک گھونگھٹ چنچل تائی
جہین دو کول چہبی جھلکی اپچھ براجت اچھ رجھائی

چند کی سیامتا برنن:۔

کوئی کہی چند کی مرکنک انک دیکھیت کوئی کہی چہایا چھت بہوتل پرکاس کی
کوئی کہی اندہکار پیوہی سو دیکھیت کوئی کہی کالمان کلنک انیاس کی
مدھ کہی ساہر لینون کرتار سب تاہی کی سنواری بہامان کانھ کی بلاس کی
تادن تین چہاتی چہید پری ہین چہپاکر کی وار پار دیکھیت نیلتا اکاس کی

(۳) دیوان سید رحمت اللہ

بن سید خیر اللہ بن دیوان سید بھیکہ بلگرامی از اولاد سید محمد صغری است کہ ترجمہ او در دفتر اول بہ زبان قلم حوالہ شد و او سوای قبائل اربعہ مشہور سید وارہ است ونسب او بہ سید محمود عرف بڈہن می رسد کہ اسم او در ترجمہ سید عمر بلگرامی درہمان دفتر مذکور شد۔

دیوان سید بھیکہ از عظماء عہد بود۔ و در سخاوت و شجاعت و مروت ونیک طینتی شہرۂ روزگار می زیست و وجاہت صوری را با وجاہت معنوی فراہم داشت۔ و در

سرکار نواب احتشام خان و نواب محتشم خان عالمگیری و نواب مرتضیٰ خان والاشاہی عالمگیری صاحب اعتبار و عظیم الاقتدار بود

ہنگامی کہ ہندول بیانہ در علاقۂ نواب مرتضیٰ خان در آمد۔ زمینداران قطاع الطریق نلوہای پادشاہی را از دست قاصدان بغارت بردند۔ نواب مرتضیٰ خان بنابر آنکہ سرکشان بہ تمرد و جرءت مشہور بودند متامل شد تا کرا حکم تدارک کند۔ دیوان سید بھیکہ این معنی را از چہرۂ نواب دریافت۔ و با برادران خود سوار شدہ بر سر مفسدان رفت۔ و بہ ضرب شمشیر راجۂ آن ضلع را با اہل و عیال دستگیر کردہ پیش نواب آورد۔ و نلوہا مسلم بدست آمد۔ نواب مرتضیٰ خان نلوہا را بہ حضور خلد مکان فرستاد۔ و تردد دیوان سید بھیکہ معروض داشت۔ دیوان مورد تحسین و آفرین شد۔

دیوان تا سی و یک سال (۳۱) از طرف نواب اخلاص خان خویشگی عالمگیری بہ حکومت سیوندہ وغیرہ محالات جاگیر نواب مسطور از توابع صوبۂ اودہ قیام داشت۔

بعد ارتحال نواب اخلاص خان محالات مذکورہ بہ نواب مرتضیٰ خان مقرر گردید۔ و نواب مرتضیٰ خان بنابر ارتباط سابق و بواسطہ آنکہ نقش میر سید بھیکہ از مدتی دران الکہ خوب نشستہ بود۔ بہ آرزوی تمام میر را طلبید و حکومت محالات تفویض نمود۔

قضارا بعد یک ماہ ازین قضیہ نواب مرتضیٰ خان از منصب حیات معزول گشت و حامد خان پسر نواب مرتضیٰ خان کہ در آن ایام حکومت خطۂ بیسوارہ داشت برای محاسبہ پنج سوار از کچہری خیر اندیش خان دیوان لکھنؤ بہ احضار میر سید بھیکہ تعین نمود۔ سید ضیاء اللہ بلگرامی کہ در فصل اول ذکر یافت سفارش

میر سید بھیکہ بہ خیر اندیش خان تحریر فرمود- نامۂ سید درینجا ثبت می کنم کہ شمۂ احوال

میر ازان بوضوح می انجامد- نامہ این است :-

" ازان مدت کہ تشریف شریف باین ملک اتفاق اُفتاد- چون حقیقت سکنہ این دیار از وارد

" وصادر بسمع شریف رسیدہ باشد و می رسد چہ احتیاج کہ در اظہار وقائع بلگرام بتکرار پرداختہ

" دردسری بتحصیل حاصل رود لیکن بمقتضای ضرور کہ لازمۂ بشریت است تکرار اظہار ناچار شد-

" حقیقت حضرت قبلہ گاہ دیانت پناہ سیدی میر سید بھیکہ کہ از مشاہیر کبار این دیار است

" یقین کہ مسموع شریف گشتہ باشد کہ آن بزرگ بعد از آنی کہ بچل سالگی رسید از وطن برآمدہ

" مدت پنجاہ سال در خدمت اُمرا و ملوک گذرانده حق گذاری و دیانت داری را بحدی رسانید

" کہ مدار علیہ ہر سرکار و صاحب اختیار ہر کار گشتہ سزای تحسین و آفرین شد- بالفعل کہ سال

" وی بہ نود کشیدہ و قوای خود را از خدمت بزرگان معطل دیدہ چارۂ کار بی آنکہ آمدہ بوطن

" ونشیند نیافت- مرتضیٰ خان مرحوم را چون بر دیانت و کمالات او اطلاعی تمام بود غرض خود

" خود را بر قصد سید مقدم داشت- چون الحاحی بغایت کرد- انکار سید پیش نرفت- بعد از آنی

" کہ عازم این پرگنات شد چل روز تمام نگذشت کہ مرغ روح نواب بہ آشیانۂ علیین پرید مردم

" پرگنہ کہ ازین واقعہ متنبہ شدند پیش از انکہ میر از حویلی برآید کوچہا بر بستند از انجا کہ غلبۂ اسلام

" یقینی است برادران ہمراہ کہ آہن خائی بہ عادت داشتند رکاب میر را نگذاشتہ خجالت بخش

" ہر مایۂ فساد شدند- میر را چون طاقت عود بدہلی نبود ناچار قصد وطن نمود حرکت بی آنکہ تمسک

" بہ عصا کند متعذر شدہ بالفعل حالت پیری این وتخلل نوکری آن و شدت افلاس کہ نتیجۂ دیانت

" است زیادہ از آن- وطلب کچہری کہ باغوای حامد خان شدہ علاوہ بر آن- اکنون بجز

" خدا پناہی نیست ؎

" در چار موج حادثہ یکتا خدا بس است   چون ناخدا مدد نرساند خدا بس است

" مسموع است از حدیث شریف کہ ابن ثمانین از عتقاء خدا است- اکنون بندہای خدا می خواہند

دو کہ ابن تسعین ۹۰ را معتق ندانستہ بقید حساب کشند وتبقصیر خدمت یک ماہ اہانت آن بی گناہ

"کنند جای وحشت است والسلام"

چون این نامہ بہ خیر اندیش خان رسید۔ میر سید بھیکہ را از مطالبہ معاف داشت لیکن سید رحمت اللہ ابن الابن میر مسطور کہ محاسب ممتاز بود بہ رغبت خود رفتہ بہ کچہری حاضر شد وبعد حساب فارغخطی حاصل کردہ خود را بخدمت جد بزرگوار رسانید۔

میر سید بھیکہ بہ جناب میر سید طیب بن میر عبد الواحد اکبر بلگرامی قدس اللہ اسرارھما بیعت داشت۔ وبعد خانہ نشینی اوقات را بہ طاعت وعبادت معمور می داشت تا آنکہ نہم شہر ربیع الاول روز پنجشنبہ سنہ اربع وتسعین والف (۱۰۹۴) در جوار رحمت آسود۔ وپائین مزار میر عبد الواحد مدفون گردید۔

اما سید خیر اللہ بن دیوان سید بھیکہ ہمراہ پدر خود می بود سید بھیکہ عبد الرحیم نامی را متبنی گرفت واو را سر فوج ساخت۔ سید خیر اللہ را این معنی گران آمد واز پدر جدا گردید۔ واین قضیہ یاد از قضیہ اسامہ بن زید رضی اللہ تعالیٰ عنہما می دہد۔

سید خیر اللہ در سرکار قباد خان عالمگیری وامراء دیگر نوکری می کرد تا آنکہ سید بھیکہ وسائط برانگیختہ سید خیر اللہ را طلب فرمود واو فرمان پدر را امتثال نمود ودر جنگی بہ زخم تفنگ جرعہ شہادت چشید۔

اما دیوان سید رحمت اللہ بن سید خیر اللہ دختر زادۂ سید لطف اللہ بن سید حسن بن سید نوح بلگرامی است۔ ذکر سید حسن در دفتر فضلا گذشت سید رحمت اللہ در خدمت جد بزرگوار تربیت یافت۔ وبہ نیابت او بسر انجام خدمت می پرداخت۔ چون دیوان سید بھیکہ راہ پیری دریافت سید رحمت اللہ

عرض کرد کہ حضرت حالا درخانہ نشینند ومن خدمت بجامی آرم جدبزرگوار ملتمس اورا قبول کرد۔

سید رحمت اللہ بحکومت جاجمو وبیسوارہ وغیرہ می پرداخت ودر دیانت وراستی دقیقۂ از دقائق فرونمی گذاشت۔ ومدبر وشجاع وصاحب عزم وعالی ہمت بود واکثر مواضع قلب راتسخیر کرد وسرکشان رامطیع ومنقاد ساخت۔ واز سرکار خیراندیش خان عالمگیری واز سرکار عبدالصمد خان روشانی وامراء دیگر نیز محالات فراوان داشت وباوارد وصادر سلوک پسندیدہ می کرد۔ ودست جود واحسان کشادہ می داشت۔

سید حبیب اللہ

بعد رحلت جدبزرگوار با برادر اعیانی خود سید حبیب اللہ جانب دکن بہ اردوی خلد مکان رفت وپادشاہ راملازمت کرد۔ روز ملازمت خلد مکان باشاہزادہ محمد اعظم شاہ فرمود کہ این خانہ زاد قدیم ماست وپدرش نلوہار را از قطاع الطریق بہادرانہ بدست آورد۔ سید رحمت اللہ بہ منصب دوصدی وجاگیر از محال اسائی پور وسید حبیب اللہ بہ منصب صدوپنجاہی سرافرازے یافت۔ بعد چندی سید حبیب اللہ در دکن فوت شد۔ وسید رحمت اللہ بہ جاگیری کہ یافتہ بود اکتفا نمودہ بوطن رسید۔ وبرای تربیت برادرزادۂ خود سید کرم اللہ بن سید حبیب اللہ بہ سلیم پور رفتہ اقامت گزید۔ تزویج سید حبیب اللہ با دختر سید پیاری حسینی واسطی انامی شدہ بود وسید پیاری سید حبیب اللہ را خانہ داماد ساخت۔ ازین جہت اولاد سید حبیب اللہ در اُنام می بود۔ اُنام بروزن حُکام از توابع لکھنو است وسلیم پور یکی از قرای اُنام است۔

آخر سید رحمت اللہ در سلیم پور سیزدہم شہر ربیع الآخر سنہ ثمانیہ عشر ومأتہ والف (۱۱۱۸) بہ رحمت حق پیوست۔ نعش اورا در بلگرام آوردہ بہ خاک سپردند۔

سید رحمت اللہ در ہندی اُستاد عصر بود۔ علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی تعریف خوش فہمی او بسیار می کرد۔

در ایام حکومت جاجموٗ بادفروشی از تلامذۂ چنتامن شاعر مشہور ہندی آوازۂ کمال دیوان سید رحمت اللہ در فن ہندی شنیدہ خود را بہ حاشیۂ محفل دیوان رسانید روزے دوہۂ از منظومات چنتامن در "اننیا النکار" پیش دیوان خواند۔ درین مقام اول "اننیا النکار" را برنگاریم بعد از آن سررشتۂ مقصد اصلی بدست آریم۔

"اننیا" بہ ہمزۂ مفتوح و نون اول مضموم و نون ثانی مشدد مکسور و یای تحتانی مفتوح آخر الف بہ معنی بی شبہ و "النکار" بروزن چمن کار صنعت فن بدیع۔

و "اننیا النکار" آن است کہ مشبہ و مشبہ بہ یکی باشد۔ فقیر را بنظر تتبع نرسیدہ کہ کسی از ادبای عرب و فارسی این تشبیہ را استخراج کردہ باشد حال آنکہ فی نفسہ موجود است چنانچہ در کلام فارسی شاہدی از دیوان ملا ظہوری ترشیزی برآوردم کہ ؎

چون ظہوری بجز ظہوری نیست　　در محبت یگانہ می باشد

و در منشآت میرزا جلالای طباطبا ہم بیتی یافتہ شد کہ ؎

آب رُخ آئینۂ جم منم　　ہمچو منی گر بود آن ہم منم

و خود ہم در سلک نظم کشیدم ؎

ترا می رسد ناز ای دِلستان　　توئی چون تو در خیل خوش طلعتان

و در عربی نیز بہ ادای این تشبیہ پرداختم کہ ؎

رأت کثیر حسانٍ فی الوریٰ مقلی　　ما لاح مثلک الا انت یا املی

محرر کلمات گوید :- علماء عرب و فارس این تشبیہ را در فن بیان آوردہ اند و اہل ہند در فن بدیع تحقیق مقام آنکہ در صورت اتحاد مشبہ و مشبہ بہ تنزیہ است در صورت تشبیہ۔ چہ علما تشبیہ را تعریف کردہ اند کہ "ھُوَ الدَّلَالَۃُ عَلیٰ مُشَارَکَۃِ

اَمْرٍ لِاٰخَرَ بِالْکَافِ وَنَحْوِہٖ" وازینجا دریافت شد کہ وجود تشبیہ بی مغایرت مشبہ ومشبہ بہ متصور نیست۔ وتشبیہ را سہ رکن است مشبہ ۱ ومشبہ بہ ۲ ووجہ شبہ ۳ پس مقصود قائل از وحدت مشبہ ومشبہ بہ تنزیہ ممدوح از شبیہ و اثبات یکتائی اوست بہ تفنن عبارت چہ عبارت "چون تو کسی نیست" و "چون تو توئی" ہر دو یک مآل دارد کہ آن تنزیہ باشد۔

وصنعتی دیگر ازین قبیل در کلام ملا ظہوری یافتم کہ مفضل ومفضل علیہ یکی باشد اگرچہ این صنعت با مطلب کتاب کار ندارد اما برای مزید فائدہ تحریر می یابد کہ ؎

نتوان گفت ز خوبان دگری می باشد ہم توئی از تو اگر خوبتری می باشد

بخاطر می رسد کہ نام اول "تَمْثِیْلُ الشَّیْءِ بِنَفْسِہٖ" ونام ثانی "تَفْضِیْلُ الشَّیْءِ عَلٰی نَفْسِہٖ" گذاشتہ شود۔

القصہ دوہہ چنتامن در "انندیا النکار" کہ شاگردش نزد دیوان سید رحمت اللہ خواند این است ؎

ہیو ہرت ار کرت ات چنتامن چت چین
وا مرگ نینی کی لکھی واہی کیسی نین

دیوان دخل کرد کہ این مثال "انندیا النکار" نمی تواند شد زیرا کہ نایکا را مرگ نینی گفت۔ ومشابہت چشم او با چشم آہو ثابت شد۔ شاگردش این دخل را مسلم داشت۔ وہرگاہ نزد چنتامن رفت دخل مذکور را نقل کرد چنتامن ہم اعتراف نمود۔ ودوہہ را تغیر داد ؎

وا سندر کی ین لکھی واہی کیسی نین

چنتامن شاعر

واین چنتامن ساکن کوڑہ جہان آباد است ودو برادرش بہوکن و متراام نیز شاعر خوش فکر مشہور اند۔ چنتامن در علم سنسکرت سرآمد اقران بود۔ و

و در سرکار شاه شجاع بن شاهجهان باد شاه با عزت بسر می برد و اور اتصنیفی است "کبت بچار" نام که در میان سخن سنجان متداول است و دوہہ مذکور در انتیا النکار در کبت بچار داخل است۔

الحاصل چنتامن بعد استماع آن دخل مشتاق دیوان سید رحمت اللہ شد و به تقریب غسل دریای گنگ که از تحت جاجمؤ می گذرد با قبائل خود به جاجمؤ رسید۔ و دیوان را دریافت۔ دیوان لوازم مهمان نوازی نوعی که باید به عمل آورد۔ چنتامن مدتے نزد دیوان اقامت کرد۔ و به مناسبت موزونیت صحبت گیرا افتاد۔ و کبتی در وزن "بھولنا چھند" در وصف شجاعت و جوان مردی سید رحمت اللہ نظم کرد۔ کبت این است ؎

"گرب گہہ سنگھہ جیون سبل گل گاج من پربل گج باج دل ساج دہایو"
"بجت اک جمک گہن گھمک دندبھن کی ترنگ کہہ دھمک بھوتل ہلایو"
"بیر تہہ کہت ہیہ کنپ ڈر جورسن سیین کو سور پچھون اور چھایو"
"کہو چل پائی تج ناہ سناہ یہ رحمت اللہ سرناہ آیو"

دیوان زر نقد و خلعت ذرین سنگین صلۂ کبت بخانۂ چنتامن فرستاد او بعرض رسانید که می خواهم در حضور دالاقامت مباهات خود را به آئین خلعت آرایم۔ دیوان زبان به معذرت کشود که این لائق شما نیست۔ غائبانه قبول باید کرد۔ آخر چنتامن در حضور دیوان آمد۔ و سر مجلس کتب را خواند و خلعت پوشید و انعام برگرفت۔

کبت مذکور در نسخه "کبت بچار" بعد کبت مدح سلطان زین الدین محمد بن شاه شجاع ثبت است۔

دیوان سید رحمت اللہ کتابی دارد "پورن رس" نام۔ این چند بیت دوہا از ان کتاب کسوت تحریر می پوشد ؎

کاری سٹکاری کری کھری سرس سکمار
لوٹن ہاری جگت کی لوٹن ہاری بار

سوہت بینی پیٹھ پر جھینین پٹ کی بہائی
لوٹت ناگن کنول دل انگ پراگ لگائی

مانگ سہاگ بھری الی ببب پاٹی چھب چھائے
سیام منون گھنسیام مین چپلا لیک لکھائے

بھونہہ کمان سمان کی کت تکییت انکھائے
کدھ مین سونن تور کی تہارو پیارو پائے

آن بان کو کہت ہین نینن بان سمان
دی لاگت سالت جو یہ دیکھت بیدھت پران

ہوئی ترچھی ترچھی تکیو بہتو بہا منی بھیر
چبھ چیتون چت مون کئی کاڈھت بادھت پیر

سندر مکھہ چوکا حمک اپمان کو برنی نہ
آنند مندر مین جڑی ہیرا جڑیا مین

کراچائی جھائی تیہ دھاری بہج انھہ بہائی
منو چپلا دوئی توک ہوئی گری بھوم پر آئی

سوبرن رنگ مہندی رچو چھلا جڑاؤ ساتھ
ہاتھی دئے ساتھی کیو موہن من آون ہاتھ

ادپمان سندر نکھن کی من آوی نہین اور
اندبدھو ارینند کی کلن بہئین سرمور

چھلا چھیلی چھانگین بب چھب مل اک ساتھ

پھہلت پھیل منکو کرت پھیلا کلا کی ہاتھ
اور لست رو ماولی موہن موہن بھانت

مانو سبرن پان پر کام منتر کی پانت
نا بہہ کوپ ناگن نکس چلی کنول مکھ رچا ڈہ

ٹھٹ کی دیکھ میور کریو کچھ گرکی گراڈہ
گوری بھوری گورٹی تہوری بنیں سہائی

بھوری بھوری بات سون چورت من کو آئی
لست سیت پچتوریان انگ کیسری رنگ

کنک بیل سی جھلملی بال چاندنی سنگ
پیہ تیہ رت بپریت کون پگ گہہ کر منہار

ہٹت ہنست ستہرات درگ للچاوت رجھوار
بھج اُچائی انگڑائی ہن پیہم جنائی جمہائے

چٹ پٹ ہرہرنی کٹی ٹھگ لاڈو دکھرائے
ہر مرلی ہر کی لئے دھری اروج بنین

راگ رنگی پربین تیہ کری ہی پربین
کھیلت پھاگ ہلاس سون بھاگ بھری لکھہ ناتھہ

موٹھی داڑ گلال کی من کیو موٹھی ماتھہ
جھک جھک کھیلت ہی للی جھومر سکھن سماج

جھوم جھوم من جگت کی پرت پگن پر آج
بھونہہ چڈہائی جنائی رس جھونٹھ مان جنائے

انہت ہی پیہ من بہتو اوتہن اینٹھ بنائے

گھٹ لئے گھاٹ چلی الی نٹ کی سنمکھ ہوت
گھٹ پٹ کی سدھ گھٹی مٹکی مکھ کی جوت

للن چلن کی نام سن گری گھوم کی بھوم
پیارین پیاری لکھ پیا پران دئی مکھ چوم

پھاگن مانس نہ آئی ہو پیارے پرانن ایس
کھوری ہوری لپٹ سنگ کہہ ہین پران اسیس

کہہ کہہ اٹھت جری جری گھری گھری وہ بال
چل کی نیک بلو کئی انہین ہت کو ہال

کہت سبیس کر دہر سنون سیام بام پرانیس
کنٹھ نکٹ سانسک رہی سو وکرت اسیس

(۴) میر عبدالجلیل بلگرامی نور اللہ ضریحہ

پیشتر نی قلم واسطی نژاد گوش مستمعان را از تصانیف والا چہ حجازی وچہ عراقی نواختہ۔ اینجا شکر ہندی می افشاند وطوطیان ہند را نغذاے روحانی می رساند۔

رتبۂ عالی از ان برتر بود کہ لب بہ ترہات شاعری سیما منظومات ہندی کشاید وزبان محتاط را بہ گفتگوی دور از کار آلاید۔ لیکن احیاناً اگر تفسیدہ جگرے التماس معالجہ می کرد بنا بر جامعیت فنون تباشیری از نی ہندی بر می آورد چنانچہ خود می فرماید ؎

شعر گر فضل من بنوشیدی | می شدم در فنِ سخن اقدم
گر بپرسی ز جامعیتِ من | میر خسرو دہد جواب نعم

اکر شاعر

مصردو اکر بن مصر ہربنس کہ از براہمۂ معتبر بلگرام است و در فنون سنسکرت و بھاکا مسلم خاص و عام - و علامۂ مرحوم ورا بہ ملازمت امیر الامرا سید حسین علی خان رسانید و در سلک ندماء نواب منسلک گردانید - دوہۂ در مرثیہ آنجناب نظم کردہ و بیان واقع بہ عالم اظہار آوردہ کہ ؎

"ہوا نہے او ہوے گا ایسو کنین سو سیل"

"جیسو احمد نند جگ ہوی گیو میر جلیل"

از غرائب اتفاقات آنکہ چون این دوہرا عدد کردہ شد بی زیادت و نقصان تاریخ بر آمد - رحلت آن جناب ببیست و سوم ربیع الآخر سنہ ثمان و ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۸) واقع شد -

از منظومات عالی "سکھ نکھ" در وزن بھیروی ست - این چند گل ازان چمن چیدہ می شود ؎

الہ نام پوتھی پر لکی ایبخہ بھائی   جیون جڑائی کو ٹیکو بہال سہائی

کیس پاس کی پھانس پھانسو لوگ   ایک سیام تم اوبری الگ سنجوگ

پہلواری گھونگھٹ کی یا تین جات   سمن باس بن چھاین نہیں سہات

واکیول نرمل تین در بن ہار   پیرت انت جھونٹھی کی مکھ چہار

دائل دیکھی پترن باڈھت جوت   دت چیکنون دیکھی ہلست کوت

لکھ کپوت واکریوان اتہہ ابھرام   ہوئی اتیت گرڈاری سیری سیام

سنکھ ناہہ جیو موری دہون گیا کھوئی   کری لاک جہان بچھرو ہیت تہان ہوئی

نکہں جہلک مہندی سنگ یعبن دت دین   چنین لال نر جیین ڈاک نوین

بہاد ناہہ کی نرکو کہو نجات   کنول کلی لو موندی بہلی یہ بات

بینی پیٹھ دو دل منتو جو کین   لانبی چکلی باتن من ہر لین

چیگل جنگھ سو مومن انگو جاے   انت باندھیت گنہی کہنین لاے

کنول سانجھ موندت نہیں کوس سکور   واچرن کو بندت انجل جور

واز منظومات والاست این چند دوہہ ے

پھلواری جگ مین سے سیچت لی لی باس
سو کہی رو کہہ پلاس کون رُت بسنت کی آس

رجنی سجنی بیہ سنگ پاؤن روپ بہات
اب پریتم بچھری بہئ پاؤن پک کی بہانت

تو نا ساکی ڈاہ کی کیر لگی جیہّ کو نچ
رہر کہو نٹو نت کری کہی دبیت ہی چونچ

پیاری تیری چرن کی کہون کہان نو بھید
چہن بچہرت جاکی پری چہاوان چہاتی چھید

(۵) سید غلام نبی بلگرامی

ہمشیرزادۂ میر عبد الجلیل بلگرامی - ترجمہ او در فصل اول جلوہ پیراست و درین فصل نیز بہ اداہای نازک ہوش ربا

اگرچہ کلکش در قلمرو سخن فارسی و ہندی نفاذ دارد - اما بہ تسخیر سواد اعظم ہندی نوعی پرداختہ کہ سرکشان پای تخت سخن رایک قلم از اوج غرور انداختہ - الحق ہیچ طوطئ در ہندوستان بخوبی کلکش شکر افشانی ننمودہ - و ہیچ طاؤسی درین بوستان بہ نیرنگی فکرش بال و پر نکشودہ - جوہر تیغ ہند از نیزۂ حظی بہ این حسن وانمودن جز او کہ می داند - و چاشنی نیشکر ہندی از قلم واسطی باین لطف مہیا ساختن ہیچو او کہ می تواند -

میرزا محمد امین چون قصائد عربی فقیر و اشعار ہندی میر شنید - حظی کرد - و این

قطعه در سلک نظم کشیده

درین زمانه که ارباب فضل کمیاب است	ز بلگرام دو شخص اند در سخن اُستاد
یکی امام زمان سید غلام علی	کسی به شعر عرب مثل او ندارد یاد
دگر جهانِ هنر سیدِ غلام نبی	رساند فطرتِ او شعر هند را به مراد
نگاهدار الٰهی همیشه ایشان را	بمُرسَلِ عَرَبِیٍّ وَّ اٰلِهِ الْاَمْجَادِ

میرزا جانجانان مظهر دهلوی سَلَّمَهُ اللّٰهُ تعالیٰ فن شعر هندی از میر غلام نبی اخذ نمود۔

از نتائج فکر او "سکهه نکهه" صد و هفتاد و هفت دوها است که آن را "انگ درپن" نام گذاشته و دیگر "نایکا برنن" که در ۱۱۵۴ھ هزار و صد و پنجاه و چهار هجری تصنیف کرده و مطابق این سال دوها در خاتمۂ کتاب درج نموده و "رس پربوده" نام مقرر ساخت معنیش آنکه ازین کتاب تسلّی و خاطر جمع در بیان رس می شود۔

مخفی نماند که نزد اهل هند مقرر است که تغیر و کیفیتی که در انسان از دیدن یا شنیدن چیزی پیدا شود۔ و بعد از آن استغراق کامل دست دهد آن را "رس" گویند و آن نه حالت است۔ و کتاب "نورس" که ملا ظهوری دیباچه آن نوشته این معنی هم دارد۔ نو در هندی نه را گویند۔ ازان نه حالت

اول۔ "سنگار رس" که عبارت از کیفیت کمال محبت است که مرد را از دیدن زن یا شنیدن اوصاف او پیدا می شود و همچنین کیفیتی که زن را از دیدن مرد یا شنیدن اوصاف او بهم می رسد۔

دوم۔ "هاس رس" که عبارت از کیفیت کمال ضحک است۔

سوم۔ "کرن رس" که عبارت از کیفیت کمال غم است۔

چهارم "رودر رس" که عبارت از کیفیت کمال تهور است۔

پنجم - "بیر رس" کہ عبارت از کیفیت کمال شجاعت وسخاوت وغیرہ است

ششم - "بھیانک رس" کہ عبارت از کیفیت کمال خوف است

ہفتم - "بیبھتس رس" کہ عبارت از کیفیت کمال کراہت است

ہشتم "اوبھت رس" کہ عبارت از کیفیت کمال تعجب است

نہم "سانت رس" کہ عبارت از حالتی ست کہ دران حالت ہمہ لذتہا محو شود و ہمہ نیک وبد یکسان نماید - واصل منشاء این حالت ترک وتجرید است -

ودرین کتاب اکثر مقامات را کہ از مصنفین پیشین کم کسی بہ تحقیق آن رسیدہ میر بہ دقت ونازکی تمام آن مقامات را حل نمودہ مثلاً فرق درمیان اقسام دھیرا وکھندتا و فرق درمیان بچن بدکدہا وسوین دوت وفرق درمیان کریا بدکدہا و بودھک ہا - وسبب جدا شدن انبہ سبنوک وکھتا دکرتبا ومانتی از ہشت نایکا باوجود شریک بودن این مجموع درا وستہا بھید کہ مراد از اقسام حالات است خوب بیان کردہ - ودیگر مقامات کہ تفصیل آنہا اطالت می خواہد بوجہ احسن ضبط نمودہ - ودر ایجاد واختراع مضامین دقیق وخیالات نازک چہ قدر قوت فکری صرف کردہ - تمام نسخہ از اوّل تا آخر تمثیلات تام دارد - ومجموع کتاب انتخاب وسحر حلال واقع شدہ -

وسوای این دو کتاب کتب متفرق متضمن مضامین لطیف بسیار دارد و "رسلین" تخلص می کند - لین بمعنی محو است یعنی کسیکہ در رس محو باشد -

درین مقام صد و بیست و پنج دوہا از ہر دو نسخہ بہ مراعات ترتیبی کہ در کتاب است انتخاب زدہ - وچند کبت چیدہ ثبت می شود -

اول - از انگ درپن

:- منگلا چرن :-

سو پادت یا جگت مون سرس نیہ کو بھاے

جون تن من تین تلن لو بالن ہاتھ بکاے

-: جورا برنن :-

چندمکھی جورد چتی چت لینہون پہچان
سیس اٹھایو ہی تمرسس کو پاچھو جان

-: ارن مانگ پاٹی جت برنن :-

تیین مانگ نہ ارن کن مدن جگت کون مار
است پھری پرئی دہری رکت پھری تروار

-: بھونہہ اینٹھ برنن :-

اینٹھن ہون او ترت دہنک یہ اجگت کی تان
جیون جیون اینٹھت بھرو دہنک تیون تیون جڑہت ندان

-: کرن مکت برنن :-

مکت بھئی گھر کہوئی کی بیٹھی کان جاے
اب گھر کہوت اور کی کیجئی کہا ادپاے

-: نتر برنن :-

ترنگ دیٹھ آگین دہرین برنین دل کے ساتھ
تیوری چکھہ مکھہ کی جگت کیو چہت سب ہاتھ

-: کاجر برنن :-

ری من ریت بچترہ تیہ نیینن کی چیت
بکھہ کاجر نج کھائی کی جیہ اورن کی لیت

-: کاجر کورین برنن :-

تیہ کاجر کورین بڈہی کیہ پورن کب پچھ

لکھیت کہنجن اچھ کین پچھ الکچھ پر پچھ

-:نتزن کی لال ڈوری برنن:-

انجن کی دورت نہین لوین لال ترنگ
کورن پک دورن لگت تور پورن کو رنگ

-:ناسکا برنن:-

چھاک چھاک تو ناک سون یہ پوچھت سب گانو
گئی نواسن ناس کی بھیو ناسکا نانو

-:لنکن برنن:-

تھک لتکن نتھ پاس لئی پائی ناسکا ساتھ
مار مروریو جگت تبو نٹ نٹ دولت ہاتھ

-:پناری برنن:-

للت پناری کلت یون لست ادھر سکمار
منون اہی بہاست پریو چھنھ انگری بہار

-: ادھر برنن :-

تیرس وتیا دوہن سس ایک روپ نجہ ٹھان
بھور سانجھ کہہ ارنئ بھئی ادھر تو آن

-:مہندی برنن:-

بارہ منگل راس کن سوئی سب مل آئی
ابھیہ دوہتھیرن دس نکھن مہندی بھئی بنائی

-:سکمارتا برنن:-

لگت بات تا کو کہان جا کو سپھم گات

نیک سانس کی چھوک مین پاس نہیں ٹھہرات

-:روماول برنن:-

امل اودرو اسگھربین روماول کی بھیکھہ
پرگھٹ دیکھئی سانس کی آواگون مین ریکھہ

-:پیٹھ کی نال برنن:-

نہین پناری پیٹھ تو کینھو دیٹھ بچار
دھسک گئی بہہ بہار تین بینی کی سکمار

-:کٹ برنن:-

سنیٹ کٹ سیچہم نپت تکت ندیکھت نین
دیہہ مدہ یون جانئی جیون رسنا میں بین

-:جنگھا برنن:-

سیس جٹا دھرمون گہہ کھڑی رہین ایک پای
اپنی ننپ کدلی نیتو لہین نہ جنگھہ سبھای

-:پگ تل برنن:-

لکھہ پگ تل کی مرولتا کب برنت سکچانہہ
من تین آوت جیبھ لون مت چھالی پرجانہہ

-:نکھ برنن:-

دوت وا اوت نکھن کی بہنی کون کب ایس
پای پرت چہت جاہ کو بہیو چند پیہ سیس

-:تترب انگ برنن:-

مکھہ سیس نرکہہ چکورا ورتن پانپ لکھ مین

پگ پنگج دیکھت بھنور ہوت نین

دوم - از رس پربودہ

:- پریت بھاو :-

توہت تو ترینہہ کو اپچئو ہر ہییہ آئی
سرت سلل سینچت رہت پہل ہون کی جائی

:- سکیا :-

دہرت نہ چو کی نگ جٹی یاتین ارہین لائی
چھانہہ پری پرپرکہہ کی جن تیہ دہرم نسائی

:- الکرت جوبنا مگدہا :-

یون بالا جوبن جھلک ارجن ہین درسائی
جیون پرگٹت من کو بچن ہیہ پترن ہین آئی

:- نو جوبنا مگدہا :-

جیون ہیہ تنتھ باڑہت کلا جوبن سیس ادہکات
تیون سستنانس تم گہٹ چھب دُت پھیلت جات

:- پنچھہ :-

اُست ہین توارج ازنکست جھلک سبھائی
اُکس نکس سب تین کی پری جین ہین آئی

:- گیات جوبنا مگدہا :-

سکھن کنت لون تیہ نین کج تک بھس لجات
مانو کمل کلین چتی الین ہلس رہ جات

:- اگیات جوبنا مگدہا :-

دا دن باندہی سانس مین ہور سکہن سون لائی
سومیر بن بیہ تہور ہوئی ہیہ مین اسسی آئی

:- نیو دہا مگدہا :-

سکہن کہین لال آبہرن نیک نہ پہرت بام
من ہین من سکچت ڈرت بہرم لال کی نام

:- بشر بدہ نئو دہا مگدہا :-

ہنست ہنست رت بات لہہ یون روئی کہہ تیہہ
دہک دہک جیون دامنی ناجہین برسی مینہ

:- پنچھ :-

تیہ اگیان ارگیان مین پریم نہ دیت جائی
جمن گنگ یہہ بائی کی رہی سرستی بہائی

:- مگدہا کی سرت آنت :-

یون مینجت کو اوللا ابلن انگ بنائی
ملی پہپ کی باس لون سانس نہ پائی جائی

:- مدہیا :-

پیہ تیہ پلن کپاٹ کٹ نرکہہ لیہہ درگ کور
کہلت پریم کی جورتین مندت نیم کی جور

:- پنچھ :-

رمنین من پادت نہیں لاج پریت کو انت
دہون اورا ینچو پہرے جیون بب تیہ کو کنت

:- مدھیا انت کاما :-

یون تبہ نہین لاج مین لست کام کی بہائی
ملیو سلل مین نیہہ جیون اوپر ہین درسائی

:- مدہا کی پرت :-

کان پرت مرگ لون پری مرچہہ للن کی پران
کنٹھ ٹھنک نوپر جھنک دہن لئی جب تان

:- مدھیا کی بپریت :-

رمت رمن بپریت یون لاج مدن میں چہاک
جیون رتہہ ہانکت سارتہی دہون لیک کون تاک

:- پروڑہا :-

جب بنتا برکھ راس مین رب جوبن چمکائی
مدن تپن پرت دیوس مدہ لاج سیت گھٹ جائی

:- پروڑہا کی سنترانت :-

ڈہرک پری کہون ارسبی نکہہ کچ سیس سہائی
نرن چھپیو منون کر سکہر دو تج نکس درسائی

:- مدہیا دہیرا :-

لکھت ہتی درگ کمل لئی چور بدن رب اور
اب انکھ انن چند ہت کربو نین چکور

:- مدہیا ادہیرا :-

بہی بڈ آئی تم رکھی میری ہت ٹھہرائے
ہاتھ پرت ہو اور کی پاین پرت ہو آئے

:- مدھیا دھیرا دھیرا :-

کت بنولیت نٹھر کی یہہ پونچھت گہہ ہاتھ
دھن آنسوا گہن بوند لون جھری بات کی ساتھ

:- پرورہا دھیرا :-

پاگ دھرین پیری کھری پیہ مکھہ پری نہار
پھول جھری کرہین دھری آنکھ بھری جھجھکار

پرورہا دھیرا دھیرا

نین لال تک رس دری کچھونہ بولی بال
بانہہ گہت ہین لال ارہنی تورا رمال

:- جییشٹھا کنشٹھا :-

کن بچتریہ کھیل بل دینہون تمھین سکھائی
موٹھہ ماروا کی درگن موکھہماندت دہائی

:- پرورہا دھیرا :-

ڈرہی گانٹھ جو بال ہیہ لہی نہ کیہون ناتھ
پرگٹ بال مدہ گانٹھ لون بھئی گہت ہین ہاتھ

:- اوڈھا پرکیا :-

نین اچل چل منج تو دوا و بدہ من رنج
نج پیت لاگت کنج ارا پیت لاگت کھنج

:- انوڑھا پرکیا :-

روکھی ہوجن باس لون چوری دیت جنائی
بنان جڈھ ہین مہربیہ جو پھڈ ہیونیہ مرائی

-:سامانیا:-

مکت مال لکھہ دہن کہیو یہ اجگت ہے نا نہہ
گنگ تہاری ار بسی شو میری ار مانہہ

-:انیہ سبنہوک دکھتا:-

تیری پاس پرکاس پرنیہ سباس بسائی
موکارن لیائی نہین آئے آپ لگائی

-:پریم گرتبا:-

پیہ مورت میری سدا راکھین درگن بسائی
ڈریت گوری دیہہ یہہ مت سونری ہوئی جائی

-:روپ گرتبا:-

جوبن لہہ ان روپ ٹھگ اوہت گت یہ کہین
آپ جگت کون مار کے ہتیا موسر دین

-:ماننی:-

دہرت ماننی درگن یون انسوا بند بسال
منون مانسر کنول تین جھرت مکت کی مال

-:سوادہین پتکا:-

نرکھہ نرکھہ پرت دیوس نس تیہ چکھہ پیہ مکھ اور
کمل جان ال ہوت ہین سس انمان چکور

-:انگنٹھا:-

سکھی کہا جیہ ساج کی آج نہ آئی ناتھہ
گرہ بہولی کہگ لون پھری مومن سوجن مانھہ

-:کھنڈتا:-

پیہ تن مکھہ لکھہ لون دری تیہ چکھہ انسوا آئی
منون مدہ کر مکرند کون اگل گئی پھر کھائی

-:پرلبدہا:-

لکھہ سنکیت سولون رہی یون تیہ نار نوائی
منون بنی شیو کی کرئی سبل کام کون پائی

-:کلنتھترتا:-

الی مان آہ کی دسی جھاریو ہر کر نیھہ
تیو کرو دہ بس نان چھتواب چھوٹت ہی دیھہ

-:باسک سجیا:-

تیہ سکھہ سیج بچھائی یون رہی باٹ پیہ ہیر
کھیت بنائے کسان جیون رہت بیٹھہ اوسیر

-:ابھارکا:-

ایسین کا من لاج نین پیہ بین اٹکت جائی
جیین سلتا کو سلل پون سامھین پائی

-:پنھہ:-

انگ چھپاوت سرب سون چلی جات یون نار
کھولت نج چھٹا چنئی ڈھانپت گھٹا نہار

پروگھنٹ تپکا

نس جگائی پرانتھ چھت پران مجوری ہال
انگ نگرین برہ یہہ بھیو نیو کنتوال

:- کمکھت تپکا :-

پھلین پاکھہ نہ آیھو جو اساڑھ کی مانس
پرتھمہ جھڑ جیت باس لون نکسی بیھو سانس

:- کچھت تپکا :-

پیہ کی چلت بدیس کچھو کہہ نہہ سکی لجور
چرن انگوٹھا تین رہی داب پچھورا چھور

کردی یہ جو چکنین ہرنت لاے سنیہ
برہ اگن جو چھنک مین ہون چھت اب کیہ

:- اکمکھت تپکا :-

ہراون سن پتھک مکھہ اگمن ہر کہہ سینہہ
نکھہ تین سکھ لون بال کے بھئی چکنین دینہہ

:- اکچھت تپکا :-

آوت لہہ گھنسیام کی آن دیس تین پات
چیلا ہوئی چمکن لگیو نیہ نہی کو گات

:- آگت تپکا :-

سکھی بچھرن سسر کی ہوئی لہلہی ترنت
بیل روپ پر پھلت بھی لہہ بسنت سوکنت

:- اُتما :-

کیھون اوکن انگ کو لکھین نہ ہت کی جور
پیہ مینک مکھہ کی بھی رونی نین چکور

-: مدہما :-

پیہ سنگہ سنمکہہ رہت بمکہہ بمکہہ ہوئی جات
تیہ درپن پرت بنت لون تیری گت درسات

-: ادہما :-

جیون جیون آدرسون للن پانپ دیت بنائی
تیون تیون یہامن مین لون کہن انیٹھت جائی

-: پت نایک :-

جب تین لالن رون کو کون لے آئے سنگ
تب تین شیو لون آپنی کر راکھی ادہنگ

-: انکول نایک :-

نئی بسن جب ہون سجون تب پیہ بھرم لجاتھ
بن پر کہے دہن بچن کی ہیر سکت ہین ناتھ

-: وچھن نایک :-

ساگر وچھن دہن کی سمم برنت ہین پریت
وہ ندین یہ تین سون ملت ایکہی ریت

-: سٹھ نایک :-

ہیر ہیر مکہہ پھیر کت تانت بہو نہہ ندان
بانن بدہ کاہون نہین راکھی چڈھی کمان

-: دہرشٹ نایک :-

کالہہ گیو ہی آپ ہین موسر سو ہین کھائی
آج سیس جاوک لیئن پھر لوٹت ہی پائی

-: اوبپت نایک :-

آئی وہ پانپ بھری رمنین آج انھان
جنھہ بوڈن نکس لکھین نکست بوڈب بران

-: ببیک نایک :-

لال ادہر ہیرا رون جنھہ سبرن تن ساتھ
دیجیئی کنھ دہن لیائے جو کیجیئی تنہ دہن ہاتھ

-: روپ ماتی نایک :-

بار بار ہیرت کہا درپن مین چت لائی
نیک لکھو نج بدن سون رادہی بدن ملائی

-: پروکہت نایک :-

اگن روپ بن ری برہ کت جارت ہی موہ
تنیہ تن پانپ پای کے بور مار ہون توہ

-: سرورن درسن :-

جب تین موہ سنائی تون کہے کانہہ کی بات
تب تین درگ مرگ لون چلی کان ہین کون جات

-: سپن درسن :-

جاگت چور جو پائی دور لاگئے ساتھ
سپنین کو چت چور کیون آوی اپنین ہاتھ

-: چتر درسن :-

چترہ چتوت چتریون رہی ایک ٹک جوئی
متر بلوکت را دری کہو کون گت ہوئی

:- سونتکھ درسن :-

جیون پیہ درگ لال بھنوت تیہ بدن کمل کے اور
تیون پیہ مکھ سس کی بھئی تیہ کی نین چکور

:- دوتی برنن :-

کیجی سکھ گھنسیام ہون آج پون کی رنگ
انھ چپلا چمکای ہون لیاے تہاری انگ

:- نایکا کی استت :-

کسک کسک پونچھت کھا جبک مسک انمان
کھسک جاے گی ٹھسک یہ نیک سسک سن کان

:- برہ نویدن :-

کہا کہون واکی دسا جب کہک بولت رات
پیوسنت ہین جیت ہی کہان سنت مرجات

:- بسنت رت برنن :-

کہون لیاوت بکست کسم کہون ڈلاوت پائی
کہون بچھاوت چاندنی مدہ رت واسی آئی

:- نربدہ بات برنن :-

سرور مانھ انھای ارباگ باگ برماے
مند مند آوت پون راج ہنس کی بھاے

:- باک برنن :-

کلپ برچھ تین سرس تو باگ درمن کون جان
ساگر نکسو لکھن کون جل جنترن مس آن

گریکھم رت برنن

دہوپ چٹک کر چیٹک ار پہانسی پون چلائے
مارت دوپہر بیچ نتیہ یہہ گریکہم ٹھک آئے

:- پنچھہ :-

چھٹت نہ لی تل نیر جل دل سج چہت تین آئی
نرکھ نداگھ انیت کون چلیبو بہان پین دہائی

:- جل کیل :-

ہر چھینٹٹ یون تین کرلہہ جل کیل انند
منون کمل پہ جھون اور تین مکتن جھورت چند

:- پاوس رت برنن :-

پاوس میں سر لوک تین جگت ادہک سکھ جان
اند بدہو جا ہیں سدا چھٹت بھرت ہین آن

:- پنچھہ :-

جھول جھول تنیہ سکھت ہین گنگن چڈہی کی ریت
آج کالھہ مین آئی ہین سر نارن کون جیت

سرورت برنن

چند بدن چمکائی ارکہنجن درگ پھر کائے
سکل دہرا کون چھلت یہ سروا پچھرا آئے

:- ہمینت رت برنن :-

ہیت سیت کی درن تین سکت نہ اوپر جائی
رہیو اگن کون پائے کی دہوم بہوم مین چھائی

-: سسرات برنن :-

پرگٹ کہیت یا سسر مین روکہہ روکہہ کی پات
بچہرن کون چت ہون دہرین سو کہہ جات ہی گات

-: لیلا ہاؤ :-

سیام بھیکھ سج کی گئی رادہی درپن دہام
بھولیو بھیکھ جگت بھئی جت دیکہی تب سیام

-: بلاس ہاؤ :-

درگن جور انٹھلاے اربھوہین کر بلسای
کامن پیہ ہیہ گود مین مود بہرت سے جای

-: للت ہاؤ :-

سکل بہو کھنن کون جدپ توچہب رہی سنگار
پی کنہ بدھ انھ بہارئی پیہ ہین جیہی نار

-: بچہت ہاؤ :-

سیام لال ان تلک تو یہ رنگ کینون مال
سوتن کو رنگ سیام دئی رنگیو سیام کو لال

-: بیوگ ہاؤ :-

بات ہوئی سو دور تین دیجئی موہ سنائی
کاری ہاتن جن گہو لال جو نری آئی

-: کلکنچت ہاؤ :-

شوسر کی سس مین شوانگ نج چھانہہ بہرمائی
ڈری جہکی روئی پھر ہنسی آپ کون پائی

-:ببھرم ہاؤ:-

بیندی ارن کپول دی لال دتھونان بھال
ایھہ بدھ کنھہ من ہرن یہہ چلی نویلی بال

-:بودہک ہاؤ:-

مانگ بیچ دہر آنگری ڈہانپ نیل پت بہال
اروہ نساسس چھپت پیہ سین بتای بال

-:مدہ ہاؤ:-

روپ گرب جوبن گرب مدن گرب کی جور
بال درگن مین مدبھر بن آوت چلین ہلور

-:سوبھا اداہرن:-

ایک سکھین کرلی چھرین ہنت چکورن دہای
ایک بھنورکی پھیرکون مارت چنور ڈلای

-:کانت اداہرن:-

مکر بلنتا لہہ کھئی کمل مر دلتا باس
تو توانن کی ملن کی سبرن راکھئی آس

دیپت اداہرن

چندجہان بدہ مکھہ رچی تن چپلا سو ٹھان
تا پر اوب دہری کہری تو تور پوجی آن

دہیرت اداہرن

دیپ تھاری نیہ کو برت رہت ہیبہ ماتھہ
بات چھون دس کی سہی بھت کیسھون نا تھہ

:- آٹھ سانوک بھاو :-

پیہ تک تہک اوہ برہن کہہ پلک سوید تین جھائے
ہوئے ببرن کنپت گری تیہ انسوا دھرائے

:- سنگار رس اداہرن :-

موہن مورت لال کی کامن دیکھ سو بھای
رتبچ پچھکی موہی جکی تھکی رہی ٹک لای

سنجوگ سنکار اداہرن

لی رت سکھ بپرییت جیون رچی پریا اور میت
راد نو پرن بین بہی ایک رسنان کی جیت

:- انھ بیوگ مدہ سرتا نراگ :-

جاہ بات سن کے بہی تن من کی گت آن
ناکہہ دکھائین کامنی کیون رھہین مو پران

:- پوریا نراگ مین درشتا نراگ :-

ہین ٹکیا مانہہ منتھ دیٹھہ رئی کون دار
مومن ماکھن لی گئی دیہہ دہی کون دار

کرمان اداہرن

پیہ درگ ارن چتئی بہئی یہہ تیہ مکھہ گت آئی
کمل ارنیا لکھ منون سسں دت گھٹی بنائی

:- دان اپائی :-

پیٹھئی ہین نج گرن کنہ لال مالتی پھول
جنجھ لھ تو ہیہ کمل تبن گڈھی مان ال تول

بھیدا پائی

روس اگن کی آنچ تین تون جن جاری نانہہ
تنھہ ترور ذہیت نہین رہیت جا کی چھانہہ

:- پرسنگ بدھیس اپائی :-

کہت پران جورین کون تپوت ہین کر مان
تی سب چکیئ ہونھہ کی اگلی جنم ندان

:- پریاس ہوک :-

سوامناون کون گئی برہن پہپ منگاے
پرست پہپ بھشم بہی تب شیو دی چڈہاے

:- کرنا ہوگ :-

سکھہ ائی سنگ جنہ تج گئی پیہ مم رچہا کاج
سوء پران دکھ پاے کی چلیو چہت ہی آج

سندیس

پکڑ بانہہ جن کر دئی برہ ستر کے ساتھ
کہبوری وانٹھر سون ایسی کھیت ہاتھ

:- پاتی :-

بنتھا کتھا لکھ انت کی اپنین اپنین پیہ
پاتی دے ہین اور سب ہون دیہون یہہ جیہ

دیگر نایکا برنن بزبان ریختہ در وزن رباعی بستہ کہ این دور باعی ازان است

ا- سکیا

ازبسکہ حیادوست ہی وہ امایۂ ناز اس طرح سون ہی اس کے سخن کا انداز

خامے کی زبان سوں جیوں نکلتے ہیں حرف پر کان تلک نہیں پہنچتی آواز

۲- بشر بدہ بنودہا

آئے ہیں اگرچہ خوب ایام شباب پر کچھ اس کا چھٹا ہے اب خوف وحجاب
تدبیر کئی رہی ہے یوں نایک پاس جیوں آگ میں زور سیں دوا کے سیماب

:- نعت :-

نور اللہ تیں اول نور محمد کو پرگٹو سبھہ آئی
پاچھیں بہی تہوں لوک جہان لگ اوسب سرشٹ جو درسٹ دکھائی
آد دلیل سوانت کی کئی رسلیں جو بات بھی من پائی
تولوں نہ پاوی الہ کوں کیہوں جو لوں محمدؐ میں نہ سمائی

:- منقبت :-

پربھو کوں نہ جینہوران من میری ایک چھن بیداو پران کو کیوں نہ چیت چاوری
تج دوار ایس کو نوا یو سیس مانس کو پیٹ ہی کی کاج سب لاج کھوے باوری
ایسو ہی ندان جاہ آج لو نہ آیو گیان کیہوں نہ تجھی اجان اپنو سہاوری
بھریو اپرادھ تبو ڈرت نہ نل آدھ شاہ مردان جو بھروسی ایک راوری

بشر بدھ بنودھا مکدھا کبت

اُوچک ہیں آئی بالؔ نینن نہار لال بیٹھ گئی تنھ کال آپ کوں چھپائے کے
چنچل چتوں چت چبھیں ہر رسلیں کوں کر گری کیل بھوں مرجھائے کے
تاہی سی پیہ پاس آڈاو سکھیں کے اوں تیہ کی رہی ہی چھب جھائے کے
بادھک جیوں چوٹ کے درت پھراوٹ اوٹ مرگ لوٹ پوٹ بھیں کھوج لیت جائے کے

:- ترنائی اگم ریت برنیو کبت :-

آوت بسنت ترنائی تر ترنی کے پات گات ارنائی دورت پنیت ہے

بکست سمن من پسھل ارو ج ہوت بھونت بھنور چت راکھے رس پریت ہے
گھور وگنٹھ بھاس باس انگ کے سباس پرم پرکاش کرلیت پران چیت ہے
رت بیس گئی تین نہ بہاوین رسلین دو او جوبن کی ریت سوئی جوبن کی ریت ہے

:- مدھیا دھیرا ادھیرا کبت :-

رات کون بتی جیون پرات آئی رسلین تنہ کال بولی بال سکچات لکھ پیاری کون
نین سنگھ مل دیو سہو تو دیجی سکھ کوک سم ٹار رین برہ ہماری کون
تب ان کینھین گھات نین میری ہین پررت کیسی کر ہیرون تو مکھ اجیاری کون
بام کہیو جانی ہم اندرانی ہتین سواب چندرمان بھئی ہون درگ کنولن تہاری کون

:- رت دوتی منایو ماننی کوتا کو کبت :-

بدن ہی چند تہان راہ بار دیکھت نین مرگ پلوا دھر تہان آہی
ناسا کیر ڈھک رسلین دانت داڑ ہین ہین مور کو یو روم راجی پنکی سراہی
کٹ سنگھہ گج گت ہی تین بیکھی باتین یہ بات آن ہئین ادگاہی
اپنی سب ستر توء تن آن متر بھئی تو کون نج متر سنگ سترتا نہ چاہی

:- سانت رس کبت :-

تیری منورتھ کون ہوت ہی سین لوک توہنین ہوئی اکاس کری نکہت اُدوت ہے
تو ہنین چارو تتو سیل ترپس پنچھی ہوت تو ہنین ہوئی میگھہ پوجی کورت اواکوت ہے
تو ہنین بن ناری بھرتا کی رس سلین ہوت توہنین ہوئی کے سترلیت اپن تین بوت ہے
جاگ پرین جھونٹھو جیون سپن لوک ہوت تیون ہین آتما بچاری لوک جاگت کو ہوت ہے

:- نرت برنن کبت :-

بسن بناہی لٹ آنن پی لٹکاے کاجر لگائے چکھہ پان مکھہ کھائے کے
تال جھنکائے بین مردنگ ملائے تنکار کون بلائے سب سنگت رچائے کے

ہاتھن اُٹھائی گٹ گریون لپکائے دوا و بھنوین نچائے ات نین مٹکائے کے
بینو رہ بجائے جب بہائے سون دہرت پائی لاگت ہی گت آمی تیری پگ دہائے کے

(۶) سید برکت اللہ قدس سرہ

اسم سامی در فصل فقرا و شعرا شیرازۂ جمیعت این اجزا است
گاہی میل بہ شعر ہندی می نمود۔ و معانی عرفان را بہ زبان ہند ادا می فرمود۔
"پیم پرکاس" نام رسالۂ دارد مشتمل بر دوہا و کبت و بشنپد و دہرپد وغیرہ کہ در مردم دائر
است پیمی تخلص می کرد قدری از اشعارش ثبت می شود ؎

چکھ جوگی کنٹھا گرین ارن سیام اور سیت
آنسو بوند سمرن لئین درسن بھچھا ہیت
پیمی ہندو ترک مین ہر رنگ رہو سماے
دیول اور مسیت مون دیپ ایک ہین بہاے
انٹیا تن کی اٹپٹی من ٹہوا بھیو مور
سور جاوے کر گیان سون بنی پیم کی دور
من پنچھی تن پنجرا پانپ بھرو امول
پیارو پور و کر دیو توہیں توہیں نت بول
تم دیپک ہم ہین پتنگ اجگت کہے سنائی
بن دیکھین نہین رہ سکون دیکھین رہو نجائی
ہون چکیئ وا سندھ کی جہان نہ سورج چند
رات دیوس نہین ہوت ہی نان دکھ نانھ انند
من پاراتن کی کہری دہیان گیان رس موی

برنبھ اگن سون پھونک دی نرمل کندن ہوی
جہان پیت تہان برہ ہے جہان سکھ دُکھ کر دیکھ
جہان پھول تہان کانٹ ہی جہان درب تہان سیکھ
جم جن بورا ہوئے تون دورت گھیرت آن
ہم توتب ہین دی جوگی پران ناتھ کو پران
ہم کسان ہت کھیت کے بووین دھیان کے دہان
لونین گیان کے ہاتھ سون ہووی درس کھلہان
نئی ریت یا پیت کی پھلین سب سکھ دیہہ
پاچھین دُکھ کے جیل مون داڑ کری تن کیہہ۔
من ہیند ہوا کیس مون ڈھونڈھ ہو کیئو بار
بھولو کاری رین کو تا کو کہا بچار
ہت کینون سکھ جان کے پڑی دُکھن کی بھیر
کیا کیجی من ہوی گئی گڈوا کڈھ ہتین پھیر
یُؤمِنُوْنَ بِالْغَیْبِ کون آنکھہ موند من بیل
سیکھو گرسون یہ جگت آنکھ مچونون کھیل
سیا ہم ہو سانچ سون سر نہر آوی کوی
پرم جوت تا بدن پر جگمگ جگمگ ہوی
تو نہین تو نہین جو چھوٹے ہو نہیں ہوے
جہار بچھاوی کامری رہی اکیلا سوے
رکت پان پکوان تن ہیو رسوئین سار
بیٹھی برہار ادری سدا گرت جیو نار

میاموہ من مین بھری پیم پنتھ کون جائے
چلی بلائی جج کون نوسی چوہے کھائے

اووہ گیئ آئی نہ ہرگریو نہ ہر چت چاؤ
برہا توہ انند ہی موسل ڈھول بجاؤ

(۷) میر عبد الواحد ذوقی بلگرامی

سابق در فصل اول بیان نمودہ شد کہ او را رسالہ ایست مسمی بہ "شکرستان خیال"
در وصف انواع شیرینی درین رسالہ طوطی ناطقہ اش طرفہ شکر ریزی کردہ و اشعار
ہندی را بہ زبان شیرین ادا نمودہ - از انجاست ؎

برنون واحد کون بدہ کٹن کی دت جوت
رین اماوس جاہ لکھ پورن مانسی ہوت

کئی بار پھر پھر کے رسنان پھر پھر کہات
پھر پھرنے کی لگت ہی پھر پھرنے کی بات

:کبت:-

میٹھی ہی بنت ہی سبھای بھای نینن کی جاکی رس چاکھی کو سبی للچات ہین
پھیکی او بھیمی سب کہای کے کہا کہون ہیرا کی سی جوت دیکھی پھولے نہ سمات ہین
کھانڈ کی کبیلی مدہ ات ہین پیوت ہنس رسنان کی پیاری ہی اوٹھن بلات ہین
ایسی سکمار ہین ہی اولی باروں کاپی کی دیٹھ کی لکھین دیکھو ٹوتی نہو جات ہین

(۸) محمد عارف بلگرامی سلمہ اللہ تعالیٰ

جوان قابل صاحب فضائل است - ترجمۂ او در فصل اول گذشت شعر

ہندی خوب مے گوید۔ و مضامین دلنشین مے آرد۔ برخے ازان درین جریدہ درج می شود۔

از سکھ مکھ دوہا

:منگلا چرن:

بال بال کے بال کو بیوری بھید نہ پای
سکھ نکھ تین بالن ہین کنگی لون نہ سمای

:بینی برنن:

سمد ہیو متھ مین من لئی جگ کرت انیت
بینی تیری سیس مدہ کرت کو بینی ریت

:مانگ برنن:

بچھیو ہیتو کے نان پچیو اندا بد بہچہ سوے
مانگ بھیکھ جھلکت سو ہیہ راکھی کلا جو کوے

:آنک سدی جت:

لال بیندلی جت الک لکھ آوت اپمان
پہن ست انگ مینگ کے من دہو کہین لپٹان

:نتر برنن:

لکھ چکھ ہین بہر بہا دام مانون لیکھگ مین
چکھ پد دیر کھ کرت ہت لک دہنی ہی این

:الحہ:

کہنیچ تھکی لکھ چیلیتا کو رنگ چکی لکھ رنگ

مین جکی درگ پین لکھ چھب لکھ چھکی ترنگ

-:الکہ:-

بس پھیلت انکی لکھت من پاوت نہیں چین
کن پرکاش نج گن کرین برچھک راس تویٔن

-:کرن برنن:-

گنیا کیون کہہ سکت تیہ سمتا سیت پرکاس
جاکانن پت کی کرت مکت ناک پیٔن باس

-:ناسا برنن:-

اچجت ہے ایکیٔ کمل ایک نال مین آئے
او بھت ناسا نال چت چکھ بب کمل لکھائے

-:نتھ برنن:-

تیہ نتھ کی جھولن نرکھہ لبنہی من یون پای
مکتن ڈاریو ناک مین سنگ ہنڈورا آی

-:کرن مکت برنن:-

مکت بہٹی جدپ نوؤ ناک باس نو آس
کانن کانن مین اجون تب ہت کرت نواس

-:لالری برنن:-

نتھ موتن نچ لالری راجت ہی ایٹھ مود
مکت رمت منون ناک پرانند بدھو گھ گود

-:ادھر برنن:-

ادھرامی دھر ہیت کنھ بال سدھا دھر بھال

سینچو اڈھن ناس مگ ادھر گاڈ مرنال

-:مسا برنن:-

لسا مسا ات رس مسا بسا کپولن سوبھ
دھنسا الی ال کمل مین پھنسا سوربھ کی لوبھ

-:دسن برنن:-

لکھیت کچھو اتپات سوالی دسن ہی ناتھ
بھان اودی ہون دیکھیئی نکھت بال بدہ ماتھ

-:دس برنن:-

دسن مکت کی ہوت ہی جہان ہنسن درسائی
بیج گھری دب جات ہی پھول جھری بجھ جائی

-:مکھ جوت برنن:-

انگ نہ انگ مینگ کی او مرگ انکھو ناتھ
تؤ مکھ دت لکھ رسن جبر دیو راک ہییہ ماتھ

-:مکھ جوت برنن:-

مکھ دیپ وا بدن کی اپمان ہین سب ہین
جا مکھ جوتن ہوت ہئی رجنی پت دت چھین

-:مکھ باس برنن:-

ڈگر ڈگر تؤ بگر کی گنجت مدھکر پنج
کینو تؤ مکھ باس نی یہون کنج بن کنج

-:تھوڈہی برنن:-

توتھوڈہی سوبھا چتئ کیون نہ لال للچاتہ

جنھہ لکھ ٹھوڑھی ہاتھ دئی کھری بال پچھتانھہ

:- کنٹھ برنن :-

ہاریو کوٹ کپوت کو دیکھہ کنٹھ ابھرام
گنھین لون ان نج گرین ڈاریو ٹپکا سیام

:- کنٹھ برنن :-

ہارا دارا کنٹھ لکھ بھیو کنب ات پاپ
اکلنکت نھہ کرت ہین بیدھ پھونک من آپ

:- ریکھا برنن :-

پیکھ ریکھ تؤ کنٹھ کی جیہ کپوت دھر تیکھ
پھانسی نج گرین پیت واگھہ بسیکھ

:- کنٹھ سر برنن :-

سنی جھنک سر بیت ہین توسو کنٹھ کی کوک
چاتک ہیہ دؤ ٹوک ہوی جر کھوک بہئی موک

:- نار برنن :-

نار نار لکھ کی رہین نارین نار نوای
ہارین سارین ہھر کی ہارین ہاری کھای

:- بانھہ برنن :-

پاس نلت تؤ بانھ کی پیت اجگت ہیت
جیولیت دھ کر پرین یہہ پیتم جیہ دیت

کانکھ برنن

کنکھیان لکھ ان بانھہ تر سکھیان رہین اجیت

شدھا سندھ ببلہر تین پری سندھ کنھ ہیت

:-پہنچا برنن:-

کوٹ او پاین سون الی بلی کرین بدھ ساتھ
پئ پہنچن واکی ہنہین پہنچت اپمان ہاتھ

:-پورین برنن:-

بھاوت چت آوت ہین لکھ انگرین چھب این
پورن پورن رس کیو منون گانٹھ دی ین

:-روما دل برنن:-

مانگ انک جو سیامتا مٹی الی تون دیکھ
اُدر آن سو پرگھٹی روما دل کی بھیکھ

:-روما دل برنن:-

روما دل نہ جان تون لکھ پیسر سکھی رنگ
گج شو تج منو تک چلیو نابھی ببر بھونگ

:-کچ اگر سیامتا برنن:-

لست یام کچ سنبھ پر نہیں سیامتا رنگ
رہیو منو بھو کون وہی سر چڑھ رہیو کلنگ

:-ارج سندھ برنن:-

الی بھلی بدھ جان تون ارجن سندھ انوپ
ادہرامی کی چمن ہت راہ مانہ کی کوپ

:-نابھ برنن:-

نابھ بھنور لون دیکھی روپ سندھ تو گات

سکھان کیجئے کون سراپمان بوڑی جات

-: کٹ برنن :-

ای ری تیری لنک تین الکھ روپ سرسات
جاتین سب پرکاس ہی وہی نہین ورسات

-: الحہ :-

کٹ اڈیٹھ کون ایٹھ لون بہیو نٹھ بدھ سنگ
پرگٹ بہیوہی بھیکھہ دھر جگ امیک کوانگ

-: کام بھون برنن :-

تیری نابھ ترکوالی برنن کرت سکات
بدہ نج ہیہ سکچت جہان اوپمان جات لجات

-: چرن برنن :-

امل کمل واچرن کی لہئی نہ سمتا این
جاپر بہنورن سون سدا بھرمت ہین جگ نین

-: ایڈی برنن :-

توئ ایڈن سکہان کی ہین اپمان سب ہین
موڑہ بوڑھ جا برن ہوی اند بدھو پدلین

-: گات برنن :-

اپمان کواو لاگت نہین واتن اوپ انوپ
جات روپ سی گات لکھ جات روپ کو روپ

-: چھت برنن :-

چھب جھلکت منہ جھلک تین من لاگت اپمان

ہوت اودئی سس کی منون سمد سلل اولنھان

:-سکمارتنا برنن:-

کیون وہ بھوکھن کنک کی سجیئی انک سُکمار

نیٹھ نیٹھ مگ ڈگ دہرت نار مہاور بہار

:-سوبھا برنن:-

بن جیور جیہ برہری تا تین بدھ بچار

متواری ہتیار لون راکھی بھوکن ٹار

:-سکھ نکھ پورنتا:-

پرتھم پنچیو سکھ نکھ برنِ عارف نپٹ اجان

بدہ جن جان سدھاریو چھمیو بدھ ندان

ازسکھ نکھ کبت

:-جورا برنن:-

کیدھون بدہ ببدہ بدہان چھند بند کر باندھیو گانٹھ سوہت اسیت ہے

کیدھون رس میچک کی للت نوین لتا سندر ادوار پہل تا کو چھب دیت ہے

کیدھون کام نٹ کہری کندن جھری بین دہری نیلین کوئی دان پرانن کولیت ہے

کیدھون ہِم سان بین بدن بیٹھو آسن کئی کیدھون تیہ تیرو جورونیہ کو نکیت ہے

:-بینی برنن:-

کیدھون رتن سان ہین کے سکھاپی سوہی دھار ترن تنو جاے ادہک سکھ دینی ہے

کیدھون مین کیتن نکیت کے نسینی سوہی کیدھون نب رسنا کے سچھم سنینی ہے

کیدھون کل پدرم کے للت لتا کے پرت سندرسو دیس سوہی الی ال سینی ہے

سکھان سو بکھ آدرس کی سہاونی ہی کیدہون منموہنی کی موہنی سی بینی ہے

-:نتر برنن:-

کیدہون مین کیتن کی سرکی ہین اوبھی مین کیدہون بنج سر جو کی سرادوات ہین
کیدہون پرپھلت ارن سر سیج تا مین نیل کنج راکھی تا کی سوبھا سرسات ہین
کیدہون جوری بھوری کل کھنجن کی رنجن ہئی رسک ملند کیدہون دنپت بکھات ہین
نپٹ نویلی ال بیلی ہیم سیلی کیدہون تیری سیچھہ اچھہ میری پچھن سہات ہین

-:مکھ برنن:-

باسرن ہو اینتو اوت امل جوت واکو نس ہی مین اولو کی لوک لوک ہے
بھان مد مان یا کے مہان سمان مان بھئین دن واکون دن پر ویہہ سوک ہے
پورن پرکاس سدا سدہا کو نواس دیکھو رہت دوکھت جاتین نت سوت کوک ہے
یاکون نکلنکت کلنکت لکھیوہی واکون تیرو مکھ چندبال چند سم کوک ہے

-:ناسا برنن:-

سکھان اکھنڈ سک تنڈن کی کھنڈن ہی منڈن مکھ منڈل کب ابھلاکھی ہے
تل کو سمن تلو تول تن پادئی نہین تو مین کینن کی چھبین بدہ بھاکھی ہے
سکھان امل مہا کومل نوین ات روپ سر سر سیج کلی کی سب تاکھی ہے
راجیو نج نیہ تین بدہا تا تیہ مکھ دیپ تا کی دت ہیت ناسا باتی سم راکھی ہے

اروج برکا برنن

کاللہ یکے کول کیدہون کام کیل کلا گر کوک دو وی اسوک چت کھت بسیری ہین
جوبن متنگ ماتو مد کی ترنگ تنک ناکی کل کینھہ کیح بھیکھ جک تیری ہین
کیدہون کاہو سدہ ہیکی سادھنان تین ہیم لتا سو پھل بھی ہی ناکون بکھ کب چتیری ہین
کلکا سروج ہین منوج مانسر ہیگی کیدہون جب جوج سی اروج تیہ تیری ہین

:- رام راجی برنن :-

کیدھون منمتھ کیا نے من بس کر بیکون جلدل پان پر منتر پانت ساجی ہے
کیدھون پیہ منکے منورتھ نین کج ڈاری کمند کاری ات چھب چھاجی ہے
درپن اور بین کی تیب کوری کو جاتین نپک کمار چھب کوٹ کٹ لاجی ہے
کری پیہ راجی دیت سوتن کو باجی یہ تیری روم راجی بدھ ایسی سبھ ساجی ہے

:- جان برنن :-

کری ہوئی ارھین کرسانگر کری ہی دیکھ نپت اچنبھا بھری رنبھا گت چھاجی ہے
سندر سرت دنت سو بھونت راجت ہی رچنار چرچ کرن براجی ہے
ات ہین سروپ ڈھاری روپ ہیکی سانچی مانون کاریگر ٹین اچھی مورت سماجی ہے
سکھان ترلوک کی سکیل سمچ سوچ ات میری جان بدہ جان جان تیہ ساجی ہے

:- نوپر برنن :-

روپ کو کیدا رسم سندر اجرتا مین ترل کنک کیسی لتا در سات ہے
کیدھون چھری کھری کلدھوت کی نور ہی جاکے چھب مریچن کی چھتا چھرات ہے
نوپر نوین نیلمن کی نگن جیٹو تا کو کردیٹھ انیتھ اپمان رسہات ہے
بھونرن کی پانت تا مرس کے سمن پر سکھان سموہ لہہ سکھہ سون اگھات ہے

:- پدبرنن :-

پدم نہار ہار پنک پد کار بیٹھو باسر سرن واکون ہوت دن کر ہے
سانجھ مرجھائے جھوم جھکت ہی سوچ سوچ نلج بھات کری پھیر سر پر ہے
کومل امل مہاات ہین سرنک لکھ اپمان بھکت بھی کری کاہ سر ہے
ایری پرت بنب تیری بدھیکو جیہ جان لینہی ہی کمل اجون رمان نج کر ہے

اَلحمدُ لِلّٰہِ وَ المِنّۃ کہ خامۂ خوشخرام بہ منتہای این قلمرو رسید۔ وسیا حتے کہ

آغاز کرده بود به انجام رسانید- و به اقتضای ترتیبی که درین تالیف اختیار افتاده ختم کتاب بر نظم هندی دست بهم داده- چه مضایقه- بعض الفاظ هندی جزو فرقان عظیم است و جواهر سلک کلام قدیم-

شیخ جلال الدین سیوطی رحمہ اللہ تعالے[1] در تفسیر" در منثور" می گوید- تحت قوله تعالی طُوبیٰ لَهُمْ وَحُسْنُ مَاٰبٍ" اخرج ابن جریر و ابو الشیخ عن سعید بن مسجوح قال طوبی اسم الجنة بالهندية"

ونیز شیخ[2] جلال الدین سیوطی رح در تفسیر آیه کریمه سندس خضر از شیدله صاحب کتاب برهان نقل می کند" السندس رقیق الدیباج بالهندیة"

ونیز شیخ[3] جلال الدین سیوطی رح می فرماید" اخرج ابو الشیخ عن جعفر بن محمد عن ابیه رضی الله عنهما فی قوله تعالی یا ارض ابلعی ماءك اشربی بلغة الهند"

علماء فصاحت اتفاق دارند که این آیه افصح آیات قرآنی است و ابدعِ بیّنات آسمانی- وقوع لفظ هندی در کلام معجز نظام خصوص درین آیه بلند پایه از عجائب است-

ختم این کتاب در سنه ست وستین ومائة والف (۱۱۶۶) بوقوع پیوست- و خامۂ آرام طلب تاریخ ختم چنین نقش بست لمولفه

حبذا نو نهال موزونے | کرده ام سبز در ریاض سخن
سال اتمام آن خرد پرسید | گفت آزاد" ختم او احسن" ۱۱۶۶ھ

چشم از یاران دادرس وعزیزان مسیحا نفس آنکه اگر گوشۂ چشمی برین متاع حقیر اندازند- و با وصف عدم لیاقت منظور نظر التفات سازند مخلص را به ارمغان

[1] در منثور جلد رابع صفحه ۵۹ مطبوعه مصر-

[2] اتقان صفحه ۱۷۱ مطبوعه مصر ۱۲۷۹ھ جلد اول-

[3] در منثور جلد ثالث صفحه ۳۳۵-

دعائے یاد آرند۔ وسبزۂ احسانے برمزار خاکسار واگذارند۔ اَللّٰھُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلٰی سَیِّدِنَا خَاتَمِ النَّبِیِّیْنَ وَعَلٰی آلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ نہایاتِ الاَوَّلِیْنَ۔ وَ اٰخِرُ دَعْوَانَا اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ ۝

تَمَّتْ بِالْخَیْر

(۱) حصّہ اوّل میں مقدمہ مصنّف ہے۔ جس میں وہ تمام وجوہ و اسباب درج ہیں جنہوں نے جناب رسالت مآب صلعم اور اُن کے اصحاب کو لڑائیوں پر مجبور کیا۔ اس کے ضمن میں مسلمانوں کی ابتدائی تاریخ اور مشرکین عرب کے مظالم کو مفصل بیان کیا ہے جن کی مدافعت کے لئے مسلمان تلوار اٹھانے پر مجبور ہوئے۔ اس کے بعد اشاعت اسلام کے واقعات بیان کئے ہیں۔ اسلام کی تعلیم اور تمدنی اصلاحات پر گہری نظر ڈالی ہے۔ اوامر و نواہی خصوصاً مسئلہ جہاد کے فلسفہ کو سمجھایا ہے۔ اور یہ نتیجہ نکالا ہے کہ مذہب اسلام اصول انصاف اور قوانین فطرت کے مطابق ہے اس لئے آسانی کے ساتھ لوگوں کے دل نشین اور دنیا میں مروّج ہوا۔ یہ مقدمہ (۱۲۸) صفحات کا ہے۔

(۲) حصّہ دوم۔ مقدمہ کے بعد اصل کتاب شروع ہوتی ہے۔ جس میں تمام غزوات کے حالات درج ہیں۔ قرآن۔ حدیث۔ فقہ اور تاریخ کے ناقابل تردید حوالوں سے ثابت کر دیا ہے کہ بانی اسلام کی تمام لڑائیاں دفاعی تھیں۔ اشاعت مذہب میں آپ نے کبھی جبر و اکراہ سے کام نہیں لیا۔ اسیرانِ جنگ کے متعلق یوروپین مؤرخوں کی افترا پردازیوں کی قلعی کھول دی ہے اور پورے طور پر ثابت کر دیا ہے کہ آنحضرت صنے اسیرانِ جنگ کے ساتھ ہمیشہ نہایت رحیمانہ و منصفانہ برتاؤ کیا۔

(۳) حصّہ سوم میں تین ضمیمے ہیں پہلے ضمیمہ میں جہد و جہاد کی صرفی۔ لغوی اور فقہی قواعد سے تحقیق کر کے یہ ثابت کیا ہے کہ قرآن مجید میں یہ الفاظ بمعنی جنگ و جدل استعمال نہیں ہوئے۔ دوسرے ضمیمہ میں لونڈی غلام اور حرم بنانے کی تردید کی ہے تیسرے ضمیمہ میں ان آیات قرآن مجید کے حوالے درج ہیں جن میں دفاعی لڑائیوں کا ذکر وارد ہوا ہے۔ ان مباحث کے ذیل میں مصنف علامہ نے تاریخ۔ تفسیر اور فقہ کے اکثر مسائل حل کئے ہیں مثلاً قبائل عرب کے انساب و مواطن کی تحقیق۔ رجم و رجوم کی لغوی تشریح۔ بنو نضیر بنو قریظہ اور دوسرے یہودیوں کے قتل کی فرضی داستانیں۔ غزوۂ خندق کے متعلق نعیم بن مسعود کی تقریر پر بحث۔ جنگ بدر کے اسباب۔ تعدد زوجات۔ غلامی۔ تسری کے مباحث خاص طور پر پڑھنے کے قابل ہیں۔ ریحانہ۔ ماریہ قبطیہ اور بی بی زینب کے حالات پر بھی روشنی ڈالی ہے۔ غرض کہ یہ کتاب مسئلہ جہاد اور اس کے متعلقات پر اس خوبی سے لکھی گئی ہے جس کی مثال نہیں مل سکتی۔

اس کتاب کے پبلشر مولوی عبداللہ خاں صاحب کے نام سے علم دوست اصحاب بخوبی واقف ہیں جنہوں نے "گلشن ہند" اور "مآثر الکرام" اور "اعظم الکلام فی ارتقاء الاسلام" اور "تحقیق الجہاد" جیسی عالمانہ و مذہبی کتابیں شائع کر کے ملک و قوم کی عظیم الشان علمی خدمت انجام دی ہے۔ خان صاحب موصوف نے اس کتاب "تحقیق الجہاد" کو بصرف زر کثیر شائع کر کے اسلامی لٹریچر میں ایک

ں قدر اضافہ کیا ہے۔

مولوی غلام الحسنین صاحب پانی پتی کا نام نامی ترجمہ کی خوبی و عمدگی کے لئے ایک قابل اطمینان ضمانت ہے، فاضل مترجم نے جابجا نہایت عمدہ اور قیمتی نوٹ بھی لکھے ہیں اور اس کے بے مثل ہونے کا مزید استحکام اور وثوق یہ ہے کہ یہ ترجمہ عالیجناب شمس العلما مولانا الطاف حسین صاحب پانی پتی کی نظر سے گذرا اور ان کی اصلاح سے مزین ہوا ہے۔ خود پبلشر یعنے مولوی عبداللہ خاں صاحب نے بھی خاص طور پر نہایت توجہ و اہتمام کے ساتھ اس کی تہذیب و ترتیب کی ہے۔ مصنف مرحوم نے انگریزی میں جو حوالے دئے تھے خان صاحب نے اُن کے صفحات بھی بتائے ہیں تاکہ تلاش کرنے والے کو آسانی ہو اور خود دوسرے حوالے تلاش کر کے بکثرت اضافہ کر دئے تاکہ مصنف کے بیان کو مزید تقویت و تائید ہو۔ انگریزی میں آیات قرآن کا فقط ترجمہ تھا۔ خان صاحب نے اس اردو ترجمہ میں اصل و متن کو جمع کر دیا اور نصف کالم میں اصل آیت لکھ کر مقابل میں اس کا فصیح و صحیح اردو ترجمہ لکھا ہے۔ انگریزی سے عربی کے اسماء و اعلام کے نقل ہونے میں جس قدر دشواریاں ہیں اس کو صرف علمی مذاق رکھنے والے سمجھ سکتے ہیں۔ خان صاحب نے نہایت قابلیت و محنت کے ساتھ سیکڑوں عربی کتابوں کی مدد سے ان مشکلات کو بھی حل کیا۔ غرض کہ آپ نے اس کتاب کی تصحیح و تحشی میں نہایت جانکاہی و عرق ریزی اور کمال تحقیق و تدقیق سے کام لیا ہے۔ اور حیرت انگیز بات یہ ہے کہ یورپ میں جو کام بڑی بڑی جماعتوں کے ہاتھ سے ہوتا ہے وہ انھوں نے تن تنہا انجام دیا جس کے لئے وہ مبارکباد اور شکریہ کے مستحق ہیں۔ اور حقیقت یہ ہے کہ کتب خانہ آصفیہ کا ایسا عظیم الشان بے مثل اور نادر خزانہ کتب اگر [illegible] ہوتا تو یہ مرحلہ کسی طرح طے ہونا ممکن نہ تھا۔ اب پبلک کو اس لاجواب کتاب کی خریداری کر کے قدر دانی و امداد کرنی چاہئے تاکہ خانصاحب ممدوح کو دوسری مفید کتابوں کے شائع کرنے کا آیندہ حوصلہ ہو سکے۔ صرف مولوی چراغ علی صاحب مرحوم کی بے مثل اور قابل قدر (۴۵) چھوٹی اور بڑی مذہبی کتب و رسائل قابل اشاعت موجود ہیں۔ اس کتاب کے شروع میں مولانا مولوی عبدالحق بی اے علیگ کا مختصر مگر دلچسپ و مفید مقدمہ شامل ہے۔ اس کے علاوہ اصل کتاب کے (۴۱۲) صفحات ہیں اور نہایت عمدگی سے مطبع رفاہ عام لاہور میں چھپی۔ اس کی قابل قدر خوبیوں کے مقابلہ میں قیمت نہایت کم یعنے فقط (عہ) علاوہ محصولڈاک مقرر ہے اور کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد دکن سے مولوی عبداللہ خاں صاحب کے پتہ سے مل سکتی ہے۔

۵ شوال ۱۳۳۱ھ ہجری
مطابق ۷ ستمبر ۱۹۱۳ء

شمس اللہ قادری
حیدرآباد دکن